

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1996 2 letnik 50

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 8. 1996.

Izdajateljski svet: dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen,
dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Lidija Berden (angleščina), dr. Jože Mlinarič, Marija Javor Briški (nemščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana,
Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 1769-210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 4500 SIT, za društvene člane 3200 SIT, za društvene člane-
upokojence 2400 SIT, za društvene člane-štolente 1600 SIT (vse za leto 1996).
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **1200 SIT**.

Naročnina za tujino znaša za ustanove 75 DEM (50 USD), za posameznike 55 DEM (37 USD) in za študente
35 DEM (24 USD) oziroma ekvivalent v nacionalni valuti. Plačuje se na račun Zveze
zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-
10295/4.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, november 1996

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski
časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5-odstotni prometni davek.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Andrej Pleterski, Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih Structures of Threepartite Ideology in Space by Slavs	163–185
Helmuth Hunds bichler, Pavel Santonino v Sloveniji (1486 in 1487). Stvarnost in mentaliteta v potopisu iz pozne gotike Paolo Santonino in Slovenia (1486 in 1487). Reality and Mentality in a Travel Book from Late Gothic	187–202
Jože Mlinarič, Celjan Martin Duelacher, župnik v Leskovcu pri Krškem in v Celju ter opat cistercijskega samostana Rein pri Gradcu (1549–1559). The Native of Celje Martin Duelacher, the Parish Priest in Leskovec at Krško and in Celje, and the Abbot of Cistercian Monastery Rein at Graz (1549–1559)	203–221
Zvonka Zupanič Slavec, Theodor Billroth, veliki kirurg, znanstvenik in humanist. Theodor Billroth, the Great Surgeon, Scientist and Humanist	223–238
Av gust Lešnik, Ruski oktober v očeh nemške socialne demokracije v letih 1917–1919. The Russian October in the Eyes of the German Social Democracy 1917–1919	239–253
France Martin Dolinar, Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946 (2. del) The Trial Against the Bishop of Ljubljana, Dr. Gregorij Rožman, August 21–30, 1946 (Part 2)	255–290

ZAPISI – NOTES

Božo Repe, Nekaj pogledov na preno vo kurikulumov pri pouku zgodovine Some Views on Curricular Reform in History Teaching	291–295
--	---------

IN MEMORIAM

Sergij Vilfan (Trst 5.4.1919 – Ljubljana 16.3.1996) (Vasilij Melik).....	297–299
Imre Boba (Györ 23.10.1919 – Seattle 11.1.1996) (Jože Velikonja).....	299–300

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Nekaj pripomb in dopolnil h knjigi Bojana Godeše »Kdor ni z nami, je proti nam« (Janez Gradišnik)..... Some Remarks nad Additions to the Book by Bojan Godeša »Kdor ni z nami, je proti nam«	301–302
--	---------

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

»Lukamatija je šembrano živ konj«. Mednarodni simpozij ob 150-letnici železnic na Slovenskem, Celje, 30.–31. maj 1996 (Andrej Studen) »Lukamatija je šembrano živ konj«. International Symposium on the Occasion of 150th Anniversary of Railways in Slovenia, Celje, 30–31 May 1996	303
---	-----

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Gottfried Schramm, Anfänge des albanischen Christentums : die frühe Bekehrung der bessen und ihre langen Folgen (Rajko Bratož).....	305–307
Inge Šegvič-Belamarić, Joško Belamarić, Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu : bibliofilski prilog povijesti humanizma u Dalmaciji (Anja Dular).....	307–309
Jože Maček, Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo (Stane Granda).....	309–310
Andrej Studen, Stanovati v Ljubljani (Andrej Pančur).....	310–314

Dušan Nečak, Avstrijska legija II. (Miroslav Stiplovšek)	314–316
Zdenko Levental, Auf glühendem Boden (Egon Pelikan)	316–317
Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest, 19 (1) (Jože Maček)	318
Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest, 20 (1) (Jože Maček)	319
Helmut Jäger, Einführung in die Umweltgeschichte (Jože Maček)	319–320
Zborovanje Slovenskega muzejskega društva. Zbornik (Martin Šteiner)	320–322

OBVESTILA – INFORMATION

Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	323–324
Information on the Issuing of Zgodovinski časopis – Historical Review	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 50, 1996, 1 in 2	V–VIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 50, 1996, 1 and 2	

Andrej Pleterski

Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih

1. Uvod

Glavni namen članka je pokazati obstoj trojnosti v religioznih predstavah in način njene izvedbe pri Slovanih, kar pa ne pomeni, da v tem vidim neko izrazito slovansko značilnost. Gradivo, ki ga obravnavam, izvira s prostora, ki so ga naseljevali, ali ga še naseljujejo Slovani. Zelo verjetno pa bo podobne primere mogoče najti tudi pri drugih indoevropskih narodih, morda celo širše. Hkrati želim opozoriti na pomembne topografske podrobnosti in ostanke na grobiščih (jame, kamni, prostor zunaj skupine grobov), na katere doslej nismo bili pozorni. Razlage, ki jih podajam na koncu, so seveda predvsem začasne, vendar je treba z diskusijo, ki bo dala nove podatke in poglede, nekje pač začeti.

Trojnost pri Indoevropcih je že pred desetletji dokazoval Dumézil in jo razlagal trifunkcijsko z delitvijo družbe na vojščake, kmete in duhovnike (Dumézil 1987). O trojnosti pri Slovanih se ni upal izreči. Poskuse Ivanova, Toporova in Gieysztorja, da bi dokazali tri družbene funkcije v slovanski mitologiji, je kritiziral Váňa (1985, 237 ss) in dokazoval delitev le na dve funkciji, vladarsko in gospodarsko (Váňa 1985, 239 ss). V bistvu isto bifunkcijsko (kultno-juridična in gospodarska) interpretacijo zagovarja v zadnjem času Banaszkiewicz (1993, 49 s), le da jo širi splošno na Indoevropejce. Dualistično naravo slovanskega verovanja je na podlagi topografske lege kultnih mest dokazoval že Peisker (1928).

Tudi meni se je dvofunkcijska in dualistična razlaga zdela prepričljiva, dokler ni Nikos Čausidis 1988 pri Dejlavcih v severovzhodni Makedoniji odkril še »živi« skupek treh kultnih mest. Postalo je jasno, da je treba iskati še tretje kultno mesto. Tu prikazujem rezultate dosedanjega iskanja. Sledov je več, kot bi jih zaradi tisočletnega vpliva krščanstva pričakovali. So pa dodobra razdrobljeni in zakriti v patrocinih, ljudskem izročilu, ledinskih imenih, historičnih zapisih. – In če obstaja tretja kultna točka v pokrajini, zakaj ne bi bila v skupku še četrta, peta...? Doslej zbrani primeri to zanikajo, trojnost je sklenjena, sama nase oprta struktura.

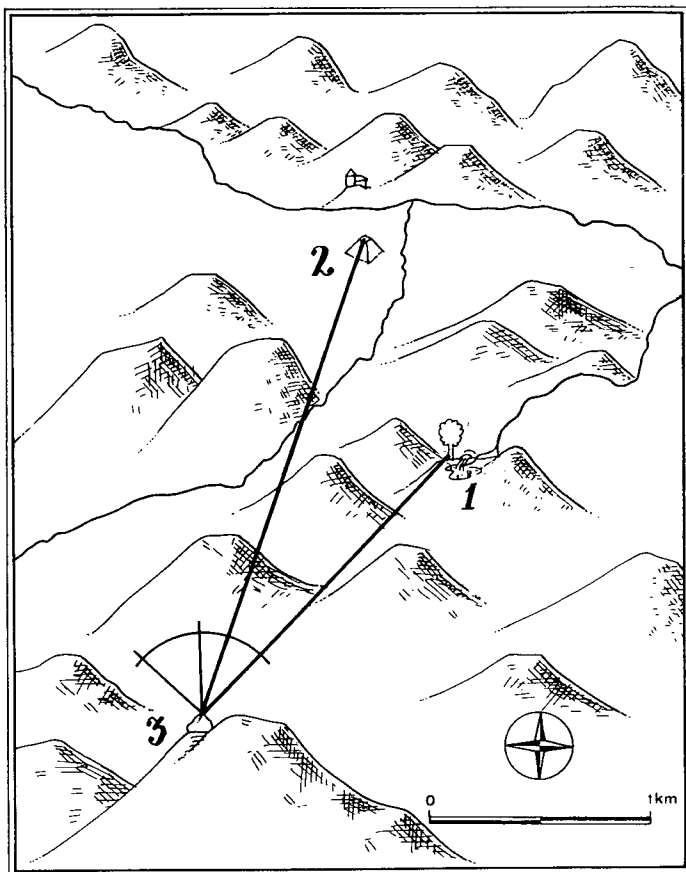
2. Katalog

2.1. Kultna mesta v pokrajini

Katalog je sestavljen tako, da najprej predstavi celotni posamezni skupek, ki mu sledi opis njegovih svetih mest. Njihovo zaporedje se ujema s številkami na vsakokratni sliki. Vse meritve kotov in razdalj v pokrajini so bile narejene kabinetno na specialkah, na terenu bo potrebno v bodoče preveriti predvsem mikrousmerjenost posameznih stavb in še zlasti vidni stik med posameznimi točkami. Ključne besede so nosilne lastnosti svetega kraja, ki omogočajo strukturno primerjavo krajev med seboj in z drugimi vrstami virov. Z »zgoraj« je označena najvišja točka od treh, ostali dve s »spodaj«. Na vseh slikah je mreža voda in svetih mest verno prevzeta iz specialke, karikiran je le relief.

2.1.1. Wechsel (Sl. 1). Avstrij

Teufelsriegel na polju Ebenfeld leži na severozahodni strani potoka Molzbach, Heiligenstatt in Antrittstein pa na njegovi jugovzhodni strani. Kot, ki ima vrh pri Antrittsteinu, med smerjo proti Heiligenstattu in smerjo proti vzpetini Teufelsriegel na Ebenfeldu meri približno 23,5°, kar se

*Slika 1. Wechsel:
1. Heiligenstatt (St.
Corona),
2. Teufelsriegel,
3. Antrittstein.*

povsem približuje četrtini pravega kota. – Razmerje razdalj med Teufelsrieglom in Heiligenstattom ter Antrittsteinom in Heiligenstattom je $1 : \sqrt{2}$.

2.1.1.1. Heiligenstatt (St. Corona) (Sl. 1: 1)

Cerkev Sv. Corone ob studencu na vzhodnem pobočju hriba. Leta 1504 je v votlem deblu lipa ob studencu hlapec bližnjega samostana v Kirchbergu našel laket in pol visok lesen kipec. Ker je imel trojno krono, so jo imeli za Sv. Corono. Začeli so prihajati romarji, zato so zgradili najprej leseno kapelo in 1583 nekaj korakov stran zidano cerkvico (Haider – Berkey 1986, 13; Schmidl 1964). Kraj se je nekdaj imenoval Heiligenstatt in to že v stoletjih pred najdbo kipca (Haider – Berkey 1986, 13).

Ključne besede: lipa, studenec, Corona, spodaj.

2.1.1.2. Teufelsriegel (Sl. 1: 2)

Naravni osamelec sredi ravnice Ebenfeld, ki se spušča proti severu. Po izročilu je nastala iz peska in kamenja, ki ju je vlekel ponoči hudič h gradbišču cerkve Sv. Wolfganga, ki stoji nekaj 100 m severneje. Ker se je zakasnil, je odbilo polnoč preden je prišel do gradbišča, zato je pustil vse kar na ravnici (Haider – Berkey 1986, 19). Gradnja cerkve Sv. Wolfganga se je začela najverjetneje konec 14. st. Po legendi je nastala na mestu, kamor se je zapičila sekirica, ki jo je z Antrittsteina vrgel Sv. Wolfgang (Haider – Berkey 1986, 17).

Ključne besede: hudič, kamen, Wolfgang, spodaj.

2.1.1.3. Antrittstein (Sl. 1: 3)

Skale pod grebenom gore Kampstein, na severnem pobočju. V veliki skali je »odtis stopala«, podoben v manjši skali nekaj korakov stran. Med obema je v kamenini majhna luknja. Tu naj bi po legendi stal Sv. Wolfgang in se opiral na koničasto gorniško palico, ko je vrgel svojo sekirico, da bi z njo označil prostor nove cerkve (Haider – Berkey 1986, 17).

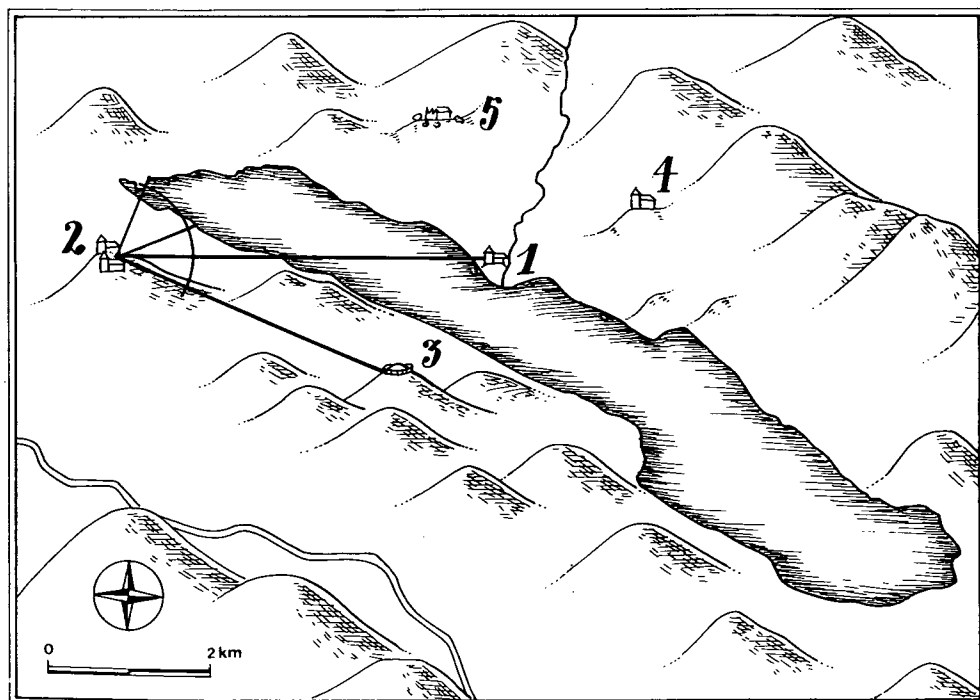
Ključne besede: kamen, Wolfgang, vreči, sekira, zgoraj.

2.1.2. Millstatt (Sl. 2). Avstrija

Millstattsko jezero ločuje Sv. Wolfganga in Sv. Sigismunda na zahodu ter Hochgosch na jugu od Millstatta na vzhodu. Kot, ki ima svoj vrh pri Sv. Wolfgangu, določata smeri proti Hochgoschu in Millstattu. Meri 22°, kar je četrtnina pravega kota. – Razmerje razdalj med Millstattom, Hochgoschem in Sv. Wolfgangom je 2 : 4 : 5.

2.1.2.1. Millstatt (Sl. 2: 1)

Sedanja cerkev Sv. Salvatorja in Vsehsvetih stoji na južnem pobočju med potoki in blizu jezerske obale. Po izročilu, ki je bilo zapisano v 12. st., naj bi v kraju nekoč bila »ecclesia demonibus addicta«, ki jo je konec 8. ali v začetku 9. st. »dux« Domicijan očistil praznoverja in dal posvetiti Vsemsvetim (Pleterski 1994). Obstoje cerkve v tem času dokazujejo tudi kamnite plošče s pletenino vzdane v tamkajšnji samostan (Karpf 1994, 21 ss, 66). Po izročilu naj bi bilo Domicijanovi ženi ime Marija. Prva cerkev Vsehsvetih, Panteon v Rimu, je bila posvečena tudi Mariji. To dvoje in antični oltarček, najverjetneje iz Millstatta, posvečen nimfi izvira (Glaser 1983, 142 s), nakazujejo možnost Marijinega češčenja v tem kraju, ki je nadomestilo starejše češčenje vodnega božanstva (Pleterski 1994, 302). Hans-Dietrich Kahl v svoji najnovejši študiji opozarja na

Slika 2. Millstatt: 1. Millstatt, 2. St. Wolfgang, St. Sigismund, 3. Hochgosch, 4. Obermillstatt, 5. Laubendorf.

ugotovitev Petra Morawa (1963), da je prvotne zgodnj srednjeveške trojne patrocinije zelo poredko zaslediti v celoti našete v posameznih listinah, ker so običajno zapisovali samo tistega svetnika, ki je bil za izdajatelja v danem trenutku pomemben. Tako Kahl (1996, opomba 101) iz več listin rekonstruira prvotni trojni patrocinij: Salvator, Marija, Vsisveti. Marijino češčenje je bilo v Millstattu močno še 1660. Tedaj o njem piše pater Martin Bavčer, ki meni, da gre za Domicijanovo ženo Marijo (Bavčer 1660, 33).

Eno uro hoda severovzhodno od Millstatta na gorskih pobočjih nad jezerom stoji v Obermillstattu cerkev Sv. Janeza Krstnika (Sl. 2: 4). Verjetno je omenjena že v drugi polovici 11. st., nedvomno 1203 (Moro 1959, 139 s). Po ljudskem izročilu naj bi v kraju stal v starih časih ajdovski (»heidnischer«) tempelj. Ko so se ljudje pokristjanili, so na njegovem mestu postavili cerkvico z imenom Sv. Janez v lesu (St. Johann im Walde). Še pozneje so zgradili zidano cerkev. Pot, ki vodi k cerkvi se imenuje (»Heidenweg«) Ajdovska pot (Pogatschnig 1898, 7). Pridevnik ajdovski ima lahko več pomenov. Za nas sta važna dva; da označuje nekaj poganskega, ali da označuje nekaj drugorodnega. Če verjamemo izročilu, bi si ga trenutno lahko razložili na vsaj dva možna načina.

Prvi je, da sedanja cerkev stoji na ostankih nekdanje zgodnjekrščanske cerkve. Ta razlaga se mi zdi manj verjetna. Prva cerkev je po izročilu stala v gozdu, medtem ko je danes v vasi, kar bi kazalo, da je bila tedaj njena neposredna okolica naseljena. Še pomembneje je, da je v bližnjem Laubendorfu (Sl. 2: 5) že bila odkrita zgodnjekrščanska cerkev (Dolenz 1962). Da bi obstajali v 6. st. dve sočasni cerkvi na razdalji treh kilometrov, je malo verjetno. Laubendorfska je namreč lahko pokrivala potrebe širše okolice.

Druga razlaga »templja« bi bila, da gre za pogansko svetišče iz staroslovanskega časa. Lega v gozdu bi temu ustrezala. Tudi Kahlu se zdi ta možnost verjetnejša. Domneva, da je postavitev cerkve pripisati Domicijanu (Kahl 1996, 46). V tem primeru bi imeli ob jezeru in na pobočju nad njim dve istočasni svetišči, od katerih zgornje z ostalimi ne tvori trikotnika, ki bi imel kot 22° – 23°. Verjetneje se mi zdi, da je zgornje svetišče nastalo po tem, ko je Domicijan ukinil spodnje svetišče. Staroverci so svoje češčenje prenesli v bolj odmaknjen kraj. Patrocinij Janeza Krstnika kaže na pomen, ki ga je še naprej imela voda. Pojasnjena pa bi bila tudi imenska povezava obeh krajev: Millstatt – Obermillstatt.

Ključne besede: voda, Marija, spodaj.

2.1.2.2. Sv. Wolfgang (Sl. 2: 2)

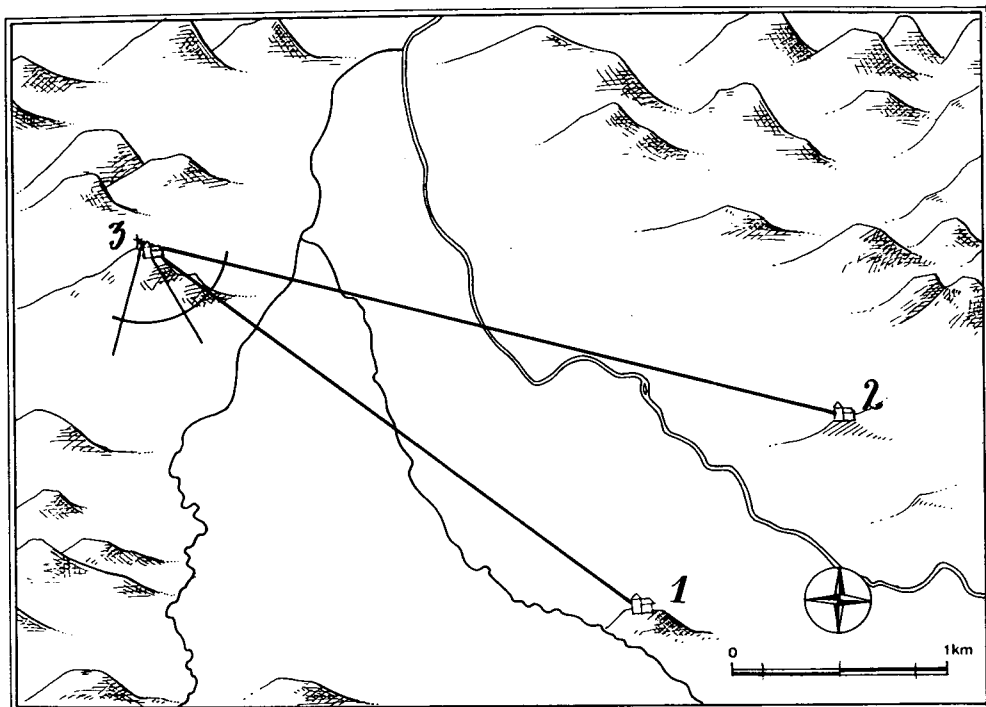
Cerkev Sv. Wolfganga na hribu, nekaj metrov pod grebenom na severnem pobočju. Prvič je omenjena v pisnih virih 1187 (Karpf 1994, 23). Kamnite plošče okrašene s pletenino, ki so vzdane v sedanjo cerkveno stavbo, dokazujejo obstoj starejše cerkve na istem mestu najpozneje že na začetku 9. st., kar hkrati pomeni, da je prišlo do spremembe patrocinija, saj je Wolfgang postal svetnik šele 1052 (Karpf 1994, 23, 66). Cerkev je bila romarska, verniki so prinašali železne figurice svinj, darovali pa so večinoma volno, lan, jajca ali maslo (Gugitz 1951, 225, 229). Na velikonočni ponedeljek so iz jamice za oltarjem jemali zdravilno zemljo za svinjake (Karpf 1994, 24; Gugitz 1951, 240). Zemljišče z mlajšo cerkvijo Sv. Sigismunda nekaj 100 m južneje ima še 1615 oznako »an der Heiligenstatt« (Moro 1959, 101).

Ključne besede: živina (svinje), Wolfgang, spodaj.

2.1.2.3. Hochgosch (Sl. 2: 3)

Najvišji vrh gorskega hrbta med Millstattskim jezerom in dolino Drave. Na njem se razprostira gradišče v velikosti 220 X 140 m. C-14 datacija lesenih brun v njegovih okopih je pokazala čas v razponu od 750 do 950 n. št. (Huber 1990, 3). Vhod v gradišče je na severozahodu, na strani proti St. Wolgangu. Okopi objemajo močno skalovito površino. Po ljudskem izročilu naj bi na ledini »Schloßboden« nekoč stal ajdovski grad (»heidnisches Schloß«), ki je pripadal grofu Domicijanu (Pogatschnig 1898, 5 s). Kje natančno je bilo to mesto, danes ni več znano.

Ključne besede: kamen, grad, zgoraj.

Slika 3. Slovenj Gradec: 1. Homec, 2. Sv. Jurij na Legnu, 3. Puščava.

2.1.3. Slovenj Gradec (Sl. 3). Slovenija

V Slovenjegraški kotlini ležijo vsa tri kulturna mesta nekoliko nad dolinskim dnom. Kot z vrhom na Puščavi, med smerjo proti Homcu in smerjo proti Sv. Juriju na Legnu meri nekako 23° , kar se ujema s četrtino pravega kota. Sv. Jurij je od ostalih dveh ločen z reko Mislinjo. – Razmerje razdalj med Sv. Jurijem in Homcem ter Sv. Jurijem in Puščavo je 2 : 5.

2.1.3.1. Homec (Sl. 3: 1)

Grič ob desnem bregu potoka Homošnice. Na vrhu je cerkev Sv. Marije. V pisnih virih je prvič omenjena 1436 (Blaznik 1988, 405).

Ključne besede: voda, Marija, spodaj.

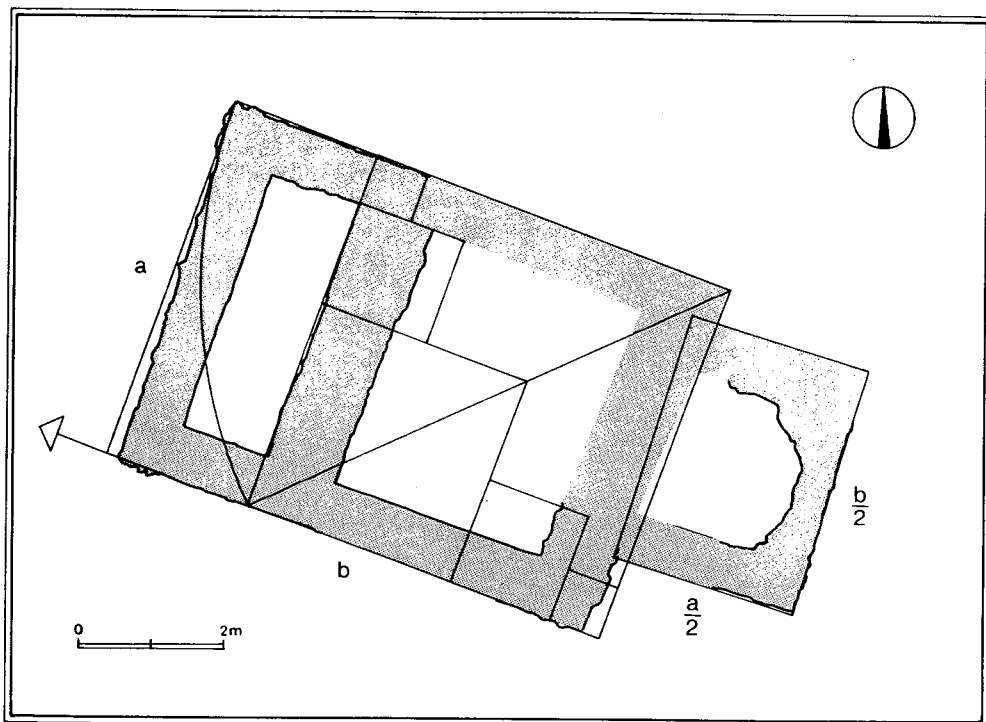
2.1.3.2. Sv. Jurij na Legnu (Sl. 3: 2)

Cerkev Sv. Jurija na robu terase nad dolino. Arheološka izkopavanja (Strmčnik – Gulič 1994) so odkrila več starejših cerkvenih zgradb. Najstarejša je cerkvena (Sl. 4) iz konca 9. st. s pripadajočim grobiščem. S svojo vzdolžno osjo je usmerjena proti Puščavi. Njen tloris ima za izhodišče kvadrat s stranico 3 m. Tej so dodali njeno polovico in še polovico polovice. Tako so dobili ožjo stranico cerkve in kvadratni tloris ladje. Diagonala tega kvadrata (torej njegova stranica $X\sqrt{2}$) je daljša stranica cerkve, njena polovica je širina apside. Dolžina apside je polovica ožje stranice cerkve. Ob cerkvi in v njej so posamezne jame za kole, ene nedvomno mlajše, druge morda starejše.

Ključne besede: Jurij, spodaj.

2.1.3.3. Puščava (Sl. 3: 3)

Greben hriba, ki se na jugovzhodu na Gradišču končuje z ostanki nekdanjega srednjeveškega gradu in cerkvi Sv. Pankracija. Prvič je omenjena že 1174 (Blaznik 1988, 332).

Slika 4. Sv. Jurij na Legnu. Najstarejša cerkev (osnutek tlorisa po Miri Strmčnik-Gulič).

Arheološka izkopavanja na Puščavi iz 1911 so še neobjavljena. Odkrito je bilo okostno grobišče (Sl. 5) z grobovi iz različnih obdobji: mlajše prazgodovine, pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Na skrajnem severozahodnem delu grobišča sta izjemna dva grobova – grobova skrčencev. Eden je prazgodovinski, drugi staroslovanski, le-ta nas na tem mestu zanima. Njegov spol in starost sta neznana. Označuje eno skrajno točko zgodnesrednjeveškega grobišča. Drugo predstavljajo tri jame za kole na nasprotni strani. V njihovi bližini je bilo kamnito ognjišče z ostanki oglja, živalskih kosti in posod. Na vzpetini sredi grobišča je bila kamnita ploščad (Schmid 1937, 371) kot tretja izstopajoča točka grobišča.

Razdalje med tremi jamami za kole so predstavljene v preveč grobem merilu za podrobnejšo analizo, dovolj jasno pa določajo črto, ki je usmerjena proti Homcu s cerkvijo Sv. Marije. Grob s skrčnim okostjem se navezuje na to črto s pravokotnico, ki je dolga približno 9 m, kar nam da 3 module po 3 m. Razdalja med pravokotnico in prvo jamo za kol meri 7 trojnih modulov.

Ključne besede: Pankracij, kamen, zgoraj, grad.

2.1.4. Paški Kozjak (Sl. 6). Slovenija

Kamni »za cerkev Sv. Neže« so vrh kota med smerjo proti Hudičevemu grabnu in smerjo proti Dobrni. Kot znaša četrtino pravega kota. Med kamni »Nežine cerkve« in Dobrno je dolina potoka Dobrnice. V njegovi strugi je »hudičeva luknja«. Razmerje razdalj med Dobrno in »hudičevo luknjo« ter Dobrno in kamni »Nežine cerkve« je približno $1 : \sqrt{2}$. Razmerje razdalj med Dobrno in »hudičevo luknjo« ter »hudičevo luknjo« in kamni »Nežine cerkve« pa je približno $2 : 1$.

2.1.4.1. Dobrna (Sl. 6: 1)

Cerkev Sv. Marije na nizki vzpetinici nad potokom Toplica. V bližini so izviri tople vode. Cerkev je prvič omenjena 1458 (Blaznik 1986, 148).

Ključne besede: Marija, voda, spodaj.

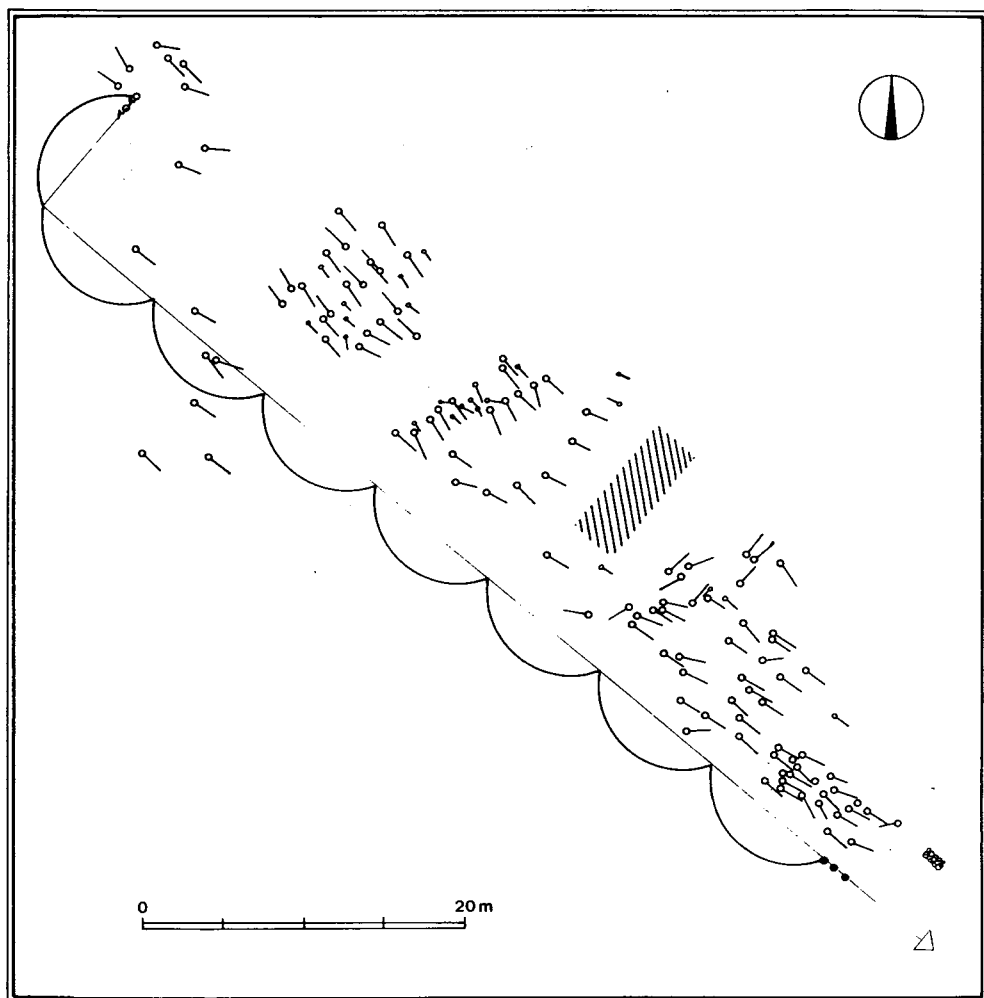
2.1.4.2. Hudičev graben (Sl. 6: 2)

Tolmun v strugi potoka Dobrnice. Pomenljiva so okolna imena: Hudičev graben, Hudičev mlin, Parož, Zlodejev vrh, Kačnik. Po ljudskem izročilu je bila tu v strugi nekoč luknja, kamor so vsakih 12 let vrgli 11 do 12 let staro deklico, da so z njo zadovoljili hudiča.

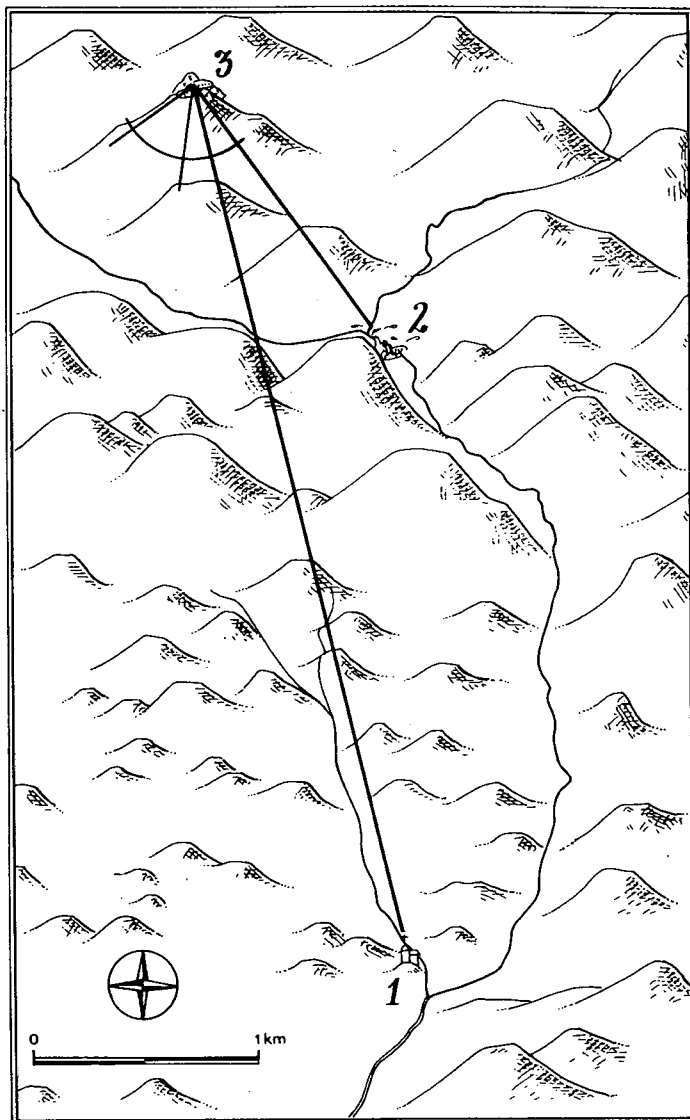
Ključne besede: v vodi, spodaj, hudič, rog, kač.

2.1.4.3. »Sv. Neža« (Sl. 6: 3)

Skupina skal vrh gore. Po ljudskem izročilu naj bi bilo to gradivo za cerkev Sv. Neže, ki pa ni bila nikoli sezidana. Cerkev naj bi stala približno 70 m južneje.

Slika 5. Puščava. Grobišče.

Slika 6. Paški Kozjak:

1. Dobrna,
2. Hudičev graben,
3. »Sv. Neža«.

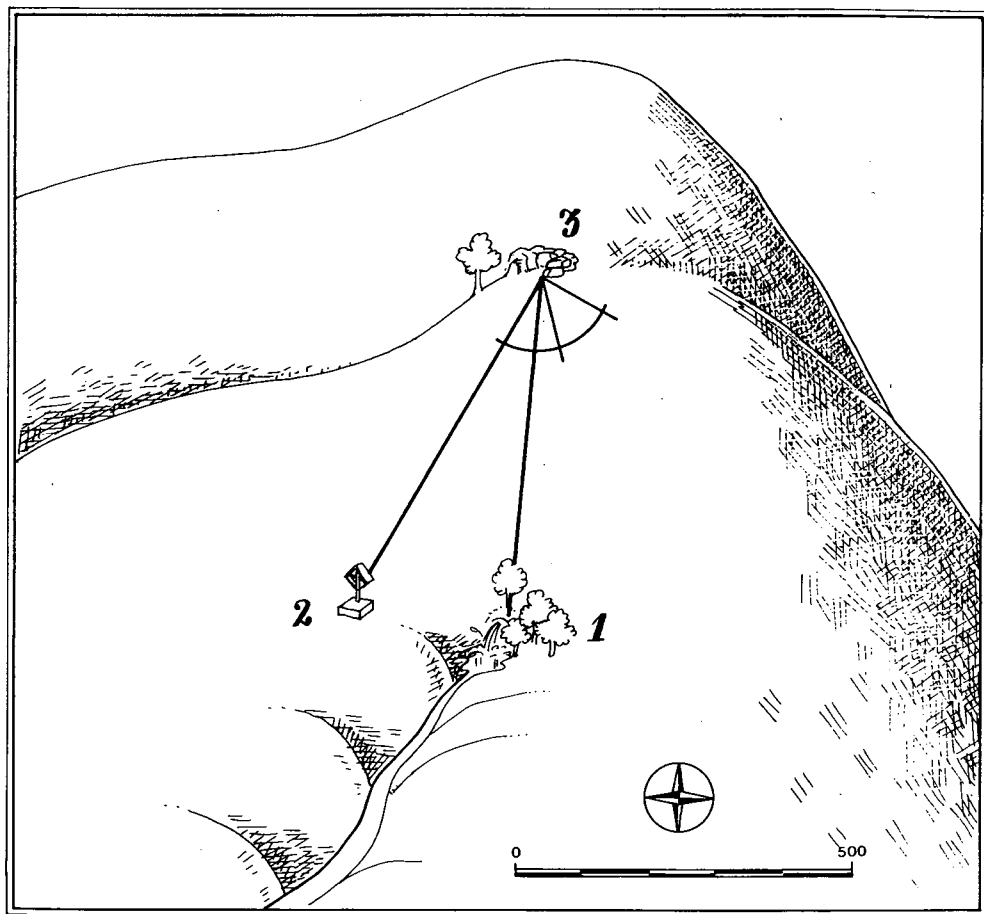
Ključne besede: Neža (= ogenj), skala, zgoraj.

2.1.5. Dejlovce (Sl. 7). Makedonija

Tri kulna mesta ležijo na južnem pobočju gore Peren. Krst in Iliski kladenec ločuje hudourniška dolina. Samabuka je nad njima na položnem grebenu in je vrh kota, ki ga določata smeri proti Krstu in Iliskem kladencu. Kot meri približno četrtno pravega kota. Razmerij razdalj med kulnimi mesti zaradi slabe kartografske osnove, ki mi je bila na voljo, ne navajam.

2.1.5.1. Iliski kladenec (Sl. 7: 1)

Hrastov gaj s studencem na jugozahodnem pobočju. V gaju je ognjišče za kuhanje in kamnita klop z mizo za uživanje hrane. Tu vsako leto 2. avgusta praznujejo Ilinden. Koljejo črnega ovna. Ob studencu je obred, med katerim mu darujejo hrano, pijačo, denar, cvetje, sveče, občasno tudi volno. Po ljudskem izročilu so vas Dejlovce nekoč zadele razne nesreče: slabe letine, bolezni

Slika 7. Dejlovce: 1. Iliski kladenec, 2. Krst, 3. Samabuka.

ljudi in živine, ženske niso mogle roditi moških otrok. Tedaj se je nekomu sanjalo, da je treba zapreči v jarem par črnih volov, ki jih morata voditi dvojčka in z njimi zaorati brazdo okoli vaških meja, pri Iliskem kladencu pa zaklati črnega ovna. Odtlej to delajo vsako leto. Hrasti so sveta drevesa in se jih ne sme sekati (Čausidis 1994, 431 ss, Tab.: XCIX).

Ključne besede: voda, Ilija, hrast, spodaj.

2.1.5.2. Krst (Sl. 7: 2)

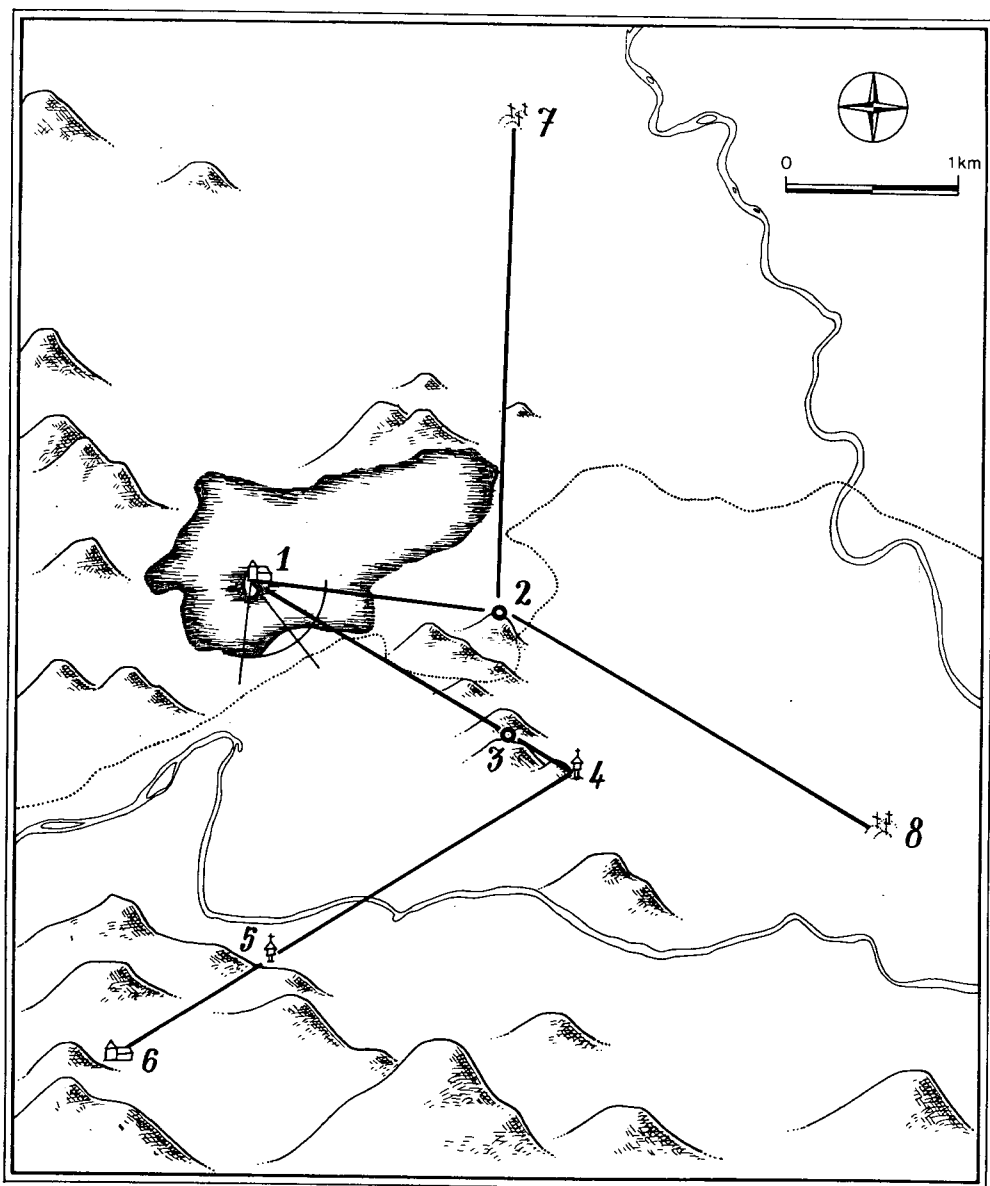
Kamnit in ob njem lesen križ, ki sta vsajena v pravokotno kamnito ploščad na položnem južnem pobočju. Nekoč jih je obdajala lesena ograda, ki je danes že močno razpadla. Zahodno je kamnita klop z mizo, katere os je usmerjena proti križema. Južneje od nje je starejša klop z mizo, ki pa jo je erozija že v veliki meri uničila. Do nedavna so tu praznovali Đurđovden s pesmijo, plesom in pojedino (Čausidis 1994, 428 ss, Tab.: XCVII, XCVIII). Postavljali so tudi živi stolp iz ljudi. Na tem mestu naj bi menda proslavljali tudi Ivanden. Ob križih so še vedno darovi denarja in volne.

Ključne besede: Đurđe, Ivan, kamen, spodaj.

2.1.5.3. Samabuka (Sl.7: 3)

Pravokoten kamnit prostor vrh položnega grebena. Zidovi so delno živa skala, deloma suhozid. Diagonala zgradbe je usmerjena proti Iliskemu kladencu. Sem nosijo vaščani, kadar so bolni ali v težavah, razne darove: volno, denar, žganje, perilo. V bližni raste osamljena bukev, ki se je ne sme sekati (Čausidis 1994, 428, Tab.: XCV, XCVI).

Ključne besede. kamen, zgoraj, Perun(?), grad.

Slika 8. Bled: 1. Otok na Blejskem jezeru, 2. Gradiška, 3. Dobra gora, 4. za Hmecam, 5. Koren, 6. Sv. Štefan, 7. Žale pri Zasipu, 8. Dlesc pri Bodeščah.

2.1.6. Bled (Sl. 8). Slovenija

Kot, ki ima vrh na Otoku, med smerema proti Gradiški in Dobri gori, meri 23° , kar je skoraj natančno četrtnina pravega kota. Voda Blejskega jezera loči Otok od Gradiške ter Dobre gore. Zadnji dve pa ločuje prastara pot, ki gre čez sedlo med obema. Razmerja razdalj med Dobro goro in Gradiško, Gradiško in Otokom, Otokom in Dobro goro je $1 : 2 : (1 + \sqrt{2})$.

2.1.6.1. Otok na Blejskem jezeru (Sl. 8: 1)

Skalnat jezerski otok z božjepotno cerkvijo Sv. Marije in studentem ob severovzhodnem bregu. Po ljudskem izročilu, ki je bilo zapisano v prejšnjem stoletju, je bilo na otoku nekoč pogansko svetišče. Ni jasno, ali je to izročilo obstajalo izvirno in neodvisno od literarne konstrukcije Linharta (1981, 260), ki jo je povzel po starejšem Breckerfeldu, po kateri naj bi na otoku stal Radegastov tempelj, do katerega je bil speljan lesen most. Ker je formulacija enaka kot že prej pri Valvasorju (Rupel 1969, 238) za opis Radegastovega svetišča v Retri na Pomorjanskem, gre najverjetneje za samovoljno Breckerfeldovo priredbo. Mogoče je izročilo o poganskem svetišču izvirno, Radegast pa je očitno umeten dodatek.

Arheološka izkopavanja (neobjavljena, le začasna poročila) so odkrila grobišče, ki po doslej objavljenih najdbah po mojem mnenju začenja sredi 9. st., ter ostanke cerkvenih stavb, od katerih naj bi bili dve še iz zgodnjega srednjega veka (Šribar 1971, 10 ss). Najstarejša skupina grobov in domnevni tloris najstarejše cerkve z zidano apsido (Sl. 9) imata različno usmeritev, kar je že avtorja izkopavanja pripeljalo na misel, da so grobovi lahko tudi starejši (Šribar 1972, 391). Prav tako je opozoril na ostanke drugače usmerjene lesene zgradbe, ki je tam stala pred domnevno prvo cerkvijo, vendar jo je opredelil le z eno luknjo za kol, drugo pa je pripisal leseni ladijski steni prve cerkve, ki je zato dobila povsem nesomeren videz (Šribar 1971, 12). Drugod meni, da je lesena predcerkvena zgradba starejša od grobišča (Šribar 1967, 63). Vsekakor v kratkih poročilih omenja več jam za kole (Šribar 1966, 155), od katerih pa niso vse vrisane v objavljene načrte.

Trenutno sem se zato lahko oprl le na dve jami. Črta, ki ju povezuje, se ujema s smerjo najstarejše skupine grobov. Usmerjena je na vrh Gradiško. Razdalja med jamama ima za izhodišče kvadrat s stranico približno 3,13 m. Tej so dodali še polovico stranice modula in tako dobili stranico kvadrata, ki znaša tri dvojne korake. Diagonala tega kvadrata (torej stranica kvadrata $\times \sqrt{2}$) je razdalja med jamama za kola. Prezgodaj je ugibati o njuni namembnosti, dokler najdišče ne bo objavljeno.

Ključne besede: Marija, voda, spodaj.

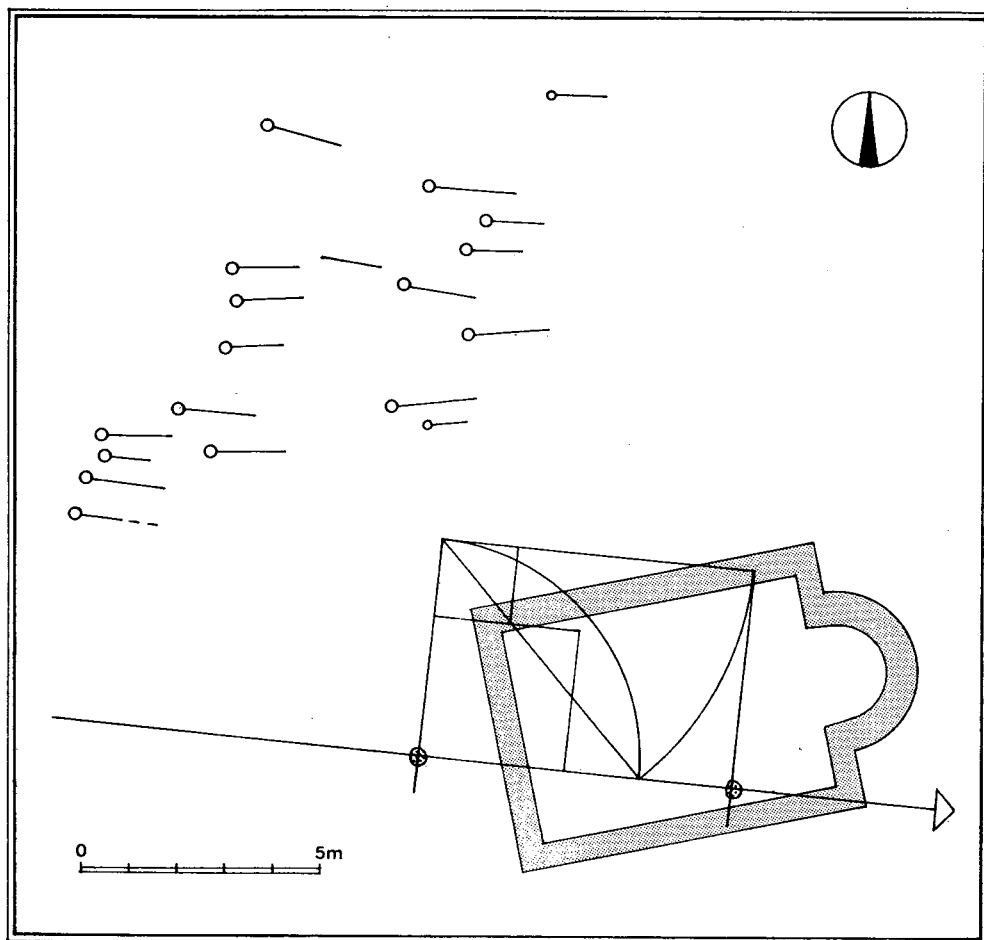
2.1.6.2. Gradiška (Sl. 8: 2)

Severovzhodni obronek sosednje Straže, ki se proti vzhodu končuje s prepadno pečino. Staro ledinsko ime je Gradiška, dolinica na vznožju pečine pa se imenuje Dindol, kar naj bi bila po mnenju jezikoslovca Dušana Čopa okrajšava prvotnega imena Devinji dol. Devin pa je bila potem lahko pečina nad Dindolom.

Ključne besede: Devin, grad, spodaj.

2.1.6.3. Dobra gora (Sl. 8: 3)

Hrib s prepadnimi pobočji. Ob njegovem jugovzhodnem vznožju Za Hmecam stoji kapelica (Sl. 8: 4). Po ljudskem izročilu bi morala tam stati cerkev Sv. Štefana. A je bilo vedno znova vse, kar so čez dan sezidali, predstavljeno na Kupljenik Na Koren, kjer je danes kapelica (Sl. 8: 5). Po drugi različici se je vsako noč selila svetnikova podoba. Ker pa je bila kapelica Na Koren preveč na samem, so zgradili cerkev Sv. Štefana na sedanjem mestu (Sl. 8: 6), poleg vaških hiš. Prva omemba cerkve v pisnih virih je šele iz prve polovice 16. st. Postala je znana božja pot. Še v tem stoletju je bila razširjena šega, da so kmetje iz okoliških vasi vodili tja na Štefanovo (26. 12.) blagoslavljat konje. – Kapelica Za Hmecam stoji v podaljšku smeri z Otoka na Dobro goro, cerkev Sv. Štefana pa v podaljšku smeri od kapelice Za Hmecam proti kapelici Na Koren. – Povedka o

Slika 9. Otok na Blejskem jezeru: grobišče, najstarejša stavba in »prva« cerkev (osnutek po Šribarju).

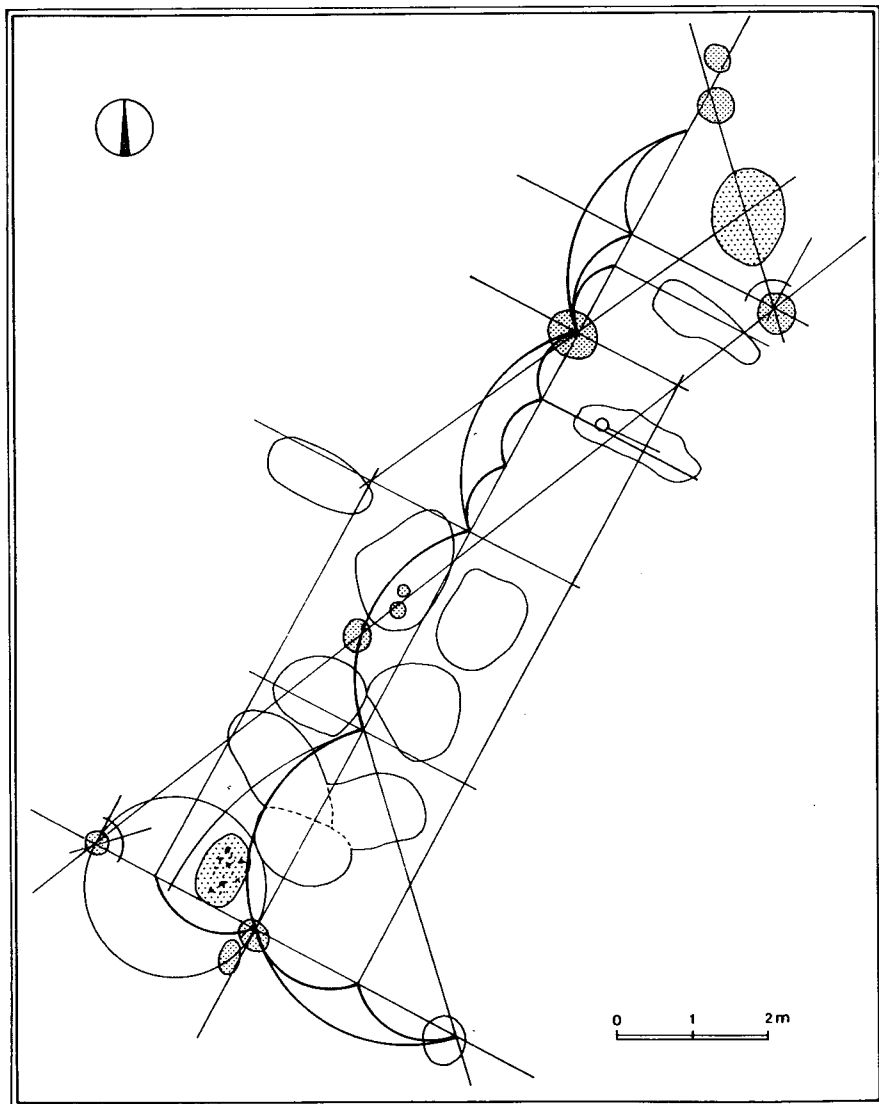
selitvi cerkve na Kupljenik kaže, da je mogoče povezovati prvotno češčenje Sv. Štefana s prostorom Dobre gore.

Ključne besede: Štefan, dober, konj, zgoraj.

2.2. Grobišča

2.2.1. Prioskol'skoe 2 (Sl. 10). Rusija

Biritualno grobišče na vzpetini ob desnem bregu reke Oskol iz zgodnje stopnje kijevske kulture, konec 2./začetek 3. st. – sreda 3. st. (Oblomskij 1991, 18, 57 ss, 208 ss). Žgani grobovi so vpadljivo razvrščeni ob črti, ki povezuje jame za kole severnega in južnega dela. Te jame so hkrati severna in južna meja grobišča. Pravokotno na to črto poteka črta, ki jo določajo najbolj južni grob in dve jami za kola. Razdalja med grobom in prvim kolom je modul, katerega trikratnik je razdalja med glavnima koloma pravokotne smeri. Modul je približno 3,03 m. Tretja smer na grobišču povezuje jugozahodno jamo za kol s severovzhodno čez srednjo skupino kolov. Kot z glavno smerjo je četrtna pravega kota. Najbolj pogoste enote pri načrtovanju grobišča so modul, polovica modula ter diagonala kvadrata modula (torej modul $\times \sqrt{2}$), od kotov pa pravi kot, polovica pravega kota in četrtna pravega kota. Opazno je, da se usmeritev grobov ravna bodisi po pravokotni mreži

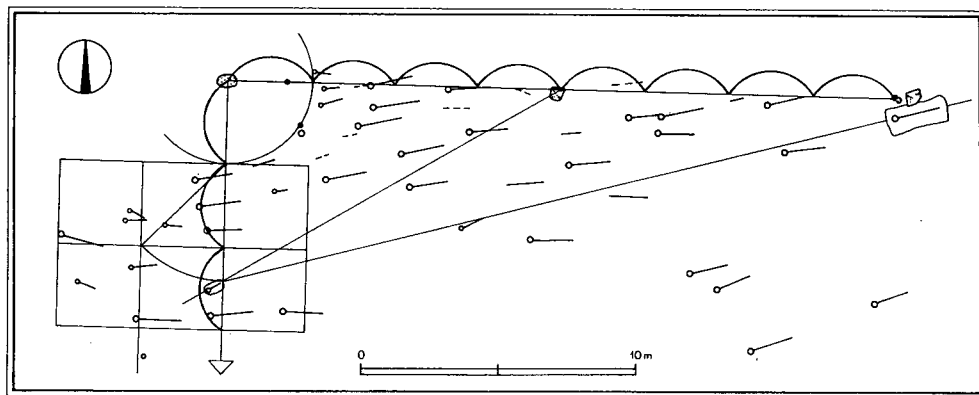
Slika 10. Prioskol'skoe 2. Grobišče (osnutek tlorisa po Oblomskem).

ali pa njenih diagonalah. Ker gre za žgane grobove njihov spol ni določljiv, vendar se mi zdi verjetna možnost, da različna smer pomeni različni spol umrlih.

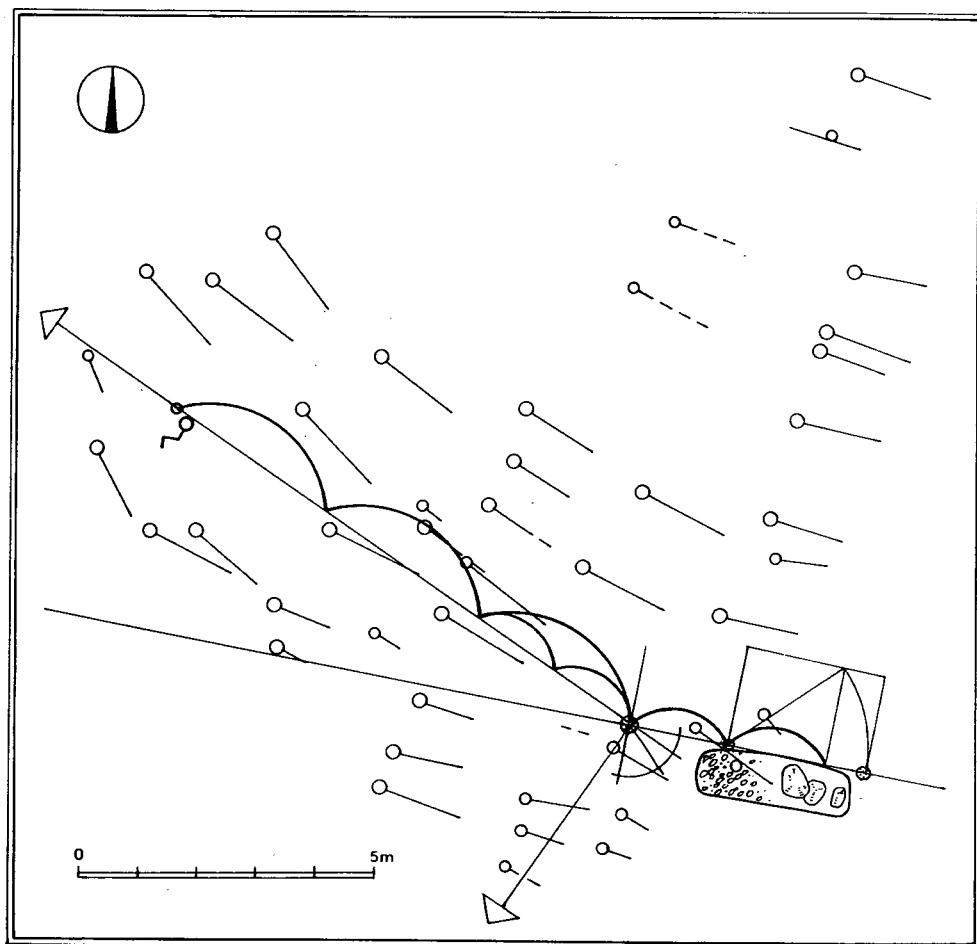
Koli so označevali tri dele grobišča. Na severnem delu so: jama brez arheoloških najdb, ki leži med dvema koloma, kol, ki določa osrednjo os, ter kol, prav tako na osrednji osi med dvema grobovoma, eden je žgan in drugi okostni (otrok star 13–15 let). Sredi med grobovi je skupina treh kolov, dva sta na mestu groba, ki je bil tako morda posebej označen. Tretja skupina kolov je na jugozahodu in označuje osnovne smeri grobišča, ob njih je lisa prežgane zemlje, ostanek kurišča.

2.2.2. Žale pri Zasipu (Sl. 11). Slovenija

Grobišče na južnem pobočju ledeniške morene. Začetek pokopavanja je bil v drugi polovici 8. st. Izhodiščna točka, ki določa prostor grobišča, je na najvišji točki pobočja. Tu je bila jama,

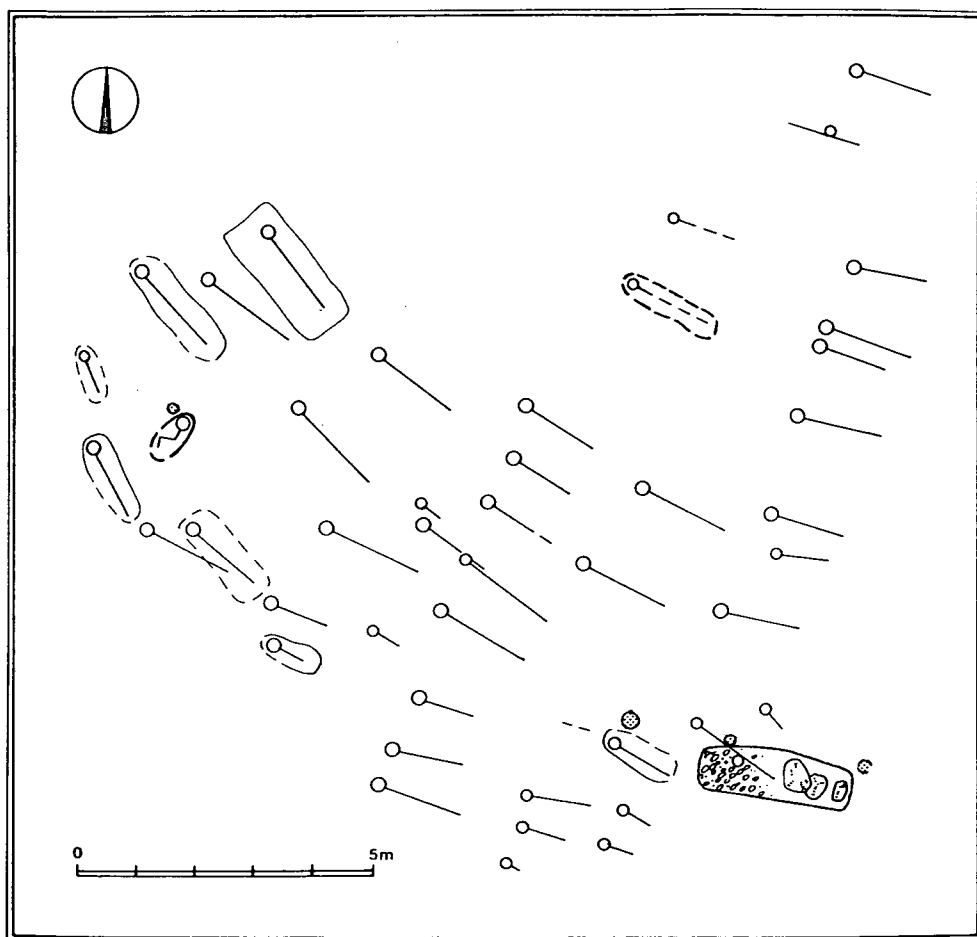

Slika 11. Žale pri Zasipu. Grobišče.

Slika 12. Dlesc pri Bodeščah. Grobišče. Merski sistem.

zapolnjena z rdečo ilovico, brez vsakršnih najdb. Od tu gre izhodiščna smer na južneje ležečo Gradiško (Sl. 8: 7). Od te smeri je bil odmerjen pravi kot proti vzhodu. Osnovni merski modul znaša približno 3,06 m. 4 module vstran od izhodišča po vzhodni pravokotnici stoji prinešen kamen, ki se mu okolni grobovi nekoliko ogibajo. Še naprej v isti smeri, nadaljnje 4 module daleč, sta dve jami za kol, za njima pa skala, ki delno sega nad največji grob grobišča. Jami sta tik ena ob drugi in najverjetneje nista sočasni, ampak je druga nastala, ko je bilo treba namesto starega postaviti nov kol. S tem je bil določen vzhodni rob grobišča. Smer kol – kamen – jama rdeče ilovice določa severni rob grobišča. Krožnica s polmerom modula, s središčem v izhodiščni točki določa prostor, ki ga obdajajo predvsem otroški grobovi. Na smeri izhodišče – Gradiška v razdalji,

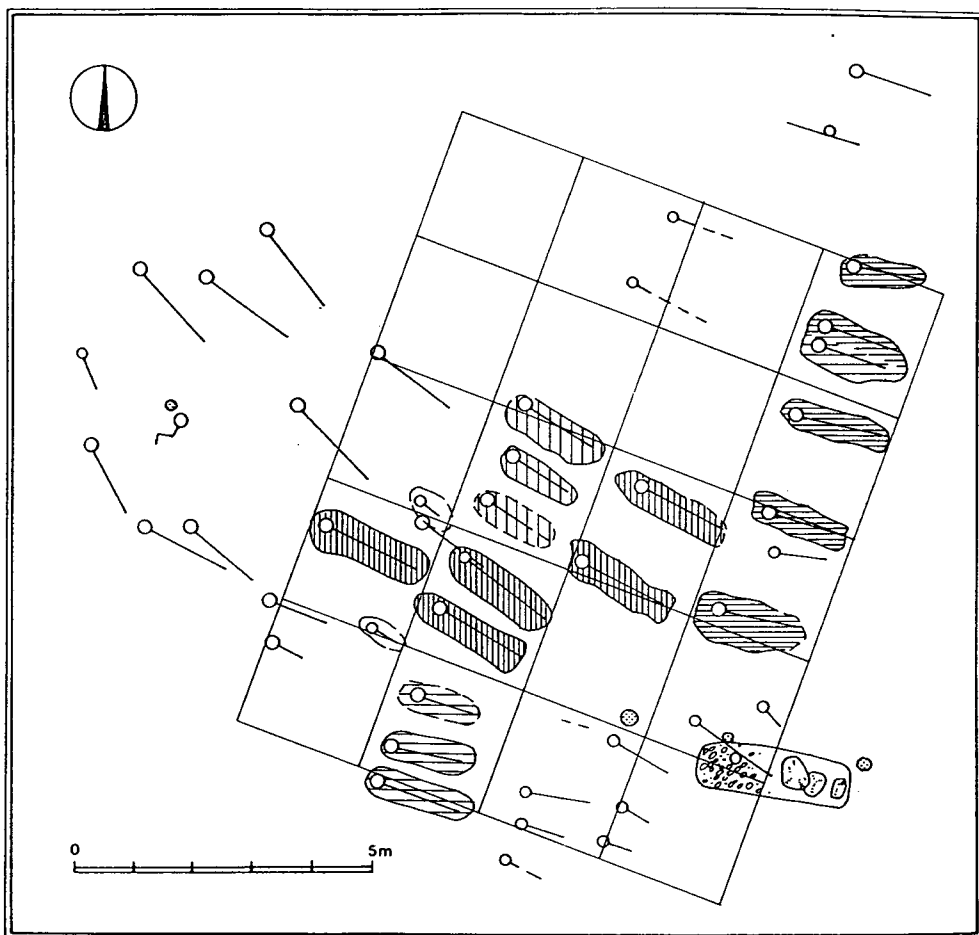

Slika 13. Dlešč pri Bodeščah. Grobišče. Prva generacija.

ki znaša 1 modul in 1 diagonalo modula (torej modul $\times \sqrt{2}$) je otroški grob z izjemno usmeritvijo, ki je namerjena na osrednji kamen. Otrok (infans I) je imel izjemno številan nakit, značilen za ženske grobove (Knific, Pleterški 1993, 244). Najstarejši grobovi so bili izkopani ob upoštevanju modularnih razdalj. Grob vzhodne točke je usmerjen proti izjemnemu otroškemu grobu zahodnega dela.

2.2.3. Dlesc pri Bodeščah (Sl. 12). Slovenija

Grobišče na jugovzhodnem pobočju ledeniške gomile. Njegov južni rob predstavlja pot, ki gre mimo. Začetek pokopavanja je bil v drugi polovici 8. st. Izhodiščna točka grobišča je jama za največji kol na jugovzhodu grobišča. Od tu gre smer na Gradiško (Sl. 8: 8). Osnovni modul meri približno 3,11 m. 3 module stran od jame za kol na izhodiščni smeri je jama za kol, ki označuje otroški grob skrčenca. Okolni grobovi se mu ogibajo. Vzhodno od izhodiščne jame za kol sta na smeri, ki z izhodiščno tvori četrtino pravega kota, še dve jami za kol. Prva je oddaljena polovico modula, druga pa od nje za diagonalo kvadrata, ki ga določa polovica modula. Torej je razmerje razdalj med tremi koli 1 : $\sqrt{2}$. Ob črti, ki jo določajo ti trije koli, je izjemen prazni grob, ki je bil na zahodu zapolnjen s kupom prodnikov, na vzhodu pa s tremi skalami, največja in najvišja je

Slika 14. Dlesc pri Bodeščah. Grobišče. Tretja generacija.

trikotne oblike in je sprva verjetno nekoliko gledala iz groba (Knific, Pleterski 1981, 486 ss). Pri tem grobu in preko njega so bili pokopani otroci. – Grobovi prve generacije (Sl. 13) so bili osredotočeni okrog zahodnega otroškega groba, en otroški grob je bil ob kenotafu, grob pa, ki leži stran od ostalih, severovzhodno najverjetneje nakazuje obstoj tretje izjemne točke na grobišču. Žal je bil prav ta del grobišča pred desetletji močno poškodovan in je zato nismo našli.

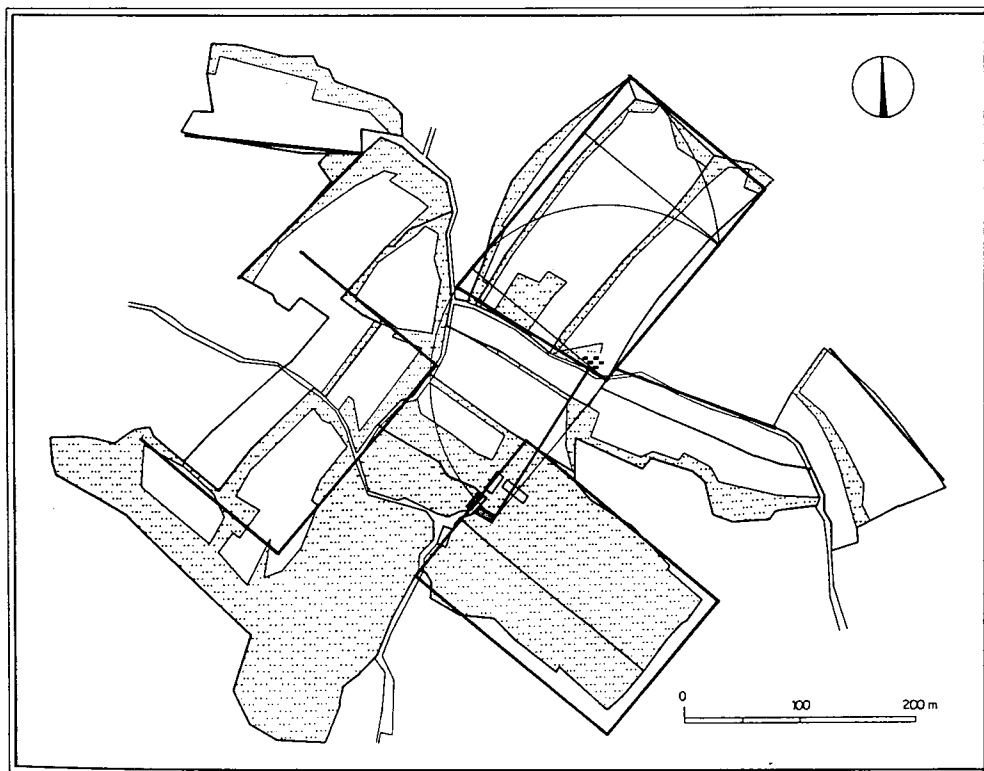
Ker so koli sčasoma propadli, natančne merske točke poznejšim generacijam niso bile več poznane. Ohranila pa se je zavest o načrtnosti pokopavanja. Posebej jasno jo je opaziti pri pokopu tretje generacije (Sl. 14) okrog leta 900. Izhodišče je bila mreža kvadratov, ki imajo za stranico diagonalo kvadrata polovičnega modula (polovica modula $\times \sqrt{2}$), torej staro razdaljo med skrajnima vzhodnima koloma ob kenotafu. Prav tako se usmeritev ne ujema več s starima osnovnima smerema. Opazne so naslednje razporeditve. 5 moških in 5 žensk v po 3 kvadratih, od tega v enem en grob v dveh po dva. Obe skupini se tako delita na skupine po 2 in 3. Skupini treh se delita še naprej na po enega in dva. Izpostavljeni moški grob na zahodu leži med dvema otroškima grobovoma, sosednja moška grobova ležita med 3 mladenišskimi in 3 dekliškimi grobovi.

Jugozahodno usmerjena pravokotnica na osnovno smer proti Gradiški se dotika vogala najstarejše (Marofarjeve) hiše v vasi (Pleterski 1986, 26 ss).

2.3. Polje

2.3.1. Vas Bodešče in njeno polje (Sl. 15). Slovenija

Po ljudskem izročilu je 100 korakov od severovzhodnega kapa Marofarjeve hiše proti Dlescu zakopan zaklad. Zračna razdalja med hišo in Dlescom znaša 150 m, kar je natančno 100

Slika 15. Bodešče. Polje.

dvojnih korakov ali 50 modulov po 3 m. Razlika z velikostjo modula na grobišču je le navidezna. Ker zemljišče ni vodoravno, so za merjenje razdalje med hišo in grobiščem v resnici potrebni malo daljši koraki. Kot že rečeno, je smer te razdalje pravokotna na osnovno smer proti Gradiški. Kvadrat s stranico 100 dvojnih korakov ima diagonalno (stranica $\times \sqrt{2}$). Ti dve enoti sta bili izhodišče pri določanju mej obdelovalnih površin, zlasti njiv, delno pa tudi travnikov. Osnovna parcelna oblika je pravokotnik z ožjo stranico 100 dvojnih korakov, daljša pa je njen $\sqrt{2}$. Usmeritev je v skladu z osnovno smerjo proti Gradiški (o metodi rekonstrukcije starih oblik poljske razdelitve: Pleterski 1995).

3. Razlaga

3.1. Tri kulturna mesta v pokrajini

Izbrani primeri segajo od Avstrije (Wechset, Millstatt), kjer so nekoč živeli Slovani, čez Slovenijo (Bled, Paški Kozjak, Slovenj Gradec) do Makedonije (Dejlovce). V resnici, jih je mnogo, mnogo več. Samo v Sloveniji jih je slutiti več deset. Vsaka upravna enota je nekoč imela tako trojico. Podobno gostoto kaže razmestitev slovanskih svetišč npr. na področju zgornjega Pruta in srednjega Dnestra, kjer je ob reki Zbruč že raziskan skupek treh svetih prostorov (Rusanova – Timoščuk 1993, Ris. 13, 16).

Pri vseh predstavljenih primerih opazamo, da so kulturne točke medsebojno pravilno razporejene tako, da tvorijo četrtino pravega kota. To kaže na isti miselni vzorec, ki je v različnih časih in na različnih krajih porajal enake rešitve. Hkrati omogoča predpostavko, da so bile kulturne točke v vseh primerih posvečene istim trem božanstvom. V posameznih primerih je mogoče ugotoviti usmeritev kulturne stavbe enega mesta proti drugemu mestu trojice. Ali so bolj ali manj pravilna razmerja razdalj med njimi res samo igra narave, trenutno ne vem. Zdi pa se mi potrebno na to opozoriti, saj bodo bodoči primeri to verjetno pojasnili.

Za kakršnokoli interpretacijo se mi zdi koristno pregledati simbolne lastnosti, ki so povezane s kulturnimi točkami (Sl. 16). Pri obravnavi je bistveno, da ne obravnavamo posameznih točk iztrgano iz konteksta trojice, ker najdemo lahko isto lastnost pri različnih točkah, kar bi imelo za posledico napačno interpretacijo posamezne točke. Takoj padeta v oči stalna povezanost ene od treh točk z vodo in praviloma Marijo ter povezanost druge točke s skalo zgoraj. In če drži predpostavka, da gre v celoti za tri božanstva, je hitro mogoče sestaviti tri skupine kulturnih točk: ženskega božanstva in dveh moških, nebeškega in zemeljskega.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Marija, Ilija, Corona, Štefana																		
studenec, voda																		
spodaj																		
hudič, kača																		
Wolfgang, Jurij, Devin, Parož																		
kamen, konj, sekira																		
grad																		
zgoraj																		
Štefan, Neža, Pankrac																		

Slika 16. 1 – Otok na Blejskem jezeru. 2 – Homec. 3 – Dobrna. 4 – St. Corona (Heiligenstatt). 5 – Iliski kladenec. 6 – Millstatt. 7 – Hudičev graben. 8 – Teufelsriegel. 9 – Sv. Jurij na Legnu. 10 – Krst. 11 – St. Wolfgang. 12 – Gradiška. 13 – Antrittstein. 14 – Sveta Neža. 15 – Dobra gora. 16 – Samabuka. 17 – Hochgosch. 18 – Puščava.

3.1.1. Žensko božanstvo, povezano z vodo

Kraji ob potokih in studenih, posvečeni Mariji, Coroni in v dejlovškem primeru Iliji. Vedno so pod nebeškim moškim bogom. Ob vodi so lahko sveta drevesa, enkrat je to lipa, drugič hrast. Značilno je, da je hrast ob Iliji, kar nakazuje možnost, da gre v Dejlovcih za češčenje Ognjene Marije – strele. V skladu s tem je tudi dejstvo, da je slovenska Šembija (Sv. Ilija) ženska. Ilija torej ni nujno vedno krščanska zamenjava Peruna, razen če se ta ne pojavlja tudi v ženski podobi. Coronino grško ime je Štefana, kar jo seveda takoj postavi v par s Štefanom.

3.1.2. Moško zemeljsko božanstvo

Kraji, ki so spodaj, enkrat v vodi. Posvečeni so Juriju, Wolfgangu, Parožu, Devi. V krščanski preobleki je to hudič, zlodej. Zanj je značilen rog (Parož). Wolfgang nakazuje tako njegovo poveznost z volkom kot tudi pomen njegove hoje. Njegovo češčenje je spomladi, kar vse kaže na praslovanski mit plodnosti, ki je odvisna od Jurijeve spomladanske hoje (Katičič 1987, 1989, 1990, 1990a, 1991, 1992). Ima podobo kače, na njegovo mesto pade sekira (Ebenfeld na Wechslu), simbol za strelo. To so seveda osnovne prvine dvoboja boga groma z zmajem, Peruna z Velesom (Katičič 1988). Ljudje se obračajo nanj s prošnjami za živino (svinje v primeru Sv. Wolfganga blizu Millstatta), kar ga ponovno kaže kot Velesa. V tem kontekstu se zdi povsem možna razlaga imena Devin, kot jo je ponudil že Peisker, iz staroindijske »deva« (=bog) in avestskega »daeva« (=hudič) (Peisker 1928, 26).

3.1.3. Moško nebeško božanstvo

Njegovo mesto je vedno zgoraj. Znak je pogosto kamen. Ima lahko podobo konja in je dober (Dobra gora na Bledu). Ime Štefan kaže na češčenje o Božiču. Ime Neža – Agneza dokazuje njegovo zvezo z ognjem. Pankracij govori o Pantokratorju – Vsevladarju, ki meče sekiro – strelo, ko mu je ime Wolfgang. To seveda takoj spomni na Prokopijev opis vrhovnega boga Slovanov, ki je tvorec strele in gospodar vsega. Enačenje s Perunom se ponuja samo. Tudi tu srečujemo Wolfganga, ki je očitno nadomestil obe moški božanstvi hkrati, saj meče sekiro kot Perun in pomaga pri živini kot Veles.

Če zaradi poenostavitve, vsa tri božanstva imenujem s samo po enim začasnim imenom, jih bom imenoval Perun, Veles, Mokoš. Dejansko jih je vsako imelo mnogo več, za primerjavo se samo spomnimo, koliko imen je imel germanski Odin. Od pravičnega razmerja med trojico je bilo po tedanjem prepričanju odvisno preživetje ljudi, od njega je bil odvisen dober začetek vsega. Zato ni presenetljivo, da je navedeno trojico mogoče slutiti v številnih izročilih »de origine gentis«, kjer poleg obvezne ženske osebe, nastopata brata dvojčka (lahko so tudi trije a se funkcionalno delijo na enega in dva, možnih je tudi pet, a v funkcionalnih skupinah po dva in tri), eden kozmogonsko ubija drugega. Ženska je njuna sestra, žena (primerjaj: Banaszkiwicz 1993). Številčno je to videti: $1 + (1 + 1)$, ali $1 + ((1 + 1) + 1)$, ali $1 + ((1 + 1 + 1) + (1 + 1))$. Okrajšano: $1 + 2$, ali $1 + (2 + 1)$, ali $1 + (3 + 2)$. Še krajše: $1 + 2$, ali $1 + 3$, ali $1 + 5$. Boj, hieros gamos, kozmogonija, so osnovne prvine praslovanskega mita plodnosti (Katičič 1987, 1989, 1990, 1990a, 1991, 1992).

3.2. Trije kulni deli grobišča

Ker trenutno izhajam le iz štirih primerov, je interpretacija manj zanesljiva. Za severni ali zahodni del so značilne jame za kole, jame brez najdb, otroški (dekliški) grobovi, za srednji del koli ali dvignjen kamen (kamnita ploščad), za južni ali vzhodni del 1 ali 3 koli, grob, kamen nad grobom ali v njem. Te lastnosti nakazujejo povezavo z istimi tremi božanstvi, ki so v trojstvu v pokrajini. Severni ali zahodni del bi se dalo povezovati z Mokoš (prazne jame bi lahko simbolizirale njeno porodno funkcijo), srednji del kamen zgoraj povezuje s Perunom. Na jugu ali vzhodu skala na grobu ali v njem, kaže Velesa, ki se skriva pred Perunom, ali pa ga je ta celo že zadel, prodniki (Dlesc) morda simbolizirajo bivališče v vodi, v kateri Veles tudi lahko živi (Hudičev graben). Trije koli in tri skale v grobu (Dlesc) morda kažejo njegovo trojnost. Če ta razlaga drži, je eno njegovih imen tudi Triglav.

Grobišče je torej svet v malem. Tudi svet mrtvih uravnavajo tako kot živim isti bogovi. Metrična pravila je mogoče izvajati strožje kot v pokrajini. Tretja generacija Dlesca simbolizira številčne različice osnovnega mita »de origine gentis«. Je zapis stare vere v trenutku pred pokristjanjenjem.

4. Nekatera načela merskega sistema

O tem, zakaj je osnovni modul dva dvojna koraka (od 3 do 3,13 m), na tem mestu ne bom razpravljaj, ker je za to še prezgodaj. Božanski sorodstveno-zakonski trikotnik dveh mož in žene ponuja razlago priljubljenega razmerja med 1 in korenem iz 2. 1 sta moža – stranici kvadrata, diagonala, ki ju povezuje ($\sqrt{1 + 1}$) je žena. Uporaba teh razmerij simbolično ponavlja razmerje med bogovi, ki je osnova pravičnega ravnotežja narave. Isto razmerje ponazarja uporaba kota $22^\circ - 23^\circ$. To je kot med Zemeljino osjo in ravnino Zemljine orbite okoli Sonca: $\pm 23,5^\circ$ (Šprajc 1991, 14), kar je navidezna razlika v višini sonca v času enakonočja in obeh sončnih obratov. Božanstvi nebesnega in zemeljskega sta tako izenačeni s poletnim in zimskim sončnim obratom, enakonočje pa je božanstvo, ki ju povezuje.

Merjenje s koraki je bilo hitro in preprosto, poleg tega pa je imelo že omenjeni pomen plodnosti, rodovitnosti in s tem življenja. Gotovo so si pomagali še s količki in vrvjo, kar je omogočalo preprosto določanje pravokotnic, diagonal, polovic, mnogokotnikov.

Postavljanje celotnega metričnega prostorskega sistema se je po predstavljenih primerih začelo z določitvijo treh kulturnih točk v pokrajini, ki jo je naselil nek rod. Velesovo mesto od Mokošinega ločuje voda, kar verjetno simbolizira ločnico med svetom živih in svetom mrtvih. Nato so si izbrali prostor grobišča. Priljubljene so bile vzpetine, pogosto južno ali vzhodno pobočje. Tu so postavili osnovno smer na eno od treh kulturnih mest v pokrajini. Iz te smeri so izvedli s pomočjo modularne mreže lego treh kulturnih mest v grobišču, njegove meje in marsikdaj natančno lego grobov. Na smeri, ki je bila v odnosu z osnovno osjo grobišča, so izbrali prostor za naselbino. Zdi se, da je pri tem morala obstajati ločnica med naseljem in grobiščem, običajno je bila to pot, ki je prevzela kot prostor gibanja funkcijo vode. V Bodeščah je razdalja med grobiščem in naselbino modul. Z njim so nato končno s hojo in vrvjo omejili polje, pri čemer so pazili, da so oblikovali pravokotnike z idealnim razmerjem stranic $1 : \sqrt{2}$. Spoznanje, da so tudi pri razporejanju hiš v naselju uporabljali metrična izhodišča, pa tako že ni več novo (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, 60 ss).

Uporaba istih načel na krajih, ki so medsebojno oddaljeni tisoče kilometrov ter stoletja in tisočletja, kaže, kako malo so se spremenile religiozne predstave, ki jih zato lahko upravičeno imenujemo časovni in prostorski predor. Dumézil se je torej zmotil v trofunkcijski interpretaciji, v trojnosti pa ne.

*Raziskava je del projekta »Vzhodne Alpe in zahodni Balkan v arheoloških dobah«, katerega naročnik je Ministrstvo za znanost in tehnologijo R. Slovenije, izvajalec pa Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo. – Zahvaljujem se Tamari Korošec, ki je po mojih predlogah z večšo roko izdelala risbe, in gdu. Wolfgangu Haider – Berkyyu, ki mi je s prijateljsko prizadevnostjo stregel s podatki o Wechslu. Odkritje pravilne trojice ob Millstattskem jezeru dolgujem prof. dr. Hansu-Dietrichu Kahlu, ki me je vztrajno spodbujal, naj poskusim še s Hochgoschem. Poleg tega sem mu hvaležen za še neobjavljeni rokopis, ki mi ga je dal na voljo.

**Članek je izpopolnjeno besedilo referata na mednarodnem simpoziju »Mythen und Glauben der heidnischen Slawen und Balten«, Baranów pri Sandomierzu, 5.–7. 10. 1995, Poljska. V angleščini naj bi izšel v začetni obliki v zborniku simpozija pod naslovom: »The trinity concept in the Slavonic ideological system and the Slavonic spatial measurement system«.

Literatura

- BANASZKIEWICZ, J. 1993, Slawische Sagen DE ORIGINE GENTIS (Al – Masudi, Nestor, Kadhubek, Kosmas) – dioskurische Matrizen der Überlieferungen. – *Mediaevalia historica Bohemica* 3, 29 – 58.
- BAVČER, M. (pod pseudonimom: Gaudentius Hilarinus Goritanus), 1660, Leopoldo Romanorum Imperatori... Oratio... – Ponatis v: Pater Martin Bavčer: ob štiristoletnici rojstva, Nova Gorica – Ljubljana 1995.
- BLAZNIK, P. 1986, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 – 1. – Maribor.
- BLAZNIK, P. 1988, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 – 2. – Maribor.
- ČAUSIDIS, N. 1994, Mitskite slike na južnite Sloveni. – Skopje.
- DOLENZ, H. 1962, Die frühchristliche Kirche von Laubendorf am Millstätter See. – *Carinthia I* 152, 38 – 64.
- DUMÉZIL, G. 1987, Tridelna ideologija Indoevropejcev. – Ljubljana (original: *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*. – Bruxelles 1958.).
- GLASER F. 1983, Die römische Stadt Teurnia. – Klagenfurt.
- GUGITZ, G. 1951, Kärntens Wallfahrten im Volksglauben und Brauchtum. – *Carinthia I* / 141, 181 – 241.
- HAIDER – BERKY, W. 1986, Sagen aus dem niederösterreichischen Wechselgebiet. – Neunkirchen.
- HANULIAK, M., KUZMA, I., ŠALKOVSKÝ, P. 1993, Mužla – Čenkov I. – *Materialia archaeologica Slovaca* 10, Nitra.
- KAHL, H. – D. 1996, Was ist mit dem Millstätter Domitian? Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpendlawen in Oberkärnten. – Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für Mittelalterliche Geschichte, Sonderband, (v pripravi, citiram strani rokopisa).
- KARPF, K. 1994, Steinerner Kirchenausstattungen in Kärnten aus tassilonisch-karolingischer Zeit. – *Tipkopisni magisterij*, Otto-Friedrich-Universität Bamberg.
- KATIČIĆ, R. 1987, Hoditi – roditi. Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus. – *Wiener slavistisches Jahrbuch* 33, 23 – 43.
- KATIČIĆ, R. 1988, Nachlese zum urslawischen Mythos vom Zweikampf des Donnergottes mit dem Drachen. – *Wiener slavistisches Jahrbuch* 34, 57 – 75.
- KATIČIĆ, R. 1989, Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus. – *Wiener slavistisches Jahrbuch* 35, 57 – 98.
- KATIČIĆ, R. 1990, Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus (2). – *Wiener slavistisches Jahrbuch* 36, 61 – 93.
- KATIČIĆ, R. 1990a, Nachträge zur Rekonstruktion des Textes eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus. – *Wiener slavistisches Jahrbuch* 36, 187 – 190.
- KATIČIĆ, R. 1991, Nachträge zur Rekonstruktion des Textes eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus. – *Wiener slavistisches Jahrbuch* 37, 37 – 39.
- KATIČIĆ, R. 1992, Baltische Ausblicke zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus. – *Wiener slavistisches Jahrbuch* 38, 53 – 73.
- KNIFIC, T., PLETERSKI, A. 1981, Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah. – *Arheološki vestnik* 32, 482 – 523.
- KNIFIC, T., PLETERSKI, A. 1993, Staroslovanski grobišči v Spodnjih Gorjah in Zasipu. *Arheološki vestnik* 44, 235 – 267.
- LINHART, 1981 A., Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije. – Ljubljana (izvirna izdaja: Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs. – Laibach 1788, 1791).
- MORAW, P. 1965, Ein Gedanke zur Patrozinienforschung. – *Archiv für Mittelrheinische Kirchengeschichte* 17, 9 – 26.
- MORO, G. 1959, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. II. Abteilung, Die Kirchen- und Grafschaftskarte, 8. Kärnten, 3. Oberkärnten nördlich der Drau. Klagenfurt.
- OBLOMSKIJ, A. M. 1991, Etničeskie processy na vodorazdele Dnepra i Dona v I – V vv. n. e. – Moskva-Sumy.
- PEISKER, J. 1928, Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja. – *Starohrvatska prosvjeta* N.S. 2, 55 – 86.
- PLETERSKI, A. 1986, Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki. – *Dela 1. razr. SAZU*, Ljubljana.
- PLETERSKI, A. 1994, Ecclesia demonibus addicta. Povedka o poganskem svetišču v Millstattu. – *Zgodovinski časopis* 48, 297 – 306.
- PLETERSKI, A. 1995, Die Methode der Verknüpfung der retrogressiven Katasteranalyse mit schriftlichen und archäologischen Quellen. – *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 13, v tisku.
- POGATSCHNIG, V. 1898, Sagen von den Heiden im Gebiete des Millstättersees. – *Carinthia I* / 88, 4 – 8.

- RUPEL, M. 1969, Valvasorjevo berilo. – Ljubljana (okrajšana izdaja originala: VALVASOR, J. W. 1689, Die Ehre des Herzogthums Crain. – Laybach).
- RUSANOVA, I. P., TIMOŠČUK, B. A. 1993, Jazyčeskie svjatišča drevnih Slavjan. – Moskva.
- SCHMID, W. 1937, Die Ringwälle des Bachergebietes. – Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften 2, 365 – 390).
- SCHMIDL, K. 1964, Aus der Geschichte von Sankt Corona. – Schwarztaler Bezirksbote, BB 64.
- STRMČNIK – GULIČ, M. 1994, Legen. Sveti Jurij zakladnica podatkov. Slovenj Gradec.
- ŠPRAJC, I. 1991, Arheoastronomija. – Ljubljana.
- ŠRIBAR, V. 1966, Arheološka raziskovanja na blejskem otoku. – Varstvo spomenikov 10, 154 – 159.
- ŠRIBAR, V. 1967, Tisoč let slovenske arhitekture na Blejskem otoku. – Sinteza 5 – 6, 60 – 64.
- ŠRIBAR, V. 1971, Blejski otok – oris zgodovine. – Bled.
- ŠRIBAR, V. 1972, K dataciji zgodnj srednjeveške cerkvene arhitekture na Slovenskem. – Arheološki vestnik 23, 384 – 396.
- VÁŇA, Z. 1985, K současnému stavu studia slovanského pohanství. – Památky archeologické 76, 228 – 250.

Zusammenfassung

RÄUMLICHE STRUKTUREN EINER DREITEILIGEN IDEOLOGIE BEI DEN SLAWEN

Andrej Pleterski

Das Hauptanliegen des Aufsatzes ist, das Bestehen einer Dreiteilung in den religiösen Vorstellungen und ihrer Ausführung bei den Slawen aufzuzeigen, die der Autor keinesfalls als ausgesprochen slawisches Charakteristikum betrachtet. Die Dreiteilung bei den Indoeuropäern hat schon vor einiger Zeit Dumézil nachgewiesen und erklärte sie dreifunktional mit der Teilung der Gesellschaft in Krieger, Bauern und Geistliche (Dumézil 1987). Über die Dreiteilung bei den Slawen wagte er nichts zu sagen. Die Versuche Ivanovs, Toporovs und Gieysztors, drei gesellschaftliche Funktionen in der slawischen Mythologie nachzuweisen, kritisierte Váňa (1985, 237 ff) und zeigte eine Teilung in nur zwei Funktionen auf, die herrschende und die wirtschaftliche (Váňa 1985, 239 ff). Die im wesentlichen selbe bifunktionale (kultisch-juridische und wirtschaftliche) Interpretation befürwortet in letzter Zeit Banaszkiewicz (1993, 49 f), nur daß er sie generell auf die Indoeuropäer überträgt.

Der Katalog zeigt Dreiergruppen von Kultstätten in der Landschaft, in den Gräberfeldern und die Beachtung heiliger Verhältnisse auf dem Feld des Dorfes Bodešče. Für welche Interpretation es sich auch handeln möge, es ist nützlich, die Symboleigenschaften zu überprüfen, die mit den Kultstellen (Abb. 16) in Zusammenhang stehen. Bei der Untersuchung ist es wichtig, daß wir nicht die einzelnen Stellen aus dem Kontext der Dreiteilung herausgreifen, weil wir dieselbe Eigenschaft bei verschiedenen Stellen finden können, dies hätte eine falsche Interpretation der einzelnen Stelle zur Folge. Ins Auge stechen sofort die ständige Verbindung einer der drei Stellen mit dem Wasser und in der Regel mit Maria sowie die Verbindung einer Stelle mit dem Stein, der oben liegt. So kann man schnell drei Gruppen von Kultstellen bilden, die der weiblichen, mit dem Wasser verbundenen Gottheit und zwei männlichen, der himmlischen und der chthonischen geweiht sind. Dieselbe dreiteilige Ordnung wie in der Landschaft ist auch auf den Gräberfeldern zu finden, die sich auf diese Weise als Welt im Kleinen zeigen, die metrischen Regeln kann man hier strikter durchführen als in der Landschaft.

Die Grundmaßeinheit waren zwei Doppelschritte (von 3 bis 3,13 m). Das göttliche verwandtschaftlich-eheliche Dreieck zweier Männer und einer Frau wurde veranschaulicht mit dem beliebten Verhältnis zwischen 1 und der Wurzel aus 2. 1 sind die Männer – die Quadratseiten, die Diagonale, die sie verbindet ($\sqrt{1 + 1}$) ist die Frau. Der Gebrauch dieser Verhältnisse wiederholt symbolisch das Verhältnis zwischen den Gottheiten, das die Grundlage eines richtigen Naturgleichgewichtes darstellt. Dasselbe Verhältnis veranschaulicht die Verwendung des Winkels von 22° – 23°, die die Verteilung aller Dreiergruppen der Kultstätten in der Landschaft aufzeigt. Das ist der Winkel zwischen der Erdachse und der Erdbahn: $\pm 23,5^\circ$ (Šprajc 1991, 14), was einen scheinbaren Unterschied in der Sonnenhöhe zur Zeit des Äquinoktiums und beider Sonnenwenden darstellt. Die Gottheiten des Himmlischen und des Irdischen werden so gleichgesetzt mit der Sommer- und der Wintersonnenwende, die Tagundnachtgleiche ist hingegen die Gottheit, die beide verbindet.

Das Messen mit Schritten war schnell und einfach, daneben hatte es die Bedeutung der Fruchtbarkeit und damit des Lebens. Gewiß nahm man noch Stöcke und ein Seil zu Hilfe, was eine einfache Bestimmung von Senkrechten, Diagonalen, Hälften und Vielfachen ermöglichte.

Die Aufstellung eines gesamten metrischen Raumsystems begann nach den vorgestellten Beispielen mit der Bestimmung dreier Kultstellen in der Landschaft, die ein Stamm besiedelte. Dann wählte man den Bereich des Gräberfeldes. Beliebte waren Anhöhen, häufig der Süd- oder Osthang. Hier legte man die Grundrichtung auf einer der drei Kultstellen in der Landschaft fest. Von dieser Richtung ausgehend, bestimmte man mit Hilfe eines Modulnetzes die Lage der drei Kultstellen im Gräberfeld, ihre Grenzen und manchmal die genaue Lage der Gräber. In der Richtung, die mit der Grundachse des Gräberfeldes übereinstimmte, wählte man den Bereich für die Siedlung aus. Wie es scheint, mußte es eine Grenzlinie zwischen der Siedlung und dem Gräberfeld gegeben haben, gewöhnlich war es ein Weg, der als Raum der Bewegung die Funktion des Wassers übernahm. In Bodešče ist die Entfernung zwischen dem Gräberfeld und der Siedlung ein Modul. Damit grenzte man schließlich mit dem Gehen und dem Seil das Feld ab, wobei man darauf achtete, daß man Rechtecke mit dem idealen Verhältnis der Seiten $1 : \sqrt{2}$ bildete. Die Erkenntnis, daß auch bei der Anordnung der Häuser in der Siedlung metrische Ausgangspunkte verwendet wurden, ist ohnehin nicht mehr neu (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, 60 ff).

Die Anwendung derselben Prinzipien an Orten, die Tausende von Kilometern sowie Hunderte und Tausende von Jahren voneinander entfernt sind, deuten darauf hin, wie wenig sich die religiösen Vorstellungen verändert haben, die wir deshalb zu Recht als zeitlichen und räumlichen Durchbruch bezeichnen können. Dumézil irrt sich in seiner dreifunktionalen Interpretation, in der Dreiteilung aber nicht.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, tel.: 061/ 17-69-210

Zveza zgodovinskih društev Slovenije je izdala zbornik **Slovenija v letu 1945**. V njem so objavljeni referati z mednarodnega znanstvenega posveta, ki je bil septembra 1995 v Ljubljani. Članki o slovenski notranjepolitični in zunanjepolitični problematiki, o odnosu do sosedov, cerkveni, gospodarski in kulturni problematiki bodo nedvomno zanimivi za številne bralce. Prednaročniki so zbornik že dobili, ostali pa ga lahko (cena 1000 SIT + poština) naročite na sedežu ZZDS pisno ali po telefonu (061) 17-69-210 (Majda Čuden).

Tistim, ki se niso udeležili predzadnjega zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani, sporočamo, da smo ponatisnili zbornik **27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev**, v katerem so objavljeni vsi referati z zborovanja leta 1994 v Ljubljani. V zborniku so povzeti rezultati novejših raziskav slovenske historiografije v zadnjih letih in poročila o dejavnosti društva. **Razvoj turizma v Sloveniji** pa je naslov zbornikov referatov z nedavnega 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev na Bledu; zbornik vključuje tudi dva referata o poldrugem stoletju izhajanja zgodovinske periodike na Slovenskem.

Tudi ta dva zbornika lahko naročite na omenjenem naslovu oz. telefonski številki ZZDS.

O ČEM SMO PISALI

... pred štirimi desetletji?

»Leto 1848 ni prineslo v tovarnah in v rudnikih zaposlenim otrokom nobenega izboljšanja. Priložnost za to pa je bila. »Osnutek temeljnih načel javnega šolstva v Avstriji,« ki naj bi dajalo okvirne smernice za novo organizacijo vseh šol, je v uvodu naglasil, da je dolžnost države, »omogočiti izobraževanje vsakomur, tudi najrevnejšim,« dolžnost staršev pa poskrbeti, da bodo dobili otroci »vsaj toliko pouka, kolikor ga bodo v bodoče posredovale javne osnovne šole;« to pa je bilo več kot pred letom 1848.«

(Vlado Schmidt, Doneski k problemom otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem, ZČ 10-11/1956-1957, str. 150)

... pred tremi desetletji?

»Ustanovitveni odlok IOOF je začrtal institutu zelo široko pot razvoja in aktivnosti. V odloku nas pa mora takoj v začetku zanimati dvojce: institutive naloge in institutova struktura. V prvem primeru je odlok določil, da institut »pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodnoosvobodilna borba v sedanjosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodnoosvobodilne borbe znanosti sami.«

(France Škerl, Znanstveni institut, ZČ 19-20/1965-1966, str. 35)

... pred dvema desetletjema?

»U memorandumu se ističe da bi se postizanjem predloženih granica ispunila davšnja težnja slovenskog naroda, iznijeta još 1848. za ujedinenom Slovenijom i da bi takva Slovenija u okviru Jugoslavije bila čvrst bedem protiv njemačkog nadiranja prema istoku. Ovakvo rješenje pitanja slovenskih granica stvorilo bi također i branu prema imperijalističkim težnjama Italije na Jadranu i u Srednjoj Evropi koje će uvijek naći uporište u Trstu ako on ne bi pripao Jugoslaviji.«

(Dragovan Šepić, Velika Britanija i pitanja revizije jugoslavensko-talijanske granice 1941, ZČ 30/1976, št. 1-2, str. 57)

... pred desetletjem?

»Objava izvirnega pisanega gradiva je v vrstah zgodovinarjev (pa tudi arhivarjev, predstavnikov pomožnih zgodovinskih ved, jezikoslovcev, literanih zgodovinarjev ipd.) deležna različne pozornosti in neenotne naklonjenosti. Mnenja o tovrstnih objavah so deljena: Pretežni del raziskovalcev se do izdaj virov posebej ne opredeljuje; številni raziskovalci so objavam pisanega gradiva izrazito naklonjeni; najdejo pa se tudi »strokovnjaki«, ki se jim zdijo objave tujejezičnih pianih virov nesmiselne; sprašujejo se, čemu neki služi publikacija, ki skoraj ne vsebuje besedila v sodobnem jeziku.«

(Darja Mihelič, Razmislek o objavljanju starejši arhivskih spisov, ZČ 40/1986, št. 1-2, str. 117)

To - in še mnogo drugega zanimivega - poiščite v starejših *Zgodovinskih časopisih*, ki jih dobite na upravi ZČ

Helmut Hundsichler

Pavel Santonino v Sloveniji (1486 in 1487) Stvarnost in mentaliteta v potopisu iz pozne gotike

V svojem nemškem prevodu iz leta 1948 je Rudolf Egger menil, da bodo »Popotni dnevniki« Pavla Santonina »navdihnili še mnogo samostojnih znanstvenih del«. ¹ Tej napovedi lahko med tem pritrdimo iz več razlogov: prvič so mnoga tematska področja »Popotnih dnevnikov« vsebinsko dovolj bogata za samostojne publikacije. ² Drugič v »Popotnih dnevnikih« lahko najdemo tudi številne razkrojene podatke, ki predstavljajo majhne, a nepogrešljive zidake pri obravnavanju določenih vprašanj. ³ Tretjič so Santoninovi »Popotni dnevniki« – kot celota – v kulturni zgodovini evropskega poznega srednjega veka tako edinstven dokument, da znanost glede »službenih poti« v takratnem času oziroma glede »poročil očividcev« o naših regijah ne razpolaga z nobenim boljšim dokumentom. ⁴ Poleg tega v zadnjem času vse bolj prodirajo v ospredje prav posebne raziskovalne potrebe: tako bi bilo na primer potrebno nadoknaditi primanjkljaj obravnavanja Santoninovih poročil iz oz. o slovenskem prostoru. In pravtako pomembno je, da danes izhajamo iz novjših spoznanj, da lahko potopisi v veliki meri odsevajo tudi mentaliteto pisca, kot tudi časa, v katerem so nastali. ⁵ Pričujoči prispevek naj bi upošteval predvsem zadnji

¹ Rudolf Egger (prev.), *Die Reisetagebücher des Paolo Santonino 1485–1487*, Celovec, 1947, str. 8; ob tem prevodu prim. recenzijo Leopolda Schmidta, v: *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 51, Neue Serie 2 (1948), str. 216–217; pričujoči članek želi izpolniti Schmidtovo zahtevo po podrobnejšem »komentiranju« (str. 217), vsaj kar se tiče potovanja po Sloveniji.

² Helmut Hundsichler, *Realien zum Thema »Reisen in den Reisetagebüchern des Paolo Santonino (1485–1487)«, v: Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung* (Izdaja Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 1 = *Zapisi zasedanja Avstrijske akademije znanosti, fil.-zgodovinski del* 304/4), Dunaj 1976, str. 55–143 in 250–258; isti: *Reise, Gastlichkeit und Nahrung im Spiegel der Reisetagebücher des Paolo Santonino (1485–1487)*, disertacija, Dunaj, 1979; isti: *Gasthäuser und Pfarrhöfe als bischöfliche Unterkunft am Nordrand der Kirchenprovinz Aquileia. Beispiele aus den Tagebüchern des Paolo Santonino und aus verwandtem Quellenmaterial des 15. Jahrhunderts*, v: Hans C. Peyer (izd.), *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter* (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 3), München-Dunaj, 1983, str. 189–203; isti: »quibus omnibus victum prebet«. Zur Nahrungsmittel – Konsumtion in einem untersteirischen Herrschaftshof des Spätmittelalters, v: Herwig Ebner – Walter Höflechner idr. (izd.), *Festschrift Othmar Pickl zum 60. Geburtstag*, Gradec – Dunaj, 1987, str. 241–248; prim. tudi navedbe v opombi št. 9.

³ Napr. Giovanni Mercati, *Una visita a Cilli del 1487*, v: *Scritti in onore di Bartolomeo Nogara*, Vatikan, 1937, str. 263–273; Helmut Federhofer, *Beiträge zur älteren Musikgeschichte Kärntens*, v: *Carinthia I*, 145 (1955), str. 372–409; Wilhelm Neumann, *Wer war Thomas von Villach*, v: *Neues aus Alt – Villach* 1, 1964, str. 183–206; Karin Lindebner, *Beiträge zur Geschichte des Handwerks in Villach*, disertacija, Innsbruck, 1965; Klaus Voigt, *Italianische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333–1492)*, v: *Kieler Historische Studien* 17, Stuttgart, 1973, str. 196–202 (XVIII. Paulus Sanctoninus. Reisetagebücher über Kärnten, Steiermark und Krain von 1485 bis 1487); Helmut Hundsichler, *Stadt Begriff, Stadtbild und Stadtleben des 15. Jahrhunderts nach ausländischen Berichterstatern über Österreich*, v: *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters*, (izdaja Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 2 = *Poročila zasedanja Avstrijske akademije znanosti, fil.-zg. oddelek* 325), 2. ponatis, Dunaj, 1980, str. 111–133; isti: *Der Beitrag deskriptiver Quellenbelege des 15. Jahrhunderts zur Kenntnis der Spätgotischen Stube in Österreich*, v: *Europäische Sachkultur des Mittelalters* (izdaja Institut für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs 4 = *Poročila zasedanja fil.-zg. oddelka Avstrijske akademije znanosti* 374), Dunaj, 1980, str. 29–55.

⁴ Prim Voigt, *Italianische Berichte* 197.

⁵ Michael Harbsmeier, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*, v: Antoni Mańczak – Hans Jürgen Teuteberg (izd.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte, Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen 21), Wolfenbüttel, 1982, str. 1–31.

dve postavki. To pomeni skrenitev od običajno zastavljenih raziskovalnih ciljev, ki največkrat obravnavajo zgolj materialno kulturo ali zgodovino neke dežele. Namesto, da bi pokazali, »kako je bilo«, naj tukaj poizkusimo prikazati, kako si je treba razlagati in vrednotiti vsebino Santoninovih »Popotnih dnevnikov«. Pri tem se ne moremo opirati na nobenega od obstoječih prevodov, temveč le na izdajo izvirnika v srednjeveški latinščini.⁶

Ker je vir, kakršni so Santoninovi »Popotni dnevniki«, zelo kompleksen kar se tiče okoliščin, v katerih je nastal, kot tudi glede vsebine ter izraznih možnosti, bi moralo biti tudi kritično obravnavanje takšnih virov čim bolj obširno in interdisciplinarno. Moje osebne pristojnosti obsegajo zgodovino mentalitet, zgodovinsko antropologijo, kot tudi vsakdan in materialno kulturo,⁷ s poudarkom na prehrani in potovanju.⁸ Ostale vidike moram prepustiti drugim obravnavam.

I.

Zanimanje za Santoninove »Popotne dnevnike« po pravici v veliki meri presega njihov ožji zemljepisni okvir,⁹ in po pravici je Pavel Santonino v takrat prepotovanih deželah še danes presenetljivo dobro poznan.¹⁰ Najverjetneje sploh ne pretiravamo, če trdimo, da so »Popotni dnevniki« danes bistveno bolj znani, kot v času svojega nastanka, saj so bili prvotno »ljubiteljsko delo, ki je služilo le osebnemu pomnjenju in izobraževanju prijateljev«. Verjetno je šlo za literarno vajo, ki je bila namenjena zgolj humanistično usmerjenemu krogu bralcev v Santoninovem rodnem kraju Videm.¹¹ Vsekakor je Santonino svoje »Popotne dnevnike« pisal za svoje sodobnike in ne za nas. Mi postavljamo vprašanja, na katere njegovo delo nikdar ni imelo namena odgovarjati. Naše zanimanje se v precejšnji meri razlikuje od avtorjevega, kot tudi od interesov njegovega takratnega bralstva, in ker v nobenem primeru nismo neposredni naslovljenci »Popotnih dnevnikov«, niti sodobniki ali celo »participants of history«, tudi ne posedujemo takratnega miselnega obzorja. Smo le srečni »kasnejši uporabniki«. Ker pa gre za povsem edinstven dokument, je vrednotenje njegovega pomena in reprezentativnosti bolj ali manj le nekakšno vprašanje vesti. In prav zato, ker je med tem preteklo pol tisočletja, ker Santonino poroča iz nekega povsem drugega časa in tako tudi ni mogel zastopati naših interesov, smo se dolžni posebej potruditi, da bi njegovo besedilo brali z ustrežno »drugačnimi« očmi.¹² Ker pa na zgodovino ne

⁶ Giuseppe Vale (izd.), *Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487* (Codice Vaticano Latino 3795), Studi e testi 103, Vatikan, 1943.

⁷ Pri tem sledim Gerhardu Jaritzu, *Alltag und materielle Kultur des Mittelalters. Eine Auswahlbibliographie* (Medium Aevum Quotidianum 7/8), Krems, 1986; isti: *Zwischen Augenblick und Ewigkeit, Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters*, Dunaj-Köln, 1989.

⁸ Ob tem prim. Maćzak – Teutenberg, *Reiseberichte*, kot tudi zbornik, ki sta ga izdala Xenja von Ertzdorff – Dieter Neukirch, *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit* (Chloe. Beihefte zum Daphnis 13), Amsterdam-Atlanta /GA, 1992, predvsem naslednje prispevke: Peter Moraw, *Reisen im europäischen Spätmittelalter im Licht der neueren historischen Forschung*, str. 113–139 (z bibliografijo); Ernst Bremer, *Spätmittelalterliche Reiseliteratur – ein Genre? Überlieferungssymbiosen und Gattungstypologie*, str. 329–355; Helmut Hunsbichler, *Spätmittelalterliches Reisen und ikonographische Überlieferung*, str. 255–288, tukaj 257–260.

⁹ V tej zvezi je potrebno omeniti: Voigt, *Italianische Berichte*; Helmut Hunsbichler, *Biskupie peregrynacje w Alpach poudniowo – wschodnich w wieiete dzienników podróży Paola Santonina (1485–1487)*, v: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 31, 1983, str. 345–359; Eiko Funada (prev.), *Ein mittellateinisches Reisetagebuch aus den Ostalpen 1485.1486.1487 von Paolo Santonino*, Tokyo, 1987 (prevod izvirnika v japonščino, s pregledom Helmuta Hunsbichlerja, *Alltagsleben aus erster Hand. Die kulturgeschichtlichen Erkenntnisse aus den Reisetagebüchern des Paolo Santonino*, ibd. str. 179–214).

¹⁰ prim. napr.: izbor kuharskih receptov : W. Newole – G.A. Pogatschnigg, *Aus Kärntens köstlicher Küche*, Celovec, 1976; televizijski film koroškega deželnega studia v oddaji »Österreich-Bild«, 26. 12. 1989, posvečen spominu na Santoninove postanke na Koroškem; prim. tudi leta 1994 novo izdani slovenski prevod Santoninovih »Popotnih dnevnikov«.

¹¹ Nikoli ni bila razmnožena, temveč je že leta 1549 prišla v vatikanski arhiv (Vale, *Itinerario* 118; Voigt, *Italianische Berichte* 197).

¹² Prim. Jacques Le Goff, *Für ein anderes Mittelalter. Zeit, Arbeit und Kultur im Europa des 5.–15. Jahrhunderts*, Weingarten, 1987; Aaron Gurjewitsch, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, Fundus Bücher 55/56/57, Dresden, 1978.

gledamo brez osebnih interesov, je za omejevanje lastne subjektivnosti poleg kritične obravnave virov vselej potrebna tudi neprenehna samokritika. Šele tako lahko nek zgodovinski dokument res pojmuje kot znanstveni vir. Vse prehitro se lahko zgodi, da navidez »zanimiva«, »edinstvena«, »življenjska«, »osupljiva« ali »zabavna« poročila merimo z modernimi merili, v skladu z individualnimi predstavami in/ali pa te viro obravnavamo kot obče veljavne opise in/ali pa jih celo konzumiramo le kot domnevne kuriozitet.

Pri vrednotenju nekega vira moramo razločevati med kvantiteto in kvaliteto. Obsežno Santoninovo gradivo ni tako homogeno zgoščeno, da bi nudilo reprezentativno podobo takratnega časa: Santonino na primer le malo govori o oblačilih, in le ker teh nekaj skromnih navedb izhaja iz Slovenije,¹³ jih tukaj ne moremo obiti. Po drugi strani Santonino na prvih dveh potovanjih (1485 in 1486) v 82 dneh potovanja vsega skupaj in extenso opiše 13 jedilnikov, medtem ko v 32 dneh tretjega (zgolj »slovenskega«) potovanja na podoben način opiše le še en sam samcat jedilnik.¹⁴ Zato je »Popotne dnevnike« v znanosti in v javnih publikacijah mogoče povezovati s predstavo edinstvenega in bogatega gradiva le z določenimi zadržki. Nihče naj ne pričakuje, da bi bilo na podlagi tega besedila mogoče napisati kakršnokoli izčrpno zgodovino materialne kulture ali celo oris vsakdanjega življenja: sicer morejo in morajo in tudi bodo strokovnjaki najrazličnejših smeri vedno znova posegali po tem viru (in ga ustrezno pogosto citirali), vendar celo najbogatejši odstavki¹⁵ za svoje področje konec koncev posredujejo le zidake, saj se mnoge podrobnosti ali podatki, ki bi si jih s sedanjega stališča želeli izvedeti, v dnevniki pogosto sploh ne pojavijo.¹⁶ »Santonino« je torej veliko, sam po sebi pa še zdaleč ne vse. Razumljive simpatije do »našega« Santonina nas nikakor ne smejo privedi do tega, da bi njegove »Popotne dnevnike« nezavedno motrili in vrednotili skozi lokalno-patriotska, etnocentristična očala ali zgolj s stališča svoje znanstvene panoge.

Tako kot vsi pisci je tudi Santonino konec koncev lahko zapisal le subjektivno, deloma celo nezavedno izbrane informacije, in tako kot vsi avtorji zgodovinskih potopisov tudi Santonino ne posreduje »opisov« in »informacij« v današnjem, dokumentarnem smislu, temveč lahko vsebina in stvarnost tega besedila prideta do veljave šele s pomočjo ustrezne interpretacije: gre za »stvarnost«, ki nam jo lahko nudi njegovo poročilo – in imamo tehten razlog, da to besedo zapišemo v navednicah.¹⁷ Kot že rečeno – takšno poročilo ne vsebuje konkretnega delčka materialne kulture, temveč, če vprašanje postavimo drugače, način poročanja odseva tudi nekaj mentalitete, značaja in osebnosti avtorja¹⁸ ter njegov odnos do stvarnosti. Kar najbolj realistične sodbe o tem viru si torej ne moremo ustvariti le z radovednim navdušenjem ali nebrzdano lahkovernostjo, temveč le tako, da se iz kritične razdalje poizkušamo živeti v takratno pojmovanje. Pričujoči prispevek želi nanizati nekaj izhodišč za takšno obravnavanje virov.

II.

Povod za Santoninova potovanja je nenavaden, in tudi Santonino spotoma beleži predvsem vpadljive, nenavadne, ne-vsakdanje, ne-ljudske stvari in dogodke.

Dolgo obdobje silnega pustošenja s strani turške vojske je povzročilo, da sta bila škofijsko skrbstvo za župnije, kot tudi samo cerkveno življenje na severnem robu Oglejskega patriarhata občutno zmanjšana: tako je Santonino v Čadramu – torej celo čisto blizu arhidiakonskega sedeža v Konjicah – naletel na sedemdesetletne birmane »otroke« (*pueri septuagenarii*), ki še nikoli niso

¹³ Prim. opombo 27 v II. poglavju; glede tega tudi Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, dodatek IX in X.

¹⁴ Prim. VI. poglavje.

¹⁵ Prim. tematska poglavja pri Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*.

¹⁶ Zgolj za področje »potovanje« so to na primer: nastanitev, način orientacije, stroški potovanja, popotna obleka, transport prtljage.

¹⁷ Prim. Jaritz, *Zwischen Augenblick und Ewigkeit*, str. 13–26; »'Resničnost podobe' ostaja 'resničnost podobe', 'resničnost potopisa' ostaja 'resničnost potopisa'; ne moreta postati življenjska stvarnost.« (ind. 19)

¹⁸ Prim. op. 5.

videli kakšnega škofa.¹⁹ Zdaj naj bi (nove) posvetitve, birme in vizitacije končno spet vzpostavile urejene razmere za cerkveno življenje. To nalogo je dobil škof Pietro Carlo di Caorle, ki je tudi vodil delegacijo. Za administrativne potrebe mu je kot pisar Patriarhata ob strani stal pravnik Pavel Santonino. Lokalni gostitelji, s katerimi je delegacija v prvi vrsti prihajala v stik, so bili častni pripadniki deželnega višjega sloja (predvsem župniki, nadalje pripadniki nižjega plemstva, kot tudi predstojniki/ice samostanov).²⁰ Santonino torej ni spoznal življenja preprostega (= kmečkega) ljudstva: klasičen izraz socialne »zavednosti« je, da avtor ob izvrstnem prigrizku popotne družčine (*lautus et inesperatus apparatus*) pri Sv. Janezu na Dravskem polju kmete omeni le kot goste za plotom in jih ob pogledu na pečene piščance in najboljše ribe v žafranovi omaki označi kot lačne (*rustici famelici*).²¹ Pravitako skopo Santonino poroča tudi o vsakdanjem življenju deželnega višjega sloja. Okusil je le njihov odnos do gostov – torej izredno situacijo. Poleg tega skoraj vsak dan na drugem prizorišču ob kaki izredni cerkveni slovesnosti prihaja v stik le s slavnostno razpoloženim ljudstvom. Govorimo lahko takorekoč o nekakšnem multipliciranem učinku vseh teh kriterijev. Zato je razumljivo, da je Santonino po svojem prvem odseku potovanja po Koroški dobil vtis, da tamkajšnje prebivalstvo neprekinjeno j in praznuje. Podobno je po poslovilnem obedu v Savniji duhovičil, kako se spričo tamkajšnje kvalitete in količine jedil vsakdanje hrane doma boji kot drugega posta.²² In tako gre verjetno za avtorjevo napačno sklepanje, ko Santonino v svojem opisu prebivalcem Savnije pripisuje izredno razkošno in na pravičnejših količinah mesa slonečo prehrano (*largissimus victus*): etnološke raziskave so pokazale, da ekcesivna prehrana ob praznikih kaže na skromne vsakdanje razmere.²³ Zato gre pri tem verjetno za spremljevalne okoliščine, ki jih Santonino očitno ni dovolj upošteval in razumel.

Primer prenočevanja v Kompolju kaže, da je škofov družbeni stan določal kakovost gostoljubja. Z izjemo škofa (*presule excepto*) je morala delegacija tukaj spati na prstenih tleh, poslanih s slamo.²⁴ Ko škofa posebej omenja, Santonino opisuje standard, ki je bil dosti višji od njegovega lastnega družbenega položaja. Ta neobičajni standard se še posebej razločno pokaže na področju prehrane, vendar zadeva tudi gostoljubje na splošno: v poznogotskem času je stanovsko primeren odnos do gostov poleg dobrih jedil in izbranega vina²⁵ vključeval tudi posebno naklanjanje pozornosti, s katerim so izkazovali spoštovanje do visokega gosta. »Dobra« hrana ni imela le okrepičnega namena (predvsem *refectio* oz. *se reficere*), tudi ni pomenila le mojstrske priprave jedil (*munde* oz. *mundissime parare*), temveč se ta pojem prepleta z vrsto mentalnih motivacij. To je dobro razvidno iz ponavljajočih se Santoninovih opisov prijaznosti in/ali darežljivosti določenih gostiteljev ter posebnega prizadevanja za dobro počutje gostov (sprejem in/ali spremstvo, obdarovanje, nega telesa in higiena, povabilo k jedi, priprava ali podajanje jedil s strani domače dame, ustrezen prostor za obedovanje, dobro premišljen sedežni red, cvetlično okrasje, glasbena spremljava obeda in še mnogo več). Santonino vse to poimenuje s skupnim pojmom *humanitatis officium*, analogno značajska potezo pa imenuje *humanitas*.²⁶ Merilo za obseg tovrstnih prizadevanj je socialni položaj gosta in prav v Sloveniji lahko zasledimo široko paleto gostoljubja na višji ravni.

Sem sodi tudi gostovemu in gostiteljevemu stanu primerno razkošje oblačil. To nam daje slutiti Santoninov opis bogatih oblačil Amalije in Hartmanna von Hollenegg na gradu Majšperk,²⁷

¹⁹ Prim. Itinerario 227 (z robnim zapisom); Paolo Santonino, Popotni dnevniki, prevedel Primož Simoniti, Celovec 1991, str. 67.

²⁰ Voigt, Italienische Berichte 198.

²¹ Vale, Itinerario 237, Simoniti 74.

²² Ibid. str. 170 oz. 253 in 266; Simoniti 37, 84; prim. tudi Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 303–309, pos. 305 sl.

²³ Nils – Arvid Bringéus, Man, Food and Milieu, v: Folk Life 8, 1970, str. 45–56, tukaj str. 50.

²⁴ Vale, Itinerario 224; Simoniti 65.

²⁵ Glede vina, pivskih navad in posodja prim. Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 241–266, kot tudi dodatek XVII c.

²⁶ Dokazi pri Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 300, op. 1192; prim. tudi isti, Gasthäuser, str. 193 sl.

kjer vrednost ene obleke skupaj z vlečko in pasom, ocenjena na 500 goldinarjev, bistveno presega letni prihodek arhidiakonskih župnij, kot na primer Kranja, Konjic ali Beljaka.²⁸ Vsekakor gre v našem primeru šele v drugi vrsti za kakršnokoli kategorizacijo oblačil, nakita, materialov, vrednosti itd. ali uvrščanje le teh v znanstvene terminologije in tipologije. Zdi se, da je Santonino v dragocenih oblačilih videl predvsem ustrezen in legitimen izraz nadpovprečno idealnih lastnosti njihovih nosilcev: izraz izjemno pristržnega odnosa do gostov, kot tudi daminih plemenitih človeških vrlin.²⁹ Samopoveličevanje njenega moža pa Santonino opravičuje s položajem viteza zlatega runa (*ut equitem auratum decebat*). Santonino verjetno ni šele tukaj naletel na tako dragocena oblačila – a tu si jih je bilo vredno še posebej vtisniti v spomin.

III.

Pravnik Pavel Santonino se zdi izobražen, literarno zainteresiran poročevalec, ki ni le mogel, temveč tudi »hotel« realistično poročati.³⁰

Dve relativizaciji njegove »objektivnosti« se vseeno zdita upravičeni: Po eni strani se Santonino vedno znova predstavlja kot branitelj krščanskega svetovnega nazora ter zavzet zastopnik interesov Oglejskega patriarhata. Po drugi strani pa so »Popotni dnevniki« kot literarna vaja podvrženi določenim lastnostim te zvrsti in morajo glede vsebine in načina prikaza izpolnjevati določena pričakovanja bralstva (oz. kritikov), če naj avtor ne daje diletantskega vtisa. V tem oziru se Santonino (in s tem tudi njegovo pojmovanje stvarnosti) nahaja v neki »drugi« miselni shemi. Kakšno razumevanje samega sebe pa je povezoval s svojim delom? Glede tega sam navaja sicer skromna, a temeljna izhodišča s sledečima terminološkima opredelitvami: svoje delo imenuje tako *historia*,³¹ kot tudi *itinerarium*.³²

Pojem *historia* je Rudolf Egger v svojem nemškem prevodu dokaj omalovažujoče omejil, češ da naj »ostane le pri imenu«.³³ Vendar s tem verjetno ni hotel zanikati resnicoljubnosti »Popotnih dnevnikov« ter tega, da je avtor vreden našega zaupanja, temveč je verjetneje meril na način poročanja, ki je za naše pojmovanje izredno nesistematičen. Vendar pa izraz *historia* s srednjeveškega vidika vsekakor implicira tudi zahtevo po objektivnem, resnem, »znanstvenem« poročanju. S tem je v prvi vrsti mišljeno realistično opisovanje dogodkov, ki jih je avtor videl na lastne oči, in vsaka *historia* – katerih zgled je Sveto pismo – konec koncev izpolnjuje tudi didaktičen namen božjega spoznanja.³⁴ Težko verjetne, navidez fiktivne in že skoraj neverjetne tematike zato še prav posebej sodijo v miselni vzorec neke *historia* in v tem primeru služijo kot moralizirajoče parabole, ki temeljijo na krščanskem svetovnem nazoru. To moramo tu še posebej poudariti, saj Santonino prav v opisu popotovanja po Sloveniji skorajda (teološko in versko

²⁷ Santonino poroča, da je Amalija nosila »črno obleko, okoli vratu in na rokavih okrašeno z zlatom, velikimi biseri in dragocenimi kamni; poleg tega tudi dolg, z zlatom izvezen pas, katerega konca sta bila iz čistega zlata,« ter zlato ogrlico z velikim in dragocenim ametistom. Njeno glavo je pokrivalo okrasje z vrtnicami in zlatimi muhami v skladu s tamkajšnjimi običaji (*ornamentum iuxta patrium morem*). Naslednji dan »jo opisuje v škrlatnordeči obleki, katere desni rokav je bil povsem izvezen ter okrašen z velikimi in majhnimi biseri«. Tokrat je nosila pas »iz čistega zlata in okrašen z mnogimi dragimi kamni. Obleka je imela vlečko, dolgo tri komolce in so jo strokovnjaki skupaj s pasom ocenili na več kot 500 goldinarjev«. Njen mož Hartmann je nosil kratko suknjo, na glavi je imel rjavo pokrivalo iz svile (*infula sericea et fusca*) in na njem »čudovit okras iz dragih kamnov. Okrog vratu je imel dve zlati ogrlici in na eni izmed njiju je visel zlat križ z velikimi biseri in dragimi kamni velike vrednosti in visoke cene« (Vale, *Itinerario*, str. 237–240, Simoniti 74–77, tukaj citirano po Eggerju, *Reisetagebücher*, str. 152 in 156, kot tudi po Gerhardu Jaritzu, *Zur materiellen Kultur der Steiermark im Zeitalter der Gotik*, v: *Gotik in der Steiermark*. Razstavni katalog, Gradec, 1978, str. 35–44, tukaj 37).

²⁸ Nad 300 goldinarjev, okrog 200 goldinarjev oz. nad 250 goldinarjev, prim VIII. poglavje.

²⁹ Ob tem prim. III. poglavje.

³⁰ Prim. Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, str. 16–25.

³¹ Vale, *Itinerario*, str. 185 in 202.

³² *Ibid.* str. 121, 168, 172, 233, 235.

³³ Egger, *Reisetagebücher* 5.

³⁴ Joachim Knappe, 'Historie' im Mittelalter und früher Neuzeit. Begriffs- und Gattungsgeschichtliche Untersuchungen im interdisziplinären Kontext (Saecula spiritalia 10), Baden-Baden, 1984, pos. str. 90 sl.

didaktično) paradigmatično podrobno navaja neko tako primero, in sicer v obliki zgodbe o ukročenem merjascu pravkar omenjene Amalije von Hollenegg na Majšperku:³⁵ krščansko vrlino krotkosti (*mansuetudo*) tukaj doseže žena, ki sama poseduje to vrlino (*aper mansuetus a mansueta domina effectus*). Nadaljnje podrobnosti se na prvi pogled zdijo izmišljene (*quod ego falsum esse putassem, nisi propriis vidissem oculis*). Vendar ponavljajoči se izrazi ob-čudovanja (*magna admiratio; signum mirabile; in omnibus miris laudibus*) po začetnem za-čudenju zbudijo asociacijo na čudež. Po drugi strani naj bi krotenje grobe divjine (*atrax et silvestris bestia*) s povsem človeškimi sredstvi – v tem primeru z vztrajnostjo in pravičnostjo (*industria et dexteritas*) – očitno simboliziralo možnost, da v realnem življenju dejansko lahko dosežemo čudeže: v poučnem zaključku si avtor želi vplivati na sožitje med ljudmi, ki jim za zgled postavlja to epizodo, še posebej ženino krepostnost (*disciplina*).

Pravtako za področje Slovenije Santonino zgovorno in zanimivo opisuje dogodek, ki je na drugačen način versko poučen: v letu 1486 naj bi v Framu zaobljuba sveti Mariji *meritis ... et intercessionem celorum regine* pred utopitvijo obvarovala neko ženo skupaj z enim izmed njenih otrok.³⁶ Sveta Marija je patrocinij bližnje župnijske cerkve v Slivnici,³⁷ in očitno gre tu takorekoč za reklamo, naj se ljudje prepustijo varstvu Cerkve. Takšno razmišljanje naj bi se spričo navzočnosti in čudodelnega delovanja Cerkve v neposredni okolici še okrepilo.

Izraz *itinerarium* pravtako vpliva na avtorjev odnos do stvarnosti: tudi itinerar seveda implicira neposredna izkustva očitvidca. Vendar moramo pri tem po novem ločiti med pojmom »danes« in »takrat«: z današnjega vidika bi Santoninov opis Dravskega polja (*campanea Petoviensis*, tudi *campus Drave in Trafeld*)³⁸ lahko pohvalili kot dokaz smisla za stvarnost, kot dar opazovanja in sposobnost samostojne presoje³⁹ – Santonino sam pa ga označuje kot odstopanje od itinerarja in ga zaključí kot nekakšen ekskurz: *Nunc vero ad itinerarii prosecutionem post longum diverticulum redeamus*.⁴⁰ Je avtor sam ta odstavek razumel kot »inovatorski«?

Poleg tega k literarnim značilnostim itinerarja sodi tudi cela vrsta tradicionalnih stalnic in stereotipov:⁴¹ na primer členitev pripovedi na posamezne dneve; navajanje oddaljenosti med kraji; etimologije krajevnih imen; opisi spotoma obiskanih ali videnih naselij, gradov, cerkva in drugih stavb; poročila o (slabem) stanju cest ter o težavnosti potovanja.⁴² Ni nujno, da bi bili ti stereotipi nepomenljivi pri raziskovanju takratnega vsakdana in stvarnosti.⁴³ Vendar se ob tem postavlja dokaj aktualno vprašanje različnih kriterijev, ki ga tukaj lahko le nakažemo. Tako so na primer opisi mest v prvi vrsti retorične vaje, ki posnemajo antični zgled.⁴⁴ Pogosto se v ospredju prikaza nahajajo pretežno splošne in z drugimi kraji primerljive lastnosti mest, ne pa posebne in individualne značilnosti. Tožbe o težavnosti potovanja pa se nanašajo na kvalitativno povsem drugo področje stvarnosti: »Potovanje« v verski simboliki predstavlja individualno življenjsko »pot«, saj je tudi tu premagovanje mnogih težav pogoj za doseg zelenega cilja (vstop v nebeško kraljestvo).⁴⁵

³⁵ Vale, *Itinerario*, str. 238, Simoniti 74.

³⁶ *Ibd.* str. 250, Simoniti 82.

³⁷ Glede cerkvene »propagande« za zaobljube in romanja prim. Jaritz, *Zwischen Augenblick und Ewigkeit*, str. 119–122.

³⁸ Vale, *Itinerario*, str. 234, 235, Simoniti 72.

³⁹ Voigt, *Italienische Berichte*, str. 12–16.

⁴⁰ Vale, *Itinerario*, str. 235, Simoniti 73.

⁴¹ Alfred Heit, *Art. »Itinerar«*, v: *Lexikon des Mittelalters* 5, München-Zürich, 1991, Str. 772–775; Voigt, *Italienische Berichte*, str. 16–23 in 197–201; Bremer, *Spätmittelalterliches Reisen*.

⁴² Prim. ob tem Hundsichler, *Realien zum Thema »Reisen«*, str. 82–93.

⁴³ Prim. Jaritz, *Zwischen Augenblick und Ewigkeit*, str. 24 sl.; Gertrud Blaschitz, *Lehrhafte Literatur als Quelle für mittelalterliche Realienkunde: »Der Jüngling« des Konrad von Haslau und der »Mazezoge«*, v: *Medium Aevum Quotidianum* 28, 1994, str. 14–38.

⁴⁴ Carl Joachim Classen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptores und Laudes urbium in der antiken und mittelalterlichen Literatur bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts*, *Beiträge zur Altertumswissenschaft* 2, Hildesheim-New York, 1980; Voigt, *Italienische Berichte*, str. 18–21.

IV.

Po mnenju Klause Voigta Santonino poroča v stilu svojega časa: z zanimanjem za vse in vsakogar, zelo podrobno in najverjetneje na podlagi vsakodnevnih zabeležk, vendar temu ustrezno tematsko neurejeno in brez ločevanja med bistvenim in nebistvenim.⁴⁶

Pri podrobnejšem obravnavanju je za to na voljo razlaga, ki bi jo lahko formulirali v sledečo tezo: za mnoga od danes »pomembnih« in dobrodošliih tematskih področij v »Popotnih dnevnikih« bi – z malo pretiravanja – lahko rekli, da so pravzaprav le »stranski produkti«, ki se neposredno ne navezujejo na uradni namen potovanja, kot tudi ne izhajajo iz kakšnih posebnih Santoninovih pisateljskih ambicij. Po obdobju silnih opustošenj in sledeče obnove je bil nov prikaz stanja s cerkvenega stališča seveda potreben. In »Popotne dnevnike« je v veliki meri mogoče brati kot predlogo ali kot predelavo takšnega prikaza stanja.⁴⁷ Pavel Santonino je v obliki uradnih spisov, ki jih je v svoji funkciji pisarja Oglejskega patriarhata najverjetneje sestavljal na licu mesta, za veliko število dogodkov in vsebin, oseb in krajev vendarle imel možnost, da »doma« še enkrat prebere dokumente in/ali iz njih črpa. Klasifikacija Santoninovega sloga kot »kanceljske-latinščine«, kot tudi dejstvo, da Santonino v nasprotju s tradicijo te zvrsti ne piše v vulgarni latinščini,⁴⁸ to tezo potrjuje. Pri obravnavanju njegovega odnosa do stvarnosti in mentalitete bi tako lahko zaključili, da je Santonino svoje »Popotne dnevnike« zaradi »uradnega« značaja svojih predlog še toliko verjetneje pojmoval kot »poročilo o dejstvih«.

Kako je Santonino izkoriščal in udejanjal možnost »racionalizacije« (in objektiviranja) svoje literarne dejavnosti, jasno kaže listina za neko zahodnotirolsko podružnično cerkev v Salzburški nadškofiji, St. Chrysantheen v Norsachu: pri rutinsko ponavljajočih se vsebinah, kot tudi glede načina in vrstnega reda naštevanj Santonino v svojih »Popotnih dnevnikih« uporablja enake jezikovne vzorce in vsebinski razpored kot v svojih listinah.⁴⁹ Gotovo ne pričakujemo preveč, če trdimo, da bi tudi slovenske etnološke raziskave za to lahko našle kakšno primerno vzporednico.

Poleg tega so na izbiro tematskih področij, ki jih obravnava Santonino, verjetno vplivali tudi ukrepi uprave Patriarhata, ki so veljali za pripravo takšnih »službenih potovanj«: o krajih potovanja, posameznih gostiteljih in krajevni problematiki so se že v naprej (v pismih in/ali s pisnimi protokoli) dogovorili, in tudi zelo natančne navedbe razdalj med posameznimi cilji potovanja bi Santonino seveda komajda lahko »izvedel« spotoma, ampak najverjetneje izhajajo iz popotnih navodil (= opis poti), ki jih je za takšne namene pripravila oglejska kanclija.⁵⁰ Na enak način si lahko razlagamo tudi druge Santoninove natančne geografske navedbe, saj težišče opisa pokrajine in mest očitno predstavljajo prav podatki o obsegu posamezne diocese, o njenih mejah in sosesdsvih.

⁴⁵ Helmut Hundsichler, *Reise – »Kritik« versus Reise – »Lust« im Rahmen der »Welt« – Sicht um 1500, v: Cesty a cestování v život společnosti. Reisen im Leben der Gesellschaft. Konferenca Zgodovinskega instituta univerze J.E.Purkyne v stf na Labi (CZ), 6.–8.9.1994 (v tisku).*

⁴⁶ Prim. Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, str. 16–25; Voigt, *Italianische Berichte*, str. 196–202.

⁴⁷ Značilna tematska področja so predvsem: ropanje in uničevanje med turškimi vpadi; poročila o novo nastalih ali na novo posvečenih cerkvah / prizidkih / oltarjih / kostnicah / pokopališčih; omemba in opisi birmanja in drugih podrobnosti iz cerkvenega življenja; navedba prihodkov posameznih župnij; opis cerkvene opreme; priložnostna poročila o stanju ali utrjevanju cerkvenih zgradb.

⁴⁸ Voigt, *Italianische Berichte*, str. 197 sl., oz. 17.

⁴⁹ Prim. odlomke pri Vale, *Itinerario*, str. 144, Simoniti 20, 21, oz. Georg Reitter, *Sankt Chrysantheen. Das alte Wallfahrtsheiligtum in Osttirol und seine europäischen Kulturzusammenhänge*, Schlern-Schriften 266, Innsbruck, 1976, str. 38–41 (izvirnik, prepis in prevod): ... *benediximus consecrauimus et dedicauimus nouam Ecclesiam sancti Crisanti martyris sitam in saxo ... cum tribus altaribus quorum primum ereximus in titulum sancti prefati, secundum ad laudem sanctorum XIII Auditorium, quod est a dextris, tertium vero ad gloriam sancti Vulgangi episcopi et confessoris: Et in eisdem altaribus pie reclusimus de sacris reliquiis sanctorum Bartholomei apostoli itd.* – Za napotek o tej listini se zelo priščno zahvaljujem gospodu prof. dr. Herwigu Ebnerju (Gradec).

⁵⁰ Prim. Hundsichler, *Realien zum Thema »Reisen«*, str. 93 sl.; Santoninove navedbe razdalj prav tam, str. 70 sl. (Tabela 1 c: Itinerar tretjega potovanja).

V.

Santoninovo izrazno sredstvo je »službeni jezik«, (srednjeveška) latinščina.

Zdi se, da Santonino ni bil le dobro seznanjen z antično latinščino,⁵¹ temveč je kot »latinski« avtor tudi sam premogel dokajšnjo mero sposobnosti pri pisanju in izražanju: kot izobražen notar je seveda moral znati takorekoč vsako vsebino obleči v ustrezne besede, poleg tega pa je bil na podlagi svojega poklicnega življenja še posebej izurjen in spreten v opisovanju, ki je bilo pomemben element poznosrednjeveških popotnih poročil. Verjetno je bil že po naravi zavzet in zgovoren opazovalec. In kako je Santonino ta »svoj potencial« uporabil v literarne namene? Glede tega lahko upravičeno predpostavljamo, da odgovorov na to vprašanje ne moremo najti v katerem od »službeno« predpisanih – skoraj obveznih – tematskih področjih, ki jih je narekovala tudi literarna zvrst. V veliko večji meri bi Santoninov pisateljski »dopriinos« lahko prišel do izraza predvsem tam, kjer prevladuje neposrednost in spontanost, kjer se pokaže struktura njegove osebnosti in njegovega osebnega miselnega obzorja: to deloma velja za topografske značilnosti (kraji, zgradbe, pokrajine itd.), nadalje za odlomke, kjer Santonino pripoveduje s humorjem, predvsem pa za njegov »razpoznavni znak«, opisovanje obedov.

1. Razločevati moramo med dvema različicama topografskih opisov: po eni strani se moramo vprašati, kaj Santonino sam razume pod tem pojmom: čeprav nam ni posredoval tako malo podrobnosti o gradovih, pa sam osebno meni, da v cerkvenem okrožju Savniji, kjer se nahaja izredno veliko gradov, razen 20 morebitnih *castella et arces* pravzaprav ni natančno opisal nobene takšne utrdbe (*speciali descriptione complecti*).⁵² Santonino je torej moral imeti jasno definirano predstavo o literarnem (ali morda tudi pravnem) kanonu opisovanja. Po drugi strani izrazi kot »z ribami bogato vodovje«, »bogati vinogradi«, »rodovitna polja«, »čudoviti sadovnjaki«, »lepa in cvetoča dolina«, »nedostopen grad«, »sposoben lovski pes«, »čudovit razgled«, »bogati župnijski prihodki« (to raznoliko naštevaje opisov slovenske pokrajine bi lahko še nadaljevali) nikakor niso intelektualne vrednostne sodbe ali umetniško motivirani čustveni izlivi, temveč gre v prvi vrsti za stereotipe, ki naj bi le dokazovali, da so omenjene danosti pravilne, zaželeni in ustrezne – tako, kot bomo to še razložili za pojem »lepega«.⁵³ Vrednost topografskih navedb in še posebej pokrajinskih opisov⁵⁴ se v tem primeru omejuje le na objektivna opažanja in lastne izkušnje.

2. Santoninov humor⁵⁵ »navdihujejo« predvsem (prijetna in neprijetna) presenečenja, kot tudi dvomne situacije, in očitno je bilo teh še posebej veliko prav na njegovem tretjem, torej

⁵¹ V uradnih zapisih uporablja citate latinskih klasikov (Horaca, Vergila in drugih) kot glose in komentarje (Vale, *Itinerario*, str. 117).

⁵² Vale, *Itinerario*, str. 266 (Simoniti 70); kot tudi str. 190 sl. ter 234 sl. pri sledečih citatih.

⁵³ VIII. poglavje.

⁵⁴ Gorenjska (*provincia Carniole*): velikost in meje; kmetijstvo in gozdarstvo; velike količine in mnogovrstne hruške in jabolka, tu in tam dobre breskve in grenko grozdje, skoraj povsem slovensko govorno področje (*fere ubique sclavum idioma*); lepo raščeni ljudje svetle polti. – Dravsko polje in Savnija: opustošenje in stiska zaradi vojne; najdbe rimskih kamnov in prepis napisov na njih; hribovita pokrajina; vinogradništvo na »rimski način« (takoimenovana »sobna vzgoja«); z bogatimi pašniki pogojena reja koristnih domačih živali; telesna izkazatenost in nehiigijenski življenjski slog prebivalstva (*mares et femine deformes et immundi*); pretežna dvojezičnost, vendar prevladuje uporaba slovenskega jezika (*sclavum idioma*); navedba cen; »statistika porabe« savnijskega arhidiakonata.

⁵⁵ Domačim lastnikom vinskih kleti na Dravskem polju očita, da zasačene krivce obvarujejo pred kaznijo (*exonerare, ut levis faciliusque gradiantur*) ter jih ohranijo pri življenju le zato, da bi jih tudi sami lahko še kdaj okradli (Vale, *Itinerario*, str. 235, Simoniti 73); posmehuje se preprostemu pastirju v Majšperku, ki povsem trdno verjame, da bi tudi sam lahko postal škof (ibid. 239, Simoniti 76); v Stranichah, kjer je mala hčerka oskrbnika grada Vitanje za zaušnice igrala karte s škofovim kaplanom (*ludere ad carthulas pro inferendis alapis*), se zabava ob tem, da je deklica izgublja očemu kaplanu vsakič priložila krepko zaušnico (ibid. 255, Simoniti 85); rektorju cerkve v Novi Cerkvi muzajoč se oporeče njegove številne otroke, *ne deficeret genus suum* (ibid. 258, Simoniti 87). Vendar se Santonino humoristično ponorčuje tudi iz samega sebe: ko je v samostanu Studence neka mlajša in lepo grajena redovnica škofu služila kot dekla pri umivanju, naj bi se vsaj v mislih le težko brzdal (*continentie limites preservare*) (ibid. 247, Simoniti 81); prijetno potrebo (*dura continentia*) pa je Santonino občutil tudi, ko je dvakrat za mizo sedel ob lepi in temperamentni Amaliji von Hollenegg (ibid. 237 sl., Simoniti 74, z robno pripombo: *Sensi hic aliam legem immutatam in membris meis legi dei repugnantem*), in medtem ko je v KREDU prvo srečanje z ušmi v postelji karikiral kot *prima voluptas Sanctonini*, poroča tudi o slabih izkušnjah svojih prijateljev z mrčesom v župnišču v Hočah ter pri tem čudovito posnema opis bitke (ibid. str. 175 in 249, Simoniti 39, 81).

»slovenskem« potovanju: morda je ta porast humornih opisov – kot tudi podrobnejših opisov pokrajine in poudarjanja vernosti⁵⁶ – neke vrste kompenzacija za njegovo očitno »utrujenost« od opisovanja obedov.

3. Glede na besednjak opisanih obedov, je moral Santonino izredno dobro poznati dietetično kuharsko knjigo svojega rojaka Bartolomea de' Sacchi (»Platina«), ki je leta 1480 izšla tudi v Furlaniji in nato več stoletij vplivala na celotno Evropo. Kulinarično – dietetično je bil Santonino torej za svoj čas kar se da na tekočem.⁵⁷ Kompetentnost in visoka izobraženost na tem področju verjetno ne odsevata le Santoninovega osebnega »konjička«, temveč pogojujeta tudi veliko mero resnosti pri poročanju: v njegovih opisih ne zasledimo omalovažujočih stereotipov o kakršnih koli »barbarskih« prehrabnih navadah izven Italije, kot tudi ne pretiranega prikazovanja gostoljubnega sprejema pri gostiteljih iz želje po prestižu in samopovzdigovanju. Ta podatek je pomemben, saj se pomen in vrednost sorazmerno majhnega števila prehrabno – zgodovinskih podatkov iz Slovenije s tem precej poveča.

VI.

Kljub manjši zgoščenosti gradiva pa prav slovenski deli potovanja vsebujejo tri različna merila za ocenjevanje jedil:

1. Jedi, s katerimi so postregli v samostanu Velesovo, niso vsebovale *nihil dignum quod presenti historie inseri debeat*.⁵⁸ Ta pripomba kaže tipičen paradoks, skrajno neprijeten za raziskovanje vsakdana; namreč, da se naš osnovni raziskovalni predmet – vse navadno, normalno, običajno – po navadi takratnim avtorjem sploh ne zdi omembe vreden: kot rečeno, Santonino ne govori o svojem stanu ustreznih, tudi ne o vsakdanji kakovosti jedil, temveč predvsem o slovesnih pogostitvah škofa (nenamerno včasih tudi o skrajnem nasprotju). S tem bi skorajda lahko opredelili Santoninova merila, kaj je vredno opisa.

2. Skrajno »slab« obed Santonino z nekakšnim nezadovoljstvom nad stanu neprimerno pogostitvijo omenja v Grahovem. Tukaj je bil obed za popotnike očitno »improviziran«, saj ob prihodu ni bilo nič pripravljenega (*nihil paratum invenimus*). Santonino tamkajšnji repertoar jedil⁵⁹ – ne brez samoironije prav s citatom iz Horacevih Satir, II, 2, 38 – pripisuje navadnemu prebivalstvu,⁶⁰ v omenjeni vasi pa so to najverjetneje bili kmetje. Ker o njihovem načinu življenja vemo najmanj, smo lahko posebej srečni, da Santonino navaja podrobnosti tega jedilnika in na ta način prispeva pomenljiv mozaični kamenček o težko ugotovljivi vsakdanji prehrani na podeželju. Opredelitev *vulgaria* verjetno ni mišljena količinsko, temveč kakovostno (na primer v smislu pregovora »lakota je najboljši kuhar«). Nanaša se na vrsto in kombiniranje jedil in živil, ne na njihovo številčnost in količino: tukajšnjih pet zaporednih jedi na primer presega obseg obeda pri kantorju beljaške župnijske cerkve Sv. Jakoba (tri jedi za glavni obed).⁶¹ Pravtako očitno kmečkih jedi je bila popotna družščina deležna tudi v neki neimenovani vasi pri Kamniku, kjer je bil »celoten« obed sestavljen le iz sira in jajc. V Kredu se Santonino pritožuje, da so jim v nasprotju z bogatim jutranjim obrokom za večerjo postregli le z njegovimi skromni ostanki (*cena ex reliquijs prandij*).⁶²

⁵⁶ VII. poglavje.

⁵⁷ Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 12 sl. (z jezikovnimi dokazi).

⁵⁸ Vale, Itinerario, str. 185, Simoniti 42.

⁵⁹ 1. sveži orehi (*nucis recentes*)

2. kozji sir (*caseus caprinus*) s temnim rženim kruhom (*panis siligineus admodum niger*)

3. kuhana jajca (*ova aqua elixa*)

4. soljene postrvi (*trute salite*)

5. kuhani piščanci (*pulli assi*).

⁶⁰ Robna opomba: *leinius raro stomachus vulgaria temnit* (Vale, Itinerario 177)

⁶¹ Prim. ibd. str. 194 sl, Simoniti 48.

⁶² *Prandium habuimus iuxta oppidum Stain, in rure, in quo nihil preter caseum et ova habuimus* (Vale, Itinerario, str. 266 oz. 175, Simoniti 91).

3. Odstopanja v drugo skrajnost – torej »navzgor«, višje od svoje družbene ravni – so za vsakega pripovedovalca na splošno bolj privlačna, takorekoč iz prestižnih razlogov. V skladu s tem Santonino svojo pozornost v prvi vrsti naklanja izrednim kulinarčnim dosežkom podeželskega višjega sloja. V Sloveniji sicer opiše »le« dve tovrstni pogostitvi, eno od njih zgolj pavšalno: arhidiakon cerkvene province Savnije, Valentin Fabri, v Konjicah postreže z izredno dobro večerjo (*lautissima cena*), ki bi po Santoninu »zadoščala in bila primerna tudi za kardinala«. ⁶³ Ta kvalitativna sodba je sama po sebi zelo spoštljiva, vendar pa jo s stališča zgodovine vsakdanjosti lahko ovrednotimo šele z upoštevanjem bolj subtilnih okoliščin: šlo je za večer prihoda v cerkveno okrožje Savnijo po petdnevni poti iz Čedad, ki jo je deloma spremljalo pomanjkanje; šlo je za prvega od vsega skupaj šestih postankov popotne družčine pri tem gostitelju; in šlo je za tistega gostitelja, na katerega željo je sploh prišlo do tretjega potovanja. V Savniji je Valentin Fabri štel med stalne popotne spremljevalce in je po potrebi skrbel tudi za varnost popotne družčine. Ta izjemni obed torej očitno sodi v repertoar posebne pozornosti in odgovornosti dobrega gostitelja za svojega gosta. Celotni kontekst tega obeda je za zgodovino mentalitet zgleden primer vzročne povezave med okvirnimi danostmi in izoblikovanjem materialne kulture.

Celo v mednarodnem obsegu gre za redkost, kadar je podrobno opisan celoten jedilnik nekega obeda, kot na primer tistega na gradu v Konjicah. ⁶⁴ V celotni Savniji, pravi Santonino, ni naletel na boljši in obilnejši obed kot je bil ta »sprevod« jedil (*pompa ferculorum*), in ta pohvala njegovo naštevaje naredi seveda še »zanimivejše«. Vendar se tudi tu naše zanimanje ne sme osredotočiti le na Savnijo, temveč naj nas interpretacija vodi do globljega razumevanja: v tem primeru gre takorekoč za poslovljni obed na sedežu arhidiakonata v Konjicah. Tokratni gostitelj je Friedrich Hollenegger, oskrbnik gradu, kjer je pogostitev potekala. ⁶⁵ Da je obed obsegal enajst jedi, nikakor ne kaže na požrešnost, saj so olikane navade pri mizi v plemiškem okolju dovoljevale pravzaprav le pokušino vsake jedi. Da je vsaka posamezna jed vendarle predstavljala tudi vsebinsko vrednostno merilo, kažejo naslednji primeri: rezanci so vrsta priprave testa, ki se je v južnonemškem prostoru oprijela šele v 16. stoletju in je Santoninu na Koroškem padla v oči kot »nova« jed; omemba iz Konjic je torej zgođen in zato ustrezno pomemben dokaz za širitev tega načina priprave iz Italije proti severu. Ohrovt s slanino je jed, ki tudi na Koroškem spada med slavnostne jedi deželnega višjega sloja. Meso v krvni juhi je bilo Santoninu poznano že s Koroškega in ga je spominjalo na tamkajšnje »meso v temini« (*carnes in tenebris*). Nobene ustrezne vzporednice iz avstrijskega prostora avtorju niso bile znane za obe jedi iz kozliča, kot tudi za neko »novo« jed (*novum ferculum*): tortice iz pretlačenega rakovega mesa. ⁶⁶ Tako kot pecivo s slanino so tudi te tortice sodile med vrhunske recepte mednarodne kuharske umetnosti poznega srednjega veka. Isto velja tudi za vizualno privlačno oblikovanje jedi – v našem primeru naletimo na v ponvi ustvarjene in zato skorajda »domače« gobe (*fungi domestici*). Za naša območja je značilna vzporednost mednarodnih »vrhunskih fosilov« in lokalnih živil, ki se tu pojavljajo predvsem v obliki sladke smetane ali zaključne ječmenove juhe.

⁶³ Ibid. 225, Simoniti 65.

⁶⁴ 1. rezanci (*vermiculi*) s smetano (*lactis pinguedo*), posuti s sladkorjem (*saccarum*)
 2. nadevan kopun (*saginated capo*) in več kokoši v lastni omaki (*pulli in suo iure elixi*)
 3. postrvi (*trute*)
 4. nasekljan ohrovt (*caulis comminuta*) s kosom slanine (*laridum sive succidia*)
 5. pečen kozlič (*edus assus*) s tremi in več piščanci (*pulli*)
 6. krajevna specialiteta, takoimenovani »krofi« (*carpiones*) v juhi
 7. kozlič (*edina caro*) v žafranovi omaki (*croceum ius*)
 8. tortice (*bucelle*) iz pretlačenega rakovega mesa (*ex cambaris contusis*), pečene na maslu (*butiro in frisorio decoquere*) in potem okrašene s čebulo (*cepe*), defrutom (*defrutum*) in začimbami (*aromata*)
 9. mesna jed (*cibarium carniū*), kuhana v krvi (*in sanguine decoquere*)
 10. pecivo s slanino in žajbljem (*fritule salviate*) in »domače« gobe (*fungi domestici*)
 11. ječmen (*ordeum expilatum*), namočen v gosti juhi (*pingue ius*)
 (Vale, Itinerario, str. 253, Simoniti 83, 84).

⁶⁵ Naslednje podrobnosti pogobljen pri Hundsichler, Reise, Gastlichkeit und Nahrung, str. 303–309, 160 sl., 134–138, 146 sl., 232 sl., 184–189.

⁶⁶ Prim. ob tem VII. poglavje.

VII.

Santonino doživlja in opisuje s svojega stališča do takrat očitno nepoznano kulturno področje: poroča o tujem, o subjektivno novem.

Nezavedno merilo pri vrednotenju tujega in novega je vedno lastno in poznano.⁶⁷ To pa je zakoreninjeno predvsem v mentalnem področju in je lahko povezano s predsodki in kolektivnimi predstavami o tujem in novem. Pri ego- ali etnocentrični primerjavi tujega z domačim na subjektivni vrednostni lestvici po navadi tisto, česar smo navajeni, kar nam je znano ter domače – in tukaj gre poleg tega še za »italijansko« – zavzema višjo raven. Dokaj jasno se pokaže Santoninova intelektualna zahtevnost oziroma njegova breziluzorna predstava o kulturni ravni v tujini, ko cerkveno provinco Savnijo po humanistični navadi že šteje med *partes ultramontanas*.⁶⁸ Ob odhodu iz Italije Santonino torej občuti nekakšno kulturno mejo. V skladu s tem med 'nemškim' in 'slovenskim' večinoma razlikuje le glede jezika in zemljepisa, skoraj nikoli pa v kulturnem oziru. Tudi tistih nekaj frazeoloških izhodišč za to razločevanje ni vedno mogoče jasno opredeliti.⁶⁹ Santonino sam ni razumel nobenega od teh dveh jezikov.⁷⁰ Imena v Sloveniji prepotovanih krajev imenuje deloma po nemško, deloma v cerkvenem jeziku, latinščini in presenetljivo redko v slovenski obliki.⁷¹ Glede na kasnejše opise naj bi na Zgornjem Kranjskem in v Savniji skoraj popolnoma prevladoval slovenski jezik (*sclavum ubique idioma*), čeprav se v teh krajih razume tudi nemščina (*germana lingua*).⁷² Pri nižjem plemstvu z nemškimi rodbinskimi imeni *suum idioma* verjetno pomeni nemški (materin) jezik, in v skladu s tem Santonino pri Amaliji von Hollenegg posebej poudari, da je poleg nemščine govorila tudi slovenščino (*slabonicum ydioma*).⁷³

Primerjav z Italijo⁷⁴ se Santonino poslužuje predvsem zaradi boljšega razumevanja domačih bralcev – tako na primer omenja podobnost Save pri Kranju s Sočo. Le povsem redke primerjave se nanašajo na lokalne kulturne dosežke, vendar s tem pride do izraza njihov mednarodni »format«: kruh na Dravskem polju, ki »nikjer« drugje ni bolj bel in rahel (*panes leves spongiosi et albissimi, quibus meliores numquam alibi vidi*); hrana v Konjicah oz. cerkveni zaklad v Kranju bi v obeh primerih po kakovosti zadoščala za kardinala; v cerkveni provinci Savniji na splošno pa že omenjena kakovost in obilica hrane.⁷⁵

Santonino je torej objektivni in dovolj dovzeten za stvarnost v tujini, da ni zapadel takoiimenovanemu »barbarskemu verdiktu«, ki italijanskemu kulturnemu področju nekritično

⁶⁷ Otfried Schöffler (izd.), *Das Fremde. Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung*, Opladen, 1991; Gerhard Jaritz, *Das 'Neue' im 'Alltag' des Spätmittelalters: Annahme – Zurückweisung – Förderung*, v: *Alltag und Fortschritt im Mittelalter* (izdaja Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 8 = poročilo z zasedanja Avstrijske akademije znanosti, fil.-zg. oddelek 470), Dunaj, 1986, str. 83–93; Helmut Hundsichler, »Eigenwelten« und das »Fremde«, v: *Bericht über den 26. Österreichischen Historikertag in Graz* (izdaja Verband Österreichischer Geschichtsvereine 34), Wien, 1995 (v tisku).

⁶⁸ Vale, *Itinerario*, str. 223, Simoniti 65.

⁶⁹ Naglavni okras Amalije von Hollenegg iz vrtnic in zlatih »muh« *iuxta patrum morem* (prim. op. 27), bi verjetno lahko bil tudi venec (nejasno se zdi, zakaj Egger, *Reisetagebücher*, str. 152, v njem vidi »po izročilu očetov z vrtnicami in zlatimi muhami čudovito izvezeno havbo«); staro stanje župnišča v Kranju se spričo »lokalnih pogojev in deželnih navad« (*pro loci condicione et more patrie*, prim. v tem poglavju spodaj) uvršča verjetno nad lokalno, vsekakor pa pod italijansko raven; podobno velja za neko – »glede na neudobnost in tesnobo tistega prostora« (*pro loci asperitate et angustia*) – izdatno večerjo v Trziču (Vale, *Itinerario*, str. 188, Simoniti 43); in izraz *ovans et clamans more Germanico* je Leopold Schmidt tolmačil kot opis poslovnega vzklika (Schmidt, *Rezension*, str. 217 k Vale, *Itinerario*, str. 240, Simoniti 77).

⁷⁰ Egger, *Reisetagebücher*, str. 8.

⁷¹ Latinščina se uporablja predvsem pri krajevnih imenih po patrociniju krajevne cerkve, nadalje seveda v primeru antičnih imenskih oblik Celja in Ptuja, kot tudi pri posebno lahki latinizaciji imen kot napr. *Novum Forum* za Trzič. Na splošno prim. navedbe izvirne pisave pri Hundsichler, *Realien zum Thema »Reisen«*, str. 66–73 (»Popotni dnevnik« iz leta 1486 in 1487).

⁷² Vale, *Itinerario*, str. 191 (Simoniti 46) in 266, prim. op. 54.

⁷³ *Ibid.* str. 212, 237 in 238 (Simoniti 75).

⁷⁴ Ob tem prim. Hundsichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, str. 267–287.

⁷⁵ Prim. VI., VIII. in II. poglavje.

pripisuje najvišje mesto:⁷⁶ Santonino okusnim krofom (*carpones boni saporis*) s Konjiškega gradu sicer ne priznava enake okusnosti kot italijanskim *carpiones*, vendar pa se mu zdijo ščuke, ulovljene blizu Ptujске gore okusnejše kot italijanske (*lusii quam in Italia meliores*).⁷⁷ Pravtako sicer dvakrat (v Beljaku) dejansko uporabi izraz *barbari* – vendar s pozitivno konotacijo, da bi s to »ideologizirano« besedo svoje furlanske vrstnike posebej slikovito opozoril na zgleden sprejem v tujini. Prav to umetniško metodo »vrednostnega obrata« v Sloveniji uporabi še štirikrat.⁷⁸

Jedi, ki jih Santonino označi kot »nove«, porajajo večplastna vprašanja:⁷⁹ ob tem ostaja nerešeno, ali so bile jedi nove le znotraj njegovega subjektivnega poznavanja ali naj bi to bilo mišljeno s stališča lokalnega gostitelja, oziroma ali lahko gre za prvo omembo v »Popotnih dnevnikih«, nadalje ali gre za na novo prevzeto kulturno dobrino v prepotovanem območju, ali pa na splošno za inovacijo v smislu do tedaj neobstajajočih receptnih različic. Najverjetnejša se zdi tretja možnost. Nadalje obstaja »bistvena razlika, ali se pisna omemba neke nove jedi omejuje le na skromni besedi *novum ferculum* ali se omenja ustrezni kuharski recept,⁸⁰ oziroma celo podaja takratno vrednotenje te novosti«. Dvakrat je bila popotna družčina v veliki meri naklonjena novostim na področju prehrane: na Ptujski gori so jagode v vinu – *ut noci fructus* – naletele na splošno odobravanje (*fragra omnibus grata*), in na gradu v Konjicah so do zadnjega pojedli neko jed, prav zato, ker je bila nova (*quia novum erat*) in ker je vse novo prijetno (*omnia nova placent*).⁸¹

Takšna odprtost in pozitivno vrednotenje novega nikakor ne ustreza več »srednjeveškemu« načinu mišljenja, vendar se pri humanističnem avtorju iz domovine renesanse s stališča zgodovine mentalitet zdi pomembna poteza, ki zelo jasno kaže, da je Santonina njegovo potovanje »v neznano« očitno tudi veselilo.

Lokalno opredeljiva novost zadeva hišo kranjskega župnika Matthiasa Operte.⁸² To *pro loci condicione et more patrie* »udobno« župnišče (*domus commode structa*) je župnik – ki je izhajal iz Čedad – v različnih ozirih dal predelati »na italijanski način« (*in multis italico ritu reformare*). Če v tem po eni strani lahko slutimo dokaz za zgodnje porajanje renesanse v južnoalpskem prostoru, pa odlomek zelo lepo pokaže dvojje: tukaj opisani prvi inovatorski podvig kaže pravzaprav le prenašanje kulture, ker gre za italijanskega pobudnika, »renesančni« gradbeni slog pa se je izven Italije razširjal na povsem drugačen način. Vendarle Santonino kaže še en pomemben podatek: pri župnišču v bližnji Škofji Loki, ki ga je tamkajšnji župnik Pankracij Egger leta 1486 na lastne stroške dal dvigniti do ustrezne višine (*que noviter propria impensa erigitur satis alte*), kot tudi pri opisu župnišča v Vitanjah, ki je bilo po naročilu župnika Martina Molitorja *noviter structa*, kljub vsej aktualnosti gradbene dejavnosti manjka kakršen koli uporaben podatek o gradbenem slogu, in tudi v primeru samostana Studenice, kjer je bilo zunanje staro obzidje pred propadom, je kot mesto obeda »brez komentarja« omenjen nek arkadni hodnik v prvem nadstropju klavzure (*porticus superior*). Verjetno je bilo v takšnih primerih pomembnejše merilo to, da te gradnje za Oglejski patriarhat niso predstavljale stroškov: zavarovanje pokopališča župnijske cerkve v Šentjurju pri Celju z jarkom, varovalnim obzidjem, zobčastimi nadzidki in stolpci

⁷⁶ Voigt, *Italienische Berichte*, str. 13 sl.

⁷⁷ Vale, *Itinerario*, str. 253 (prim. jedi, navedene v op. 64) oz. ibd. str. 236 (Simoniti 73).

⁷⁸ Neverjetna disciplina birmancev v Čadramu kljub močnemu pristisku množice (Vale, *Itinerario*, str. 227; Simoniti 67); izredna pobožnost nekega plemiškega zakonskega para in njunih podanikov pri neki posvetitvi (Hartmann von Hollenegg in žena Amalia, ibd. str. 237, Simoniti 74); nek koroški kravji pastir (*hুবulcus charinthiensis*), ki so ga srečali pri gradu Majšperk, je kljub nepismenosti izredno dobro poznal premične in stalne praznične termine v cerkvenem koledarju (ibd. 239, Simoniti 76); župnik iz Šentjurja pri Celju, Jakob von Rudolfswerth, natančno pozna sveta mesta Jeruzalema in pobožno časti relikvije, ki jih je prinesel z romanja (ibd., str. 259; Simoniti 87, 88).

⁷⁹ Glede sledečega prim. Hundsbichler, »Innovation« und »Kontinuität« als Determination von Alltag und Fortschritt, v: *Alltag und Fortschritt im Mittelalter* (Izdaja Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 8 = poročilo zasedanja fil.-zg. oddelka Avstrijske akademije znanosti 470), Dunaj, 1986, str. 65–81, tukaj 77.

⁸⁰ *Bucelle ex contusis cambaris confecte, deinde butiro in frixorio decocte, ac demum cepe, defruto aromatibus-que admixte* (Vale, *Itinerario*, str. 253, Simoniti 84, prim. op. 64).

⁸¹ Ibd. str. 236 in 253; prim. Hundsbichler, *Reise, Gastlichkeit und Nahrung*, str. 277.

⁸² Vale, *Itinerario*, str. 183 sl., Simoniti 41; glede osebnosti in porekla Matthiasa Operte prim. ibd. str. 59, op. 4.

(*murus lapideus circum circa, cum pinnis seu propugnaculis desuper dispositis*) je bilo skupno delo krajanov (*villici*) in župnika. Tudi v primeru Škofje Loke so izrecno omenjena župnikova lastna sredstva, pravtako so tudi utrjevanje cerkve in vasi z dvajsetimi hišami na Ptujski gori izvedli vaščani sami.⁸³

VIII.

Santoninove opombe glede župnišča v Kranju s pomočjo dodatnih sociološko – ekonomskih podatkov postanejo bistveno oprijemljivejše. Po eni strani gotovo lahko govorimo o stremljenju po reprezentančnosti: gre za župnika, ki ga imenuje deželni glavar, in Operta sam je bil *decretorum doctor* in je leta 1480 nastopil službo arhidiakona v Kranju.⁸⁴ Po drugi strani pa gre za ustrezno bogato župnijo. Iz več kot 30 podružnic je letno prejemale nad 300 goldinarjev, in izredno lepo grajena župna cerkev, posvečena svetemu Kancijanu (*parrochialis ecclesia perpulchre edificata*) ni razpolagala le z več kot enajstimi duhovniki in cerkvenim zborom, temveč je imela tudi zidane oboke (*alta testudo*), nove orgle (*nova organa*), kot tudi cerkveni zaklad, sestavljen iz bogoslužnih pripomočkov, knjig in paramentov, *ex quibus omnibus quevis cathedralis ecclesia ad sufficientiam esset decorata*.

Ob tem lahko opazimo, da Santonino določena področja materialne kulture z besedami kot *pulcher*, *decorare* ali (na drugih mestih) tudi *ornare* označi kot nosilce »lepote«. »Lepa« so lahko – le po številnih navedbah iz Slovenije sodeč – tako naselja ali gradovi kot tudi gradbeni kompleksi, posamezne zgradbe ali deli zgradb, tudi umetniški predmeti tako kot na primer prej omenjeni cerkveni zaklad, celo slovesen obed. Pojmi kot *pulchritudo* in (*admodum* ali *satis*) *pulcher* igrajo pomembno vlogo tudi pri opisovanju pokrajin in oseb. Stopnjevanje predstavljajo oblike kot *perpulcher* ali *pulcherrimus*, in kot kažejo besedila iz Kranja, v primeru zgradb ostaja tesna povezava z ostalimi kakovostnimi pridevki kot (*per-*) *commodus*, *mirabilis* ali *mirus*.

Ključnega pomena je opažanje, da pri opisu arhidiakonskega sedeža v Konjicah naletimo na podobne jezikovne in ekonomske poteze: tamkajšnja župnija je imela 25 podružnic in letne prihodke okoli 200 goldinarjev. »Lepo« župnišče (*domus pulchra*) je s postavitvijo dveh stolpičev, okopa in zidu po eni strani dajalo vtis gradu (*species castri*) in postalo varnejše (*domus securior*), po drugi strani pa je bilo zdaj še lepše (*domus pulchrior*). Na nekem drugem mestu je to župnišče označeno tudi kot *commoda domus*.⁸⁵ Glede lepote in kakovosti torej župnišče v Konjicah ustreza enakim merilom kot tisto v Kranju, kar pa seveda ne kaže na identičen izgled, temveč gotovo na podoben način življenja in socialno razumevanje samega sebe. Tako okolica hiše v Konjicah – bogata ribogojnica (*piscina*), več vrtov (*conplures horti*) in čudovite vrste sadja (*pomaria pulcherrima*) – še posebej pa letna statistika »porabe« za oskrbo 43 oz. 70 oseb,⁸⁶ kot jo navaja Santonino, verjetno pove tudi kaj o razmerah v Kranju. To hipotezo lahko podpremo s podatki o tretjem arhidiakonskem sedežu, ki ga je obiskal Santonino, namreč o sedežu koroškega arhidiakonata v Beljaku.⁸⁷ Na ta način razpolagamo s precejšnjim številom opornih točk za ugotavljanje življenjskega sloga na sedežih cerkvene oblasti v času pozne gotike.

Le v posameznih primerih nam ohranjene zgradbe omogočajo takorekoč podoživeti in ovrednotiti Santoninove zapisane vtise o arhitekturni »lepoti« – v tej zvezi bomo omenili posebno pomemben primer cerkve na Ptujski gori. »Lepotni« atributi se v določenem smislu izkažejo kot jezikovne okrajšave, ki zgodovinskemu preučevanju gradenj omogočajo sklepanje na visoko ali

⁸³ Ibid. str. 180, 254, 229 sl., 260 oz. 233 sl. (vrstni red kot naveden).

⁸⁴ Prim. op. 82.

⁸⁵ Vale, *Itinerario*, str. 226 in 228, Simoniti 66, 67.

⁸⁶ Ibid. str. 226 in 266, prim. o tem obširneje Hundsichler, »quibus omnibus victum prebet«.

⁸⁷ Nad 250 goldinarjev letnih prihodkov, župnijska cerkev s čudovito izdelanim zvonikom (*turris optimo et pulchro artificio consumata*) iz obdelanega kamna, obokana cerkvena ladja, osupljiv cerkveni zaklad, umetniške slike, 14 oltarjev, osem rednih (v župnišču bivajočih) in šest izrednih kaplanov, cerkveni zbor, po en *scolasticus*, *cantor* in pomožni kantor, od katerih sta zadnja dva vsak dan dobila po tri jedi za kosilo ter po dve za večerjo (Vale, *Itinerario*, str. 193–197, Simoniti 47–50).

celo najvišjo kakovost gradnje v pozni gotiki. V primeru cerkva ali kapelic skoraj zagotovo vključujejo tudi oboke, in kadar se označbe nanašajo na posamezne hiše ali celotna naselja, gre za indikatorje kamnite gradnje (verjetno tudi za prevladujoče prekrivanje streh z opekami). Vendar prav pri Santoninu posamezne pripombe dokazujejo, da bi »sicer le pri zidanih zgradbah lahko govorili o stavbni lepoti, vendar da se je treba izogibati temu, da bi vsako zidano stavbo pojmovali kot lepo«:⁸⁸ mesto Kranj *habet, ut aiunt, Domos 400 ex muro constructas, satis pulchras: non tamen omnes*, in v Celju Santonino za tamkajšnje domus *CXXX vel circa lapideis parietibus structe* navaja omejitve: *quarum alique pulchre sunt satis*. V Škofji Loki posebej omeni gradnje s kamnito gradnjo in strešno kritino s skodlami: *sunt in ipso oppido domus ducente. L muro extructe sed tebulis operte*, v Trzinu pa sploh izbere obratno merilo vrednotenja in ne omenja nobenih zidanih ali celo »lepih« hiš, temveč le lesene gradnje (*domus complures ex assidibus structe*).⁸⁹

V Framu je ob poplavi v letu 1486 odplavilo veliko hiš,⁹⁰ kar je bil neposreden vzrok za lesene gradnje, vendar te hiše ustrezajo običajni podobi gradnje na vasi. Pri vaških župniških naj bi bila skromnost sloga ali obsega – na podlagi dveh opornih točk, ki ju navaja Santonino – v Sloveniji zgolj izjema: v Sv. Križu se zdi obed v primerjavi s podobo župnikove hišice (*domuncula*), ki jo Santonino simbolično imenuje tudi *tugurium* (koča), nesorazmerno privlačnejši. In pri Sv. Hemi, podružnici Sv. Križa, deževno vreme prisili gostitelja, da mora obed namesto pod košato bukvijo potekati pravtako *in domucula ... capellani dicte ecclesie*. Po drugi strani pa primer iz Hoč, kjer je prejšnji župnik šele pravkar uredil župnišče, kaže, da zgolj dejstvo, da so jedli na prostem, nikakor še ne pomeni pomanjkljivega domovanja ali jedače.⁹¹

Nekaj zaključnih razmišljanj si gotovo zasluži vprašanje, zakaj naj bi prav omenjenim skromnim in deloma celo posrednim »lepotnim« atributom posvečali toliko pozornosti. Razlog je ta, da pisni viri iz poznogotskega časa glede »lepote« vedno nudijo le takšne skromne oporne točke. In za to spet obstaja razlog v smislu zgodovine mentalitet, ki ga lahko ponazorimo s pomočjo krščanske ureditve sveta: lepota v srednjem veku ni bila estetska kategorija v smislu sodobnega pojmovanja umetnosti, temveč pojem božjega. Zato je nekaj lepo le, kadar služi božjemu spoznanju (*usus*). Prav zato ne sme postati razkazovalni predmet ali služiti vizualnemu užitku, saj bi bila tako podvržena subjektivnim interesom (*studiositas*) – in privlačno ospredje čutne zadovoljitve bi iznakazilo pogled na pomembnejše ozadje. Neka zgradba, mesto, umetnina, obdelano polje, gozd itd. torej za srednji vek ni »lepota« v našem pomenu besede.⁹² Vsak prebivalec takratne dobe je poznal transcendentalni pomen, ki sta ga asociirala ključna pojma »lepo« in »lepota«, in prav pisec neke *historie* se je verjetno moral še prav posebej držati te miselne sheme.

* * *

Mnogi izmed obravnavanih argumentov in primerov so pokazali, da tudi za vrednotenje virov s stališča kulturne zgodovine ali pa zgodovine mentalitet velja zakonitost o vzroku in posledicah. Sami viri prikazujejo ali predstavljajo po navadi le en del vzrokov in /ali le del posledic, torej ne celotnega izvirnega konteksta, tudi ne nekdanje stvarnosti v celoti. Da bi spoznali manjkajoči del (in to pomeni tudi; da bi posamezen vir lahko razumeli), potrebujemo ustrezna pomožna sredstva – na primer interpretacijo, komentar, primerjavo. Zato je premalo, če

⁸⁸ Prim. Hundsichler, *Stadtbeginn*, str. 120 sl.

⁸⁹ Vale, *Itinerario*, str. 183, 261, 180 in 188.

⁹⁰ Ibid. str. 250, Simoniti 82.

⁹¹ Ibid. str. 243 kot tudi odlomek *Hospitati fuimus ... in domo dotis domini plebani, a ... quondam D. Ioanne Preprost structa: ubi intre viridarium sub pomiferis arboribus bonam et lautam habuimus cenam* (ibid. str. 249, Simoniti 81).

⁹² Več glede »lepe« pokrajine v srednjem veku pri Hundsichler, *Symbolwert »Landschaft«*. Wahrnehmungen und Eroberung von Landschaft im Mittelalter, v: Wolfgang Kos (izd.), *Die Eroberung der Landschaft*, Semmering-Rax-Schneeberg (Katalog spodnjeavstrijskega narodnega muzeja, Neue Folge 295), Dunaj, 1992, str. 381–390, tu pos. 385.

nek vir le »beremo« in ga označimo kot »zanimivega«. Po drugi strani pa ne zadošča niti poizkus vrednotenja, kot je pričujoči, saj so ostali povsem neupoštevani: interesi in izsledki sorodnih panog (posebej umetnostne zgodovine, arheologije, zgodovinskih stavbarskih raziskav, vede o gradovih), možne primerjave in dopolnitve iz drugih virov (posebej lokalno pomembnega arhivskega gradiva), podatki o cerkveni, gospodarski in osebni zgodovini, o kulturnih in cerkvenih izgubah zaradi turških vpadov, o delitvi pripovedi na dneve, štetje ur in opisi posvetitvenih slovesnosti.

Vendar so v smislu uvodnega citata Rudolfa Eggerja s tem omogočene še nove raziskave.

Prevedla Amalija Mrgole

Zusammenfassung

PAOLO SANTONINO IN SLOWENIEN (1486 UND 1487) REALITÄT UND MENTALITÄT IN EINEM REISEBERICHT AUS DER SPÄTGOOTIK

Helmut Hundsichler

In der deutschen Übersetzung meinte Rudolf Egger im Jahre 1948, die »Reisetagebücher« des Paolo Santonino »werden in Fülle wissenschaftliche Einzelarbeit anregen«. Dieser Prognose kann man mittlerweile aus mehreren Überlegungen Recht geben: Erstens haben sich etliche Themenbereiche der »Reisetagebücher« als inhaltsreich genug für eigenständige Publikationen erwiesen. Dazu kommen zweitens zahlreiche in den »Reisetagebüchern« verstreute Einzelmitteilungen, welche für die Bearbeitung bestimmter Fragestellungen kleinere, aber unersetzliche Bausteine darstellen. Und drittens sind Santoninos »Reisetagebücher« – als Ganzes betrachtet – in der Kulturgeschichte des europäischen Spätmittelalters derart singulär, daß die Forschung etwa für eine »Dienstreise« jener Zeit oder für einen »Augenzeugenbericht« aus unseren Regionen auf kein besseres Exemplum zurückgreifen kann. Aber zusätzlich werden mittlerweile auch bestimmte Desiderate immer vordringlicher: So etwa besteht zweifellos ein großer Nachholbedarf an Bearbeitungen von Santoninos Nachrichten aus dem bzw. über den slowenischen Raum. Und ebenso wichtig erscheint es, einmal von jenen neueren Erkenntnissen auszugehen, wonach Reiseberichte auch sehr stark die Mentalität ihres Autors und ihrer Entstehungszeit spiegeln können. Bei letzteren beiden Anliegen möchte der vorliegende Beitrag ansetzen. Dies bedeutet ein Abgehen von den herkömmlichen, meist unmittelbar auf die materielle Kultur oder auf die Landesgeschichte gerichteten Zielsetzungen. Anstatt zu zeigen, »wie es gewesen ist«, soll hier versucht werden zu zeigen, wie der Sachinhalt von Santoninos »Reisetagebüchern« zu erklären und zu bewerten ist. Grundlage hierfür kann keine der vorliegenden Übersetzungen sein, sondern nur die Edition des mittellateinischen Originaltextes.

Da eine Quelle wie Santoninos »Reisetagebücher« von den Entstehungsbedingungen, vom Inhalt und von den Aussagemöglichkeiten her hochgradig komplex ist, sollte auch die quellenkritische Auseinandersetzung möglichst umfassend und interdisziplinär erfolgen. Meine persönlichen Möglichkeiten erstrecken sich auf Mentalitätsgeschichte, historische Anthropologie sowie Alltag und materielle Kultur mit den Spezialgebieten Nahrung und Reise. Mögliche sonstige Ansatzpunkte muß ich anderen Bearbeitungen überlassen.

Mit Recht geht das Interesse an Santoninos »Reisetagebüchern« weit über ihren engeren geographischen Bezugsrahmen hinaus, und mit Recht hat Paolo Santonino in den damals bereisten Regionen auch heute noch einen erstaunlichen Grad an Bekanntheit. Ja höchstwahrscheinlich ist die Behauptung nicht einmal übertrieben, daß die »Reisetagebücher« heute sogar wesentlich bekannter sind als zu ihrer Entstehungszeit: Denn ursprünglich sind sie »eine Liebhaberarbeit, die ausschließlich der persönlichen Erinnerung und der Unterrichtung von Freunden diente«, wohl eine literarische Übung, die nur für einen humanistisch interessierten Leserkreis in Santoninos Wohnort Udine bestimmt war. Jedenfalls hat Santonino seine »Reisetagebücher« für zeitgenössische Leser geschrieben, nicht für uns. Wir stellen Fragen, deren Beantwortung sein Werk nie beabsichtigt hat. Unsere Interessenslage unterscheidet sich beträchtlich von jener des Autors sowie von jener seines damaligen Leserpublikums, und da wir keine unmittelbaren Adressaten der »Reisetagebücher«, keine Zeitgenossen und keine »participants of history« sind, haben wir auch nicht deren Hintergrundwissen. Wir sind bloß glückliche »Nachnutzer«. Weil wir es aber mit einer ganz singulären Überlieferung zu tun haben, wird die Rechenschaft über deren Relevanz und Repräsentativität zu einer

Gewissensfrage. Und gerade weil inzwischen ein halbes Jahrtausend vergangen ist, gerade weil Santonino aus einer völlig anderen Zeit berichtet, gerade weil er nicht unsere Intentionen vertreten haben kann, sind wir zu besonderen Anstrengungen verpflichtet, seinen Text auch mit entsprechend »anderen« Augen zu lesen. Aber weil wir nicht frei von subjektiven Interessen in die Geschichte blicken, bedarf es neben der Quellenkritik auch der permanenten Selbstkritik, um unsere Subjektivität zu minimieren. Erst dann können wir genau genommen eine Überlieferung als Quelle bezeichnen. Zu leicht kann der Fall eintreten, daß wir »interessant«, »singulär«, »lebensnah«, »fesselnd« oder »amüsant« erscheinende Nachrichten nach modernen Kategorien und individuellen Vorstellungen messen und/oder als allgemeingültige Schilderungen auffassen und/oder gar nur als vermeintliche Kuriosa konsumieren.

Bezüglich des Quellenwertes ist zwischen Quantität und Qualität zu unterscheiden. Santoninos Materialfülle hat nicht jene homogene Dichte, die für ein repräsentatives Bild Voraussetzung wäre: Beispielsweise sagt Santonino nur sehr wenig über Kleidung, und nur weil dieses Wenige aus Slowenien stammt, kann man es hier nicht übergehen. Andererseits beschreibt Santonino auf den beiden ersten Reisen (1485 und 1486) an 82 Reisetagen zusammen 13 Speisenfolgen in extenso, während auf den 32 Reisetagen der dritten (= rein »slowenischen«) Reise nur noch eine einzige Speisenfolge in vergleichbarer Weise beschrieben ist. Nur als undifferenzierte Summe »unter dem Strich« ist es daher gerechtfertigt, die »Reisetagebücher« in der Wissenschaft und in der Öffentlichkeit mit einzigartiger und reichhaltiger Materialfülle zu assoziieren. Aber niemand sollte erwarten, daß allein auf dieser Basis etwa eine kompetente Geschichte der materiellen Kultur oder gar ein Abriss des Alltagslebens geschrieben werden könnte: Zwar können und müssen und werden Fachleute unterschiedlichster Richtungen immer wieder auf diese Quelle zurückgreifen (und entsprechend oft wird sie zitiert), aber sogar die ergiebigsten Sachgebiete liefern für ihren Sektor letztlich nur Bausteine, und manche einschlägigen Details oder wissenschaftlichen Desiderata kommen darin überhaupt nicht zur Sprache. »Santonino« ist also viel, er allein aber lange nicht alles. Umso weniger dürfen uns die verständlichen Sympathien für »unseren« Santonino dazu verleiten, seine »Reisetagebücher« unbewußt durch eine lokalpatriotische, ethnozentrische oder auch disziplinspezifische Brille zu betrachten und zu bewerten.

Wie jeder Autor konnte ferner auch Santonino letztlich nur eine subjektive, teilweise sicherlich sogar unbewußte Auswahl von Mitteilungen niederschreiben, und wie jeder Autor eines historischen Reiseberichts liefert Santonino nicht »Beschreibung« und »Information« im heutigen, dokumentarischen Sinne, sondern Sachinhalt und Realität können erst nach geeigneter Interpretation zutage treten: Das ist die Art von »Realität«, die uns sein Bericht bieten kann – und wir haben guten Grund, dieses Wort unter Anführungszeichen zu setzen. Und wie schon angedeutet – ein solcher Bericht erschließt nicht einfach ein Stück materielle Kultur, sondern wenn man die Frage anders stellt, verrät die Art der Berichterstattung auch etwas über die Mentalität, den Charakter und die Persönlichkeit des Autors und seinen Umgang mit der Realität. Ein möglichst realistisches Urteil können wir also nicht mit neugieriger Begeisterung oder mit ungefilterter Gutgläubigkeit gewinnen, sondern nur mit einführender Anteilnahme aus kritischer Distanz. Einige Ansatzpunkte hierfür möchte der vorliegende Beitrag vor Augen führen.

GORIŠKI LETNIK – ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SI- 5001 Nova Gorica.

Jože Mlinarič

Celjan Martin Duelacher, župnik v Leskovcu pri Krškem in v Celju ter opat cistercijanskega samostana Rein pri Gradcu (1549–1559)

Martin Duelacher sodi vsekakor k izredno zanimivim osebnostim 16. stoletja, ki so luč sveta zagledale v Celju. Prištevamo ga k tistim cerkvenim gospodom, ki so jim dobre zveze z vplivnimi svetnimi veljaki in z visokimi cerkvenimi dostojanstveniki pripomogle do izdatnih beneficijev, do višjih služb v Cerkvi in do napredovanja na tedanji družbeni lestvici. Martin je mogel še v času pred Tridentinskim cerkvenim koncilom (1545–1563), ki je omejeval združevanje več beneficijev v rokah enega človeka, uživati več donosnih cerkvenih služb hkrati. Kot župniku v Leskovcu pri Krškem ter župniku in beneficiatu v Celju mu je uspelo pridobiti si pomemben položaj v cistercijanski opatiji Rein pri Gradcu. Zadnjih deset let življenja je bil Martin opat tega znamenitega samostana, matice naše stiške opatije. Dosegel je tudi čast naslovnega škofa in bil kratek čas celó škof v Dunajskem Novem mestu. Vse življenje je ostal povezan z rojstnim krajem in še z nekaterimi drugimi kraji na Štajerskem, kot opatu v Reinu pa mu je bila naložena skrb za njegovo posest na Dolenjskem in za stiški samostan.

Martin je bil iz ugledne in vplivne ter po vsej verjetnosti premožne meščanske družine Duelacherjev, Tuelacherjev, Delacherjev ali Dolaherjev. Iz leta 1485 je znan Viljem Delaher, tedaj sodnik v Laškem. V letu 1489 je v Celju pobiral davke, pa mu je tedaj cesar Friderik III. naročil, naj Celjanom odpiše osemdeset funtov denarjev, ki naj bi jih plačali od svojih trgovskih poslov. Cesar je namreč želel, naj bi meščani utrdili svoje mesto in se takó zavarovali v onih nevarnih vojskinih časih.¹ Proti koncu 15. stoletja in na začetku naslednjega srečamo v Celju mestnega sodnika z imenom Martin Duelacher, ki je to pomembno službo opravljal v dveh časovnih obdobjih: 1487–1489 in 1497–1502. V letu 1500 je Martin postal oskrbnik celjskega deželno knežjega urada in je bil to še v letu 1506. Pred letom 1510 je bil mitničar v Celju.² 19. junija 1510 najdemo Duelacherja še med živimi, 25. oktobra istega leta pa je bil po vsej verjetnosti že pokojni.³

V drugi polovici 16. stoletja se Duelacherji (Tuelacher) omenjajo tudi v Krškem: 1558 je postal Boštjan Tuelacher krški meščan, v letih 1570 in 1575 pa se omenja Jurij, meščan Krškega in hasnovalec nekega doma v kraju.⁴ Prepričani smo, da se je kateri izmed članov te družine preselil v Krško iz Celja, saj vemo, da je duhovnik Martin Duelacher v letu 1535 dobil župnijo v bližnjem Leskovcu. Omenimo naj tudi, da se okoli leta 1505 omenja mariborski meščan Mihael Dolacher, da je bila v letu 1546 opatinja klaris v Škofji Loki Marta Duelacher in da J. V. Valvasor omenja nekega Nikolaja Durlacherja, ljubljanskega mestnega sodnika v letu 1588.⁵

¹ 1485, marec 20. (orig. perg. listine št. 8019 v Štajerskem deželnem arhivu – Gradec). I. Orožen, Cele. V Celi 1854, str. 117; 1489, marec 1., Innsbruck.

² I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant III. Cilli 1880, str. 283. 1500, oktober 7. Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark (=MHVSt) XII (1863), št. 1084, str. 234. 1506, december 29., Celje: J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora XIII. Maribor 1987, št. 15. Prim. 1506, september 14., Celje: MHVSt XIV (1865), št. 1478, str. 201. 1510, februar 21., Augsburg: MHVSt XII (1863), št. 1196, str. 246.

³ 1510, junij 19., Celje: MHVSt XII (1863), št. 1210, str. 247. 1510, oktober 25., Villingen: MHVSt XII (1863), št. 1215, str. 248. Duelacherji se omenjajo v Celju tudi še kasneje: Mestna župnija Sv. Daniela v Celju, krstni knjigi: I. 1651–1667, str. 52, 77, 92, 106 in II. 1677–1723, str. 30 (Škofjski arhiv Maribor).

⁴ Collectanea, fasc. 11, Krško, mestna knjiga, Arhiv Republike Slovenije Ljubljana (ARS) in I/46–81–G VIII–4, ARS.

⁵ J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora XVII. Maribor 1991, str. 252. 1546, april 6., Škofja Loka: E. Umek, Erbergi in Dolski arhiv I. del. Ljubljana 1991, str. 53. J. V. Valvasor, Die Ehre... XI, str. 702.

Martin Duelacher, kasnejši reinski opat (1549–1559), je bil ali sin ali pa vnuk omenjenega celjskega mestnega sodnika Martina. Hvalnica opatu navaja, da je ta prejel svoje ime po očetu. Znano je, da je prvi sin ponavadi dobil ime po očetu. Ker Martin še v letu 1558. navaja, da ima dve mladoletni sestri (ali polsestri), bi mestni sodnik Martin mogel biti prej njegov ded kakor pa oče.⁶ Podatek, da je bil Martin posvečen v duhovnika leta 1525, pa kaže, da je bil rojen okoli leta 1500.⁷ Osnovno izobrazbo je Martin po vsej verjetnosti prejel v rodnem mestu, premožnost v družini pa mu je vsekakor omogočila študije nekje na tujem. Da je Martin prišel daleč po svetu, priča podatek, da je bil posvečen v duhovnika v Budimu na Ogrskem: torej na kraju in v času pred odločujočo bitko pri Mohacsu (1526), ko je padel zadnji češki in ogrsko-hrvatski kralj Ludovik II., katerega dediščino so po pogodbi nasledili Habsburžani, ki so morali prevzeti skrb za protiturško obrambo. V duhovnika je Martina posvetil Peter, naslovni škof kraja Mocisso v Kapadociji v Mali Aziji.⁸ Postal je duhovnik oglejske škofije ter je nekako deset let po posvetitvi prejel župnijo Matere božje v Leskovcu pri Krškem, nekaj let za tem pa še župnijo in beneficij v rodnem Celju.

Martin omenja v svoji oporoki iz leta 1558 svoje najbližje sorodstvo: brata Danijela ter sestre Ano, poročeno z Lovrencom Soršičem, ter mladoletni sestri: Nežo, zaročeno z Aleksijem Spannerjem, ki je tedaj opravljal službo njegovega tajnika, in Marto. Navaja pa tudi svaka Valentina Loskofskega, ki se skupaj s svojo ženo Ano omenja v nekem dokumentu iz leta 1556. Ker se Ana v oporoki iz 1558 ne omenja več, je morala tedaj biti že pokojna, saj bi bilo nenavadno, da bi je Martin v pogledu dediščine ne upošteval. V nekem dokumentu iz 1556 pa se navaja še ena izmed Martinovih sester z imenom Ana, iz česar moremo sklepati, da je žena Loskofskega bila Martinova sestra oziroma polsestra.⁹ K družini je sodil tudi Ivan Düellacher, ki se je v letu 1558 poročil z Nežo, s hčerjo pokojnega Ahaca pl. Liechtensteina, gospoda gradu in gosposčine Murau na avstrijskem Štajerskem, deželnega komornika na Štajerskem in deželnega maršala na Koroškem, v vdovo Krištofa pl. Trautmannsdorfa. V ženitnem pismu se omenja tudi Vincenc Senftenperger, Ivanov svak in Martinov bratranec.¹⁰ Posamezni člani družine Duelacherjev so se torej povzpeli visoko na družbeni lestvici in se poročali v ugledne in premožne družine, k čemur jim je pomagal s svojim ugledom in z zvezami tudi Martin.

Martin Duelacher si je prizadeval za pridobitev bogate in ugledne župnije v Leskovcu pri Krškem, ene izmed redkih dolenskih dušnopastirskih postojank, ki ni bila pridružena (inkorporirana) stiškemu ali kostanjeviškemu samostanu ali pa v letu 1493. ustanovljeni novomeški proštiji. Leskovška župnija je bila »cesarska župnija«: deželni knez je imel nad njo patronatske pravice in s tem tudi pravico predlagati krajevnemu ordinariju, oglejskemu patriarhu, kandidata za župnika. Takó je v letu 1534 deželni knez in kralj Ferdinand I. predlagal oglejskemu patriarhu Marku Grimaniju (1529–1544) za mesto župnika Martina, ki ga je v naslednjem letu v imenu patriarha potrdil in umestil Danijel de Rubeis, škof v kraju Caorle (1513–1538), poznan kot posvečevalec cerkvá in kapel na Slovenskem v letu 1523.¹¹ Ker je glede na našo vednost imel

⁶ Orig. perg. listina 1558, julij 1., Gradec: XIV/15 in prepis v A. Lehr, *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 773 (rokopis, delo reinskega profesa, arhivarja in kronista Alana Lehra 1727–1775 v arhivu samostana Rein (=AR)). »Martinus Duellacher Carniolus (!) Tricesimus secundus Abbas Runensis. Canonice institutus a mundo Conditio 5509, post Christi 1549 (*Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 410). Prim. Poetae Encomium – Hvalnica opatu Martinu Duelacherju (III, str. 410–411): po vsej verjetnosti delo patra Alana Lehra.

⁷ *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 409 in 411.

⁸ »Petrus Episcopus Mociensis dat Domino Martino Duelacher suam informacionem eum a se Budae in Vngaria in sacerdotem ordinatum fuisse, Anno 1525.« (Iz Repertorija B, fol. 375 in 376, nekoč v AR, danes izgubljen). Mocissus (Mocisso) v Kapadociji (*Annuario pontificio per l'anno 1963. Città del Vaticano* 1963, str. 622).

⁹ Orig. perg. listina 1558, julij 1., Gradec: XIV/15 in prepis v *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 773–774. 1556: Lade VII, AR. V dokumentih se sicer omenjajo tri sestre opata Martina, le neimenovani navaja v pismu z dne 4. julija 1566, da naj bi pokojni opat imel tri hčere, ki naj bi jim zagotovil premoženje. Nekatere okoliščine kažejo, da bi to moglo biti res (ibidem, str. 1109–1110).

¹⁰ Orig. perg. listina 1558, februar 16., Gradec: Državni arhiv Třebon, podružnica Český Krumlov (mikrofilm 2/1/d/1, Štajerski deželni arhiv Gradec). Običajno: Valentin Loskhoffsky (1558, julij 1., Gradec: *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 776) in Vinzenz Sennfftenberger ali Sennfftenperger (1558, februar 16., Gradec: ibidem, str. 757; 1558: ibidem, str. 789).

Martin tedaj le omenjeni beneficij, smemo domnevati, da je prva leta uprave te župnije tudi živel v Leskovcu, medtem ko je kasneje, po pridobitvi novih beneficijev, imel na župniji plačane vikarje. Martin se omenja kot leskovški župnik 1538, po prevzemu opatovske službe v Reinu (1549) pa je moral svetno in cerkveno oblast prositi, da bi smel imeti župnijo tudi kot predstojnik samostana.¹² Po letu 1540 si je Martin prizadeval za pridobitev še ene župnije, namreč sv. Danijela v Celju, v čemer je tudi uspel. S prošnjo se je obrnil na kralja Ferdinanda I. in ta je v letu 1543 prosil oglejskega patriarha Marka Grimanija, naj Martinu podeli župnijo in ga ukaže umestiti nanjo.¹³ Vemo, da je Martin imel v letu 1544 poleg obeh župnij, v Leskovcu in Celju, tudi še beneficij Žalostne Matere božje pri cerkvi sv. Danijela v rodnem kraju.¹⁴ Omenjeni beneficij s sedežem v kapeli Žalostne Matere božje pri župnijski cerkvi je bil ustanova gospodov Celjskih in obdarjen s precejšnjimi dohodki. Vsakokratni beneficiat je namreč imel pravico do žitne in druge desetine pri Teharjah ter do gornine v okolici Šmartnega ob Paki in Polzele.¹⁵

Po letu 1540 se je Martinova življenjska pot pričela naglo vzpenjati in njegova služba v opatiji Rein mu je po nekaj letih pripravila pot do tamkajšnje prelature in celó do škofovskega posvečenja. Za točen čas Martinovega prihoda v Rein ne vemo. Že omenjena Hvalnica na opata Martina pravi, da je bil že deset let v samostanu, ko je postal škof v Dunajskem Novem mestu, iz česar sledi, da je prišel v Rein v letih 1543–1544.¹⁶ V Rein so Martina kot svetnega duhovnika pripeljale posebne okoliščine. Od konca leta 1533 je imel bogato in ugledno cistercijsko opatijo kot koadjutor opata Ludovik Ungnad, sin Ivana Ungnada, glavnega predstavnika protestantskega plemstva na Štajerskem in vplivnega moža na dvoru kralja Ferdinanda I. Od pomladi 1534 pa je Ludovik imel Rein kot komendatarni opat in s tem pravico do samostanskih dohodkov. Ludovik je bil tedaj še mladoleten, zato je opatijo v njegovem imenu vodil oče Ivan, ki je tudi obljubil, da bo sin ob polnoletnosti oblekel redovno obleko, česar pa ta ni nikoli storil. Takó je tudi reinsko opatijo kot mnoge druge zadelo zlo, ki je takó zelo škodovalo redovnemu in gospodarskemu življenju redovnih postojank. Komendatarni opatje so skušali iz ustanov izvleči kar največ koristi, zanemarjali gospodarstvo in na njihov račun delali dolgove. Spričo takih okoliščin je tudi redovno življenje skorajda zamrlo, število menihov se je manjšalo, novih poklicev ni bilo, takó da je tudi Rein premogel v tem času le še peščico redovnikov. Ker komendatarni opat, laik, ni mogel izvrševati duhovne oblasti, je redovno vodstvo za Rein imenovalo opata Heiligenkreuza. Neposredno duhovno vodstvo je v času komendature imel prior ali pa je za bogoslužje skrbel najeti svetni duhovnik, zlasti ob pomanjkanju redovnikov. Za reinsko opatijo vemo, da je leta 1545 imela šest menihov, ob koncu komendature (1549) pa je bil le še eden.¹⁷ Kakšno vlogo je Ungnad namenil Martinu Duelacherju? Glede na omejeno število redovnikov mu je bila vsekakor poverjena skrb za gospodarsko življenje: vodil je gospodarstvo, nadziral dohodke in izdatke ter v gmotnem oziru skrbel za konvent. Ko so si stiški menihi po smrti svojega predstojnika, opata

¹¹ »Ferdinandus Rom. Rex praesentat D. Martinum Duelacher Patriarchae Venetiis pro parrochia Haselpach, ut eundem ibidem confirmet. Anno 1534.« »Anno sequenti 1535. a Daniele de Rubeis Episcopo de Capinlemus!, ut parrochus in Haselpach confirmatur.« (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 411). B. Cornagli, Posvečevanje in potrditev kapel v Sloveniji I. 1523. GMDS XVII (1936), str. 144–147. Prim. J. Mlinarič, Stiška opatija 1136–1784. Novo mesto 1995, str. 327–328.

¹² J. V. Valvasor VIII, str. 742: 1538. Pred Martinom pozna kot prvega župnika Andreja Düringa, za Martinom pa Polidorja de Montagnano. Prim. M. Benedik, Krško in okolica v cerkvenopravnem pogledu. Krško skozi čas. Zbornik ob 500-letnici mesta. Krško 1977, str. 159.

¹³ »Item Martinus a Ferdinando Rom. Rege praesentatur Patriarchae Venetiis, ut eum ad paraeciam S. Danielis in Civitate Cilleiensi installare et confirmare velit. Anno 1543.« (Collectaneum III, str. 411).

¹⁴ I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant III. Cilli 1880, str. 263: »Mein Martinus Duelacher pharrer zu Cilli guld und iärliches einkhomen« (ibidem, str. 283). I. Orožen, Zgodovina Celja in okolice I. Celje 1971, str. 611.

¹⁵ I. Orožen, Das Bisthum... III, str. 221 in 263.

¹⁶ Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 410–411. Prim. dokument 1535, oktober 23., (Ebrach): »Regesta Runae intermonastica conscripsit p. Martinus Wild, professus Runensis MCMLXXVII« (regesti 1129–1756, tipkopis v AR, št. 1089).

¹⁷ J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234–1786. Kostanjevica na Krki 1987, str. 249. P.M. Wild, Die Äbte von Rein. Stift Rein 1129–1979. 850 Jahre Kultur und Glaube. Festschrift zum Jubiläum. Rein 1979, str. 55–56.

Podoba opata
Martina
Duelacherja
(1549–1559),
križni hodnik
v opatiji Rein
Foto: Donner,
Gratwein

Janeza Cerarja (1533/34–1549), za opata izbrali kostanjeviškega predstojnika Wolfganga Neffa (1540–1549), je Ivan Ungnad v imenu svojega sina Ludovika pri stiških menihih protestiral, ker je do volitev prišlo brez vednosti njegovega sina oziroma Reina. Končno je Ungnad stiškim menihom naročil, naj se glede volitev sporazumejo z duhovnikom Martinom Duelacherjem.¹⁸ Zadnje kaže na velika pooblastila, ki jih je Martin imel v Reinu v času Ungnadov. V letu 1549 so bili Ludoviku dnevi njegove komendature škrti. Deželni knez in kralj Ferdinand I. je namreč vedno bolj posegal v življenje po samostanih, saj si je prizadeval, da bi se v času vedno bolj zmagovitega pohoda protestantizma v habsburških deželah versko in cerkveno življenje ter redovno življenje, ki je na nekaterih postojankah povsem propadlo, izboljšalo. Deželni knez pa je potreboval za protiturško obrambo vedno več sredstev, ki jih je dobil tudi iz samostanskih blagajn. Zato mu je bilo veliko do tega, da bi na redovnih postojankah vladale zdrave gospodarske razmere. Ferdinandu niso bile všeč razmere, kakršne so tedaj bile v Reinu, sicer pa tudi Ludovik Ungnad ni izpolnil obljube, da bo ob polnoletnosti oblekel redovno obleko. Končno se je moral Ludovik na posredovanje in ukaz deželnega kneza 5. maja 1549 Reinu odpovedati.¹⁹

Reinski samostan je zdaj potreboval rednega predstojnika, ki bi poskrbel za nove člane, uredil redovno življenje in postavil na noge gospodarstvo. Vemo, da v tem času konventa skorajda ni bilo, samostan je bil po krivdi Ungnadov zadolžen, mnoge posesti zastavljene. Svetna in redovna oblast sta uvideli, da je Martin Duelacher najboljši poznavalec razmer v samostanu, in sta menili, da bi bil pač najbolj primeren za njegovega predstojnika. Vsekakor pa so pri tem odigrali svojo vlogo tudi Ungnadi, ki so si od tega obetali gmotne koristi. Kdaj je Martin postal redovnik, ne vemo. Zanimivo je, da omenja Ivan Ungnad v pismu stiškim menihom marca meseca 1549 Martina kot duhovnika in ne govori o redovniku, kar bi kazalo na to, da Martin tedaj še ni naredil redovnih zaobljub.²⁰ V skladu z redovnimi pravili bi moral Martin pred zaobljubami opravljati noviciat, za kar pa je spričo okoliščin po vsej verjetnosti dobil spregled. Iz dokumentov je razvidno, da Martin po izvolitvi za opata 29. julija 1549 od opata matičnega samostana Ebracha v Frankoniji ni prejel takoj potrditve. Rečeno je, da se je pri volitvah »dogodilo veliko nepravilnosti« in da je opat Ebracha Martina potrdil za predstojnika Reina »na osnovi spregleda«.²¹

Martin je ob izvolitvi za opata imel beneficije, katerih dohodke pa poslej kot menih in predstojnik samostana ne bi smel več uživati. Beneficiji in njihovi dohodki so v pravnem oziru morali preiti na samostan. Martin se je takoj po izvolitvi obrnil glede leskovške župnije na svetno in cerkveno oblast in že v letu 1549 je Martin po lastni izpovedi župnijo prejel »v dosmrtno hasnovanje«, nekateri viri pa govorijo, da je župnija bila reinskemu samostanu inkorporirana.²² Martinu oziroma Reinu sta župnijo potrdila leta 1549 papeški legat in škof Prosper ter deželni knez in kralj Ferdinand I. Celjsko župnijo je Martin imel v letu 1544.²³ Zanimivo je, da so štajerski deželni stanovi imenje in dohodke te župnije v letu 1552 zasegli in jih »za letni činž« izročili opatu.²⁴ Vemo, da je dežela imetnikom posesti, ki niso poravnali deželnih davkov, te zasegla in jih dala interesentom, ki so se zavezali v redu plačevati deželne davke. Iz zgornjega sledi, da Martin

¹⁸ Dokument z dne 6. marca 1549, Rein: Sam. A II, fasc. 29, ARS.

¹⁹ Dokument z dne po 28. juliju 1549: Regesta Runae intermonastica, št. 1089. Prim. J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija..., str. 249.

²⁰ Dokument z dne 6. marca 1549, Rein: Sam. A II, fasc. 29, ARS.

²¹ Opat Jernej Grudenegg v pismu opatu v Ebrachu Janezu dne 29. julija 1561 pravi takole: »Is (sc. Martinus) domini rerum potitus, habitumque ordinis indutus, collapsam domum aedificii restauravit...« (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 830). A. Lehr navaja, da je bil Martin izvoljen za opata 29. julija 1549 (Collectaneum Runense antiquitatum) in B lat. 10. 28. julija: Stift Rein 1129–1979..., str. 55: izvoljen 28. julija. »...die confirmation auf ein dispensation geschehen seye, weilten vill unformliches in der election gehandelt worden...« (Pismo z dne 4. novembra 1561, Rein: Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 846).

²² Dokument z dne 3. decembra 1554, Rein (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 624–628).

²³ »Iterum Martinus obtinet ab Episcopo Prospero Legato Sedis Apostolicae incorporationem super paraecia Gurgfeld, ut ista cum omni Jurisdictione ad Monasterium Runense pertineat. Anno 1549.« (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 411). Glej str. 205.

²⁴ I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant III. Cilli 1880, str. 284.

*Grb opata Martina Duelacherja,
detajl podobe v križnem hodniku
samostana Rein*

Foto: Donner, Gratwein

v letu 1552 ni bil več gospod celjske župnije in da potemtakem ni bil on krivec za davčne zaostanke. Dohodke celjske nadarbine je Martin užival vse do leta 1557, ko je deželo prosil, naj imenje v višini trinajstih funtov v imenjski knjigi prepiše na sorodnika Danijela in Ivana Duelacherja.²⁵

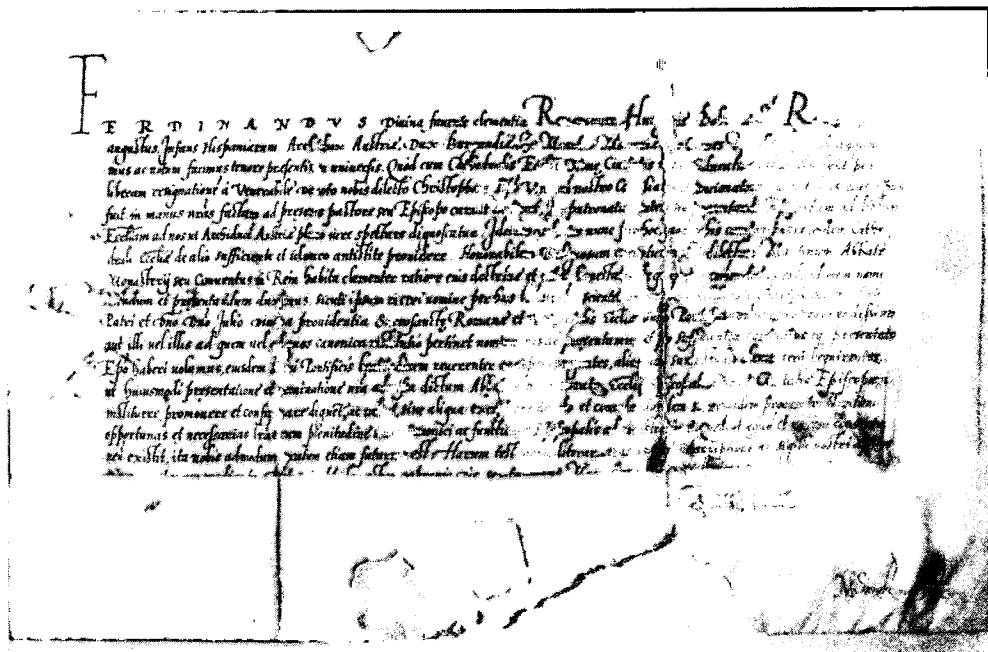
Znano je, da so se Ungnadi tudi po letu 1549, ko je opatijo prevzel Martin, vmešavali v zadeve Reina. Prihajalo je do trenj in sporov med samostanom in Ungnadi, ki so od opata terjali poravnavo stroškov, ki naj bi jih ti imeli v času komendature.²⁶ Vemo tudi, da je bil opat Martin pod močnim vplivom Ungnadov in da je Ivan v letu 1550 opatu obljubil, da mu bo priskrbel škofovsko stolico v Dunajskem Novem mestu proti zagotovitvi, da eden izmed njegovih sinov dobi dohodke reinske opatije.²⁷ Leta 1553 je kralj Ferdinand Martina predlagal za škofa v Dunajskem Novem mestu, kar pa je bil le nekaj mesecev. Redovni kronisti trdijo, da se je Martin škofovski službi odpovedal »zaradi svojih različnih bolezni« (propter varias suas aegritudines), kar pa ni verjetno, ampak je bil k temu prisiljen.²⁸ Ferdinand je namreč ugotovil mahinacije, ki so se glede

²⁵ 1557, februar 13.: ibidem, str. 284. Martin navaja nadarbino kot svojo še v testamentu z dne 1. julija 1558 (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 773–776).

²⁶ Prim. J. Mlinarič, *Kostanjeviška opatija...*, str. 249.

²⁷ Stift Rein 1129–1979..., str. 55–56.

²⁸ Stift Rein 1129–1979..., str. 55. A. Lehr trdi, da se je Martin škofiji v Dunajskem Novem mestu odpovedal po petih mesecih (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 410). O resignaciji po treh mesecih: besedilo na sliki opata

Kralj Ferdinand I. predlaga opata Martina Duelacherja za škofa v Dunajskem Novem mestu (orig. perg. listina z dne 6. maja 1553, Šopronj: A XIV/5, Arhiv samostana Rein)

Foto: N. Müller, Gradec

te službe splele med Martinom in Ungnadi, in je pisno pogodbo, sklenjeno med njimi 1550, razglasil za ničeno. Ferdinand, ki si je prizadeval za ureditev razmer v Reinu, k čemur je on sam pred leti odločilno pripomogel, je zdaj hotel preprečiti novo katastrofo. Martin Duelacher je že pred imenovanjem za škofa v Dunajskem Novem mestu nosil naslov naslovnega škofa. Večina virov navaja, da je bil imenovan za naslovnega škofa Gallipolija v letu 1551.²⁹ A. Lehr pa trdi, da se je to zgodilo pod papežem Pavlom III., potemtaka v letih 1534–1549.³⁰ Že omenjeno pismo Ivana Ungnada stiškim menihom iz marca meseca 1549 jasno priča, da Martin tedaj še ni nosil titule naslovnega škofa.³¹ Redovni kronisti nadalje navajajo, naj bi kardinal Krištof Martina Duelacherja imenoval za briksenškega pomožnega škofa (suffraganeus Brixinensis) in da si ga je za koadjutorja ali pomožnega škofa želel ali si ga celo že privzel ljubljanski škof Urban Textor (1543–1558).³²

Omenimo naj tudi, da je kralj Ferdinand imenoval Martina v letu 1555 za svojega svétnika in hišnega kaplana, da ga je torej okitil z velikim priznanjem in odličjem. Kralj v dokumentu o imenovanju navaja, da so mu »verodostojni možje« poročali o njegovih duševnih kvalitetah, pri

Martina v križnem hodniku reinskega samostana, enako: G. Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark III, Gratz 1822, str. 342.

²⁹ Stift Rein 1129–1979..., str. 55.

³⁰ »Et ab eodem Paulo papa (sc. III.) propter devotionem et honestam vitam suam Episcopus Calipoliensis intitulatus est.« (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 410). G. Schmutz (str. 342) pa pravi, da je dobil ta naslov od papeža Pavla IV. (1555–1559).

³¹ Dokument z dne 6. marca 1549, Rein (Sam. A II, fasc. 29, AR).

³² Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 410. G. Schmutz (str. 342): »Cardinal Christoph ernannte ihn zum Suffraganum von Brixen, und Urban Bischof von Laybach eilte, Martin zu seinen Coadjutor zu machen.« Besedilo je v objavi prepisal tudi I. Orožen (Das Bisthum..., str. 284). »A. Christophero S. R. E. Card. suffraganeus Prixinensis, ab Urbano episcopo Labacensi coadjutor insignitur.« (Besedilo na sliki Martina v križnem hodniku reinskega samostana).

čemer navaja njegovo »vrlost, preudarnost, poštenost in dobre značajske kvalitete«. Tudi pohvali Martinovo skrb za sobrate, ki da jih spodbuja k pravemu redovnemu življenju in za redno opravljanje bogoslužja, da pa si tudi prizadeva za katoliško vero.³³

Martinu Duelacherju ob nastopu opatovske službe ni bilo poslano z rožicami. Gospodarske razmere so bile vse kaj drugega kot ugodne, redovnega življenja takorekoč ni bilo, saj tudi ni bilo redovnikov. Medtem ko je reinska opatija v letu 1451 premogla še osemindeset konventualov, jih je 1528 premogla še osem in 1545 jih je v samostanu bilo le še šest.³⁴ Martin in njegov naslednik Jernej Grudenegg (1559–1577) sta si prizadevala za pridobitev novincev, kar jima je tudi uspelo. V letu 1556 naj bi konvent štel že trinajst in kmalu celó štiriindvajset menihov.³⁵ Takó je kmalu po 1550 Martin poslal v samostan Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu dva svoja meniha, ker so trije zapustili svoj konvent.³⁶ Pridobil si je tudi vrsto sposobnih redovnikov, saj jih je v času njegove opatovske službe kar pet prevzelo vodstvo v drugih cistercijanskih samostanih.³⁷ Martin je po Ungnadih prevzel precej dolgov, ki jih je po lastnem zatrevanju poravnal deloma iz lastnega žepa. Na samostan je pritiskala dežela z zahtevo po davkih, saj je denar nujno potrebovala za protitirsko obrambo, za iste potrebe pa je opatu nalagal »posojila« tudi deželni knez. Duelacher je imel sitnosti tudi zaradi leskovške župnije, saj ga je njegov vikar tožil celó pri deželnem knezu. Težave pa so nastajale tudi v zvezi z Reinu podrejenimi opatijami. Vsakokratni reinski opat je namreč imel pravico vizitirati jih, predsedovati volitvam novih predstojnikov in bdeti nad redovnim in gospodarskim življenjem teh ustanov. Vse do 1535 so opatije: Lilienfeld v Nižji Avstriji, Vetrinj (Viktring) na Koroškem, Stična, Topusko ob Glini na Hrvaškem, Monošter (Szentgotthárd) in samostan Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu priznavale paterniteto Reina. V času komendatarnega opata pa je vrhovno redovno vodstvo odredilo, naj ima opat Heiligenkreuza pri Dunaju duhovno jurisdikcijo nad reinskim samostanom, za Reinu podrejene opatije pa so prevzeli skrb drugi samostani. Po odpravi komendature leta 1549 pa omenjeni samostani niso hoteli priznati reinskemu opatu njegovih pravic, a tudi opat Heiligenkreuza si je še naprej lastil pravice nad Reinom, poverjene mu le za čas, ko v Reinu ni bilo rednega opata.³⁸

Martin Duelacher se je moral spoprijeti s prevzetimi dolgovi ter zadostiti zahtevam dežele in deželnega kneza. Takó je v letu 1556 Ferdinand I. prelatom na Štajerskem naložil plačilo vsote 50.000 goldinarjev t. i. posojila, ki jih je obljubil vrniti samostanom v letu dni. Od te vsote naj bi Rein plačal 5000 goldinarjev. Kasneje se je Martin moral še zavezati, da bo plačal tudi za žički samostan, in sicer 2440 goldinarjev.³⁹ Ker je samostanska blagajna bila prazna, je Martin bil prisiljen dajati zemljo in letne dohodke v zakup ali pa jih za enkratno večjo vsoto zastaviti. Ker je bila nevarnost, da bi dalj časa zastavljena posest prišla iz rok samostana, je po zgledu predstojnikov drugih samostanov najemal kredite in v ta namen zastavljal druge posesti. Samostan se je takó v gospodarskem pogledu vrtel v začaranem krogu. Martin se je v tej denarni stiski leta 1556 obrnil s prošnjo na Ferdinanda I., naj bi od samostana ne zahteval omenjene vsote, češ da je zelo zadolžen in da je za samostan poravnal že prenekatero vsoto iz lastnega žepa. Prosil ga je nadalje, naj bi mu za nekaj časa prepustil dohodke od nekaterih župnij na Štajerskem in Kranjskem, in to v Celju, Laškem, Konjicah, Krškem, Trebnjem, Kamniku, Moravčah in na Dobu, na katerih je imel knez pravico patronata. Poudarja, da Ferdinand od teh župnij nima nikakih koristi, Reinu pa bi bilo veliko pomagano, saj bi opat mogel z njihovimi dohodki poravnati dolgove in si pridobiti nazaj zastavljene posesti. Dohodke omenjenih župnij naj bi deželni knez

³³ Dokument z dne 6. novembra 1555, Dunaj (prepis v *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 649–650).

³⁴ A. Gasparitz, Ungnadi, str. 104. G. Jaritz, *Die Konventualen der Zisterzen Rein, Sittich und Neuberg im Mittelalter (Örtliche Herkunft und ständische Stellung)*, I. Teil, Graz 1973 (tipkopis), str. 53–55. Prim. J. Mlinarič, *Kostanjeviška opatija...*, str. 249.

³⁵ Stift Rein 1129–1979..., str. 37.

³⁶ Samostan Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu: B XII, AR.

³⁷ Stift Rein 1129–1979..., str. 56 in 57.

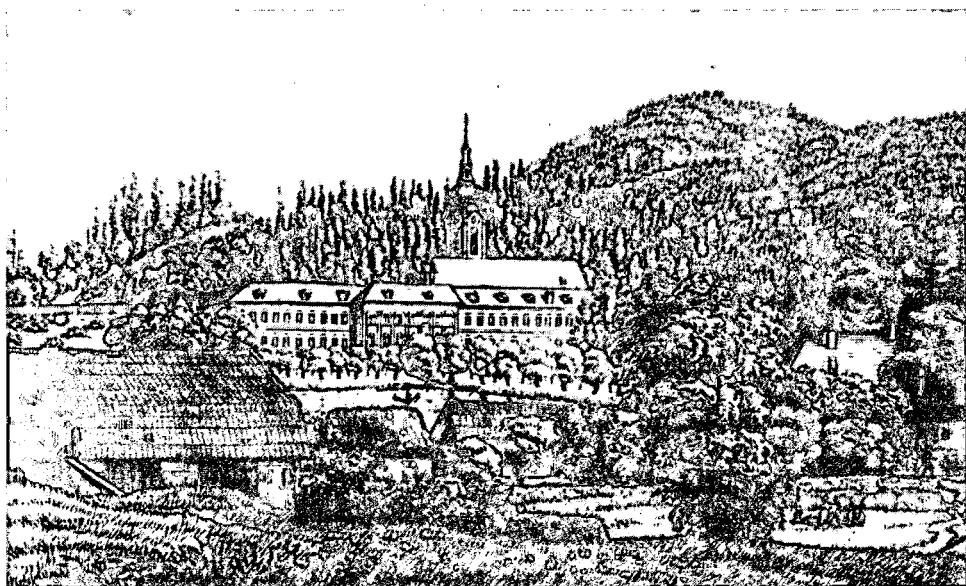
³⁸ Glej str. 213.

³⁹ *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 707. Prim. J. Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter. Žička kartuzija ok. 1160–1782. Jurkloštrska kartuzija ok. 1170–1595*. Maribor 1991, str. 256.

Reinu prepustil le začasno, in to takó dolgo, da knez ne bo poravnal »posojil«, ki so mu jih morali dajati opat in njegovi predhodniki. Martin poudarja, da njegova ustanova nima inkorporirane župnije, medtem ko imajo druge opatije célo vrsto pridruženih župnij in s tem tudi dohodke.⁴⁰

Martin Duelacher se je v tej denarni stiski zatekel k zastavljanju posesti in letnih dohodkov in je zastavil pet uradov: Weikersdorf pri Dunajskem Novem mestu, Habersdorf pri Hartbergu, Lichtenstern pri Maria Trostu, Edelsbach pri Eggersdorfu in Feistritz pri Ivniku (Eibiswald), kasneje pa je zastavil še samostansko posest na Dolenjskem, imenovano Temeniški urad.⁴¹ Opat si je denar povečini sposojal pri svojih sorodnikih in uradnikih: pri svaku Valentinu Loskofskem in njegovi ženi oziroma pri svoji sestri Ani, pri bratrancu Vincencu Senftenpergerju in bodočem svaku Aleksiju Spannerju, pa tudi še pri drugih, npr. pri Ivanu Khislu, gospodu gradu in gosposčine Fužine pri Ljubljani, Andreju Teuffenbachu, deželnem upravitelju na Štajerskem, Ivanu Hojsu in Gašperju Zebingerju, čigar sorodnik Ivan je v tistem času v Reinu opravljal službo oskrbnika.⁴²

Reinsko posest na Dolenjskem, v imenjski knjigi 1546–1618 ocenjeno na 54 funtov, 6 krajcarjev in 3 denarje imenja, je opat Martin dal v zakup Ivanu Khislu že v prvem letu svoje opatovske službe.⁴³ V letu 1554 pa sta Martin in Khisl sklenila novo pogodbo, s katero sta podaljšala zakup za nadaljnjih šest let (do 1560). Opat izrecno navaja, da je to storil, ker se je

Pogled na opatijo Rein okoli 1825/35 (risba J. Kuwasseg). Foto: N. Müller, Gradec

⁴⁰ Prošnja opata Martina z dne 30. julija 1556, Rein (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 709–710).

⁴¹ O. Pickl, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Zisterze Rein bis zum Beginn der Neuzeit: Stift Rein 1129–1979..., str. 125.

⁴² 1558: Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 789. Prim. dokumenta: 1558, julij 1., Gradec (XIV/15 in prepis v Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 773) in 1558, september 11., Rein (ibidem, str. 777–778).

⁴³ Landbuch 1546–1618, fol. 9 (inv. št. 4, ARS). Prim. J. Mlinarič, Posest cistercijskega samostana Rein na Dolenjskem. Kronika 35 (1987), str. 135. Prvo posest si je Rein pridobil na Dolenjskem v času opata Bernarda (1265–ok. 1281/82), kasneje se je ta večala z darovi in nakupi. (J. Mlinarič, Posest..., str. 130 sl.). Omenimo naj, da je bila nekdanja reinska posest v okolici Maribora, ki si jo je samostan pridobil že v drugi polovici 13. stoletja, z dvema vinogradoma v letu 1535 skromen ostanek nekdanje posesti. (Urbar reinske posesti iz leta 1535, AR). Prim. J. Mlinarič, Posest cistercijske opatije Rein na slovenskem Štajerskem od 1276 do okoli 1600. ČZN 24 (1988), str. 93–118.

Khisl obvezal, da bo reinskim menihom v nekaterih zadevah na uslugo: zanje da bo npr. kupoval potrebščine, kot so živež in drugo, kar da bo poskušal dobiti po nižji ceni, hkrati pa bo poskrbel za prevoz blaga v Rein. Opatu je tudi obljubil, da bo zakupnino poravnal za vsako leto posebej ter mu za nagrado dajal južno sadje in začimbe.⁴⁴ Medtem pa se je finančna situacija samostana spremenila. Opat je namreč moral plačati deželnemu knezu za svoj samostan in za žičko kartuzijo kar 7.440 goldinarjev. Zato se je odločil, da prekliče svoj zakup Khislu in posest zastavi za 2.800 goldinarjev, a s pravico »večnega« odkupa. Prvi interesent je bil Khisl, ki mu je opat obljubil, da si bo pridobil potrebno soglasje deželnega kneza. Septembra 1557 je med Martinom in baronom Khislom prišlo do pogodbe, ki je določala, da je Khisl dolžan dogovorjeno vsoto deponirati v Gradcu, opat pa naj bi v roku dveh mesecev dal izdelati osnutek kupoprodajne pogodbe in si priskrbel ustrezno deželnoknežje soglasje. Pogodba je določala, da more posest rešiti iz zastave oziroma jo kupiti nazaj le opat in samó za svoj samostan in da gre predkupna pravica vselej le Khislu in njegovim naslednikom. Martin je baronu dovolil, da iz posesti izloči štiri do šest kmetij in si na zemlji postavi dvor (hof) ter da pozidati »ein thurn oder wonung«, za kar naj potroši štiristo funtov denarjev, ki naj bi jih Rein ob morebitni ponovni pridobitvi posesti poravnal Khislom.⁴⁵ 1. januarja 1558 je Khisl podpisal reverz o prejemu posesti. Naj omenimo, da je urad Temenica prišel kasneje ponovno v last opatiije.⁴⁶

Omenili smo že, da je opat Martin moral poleg 5000 goldinarjev, ki jih je Reinu naložil deželni knez, plačati še 2440 goldinarjev za žičko kartuzijo. Zato se je zadolžil pri Luki Szekelyju, gospodu Ormoža in Viltuša, ter mu zastavil nekaj samostanskih posesti na Štajerskem in v Avstriji. 1. julija 1556 je žički prior Herman Ursini baron Stummel (1556–1561) podpisal zadolžnico in se zavezal, da bo dolžno vsoto Martinu povrnil v letu dni. Leto je prišlo naokrog in prior Herman ni mogel plačati dolga, zato je Reinu zastavil posest, ki je sodila k žičkemu uradu Oplotnica: trideset podložnikov in še vrsto letnih dohodkov in pravic. Podložniki so bili v urbarialnih naseljih: Markečica (12 podložnikov), na Straži (4), na Keblju (4), v Malahorni (4) in pri Oplotnici (6). Rein je prejel tudi še pravico do gormine, vinske in žitne desetine v omenjenem uradu ter pravico do ribolova v Oplotnici.⁴⁷ Dohodki s te posesti pa niso prišli v reinsko žitnico in klet, ampak sta si jih pridobila Lovrenc Soršič in njegova žena Ana, sestra opata Martina. Luka Szekely je vedno bolj pritiskal na opata Martina, naj mu že končno vrne dolg, ta pa tega ni mogel, in se je za pomoč obrnil na deželnega kneza. V zadevo se je vmešal tudi štajerski deželni vicedom Krištof Resch, ki je priorju Hermanu polagal na srce, naj vendar že poravna svoj dolg opatu, da bo ta mogel Szekelyju vrniti denar. Priorja je opomnil, da je nevarnost, da bi zgoraj omenjena žička posest prišla v roke barona Szekelyja, kajti zgodilo bi se lahko, da bi jo samostan za večno izgubil.⁴⁸ Tudi Lovrenc Soršič je s priorjem sklenil pogodbo, po kateri je smel hasnovati dohodke omenjene posesti, in se zavezal, da bo Hermanu izplačal 2000 goldinarjev, ta pa naj bi jih poravnal opatu Martinu.⁴⁹ Martin v oporoki iz 1558 navaja, da sta si omenjeno žičko posest in dohodke njegova sestra Ana in njen mož pridobila z njegovim denarjem in da zanje nista dala niti beliča!⁵⁰ V začetku meseca novembra 1558 je prior Herman Soršiču in njegovi ženi Ani sporočil, da jima bo poravnal dolg v višini 2000 goldinarjev že koncem leta, češ da je zemlja žički kartuziji še kako potrebna.⁵¹ 20. novembra pa opat Martin od priorja terjal dolžno vsoto, kar naj bi storil vsaj ob prihodnjem božiču, če pa želi podložnike dobiti nazaj prej, pa naj svojo dolžnost stori čimprej.

⁴⁴ Zakupna pogodba z dne 24. aprila 1554 (K XXXIV/2, AR). Prim. J. Mlinarič, Posest cistercijskega samostana Rein na Dolenjskem. Kronika 35 (1987), str. 135–136.

⁴⁵ Dokument z dne 25. maja 1558, Rein (K XXXIV/2, AR). Pogodba z dne 29. septembra 1557, Gradec (ibidem).

⁴⁶ Dokument z dne 1. januarja 1558 (ibidem). Prim. J. Mlinarič, Posest..., str. 136.

⁴⁷ Dokument z dne 1. julija 1556, Žiče (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 769–771 in Lade VII, AR). Glej J. Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurklošter..., str. 256–257.

⁴⁸ Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 769–771.

⁴⁹ Dokument z dne 16. avgusta 1558, Oplotnica (ibidem, str. 771).

⁵⁰ Orig. perg. listina 1558, julij 1., Gradec: XIV/15 in prepis v Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 773.

⁵¹ Dokument z dne 1. novembra 1558, Žiče (Collectaneum Runense antiquitatum in Lade VII, AR).

Zagrozi mu tudi, da bo sicer moral žičko posest in dohodke izročiti Luki Szekelyju, česar pa da ne bi rad storil. Navaja tudi, da bi rad z denarjem rešil iz zastave reinsko posest na Dolenjskem.⁵² Koncem leta 1558 je prior Herman Soršiču odpovedal pravico do nadaljnjega hasnovanja posesti in do sredine naslednjega leta je prior vsekakor že poravnal dolg,⁵³ kajti 1. junija 1559 sta prior in Martinov naslednik, opat Jernej Grudenegg, žičkim podložnikom in sogornikom sporočila, da so odslej ponovno dolžni podrediti se žički kartuziji.⁵⁴

Po smrti opata Martina (umrl 1. januarja 1559) je bil deželni vicedom Krištof Resch dolžan deželnemu knezu poročati o gospodarskem stanju reinske opatije in ta je od novega opata Jerneja terjal temeljito poročilo. 18. aprila 1559 opat Jernej poroča o zastavljenih posestih. Navaja, da mu je žički prior Herman obljubil poravnati dolg in da namerava z denarjem rešiti iz zastave reinsko posest na Dolenjskem, kar pa se, kot smo že omenili, ni zgodilo. Opat obljublja, da bo odkupil reinski urad Ivnik (Eibiswald), ki ga je njegov predhodnik, opat Martin, za 480 funtov denarjev zastavil Aleksiju Spannerju, zaročencu Martinove sestre Neže.⁵⁵ Že v naslednjem mesecu je Aleksij deželo prosil, naj se posest v imenjski knjigi prepíše na reinsko opatijo. Jernej v omenjenem poročilu navaja, da je po predhodniku sprejel malo denarja, a veliko dolgov, vendar priznava, da si je ta moral denar izposoditi za poravnavo dolgov in plačilo »posojila« deželnemu knezu.⁵⁶ Vsekakor gre za odkrito priznanje Martinovega naslednika! Ker pa si je opat Martin sposojal denar tudi pri sorodnikih in svojih uradnikih, s katerimi je bil v sorodstvu, ali pa so mu bili blizu, je vprašanje, ali niso dohodki zastavljenih posesti prekašali višine posojenih denarnih vsot? Vsekakor sta Martinova sestra Ana in njen mož Lovrenc Soršič imela koristi od Reinu zastavljene žičke posesti pri Oplotnici.

Opat Martin Duelacher je ob prejemu reinske prelature imel težave s podrejenimi opacijami: Stično, Lilienfeldom, Vetrinjem, Topuskim in Monoštrom ter s samostanom Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu, ki se niso hoteli ponovno podrediti oblasti Reina. Že ob izvolitvi Martina za reinskega opata je konvent prosil za posredovanje opata iz Heiligenkreuza, saj je ta imel v času Ungnadov skrb za redovno življenje v Reinu.⁵⁷ Zelo zgodaj je Reinu priznal njegove pravice stiški samostan, saj je njegov opat Wolfgang Neff (1549–1566) ob obisku v Reinu koncem novembra 1550 pisno potrdil, da sodi njegov samostan pod reinsko obedienco. Opat Wolfgang pravi, da je bila Stična »že od začetka svojega obstoja inkorporirana reinskemu samostanu«, ker pa je bil Rein nekaj časa brez rednega opata, je redovno vodstvo preneslo skrb za duhovne zadeve na vetrinjsko opatijo. Zdaj, ko ima Rein rednega predstojnika v osebi Martina Duelacherja, pa da Wolfgang priznava le njega za vizitatorja, ki mu obljublja dolžno spoštovanje in pokorščino.⁵⁸ V začetku meseca julija 1551 najdemo opata Martina na vizitaciji v stiškem samostanu in ob tej priložnosti je opatu Wolfgangu in njegovim sobratom dal številna naročila v zvezi z redovnim in gospodarskim življenjem na postojanki.⁵⁹ 5. julija so redovniki opatu Martinu izročili promemorijo in v njej terjali nekatere spremembe v samostanu in v postopkih opata Wolfganga.⁶⁰ Naslednjega dne je Wolfgang v pisnem odgovoru obljubil, da bo izpolnil vse upravičene zahteve sobratov, zavrnil pa je nekatere očitke kot neutemeljene.⁶¹

⁵² Dokument z dne 20. novembra 1558, Rein (ibidem, str. 772 in Lade VII, AR).

⁵³ Prim. J. Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurkloster..., str. 257.

⁵⁴ Dokumenta z dne 1. junija 1559 (Lade VII, AR) in 10. junija 1559 (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 771).

⁵⁵ Dokument z dne 18. aprila 1559, Rein (ibidem, str. 802–804).

⁵⁶ Dokument z dne 7. maja 1559, Rein (ibidem, str. 805).

⁵⁷ Prim. J. Mlinarič, Stiška opatija 1136–1784. Novo mesto 1995, str. 257.

⁵⁸ Dokument z dne 28. novembra 1550, Rein (B lat. 10 in Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 491).

⁵⁹ Vizitacijski zapisnik z dne 2. julija 1551, Stična (A lat. 10 in Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 484–487). Prim. J. Mlinarič, Stiška opatija..., str. 347–349.

⁶⁰ Dokument z dne 5. julija 1551, Stična (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 487–489).

⁶¹ Dokument z dne 6. julija 1551, Stična (ibidem, str. 489–490 in B lat. 10, AR).

Ker pa se večina podrejenih opatij do leta 1551 še ni povrnila v obedienco Reina, je opat Martin prosil opata matičnega samostana Ebracha ter deželnega kneza in kralja Ferdinanda, naj posredujeja pri apostolski stolici.⁶² V letu 1553 se Martin pritožuje, da so se Reinu podredili opatje Stične, Monoštra in Dunajskega Novega mesta, da pa še vedno odklanjajo pokorščino predstojniki Lilienfelda, Vetrinja in Topuskega.⁶³ Do pomladi naslednjega leta pa so se tudi omenjeni vrnili pod oblast Reina. Opat Martin je nato prosil kralja Ferdinanda, naj bi s posebno listino potrdil pravice Reina nad omenjenimi samostani, kar je ta tudi storil s posebno zlato bulo, izdano leta 1555.⁶⁴ Takó se je končal večletni spor med reinsko opatijo in podrejenimi samostani, vendar je ta kasneje še nekajkrat izbruhnil na dan. Ko je Martin ugotovil, da opatje poslej ne bodo nasprotovali njegovim vizitacijam, se je v skladu z zahtevami redovnih statutov podal na vizitacije. Še v istem letu je predstojnike pisno obvestil o nameravani vizitaciji, hkrati pa jih opominjal, naj si prizadevajo za pravo redovno življenje. Tisti opatje, katerih samostane mu ne bi bilo mogoče obiskati, pa naj bi poslali pisno poročilo o stanju redovnega in gospodarskega življenja.⁶⁵ Opat Martin si je prizadeval za pridobitev novih poklicev, kar mu je uspelo, ter je poskrbel za zadostno število redovnikov tudi za podrejene opatije, na katere je pošiljal tudi svoje profese. Na skrbi so mu bili dobri predstojniki in takó je v desetih letih priskrbel petim podrejenim opatijam predstojnike, ki so bili iz vrst menihov reinskega samostana.

Opat Martin Duelacher je reševal tudi še druge težave podrejenih samostanov, takó npr. tiste, ki jih je opat samostana Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu imel s pridruženó župnijo sv. Mihaela v Mengšu. Patronatske pravice nad župnijo je imel oglejski patriarh, papež Nikolaj V. pa jih je v letu 1448 podelil kralju Frideriku V., ta pa v letu 1461 omenjenemu cistercijanskemu samostanu, ki je bil ustanova deželnega kneza iz leta 1444, v zameno za samostansko župnijo sv. Petra v Ljubljani, ki je prišla pod novonastalo ljubljansko škofijo. Papež Pij II. (1458–1464) je določil, naj bi mengeško župnijo upravljal kateri izmed samostanskih patrov, kar pa je bilo skorajda neizvedljivo.⁶⁶ Opatje so na svojo župnijo postavljali svetne duhovnike, ki so jim prepustili del dohodkov, sicer pa nad njimi zaradi oddaljenosti niso imeli veliko kontrole. Mnogi vikarji so se na župniji počutili popolnoma neodvisne, kar je povzročalo trenja in spore med njimi in samostanskimi predstojniki. Pa tudi nekateri predstojniki samostana Presvete Trojice z nadarbino mengeške župnije niso postopali, kot bi to bilo treba, kar se je dogajalo zlasti v času, ko so reinsko opatijo imeli Ungnadi (1533–1549). V letu 1555. je večina župnijskih desetnin bila v zakupu ali pa dana v zastavo, in to pod pogoji, ki so škodovali takó župniji sami kakor njenemu imetniku, samostanu.⁶⁷ Potem ko je pravice Reina nad samostanom priznal njegov opat Janez Fein (1553–1557), je v zadevo posegel tudi Martin Duelacher.⁶⁸ V poročilu deželnemu knezu o stanju podrejenega samostana navaja, da je cesar mengeški župniji podaril desetine z namenom, naj bi vsakokratni mengeški vikar samostanu Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu za vzdrževanje božje službe dal letno po 330 goldinarjev. Zaradi neurejenih razmer v Reinu, ki je bil dolžan nadzirati tudi gospodarsko življenje samostana, in zaradi malomarnosti nekaterih opatov so te desetine bile dane v zakup ali pa zastavljene, vendar njihovi hasnovalci niso plačevali deželnih davkov, kar je škodilo samostanu. Samostan pa je imel po besedah Martina tudi dolžnost plačevati vsakokratnemu vikarju po osemindeset goldinarjev na leto. Martin deželnemu knezu zagotavlja, da se bo, brž ko bo mogoče, podal na

⁶² Prim. J. Mlinarič, *Kostanjeviška opatija...*, str. 251.

⁶³ Dokument pred 24. oktobrom 1553, Rein (*Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 558–565). Prim. J. Mlinarič, *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto 1995, str. 346.

⁶⁴ Orig. perg. lista 1555, november 15., Dunajsko Novo mesto (in prepis v *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 650–652).

⁶⁵ 1555: *ibidem*, str. 636–637. Prim. J. Mlinarič, *Stiška opatija...*, str. 346.

⁶⁶ J. Höfler, O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Ljubljana 1986, str. 28–29. J. Turk, O početkih ljubljanske škofije (Popravki in dostavki). ČZN XXXII (1937), str. 83. Prim. J. Mlinarič, *Stiška opatija...*, str. 583 in 827.

⁶⁷ Dokument z dne 14. februarja 1555, Rein (*Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 642–643).

⁶⁸ Dokument pred 24. oktobrom 1553, Rein (*ibidem*, str. 558–565).

Kranjsko, da razišče zadevo in se pogovori s tistimi, ki imajo župnijske desetine, da bi samostan ne utrpel še večje škode. Navaja, da so opati dolžni po redovnih statutih vsaj enkrat v dveh letih nadrejenemu opatu predložiti podroben seznam dohodkov in izdatkov svoje ustanove, kar pa da se je opustilo v času, ko je Rein imel komendatarnega opata. Martin navaja, da sta mu doslej obračun poslala le stiški opat Wolfgang in opat samostana Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu Janez Fein. Omenja tudi, da je moral opat Fein v preteklem letu plačati za najbolj nujne samostanske zadeve kar sedemsto goldinarjev.⁶⁹ V letu 1558 je cesar Ferdinand naročil kranjskemu deželnemu vicedomu, naj se pozanima glede desetini menške župnije in skuša ugotoviti, ali so te bile dane v zakup pred izdajo njegovega patenta, ki je prepovedoval brez deželnoknežjega privoljenja dajati posest in dohodke v zakup, jih zastavljati ali prodati, ali po objavi patenta. Če bi se namreč to zgodilo po objavi patenta, bi bilo moč zlahka preklicati vse pogodbe.⁷⁰ Opat Janez Fein je Martinu zatrjeval, da bi spričo težav, s katerimi se je srečaval vsak dan takó v samostanu kakor zunaj njega, najraje odšel na župnijo Mengeš, če pa to ne bi bilo mogoče, pa bi se umaknil za zidove kartuzije Gaming v Nižji Avstriji, koder bi našel svoj mir.⁷¹ Spori zaradi menške desetine so se nadaljevali tudi pod Martinovim naslednikom, opatom Jernejem.⁷² Zaradi težav, v katere so zašli opati samostana Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu, je njegov opat Matej Eisenbart (1663–1683) v letu 1668 župnijo v Mengšu z vikariati sv. Marjete v Dolu, sv. Marije v Čemšeniku, sv. Andreja v Vačah in sv. Petra in Pavla v Zagorju prodal stiškemu opatu Maksimilijanu Mottochu (1661–1680).⁷³

Martinu Duelacherju je delal težave tudi njegov vikar na župniji v Leskovcu pri Krškem Ivan Zistlpacher. To je bil tudi čas, ko je Krško postajalo močno središče protestantskega gibanja pri nas. Takó je Adam Bohorič v letu 1551 v Krškem ustanovil zasebno šolo, v katero je do osemnajstega leta starosti hodil tudi Krčan Jurij Dalmatin, ki je v letu 1565 odšel na študij v Tübingen.⁷⁴ Vemo, da je moral Martin po izvolitvi za reinskoga opata (1549) ponovno prositi za potrditev pravice do leskovške župnije, kar je prejel takó od cerkvene oblasti kakor tudi od deželnega kneza in kralja Ferdinanda I.⁷⁵ V letu 1554 je omenjeni vikar skupaj z nekaterimi župljani tožil Martina pri deželnem knezu, češ da mu ta nalaga previsoke letne dajatve za to, da ima kot vikar leskovsko župnijo in da zato ne more popravljati župnišča in drugih stavb. Martin naj bi tudi bil kriv za to, da je na župniji vse propadalo, pobral je le dohodke, ničesar pa ni popravil. Vikar je Martina tudi tožil, češ da mu namerava župnijo odvzeti in jo izročiti nekomu drugemu. Na osnovi zgornje pritožbe je Ferdinand od Martina terjal pojasnila. Hotel je vedeti, s kakšno pravico da ima leskovsko župnijo, ko pa ima on kot deželni knez nad njo pravico patronata. Nad pritožbo ogorčeni Martin zavrača trditve vikarja Zistlpacherja in »njegove pijanske družčine« (zechgseln) v pismu, ki ga je naslovil na dvornega podkanclerja dr. Jakoba Jonasa. Martin je želel, naj bi deželni knez čimprej izvedel vso resnico od njega samega, menil pa je, da bo to moč prej, če bo iskal posredovanja pri podkanclerju. Poudarja, da sta mu župnijo izročila takó cerkvena oblast kakor tudi knez sam, in sicer dosmrtno, nakar naj bi pravica patronata ponovno pripadla deželnemu knezu. Meni, da vladarju ne jemlje nobenih pravic. Podkanclerju je Martin priložil tudi dokument, ki mu ga je v zvezi z leskovsko župnijo dal spisati papeški legat. Zavrača vikarjevo trditev, da mu nalaga previsoke letne dajatve, ampak trdi nasprotno, da mu jih je celó zmanjšal. Sicer pa bi se po Martinovih besedah mogel vikar pritožiti pri njem in ga prositi za zmanjšanje denarne vsote, ki jo je dolžan dajati vsako leto, ne pa da išče druge, neprimerne

⁶⁹ Dokument z dne 14. februarja 1555, Rein (ibidem, str. 642–643).

⁷⁰ Dokument z dne 8. novembra 1558 (ibidem, str. 850–851).

⁷¹ Pismo z dne 29. avgusta 1555, Dunajsko Novo mesto (ibidem, str. 644–645). Prim. J. Mlinarič, *Stiška opatija...*, str. 258.

⁷² Dokument z dne 3. marca 1561, Dunajsko Novo mesto (B XII, AR).

⁷³ Pogodba z dne 13. septembra 1668, Ljubljana (B lat. 10 in Sam. A I, fasc. 1, AR). Prim. J. Mlinarič, *Stiška opatija...*, str. 827.

⁷⁴ J. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec 1911, str. 635. A. Slodnjak, *Slovensko slovstvo*. Ljubljana 1968, str. 37–39.

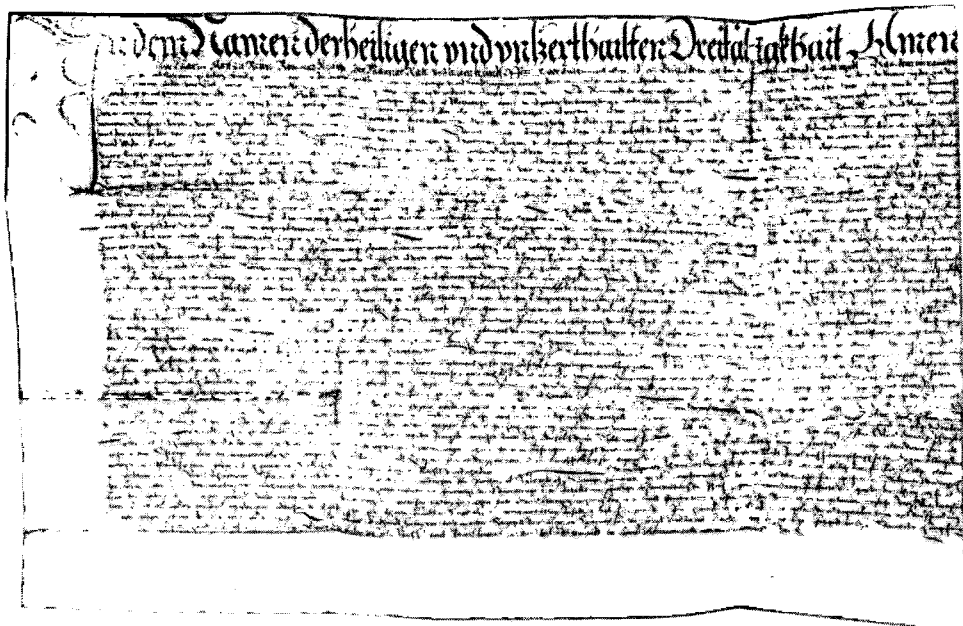
⁷⁵ Glej str. 205.

poti. Martin se nadalje pritožuje nad vikarjevo nepokorščino, češ da bi se moral zgledati pri njem večkrat, kar pa da je storil v štirih letih le en samkrat, in sicer v prvem letu svoje vikarske službe. Zatrjuje, da bi vikarju zmanjšal vsoto, če bi se ta pri njem oglasil, in mu dokazal, da je ta zares previsoka. Zavrača tudi trditev, da je denar, ki ga je prejemal z leskovške župnije, porabil zase, pač pa da je resnica, da je denar uporabil v korist samostana, ki je ob nastopu njegove opatovske službe bil v razpadajočem stanju (paufelig), za kar je uporabil celó dediščino, ki jo je prejel po svojem očetu. Tudi zavrača trditve, da je kriv za propadanje župnijskih stavb in da za župnijo ni storil ničesar. Prepričan je, da bi komisija, ki bi pregledala stanje na župniji, ugotovila prav nasprotno: da je namreč opat veliko storil zanjo. Navaja, da je dal na novo pozidati župnišče, majerijo, parmo, hleve in vsa druga pripadajoča poslopja, ki jih je vikarju ob njegovem nastopu službe izročil v odličnem stanju. Martin nadalje navaja, da je dal pozidati župnijsko cerkev, ki da je predtem bila le »tesna in majhna kapela« (ain ennge claine cappeln), in da je pozidal še eno cerkev in jo dal opremiti z zakramentsko hišico, zakristijo, oboki, stebri, kapelami, prižnico in oltarji, takó da veliko duhovne gospode in ljudi iz plemstva zatrjuje, da bi takó lepa cerkev bila v okras vsakemu mestu. Martin navaja, da o tem, da je cerkev dal postaviti on, pričajo na njeni stavbi letnica in opatovske insignije. Tudi je poskrbel za mašne plašče, obleke za levite in drugo opremo. Poudarja, da je v to vložil ne le veliko truda, ampak tudi lastnega denarja, kar da pač vedo vikar in vsi župljani in kar mu morajo priznati kot resnično.

Martin nadalje zavrača trditev vikarja, češ da bo leskovško župnijo za veliko vsoto denarja prodal »einem weisjogkischen briester«, kar da mu nikoli ni prišlo na misel. Naslovljenca prosi, naj bi pri deželнем knezu dosegel, da bi ta od vikarja terjal, naj dokaže, komu in za kakšno vsoto naj bi Martin imel namen župnijo prodati. Omenja pa, da ga je nek kanonik in pridigar iz Zagreba, po imenu Emerik, sicer učen in bogaboječ duhovnik, nedavno v pismu prosil, naj bi mu pripomogel do župnije, češ da so mu Turki v zadnjih napadih opustošili posesti. Martin je bil pripravljen odpovedati se župniji, če bi omenjeni kanonik bil pripravljen bivati v Leskovcu ter si od deželnega kneza pridobiti ustrezno dovoljenje. Na Martinovo pismo pa da kanonik ni odgovoril. Opat je prosil, naj bi mu Ferdinand pustil župnijo do njegove smrti, če pa bi ta to zavnil, pa je naslovljenca prosil, naj bi posređoval, da bi župnijo dobil Krištof Lackner, magister svobodnih umetnosti, ki da je poštenega in pobožnega življenja in ki ga je priporočil tudi ljubljanski škof, njegov posvečevalec. Martin nadalje navaja, da je svoje opolnomočje dal že spisati za notarja, da bi ta v primeru potrebe sestavil dokument o opatovi odpovedi na leskovško župnijo.⁷⁶ Opat je pooblastil Štefana Wollgemueta, naj bi poiskal kakega notarja, ki naj bi spisal dokument o njegovi resignaciji na župnijo. Martin navaja, da se župniji odpoveduje »iz jasnih razlogov«, zlasti še »zaradi herezij in zmot, ki pretresajo katoliško vero«, v korist Krištofa Lacknerja, magistra svobodnih umetnosti in filozofije, ki da je učen, katoliški, neomadeževanega življenja in ki bo s svojim zgledom in učenostjo dobro upravljal župnijo in bo župljanom dober pastir.⁷⁷ Naj omenimo, da je v zvezi z nameravano resignacijo ohranjenih premalo dokumentov, da bi si mogli ustvariti objektivno sliko o dogajanju. Trditev, da bi Martin omenjenemu kanoniku prepustil leskovško župnijo brezplačno, je kaj malo verjetna. Pač pa je Martin slutil, da mu bo

⁷⁶ Pismo opata Martina podkanclerju dr. Jakobu Jonasu z dne 3. decembra 1554, Rein (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 624–628). »das ich den pfarhof zu Haslpach in grund von neuen nuzlichen erpaut, sambt maierhaus oder mayerhof, teen, ställn und andern zugehörungen..., sonder auch die pfarkirchen, da eemals nuer ain ennge claine cappeln gwest, mit schwerer müe und arbeit erhebt, das auch ein weitere schene khierchen von grundt angefangen erpaut, und dermassen mit sacramenthaus, sagrar, gwelben, pfeiller, paarkirchen, predigstuel und altarn geizieret, dass meniglich und vill der geistlichen und von adl sagen, das solliche schene khierchen ein zier in ainer statt wär... auf wellich gepeü wie dan die jar zall meiner insignia derhalben darin zu befinden und aus weisen neben meiner müee mir nicht wenig gelt aus meinen peütl aufgangen, neben dem, das ichs auch mit andern ornatn, als messgewanten, leviten röckh, corkhappen und dergleichen versehen: welches mein vicari sambt der gantzen pfarrmenig wol wissen und bekennen werden müessen.« (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 626). Leskovški župnik n. je bil odstavljen 1560 in od 20. decembra 1560 je bil tod za župnika Ivan Kiselbacher (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko II (1892), str. 61).

⁷⁷ »Quod ex certa scientia, et causis evidentibus ac bene praemeditatis: presertim vero intuitu hujus tam deplorandi rerum humanarum status: ubi sacra catholica Christiana Religio tam horrendis haeresium et errorum fluctibus periclitatur...« (2. december 1554, Rein: ibidem, str. 628–629).

Opat Martin Duelacher da 1. julija 1558 zapisati oporoko (orig. perg. listina XIV/15/1, Arhiv samostana Rein). Foto: N. Müller, Gradec

morda deželni knez odvezl župnijo, pa se ji je raje odpovedal v korist Lacknerja. Domnevati smemo, da je Lackner imel vplivne posrednike, med katerimi se omenja tudi ljubljanski škof Urban Textor (1543–1558), ki da je zanj posredoval. Tudi odpoved v korist Lacknerja ni bila »brezplačna« (unentgeltlich)! Zanimiva je tudi naglica, s katero je Martin dal sestaviti akt o resignaciji, saj je pooblastilo za Štefana Wollgemueta bilo spisano dan pred pismom, naslovljenim na podkanclerja Jakoba Jonasa. Zanimalo bi nas predvsem, kaj se skriva v formulaciji, da se Martin župniji odpoveduje »iz evidentnih vzrokov«. Zatrjevanje, da bo Lackner dober župnik župljanom v času, ko se je širila nova vera, pa je bilo zanj vsekakor dobro priporočilo!

V letu 1557 je opat Martin že močno bolehal, saj v pismu iz meseca decembra trdi, da so zdravniki dobili v času njegove težke bolezni za zdravljenje veliko denarja.⁷⁸ V sredini naslednjega leta pa je Martin že čutil potrebo, da da spisati oporoko, v kateri je za svoje dediče imenoval svojega brata Danijela ter sestre Ano, Nežo in Marto. Navaja, da gre za premoženje, ki si ga je pridobil pred nastopom opatovske službe, in za takó, ki si ga je sicer pridobil po imenovanju za reinskega predstojnika, da pa ga je kupil z denarjem, ki si ga je »s trdom« pridobil že preje. Po smrti nameni sorodnikom naslednje: hišo v Celju, dva mlina in opuščeni mlin v celjski okolici, štiristo goldinarjev, ki jih je posodil celjskemu mestnemu magistratu na petodstotne obresti, sedemsto goldinarjev, ki jih je posodil štajerskemu deželnemu vicedomu Krištofu Reschu na osemodstotne obresti, trinajst funtov imenja, kupljenih od štajerskih deželnih stanov, ter posest, dohodke in pravice, ki jih je kupil od žičkega priorja Hermana v uradu Oplotnica. Martin navaja, da se pri Celju kupljene posesti sicer glasijo na njegovega brata Danijela, tiste iz urada Oplotnice pa na Lovrenca Soršiča, moža Martinove sestre Ane, da pa je posest bila kupljena z opatovim denarjem, pri čemer opat poudarja, da sorodniki niso dali zanjo niti beliča, zato jim je ta bila dana le v hasnovanje, ne pa v last.⁷⁹ Omenjenih trinajst funtov imenja se vsekakor nanaša na nadarbino

⁷⁸ »vertzern auch in unsern schwären khranckhait gar vil, das die artzt gelt haben wollen...« (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 744). Prim. tudi 1557: ibidem, str. 808.

celjske župnije, ki si jo je Martin pridobil od štajerskih deželnih stanov v letu 1552 in za katere je v začetku leta 1557 stanove prosil, naj jo v imenjski knjigi prepišejo na brata Danijela in bratranca Ivana Duelacherja.⁸⁰ Za žičko posest pa vemo, da jo je prior Herman odkupil v naslednjem letu.⁸¹ Vsa posest naj bi se ocenila in sorodniki naj bi po njegovi smrti dobili enake deleže. Ker pa sta Martinovi sestri, Neža in Marta, bili tedaj še mladoletni, je opat zanju določil skrbnika: svaka Lovrenca Soršiča in svojega tajnika Aleksija Spannerja, zaročenega z Martinovo sestro Nežo. Skrbnika sta bila dolžna s premoženjem pametno ravnati in podati vsako leto obračun. Martin je tudi odredil, da naj bi po njegovi smrti premoženje razdelil njegov svak Valentin Loskofsky ob nadzoru celjskega mestnega sodnika in sveta. Martin si je pridržal pravico, da oporoko prekliče, spremeni ali pa posameznikom da različne deleže, če pa te zadnje želje ne bi spremenil, tedaj naj bi ta oporoka ostala v veljavi.⁸²

Čez dobra dva meseca, in sicer ob deveti nočni uri, je Martin dal spisati še eno oporoko, pri čemer pa ni preklical prejšnje – zdaj v korist svojih najbližjih uradnikov in služabnikov. Že čas pisanja oporoke kaže, da je Martin pričakoval zadnjo uro, pa tudi to, da je odredil kraj pokopa in pogrebne obrede. Martin navaja, da je dal oporoko spisati po dolgi bolezni in se želi z njo oddolžiti vsem, ki so mu zvesto služili. Od sveta se želi ločiti »v pravi krščanski veri«, po njegovi smrti pa naj molijo tri dni psalter, šele nato naj ga položijo v krsti v grobnico, pripravljeno zanj v kapeli sv. Katarine. Opravijo naj pogrebne slovesnosti, kakršne gredó opatu: spominjajo naj se ga še sedmi in trideseti dan po njegovi smrti pri bogoslužju, revežem pa naj razdelijo miloščino. V oporoki se nato navajajo vsi, ki naj bi bili deležni Martinove dobrote. Nekdanji opat samostana Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu Janez Fein (1553–1557), ki je po resignaciji bival v reinskem samostanu, naj bi dobil dosmrtno provizijo, kot mu je bila obljubljena, ter nekaj žita in vina; v zahvalo, da je bil Martinov spovednik, pa naj prejme kukulo (belo redovno obleko). Bodočemu svaku Aleksiju Spannerju je opat namenil kraškega konja in opremo, oskrbniku Ivanu Zebingerju tri štrtine vina, od katerih naj bo eden ljutomerčan, služba pa naj mu preneha leto dni po opatovi smrti, ko naj se ga izplača. Melhiorju Reinwaldtu, svojemu komorniku, je opat zapisal po štiri štrtine ljutomerčana in radgončana, puškarski mojster Ivan in njegova žena naj bi dobila dva štrtina vina, pridvornemu sodniku Ivanu Märendöckhu pa naj bi plačali njegov zaslužek. Stari ženici Katarini Schreiner, ki je bivala v bližini samostana in je opatu v njegovi bolezni stregla, je odredil dosmrtno oskrbo, dnevno četrť vina in za vsake kvatre po trideset krajcarjev. Vsi hlapci in dekle, strežniki in strežnice naj bi štirinajst dni po opatovi smrti dobili plačo, kar naj bi se jim izplačalo iz prodaje starega vina.⁸³

V letu 1558 si je Martin hotel priskrbeti tudi potrditev nekaterih privilegijev svetne in cerkvene oblasti, takó zase osebno kakor za svojo ustanovo, ter si zagotoviti oskrbo v primeru odpovedi opatovski službi. V ta namen je pisal Janezu Kobenzlu ter ga prosil, naj bi poskrbel za potrditev privilegijev, med katerimi izrecno omenja zlato bulo, ki jo je izstavil za reinski samostan leta 1555 kralj Ferdinand in s katero je ta reinskemu opatu potrdil pravice nad podrejenimi opacijami. Prosil je tudi za spregled za nošenje redovne obleke (zunaj samostana), češ da menihi v »teh hudobnih časih« zaradi nošnje redovne obleke trpijo preganjanje in so izpostavljeni nevarnostim, kar da se je opatu že nekajkrat dogodilo. Glede zahtev, ki jih je imel v primeru resignacije, pa opat navaja naslednje. Če bi se zaradi slabosti ali starosti hotel opaciji odpovedati, naj bi dobil primerno oskrbo in njemu primeren položaj v samostanu, kar naj bi zanj potrdil že zdaj

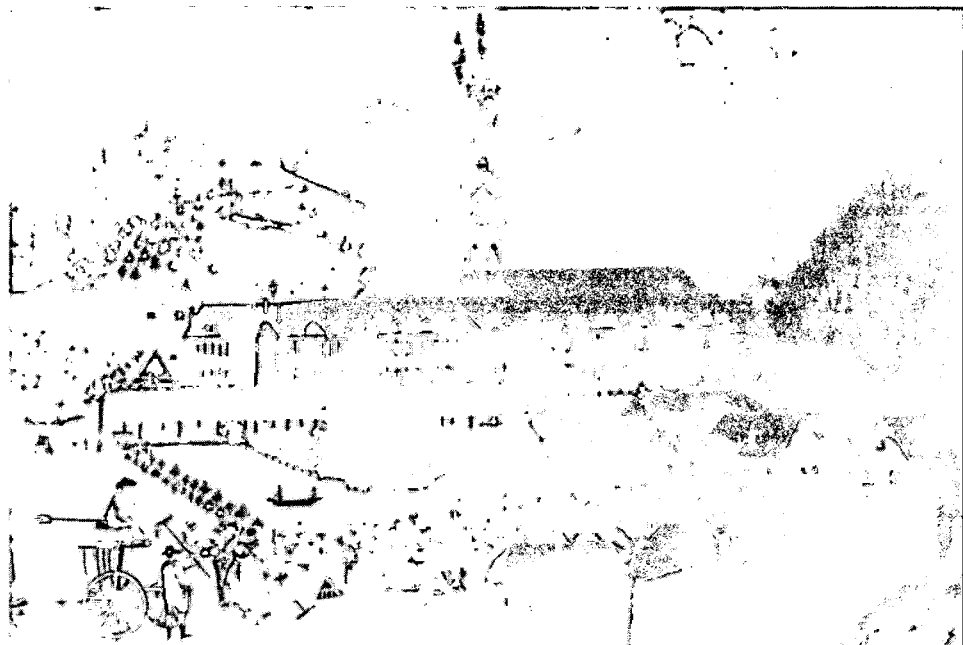
⁷⁹ Orig. perg. listina 1558, julij 1., Gradec: XIV/15 in prepis v Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 773–776.

⁸⁰ I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant III, Cilli 1880, str. 284. 1557, februar 13.: ibidem.

⁸¹ Dokumenta z dne 1. junija 1559 (Lade VII, AR) in 10. junija 1559 (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 771).

⁸² Orig. perg. listina 1558, julij 1., Gradec: XIV/15 in prepis v Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 773–776. Dokument sta pečatila in podpisala: Martinov svak Valentin Loskofsky in celjski mestni sodnik.

⁸³ Oporoka z dne 11. septembra 1558, Rein (ibidem, str. 777–778). Glede svojega pokopa pravi Martin naslednje: »...soll unser leib in unser schon gemachtes epetaffium in S. Catharina capellen in ainer verschlagenen druchen hingelegt werden...«

Samostan Rein s severne strani. Slika G. Eberta iz leta 1836. Foto: N. Müller, Gradec

sam papež. Martin naj bi po odpovedi opatovski službi ne bil podrejen bodočemu opatu in naj bi smel svobodno razpolagati z vsem svojim premoženjem. Vsako leto naj bi prejel od samostana po stodvajset ducatov, češ da si to zasluži, ker da je za Rein poplačal veliko dolgov in zanj ponovno pridobil odtujeno posest in podložnike. Tudi si je Martin izgovoril samostansko cerkev Strassengel (pri Judendorfu pri Gradcu) s pripadajočimi vinogradi in z drugimi dohodki.⁸⁴

Opat Martin Duelacher se kljub bolezni ni odpovedal svoji službi, ki jo je po podpisu druge oporoke 11. septembra 1558 opravljal še nekako štiri mesece. Martina je mučila med drugim tudi vodenica (hydropisi laborans) in je na novega leta dan 1559 ob deseti nočni uri zatisnil oči.⁸⁵ O smrti opata sta prior Janez in konvent obvestila Jerneja Grudenegga, reinskega profesa in od leta 1557 opata v samostanu Presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu.⁸⁶ 21. marca 1559 je reinski konvent za svojega predstojnika izvolil omenjenega Jerneja, domá iz Škofje Loke, ki je reinsko opatijo vodil do leta 1577.⁸⁷ Za njim je prevzel vodstvo opatije znameniti Jurij Freyseisen, tudi naše gore list, domá iz Savinjske doline, in jo na veliko korist postojanke, reda in naših cisterc vodil do leta 1605.⁸⁸

Reinski menih, arhivar in kronist pater Alanus Lehr (1727–1775) je v III. zvezku (str. 410–411) svojega dela *Collectaneum Runense antiquitatum* zapisal *Hvalnico* (Poetae Encomium)

⁸⁴ 1558: *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 780–781.

⁸⁵ Pismo priorja in konventa z dne 1. januarja 1559, Rein (ibidem, str. 791). A. Lehr pravi: »Tandem eodem anno (sc. 1559) D. Martinus Duellacher Abbas Runensis die 1. I., qua erat dominica, moriebatur, hydropisi laborans...«

⁸⁶ *Collectaneum Runense antiquitatum* III, str. 792.

⁸⁷ V pismu z dne 29. julija 1559 Martina pohvali njegov naslednik Jernej Grudenegg: »Is domini rerum potitus, habitumque ordinis indutus, collapsam domum aedificii restauravit, et Cisterciensis ordinis honorem incuria praefati Ungnadi labefactum renovavit et in pristinum statum magna religiosorum et conventualium frequentia restituit.« (ibidem, str. 830). *Stift Rein 1129–1979...*, str. 56.

⁸⁸ *Stift Rein 1129–1979*, str. 56.

opatu Martinu Duelacherju. Pesem, ki obsega trinajst latinskih distihov, je po vsej verjetnosti delo Alana Lehra.

Hvalnica

Duelacher Martin prejel ime je Martin po očetu.
 On edini je bil vreden opata časti.
 Svetim se vedno rečem je posvečal in Kristusu služil.
 Bil je predstojnik pošten: priča življenje o tem.
 Tuje sholarje sprejel je vedno in zvest se jim skazal,
 tudi vsega jim je dal, kar je potrebno bilo.
 Varuh bil revežem vsem, tolažnik bil je vdovam prijazen,
 tudi darove dajal vsečne učenim možem.
 Kar propadlo je že in kar bi razpadlo, popravil:
 on postavil je vse zlomljeno spet na noge.
 Tudi v skrbi za vse sobrate odpravil razvade,
 kot do tedaj so bile, dobre odslej vpeljal.
 Kar pustili poprej so celic nemarno propasti,
 mož pobožni jih vse s trdom je spet obnovil.
 Res, ko je slišal o vseh njegovih visokih vrlinah,
 Ferdinand je tedaj, vzvišena Avstrija, knez
 njega pač cenil na moč in čast mu veliko izkazal,
 svet je poslušal njegov, kot da bi oče ga dal.
 Da, potem ko deset že let preživel je v Reinu,
 prošnje, kadijo dajal tja je na sveti oltar,
 v Dunajskem Novem je mestu postal še škof za nagrado,
 tam da bi pasel ovcé, božjo besedo sejal.
 Toda, ko ves je bolan, oropan moči, že obležal,
 breme sprejeto voljno z blagim je glasom oddal.
 Končno prišlo je le-to, kar usoda je bedna hotela:
 saj vodenično je zlo ugonobilo moža.

V križnem hodniku reinske opatije visi podoba Martina Duelacherja z naslednjim besedilom:

MARTINUS DUELACHER XXXII.DUS RUNAE ABBAS . POST LONGA
 MONASTERII HUIUS NUBILA PHAEBUS . EX PAROCHO / GURGFELTENSIS AD
 PRAESULAREM EVECTUS DIGNITATEM . BONA MONASTERII PROPROMODUM
 OBRUTA . AEDIFICIA VETUSTA / ET DISCIPLINAM REGULAREM RUINAE PROXIMAM
 RESOLIDAT, FILIALES RUNAE CONVENTUS TEMPORE SAECULARIS
 ADMINISTRATIO/ONIS DEFLECTENTES PER BULLAM APOSTOLICAM ET DECRETUM
 CAESAREUM REVOCAT, NON TAM MONASTICAE PERFECTIONIS, / SED ET FIDEI
 CATHOLICAE IN TERRA NOSTRA PROMOTOR INSIGNIS HINC A PAULO III. TITULO
 EPISCOPI GALIPOLENSIS, A CHRISTOPHERO S. R. E. CARD. SUFFRAGANEUS
 PRIXINENSIS, AB URBANO EPISCOPO LABACENSI COADJUTOR INSIGNITUR. A
 FERDINANDO / I. ET CAROLO ARCHID. AUST. CONSILIARIUS INTIMUS ET
 CAPELLANUS AULICUS DENOMINATUR / ET AB EODEM AD EPISCOPATUM
 NEOSTADIENSEM PROMOVETUR. QUEM POST III MENSES RESIGNANS DECENNIO
 PRAESULTATUS RUNENSIS COMPLETO AD MELIORA ABIIT AO MDLIX.

Zusammenfassung

MARTINUS DUELACHER AUS CELJE/CILLI, PFARRER IN LESKOVEC/HASELBACH BEI KRŠKO/GURKFELD UND CELJE, ABT DES ZISTERZIENSERKLOSTERS REIN BEI GRAZ (1549–1559)

Jože Mlinarič

Martinus Duelacher zählt zweifelsohne zu den ausserordentlich interessanten Persönlichkeiten des 16. Jahrhunderts, denen Celje ihr Geburtsort war. Er gehört aber auch der Zahl jener Kirchenleute an, denen gute Beziehungen zu den einflussreichen weltlichen und kirchlichen Persönlichkeiten zu höheren Ämtern in der Kirche verhalfen. Martinus gelang es in der Zeit vor dem Trienter Konzil (1545–1563), der einer Person mit mehreren Kirchenbenefizien ausgestattet zu sein verbat, mehrere reiche Benefizien zu erlangen. Als Pfarrer von Leskovec und Celje gelang es ihm eine bedeutende Funktion in dem Zisterzienserkloster in Rein zu erhalten. In den letzten zehn Jahren seines Lebens war Martinus Duelacher Abt von Rein, des Mutterklosters unserer Abtei von Stična; erlang die Würde eines Titularbischofs und war kurze Zeit sogar Bischof von Wiener Neustadt. Sein ganzes Leben war Martinus mit seinem Geburtsort und seinen Leuten, sowie auch mit einigen anderen Orten seiner Heimat verbunden. Als Abt von Rein hatte er enge Beziehungen zu Unterkrain, wo das Kloster schon seit dem 13. Jahrhundert Besitz hatte.

Martinus Duelacher, ein Sohn oder Enkelkind des Stadtrichters von Celje Martinus, wurde um das Jahr 1500 geboren. Als Sohn einer wohlhabender Familie kam er weit in die Fremde, wo er auch höhere Studien absolvierte. Bemerkenswert ist die Tatsache, dass Martinus die Priesterweihe in dem ungarischen Budim erhielt. Er wurde Priester des Patriarchats von Aquileja und erhielt ungefähr zehn Jahre nach seiner Priesterweihe die Pfarre zur Heiligen Maria in Leskovec bei Krško, einige Jahre danach aber auch noch die Pfarre zum Heiligen Daniel in Celje. In den Jahren 1543–1544 kam Martinus nach Rein, wo er in der Zeit des Kommandatarabtes Ludwig Ungnad, des Sohnes des steirischen Landeshauptmannes Hans, für die Wirtschaft die Obsorge trug. Als im Jahre 1549 König Ferdinand I. die Kommandatur im Kloster abschaffte, wurde Martinus Abt und leitete das Kloster bis zu seinem Tode im Jahre 1559. Die Folgen der Kommandatur waren verheerend: die Zahl der Mönche war auf einige Mönche zusammengeschrumpft und die wirtschaftliche Lage war äusserst jämmerlich. Martinus bemühte sich um baldige Verbesserung der Lage in seinem Kloster, sowie auch in den, seinem Kloster unterstehenden Abteien. Im Jahre 1551 visitierte er im Kloster Stična/Sittich und bei dieser Gelegenheit gab er dem Abt Wolfgang Neff und seinen Mitbrüdern gute und nützliche Ratschläge und Anweisungen, wodurch die spirituelle und materielle Lage unserer Abtei sich verbesserte.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE - ČZN

ČZN je revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko, saj izhaja že od leta 1904. Objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, ampak posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Maribor s sodelovanjem mariborske univerze. Revijo je mogoče naročiti pri Založbi Obzorja, 2001 Maribor, Partizanska 5.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon 061/17-69-210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Lj. 1980, 44 str. - **320 SIT.** - Zbornik ob štiridesetletnici izida knjige »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.
2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730-1786).** Lj. 1982, 24 str. - **razprodan.** - O zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije. Lj. 1987, 134 str. - **880 SIT.** - Denarstvo, bančništvo, zaslužki, cene in življenski stroški od antike dalje.
4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Lj. 1987, 76 str. - **600 SIT.** - Politične, upravne in cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija.
5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907.** Lj. 1988, 88 str. - **640 SIT.** - Postopni prehod od liberalne politike, do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti.
6. **Predrag Belič: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546-1569).** Lj. 1989, 40 str. - **320 SIT.** - Dopisovanje škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim o cerkvenih razmerah v Sloveniji, filoprotestantski slovenski študenti teologije v Rimu.
7. **Marta Verginella: Družina v dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Lj. - Trst 1990, 36 str. - **280 SIT.** - Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.
8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Lj. 1990, 72 str. + pril. - **560 SIT.** - Krščanstvo v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.
9. **Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Lj. 1991, 56 str. - **400 SIT.** - Leta 1915 so italijanske oblasti z desnega brega Soče izselile civilno prebivalstvo v različne kraje Italije; domov so se vrnil spomladi 1919.
10. **Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** Lj. 1994, 44 str. - **320 SIT.** - Narodnostna meja se je do srede 19. stoletja pomikala na jug zlasti z agrarno kolonizacijo, nato pa z nasilno asimilacijo slovenskega prebivalstva.
11. **Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** Lj. 1994, 266 str. - **1600 SIT.** - Pregled posesti ene najpomembnejših plemiških rodbin na Slovenskem med začetkom 12. in koncem 15. stoletja.
12. **Rajko Bratož: Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** Lj. 1994, 48 str. - **400 SIT.** - 5. in 6.9.394 je v Vipavski dolini v največji antični bitki na naših tleh krščanski cesar Teodozij premagal zadnjega poganskega cesarja Evgenija.
13. **Miha Kosi: Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** Lj. 1995, 48 str. - **480 SIT.** - Vse skrivnosti križarskega viteškega redu še niso odkrite.
14. **Marjeta Keršič Svetel: Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnoma.** Lj. 1996, 88 str. - **800 SIT.** - Povezovanje na političnem, gospodarskem in kulturnem področju; živahno društveno življenje Čehov na Slovenskem.
15. **Olga Janša-Zorn: Historično društvo za Kranjsko.** Lj. 1996, 320 str. - **4000 SIT.** - Delovanje društva od 1843 do njegove združitve z Muzejskim društvom za Kranjsko 1885, objave v njegovem glasilu »Mittheilungen« v letih 1846-68.

Cena celotne zbirke je **9600 SIT.** Članom ZZDS priznavamo 25 % dodatnega popusta, študentom pa 50 % popusta. Možnost obročnega odplačevanja.

Zvonka Zupanič Slavec

Theodor Billroth, veliki kirurg, znanstvenik in humanist Ob stoletnici smrti

*Das Wissen ist nur das Material zum Denken.**T. Billroth: Aphorismen. Wien 1886*

Iz Billrothovega življenjepisa

Karl Theodor Billroth se je rodil 26. aprila 1829 protestantskemu župniku C.A.T. Billrothu na otoku Rügen v nekdanji Prusiji. Oče mu je zgodaj umrl, zato je njegova družina živela pri starem očetu, uglednem meščanu in dolgoletnem županu v Greiswaldu. Bil je naklonjen lepim umetnostim in predvsem glasbi, zanj je navdušil mladega Theodorja. Ta bi se bil skoraj odločil za študij glasbe in je le zaradi materinega nasprotovanja pristal na medicinski fakulteti. Mati je v sinu videla lastnosti, vredne dobrega zdravnika. Po opravljeni maturi v revolucionarnem letu 1848 je začel študirati v domačem kraju. Že po prvem semestru ga srečamo v Göttingenu. To je bila doba velikih imen te pruske univerze. Na njej so poučevali kemik Friedrich Wöhler (1800–1882) – znano je, da je prvi sintetiziral organsko snov sečnino, fiziolog Rudolf Wagner (1805–1864), matematik Carl Friedrich Gauss (1777–1855), ki je zgradil prvo električno brzojavno napravo. Takrat so bili v Göttingenu še anatom C.M. Langenbeck (1776–1851), internist C.H. Fuchs (1803–1855) in patolog R.H. Lotze (1817–1881) (1).

Leta 1851 je Billrothu umrla mati in ostal je brez gmotne podpore. Skrbi ga je rešila stara mati Z.D. Willich; ona je pela v berlinski operi. V Göttingenu je mladi Billroth spoznal kolega Georga Meissnerja (1829–1905), kasnejšega znanega fiziologa in odkritelja po njem imenovanih tipalnih teles in t.i. Meissnerjevega živčnega pleteža v črevesni steni. Vezalo ju je dosmrtno prijateljstvo.

Še enkrat je Billroth zamenjal univerzo; jeseni 1851 je šel v Berlin. Sredi 19. stoletja se je v naravoslovju kolo razvoja vrtelo hitro. Novo znanje je izpodrinilo spekulativnost, ki je vladala v 18. stoletju. V Berlinu so Billrotha učili znameniti zdravniki: internist M.H. Romberg (1795–1873), kirurg B. von Langenbeck, J.L. Schönlein in drugi. Za svojo disertacijo je izbral temo z naslovom *Über die Ursache und Natur derjenigen Veränderungen, welche nach Durchschneidung beider Nn. vagi, in der Lunge auftreten* (O vzroku in naravi tistih sprememb, ki po prerezu obeh vagusov nastopata v pljučih). Teme se je lotil resno, v prvem delu s fiziološkega, v drugem s patoanatomskega vidika. V septembru 1852 je promoviral. Pred njim je bil le še izpit za praktičnega zdravnika, ranocelnika in porodnega pomočnika, podobno današnjemu strokovnemu izpitu. Marca 1853 je bilo tudi to za njim (2).

Z bolnišničnim delom je Billroth prvič prišel v stik pri dr. Graefju na okulističnem oddelku berlinske bolnišnice. Albrecht von Graefe, najvidnejši okulist 19. stoletja, je populariziral v praksi oftalmoskop, odkritje fiziologa H. Helmholtza iz l. 1851 (3). Naklonjena družina je mlademu zdravniku omogočila, da se je razgledal po medicinskih centrih. Potoval je na Dunaj, v Pariz in London. V šestih mesecih si je ustvaril približno sliko o stanju tedanje medicine v Evropi. Na Dunaju so ga navdušili nekateri zdravniki, patolog Karl von Rokitansky, dermatolog Ferdinand von Hebra in klinik Josef Škoda. Prvi je s pomočjo novosti v patofiziologiji poskušal doseči varnejšo terapijo, Škoda pa je nove preiskovalne metode, kot perkusijo (utemeljil Auenbrugger, 1761) in avskultacijo (utemeljil Leannec, 1819), pripeljal do znanstvene diagnostike (4). Prvo dunajsko šolo sta sredi 18. stoletja osnovala Flamca Boerhaave in Anton de Haën, učenca

Gerharda van Swietna, osebnega zdravnika Marije Terezije. Slava te šole je že zbledela, po letu 1840 pa je nastala druga dunajska šola z imenitnimi učitelji Škodo, Hebro, Rokitanskim (5). Mednje nedvomno šteje tudi najpomembnejši nemški anatom 19. stoletja Joseph Hyrtl (6). Tako je Billroth pisal l. 1853 iz avstrijske metropole: »Kar sem si želel na Dunaju, upam, da bom dosegel; sodeloval sem na dveh tečajih, namreč pri Hebri o kožnih boleznih in pri Rokitanskijevem asistentu Heschlu o patološki anatomiji. To je prevzaprav demonstracija primerov. Videti mnoge stvari, o katerih sem doslej samo slišal (ali tudi ne), mi je najvažnejše. Tečaj pri Hebri je sijajen, kar nam prinaša, je najnovejše.« (7)

Z dunajskim študijem je bil nadvse zadovoljen, veliko manj s pariškim in londonskim. Ni čudno torej, da je bil njegov pogled vedno obrnjen proti Dunaju in je 1867 tam tudi prevzel vodstvo Druge kirurške klinike.

Berlinsko obdobje

Billroth je na začetku svoje zdravniške prakse doživel podobno usodo kot številni mladi in nepoznani zdravniki. Njegova nova ordinacija je samevala. Ker v dveh mesecih ni dočakal nobenega bolnika, je pomagal pri zdravniku za reveže; on je imel polne roke dela. Naključje je hotelo, da je Billroth izvedel za izpraznjeno mesto na kirurški kliniki pri prof. Bernardu Langenbecku. Ta se ga je dobro spominjal z odlično opravljenega izpita in mu dal priložnost. Konec oktobra 1853 je nastopil službo. Najprej mu je bil zaupan ženski oddelek. Billroth je bil več kot zadovoljen. Dobival je sicer skromno plačilo, omogočeno pa mu je bilo znanstveno delo. V začetku svoje kariere se je posvečal raziskavam tumorjev; mikroskopiral je, se poglobljajl v anatomsko in patološko znanje o njih in 1855 izdal svoje prvo delo *Über den Bau der Schleimpolypen* (O zgradbi sluzničnih polipov). Tudi pri naslednjem Billrothovem večjem delu so njegove mikroskopske študije v neposredni povezavi s kirurško prakso *Untersuchungen über die Entwicklung der Blutgefäße* (Raziskave o razvoju krvnih žil, Berlin 1856) (8).

Leta asistence pri Langenbecku so bila polna negotovosti. Billroth je ves čas iskal primerno priložnost, da bi dobil stalno delovno mesto. Podaljševanje delovnega razmerja za dve leti ga je obremenjevalo. V letu 1856 je umrl berlinski patolog Meckel in Billroth je upal, da se mu ponuja trajnejša rešitev, toda mesto je dobil slavní Rudolf Virchow, nekdanji prosekter v berlinski Charité in avtor znanega dela Celična patologija (1855), ki velja za začetek celularne patologije (9).

Leta 1856 je Billroth v službi prvič napredoval. Postal je prvi zdravnik – asistent prof. Langenbecka in prevzel vodstvo poliklinike. S tem se je njegovo delo vse bolj premikalo v operacijske dvorane, sam pa se je težko ločil od histologije in mikroskopiranja. Veliko je delal, postopoma tudi več publiciral, poučeval splošno in specialno kirurgijo ter vodil praktične operacijske tečaje.

Obsežno histopatološko gradivo, plod nekajletnega dela, je Billroth septembra 1858 objavil v knjigi *Beiträge zur pathologischen Histologie* (Prispevki k patološki histologiji) (10). S kolegoma Gurtlom in Esmarchom je proti koncu berlinskih asistentstkih let začel izdajati revijo z naslovom *Archiv für Chirurgie, unter Mitwirkung von B. Langenbeck, herausgegeben von Esmarch, Gurtl und Billroth* (Arhiv za klinično kirurgijo, izdajatelj B. Langenbeck, uredništvo Esmarch, Gurtl in Billroth). Še eno delo izpod Billrothovega peresa je izšlo v Berlinu. Že kot študenta so ga zanimala zgodovinska obravnavanja v medicini. Proučil je zgodovino strelnih ran in objavil spis *Historischen Studien über die Beurtheilung und Behandlung der Schusswunden vom fünfzehnten Jahrhundert bis auf die neueste Zeit* (Zgodovinske študije o presoji in obravnavi strelnih ran od 15. stoletja do najnovejšega časa) (11). Dokazal je, da ima odprto zdravljenje ran veliko prednosti.

Billrothovo trdo delo od zgodnjega jutra do pozne noči je našlo odmev v nemškem prostoru. Čutil je, da je rojen za ustvarjalno delo, in dolgo časa je iskal odgovornejšo službo. O božiču 1859 je dobil povabilo za direktorja kirurške klinike v Zürichu (12,13).

Züriško obdobje

Največja bolnišnica v Zürichu je sredi 19. stoletja lahko sprejela okoli 4000 bolnikov letno. Kirurški oddelek je imel šest sob s po desetimi posteljami, na otroškem in očesnem oddelku pa je bilo še dodatnih 30 postelj. Na kirurški oddelek je Billroth vpeljal nov red, poostiril higieno, nakupil nov kirurški instrumentarij (pred tem je moral vsak kirurg sam skrbeti za posodabljanje svoje opreme), razširil anatomsko zbirko...

Kmalu se je v Zürichu počutil domačega. Sprejeli so ga kolegi na fakulteti in kliniki, spoznal je nove prijatelje, živel pestro družabno življenje. V dveh letih poučevanja je ugotovil, katerih sprememb bi bil medicinski študij potreben, in 1862 predložil svojo vizijo o reformi študija kot *Ideen über das Studium der Mediziner auf der Hochschule zu Zürich und über die Mittel und Wege, die Lehrmittel zu erweitern und zu vervollkommen* (Misli o študiju medicincev na visoki šoli v Zürichu) (14).

Po odkritju anestetikov je kirurgija dobila krila. Kirurgi so sredi 19. stoletja znali operirati že marsikaj brez bolečine. Problemi so se začeli pojavljati po operacijah; rane so pordečele, bolnike je tresla mrzlica, dobili so vročino in v nekaj dneh se je uresničil znani ironični rek »Operacija uspela, bolnik umrl«. Billroth je v Zürichu prešel od proučevanja patološke anatomije k študiju infekcije ran. Skrbno je delal poskuse, si beležil rezultate, analiziral in sklepal. Po temeljitih raziskavah je objavil tri študije; prvo 1861, drugo tri leta kasneje in tretjo 1868. Leta 1862 je v svojo prakso uvedel odprto zdravljenje ran, najprej pri amputacijah, pozneje tudi pri odprtih zlomih, vendar le na ekstremitetah; izkušnja, ki jo je že pol stoletja pred njim prav tako na Dunaju propagiral dr. Vincenz Kern! Pri tem se moramo zavedati dejstva, da so pred ero antiseptike vse rane pokrivali z nečistimi krpami ali t. i. suho šarpijo (bombažno prejo), ki je bila vse prej kot čista (15). Leta 1865 je Billroth namesto šarpije začel uporabljati vato, ki jo je bilo mogoče močiti. Naslednji korak je bilo redno merjenje telesne temperature. Billroth je poskušal odkriti vzročno zvezo med ranami in pojavom mrzlice, a mu ni uspelo. Znanstveni dokaz o parazitarnih vzrokih infekcij so dala šele spoznanja Roberta Kocha (1878) in Luisa Pasteurja. Predhodnika mikrobiologije Italijan Fracastoro v 16. stol. in Marko Anton Plenčič iz Solkana sredi 18. stol. sta predvidevala obstoj specifičnih povzročiteljev za specifične bolezni in menila, da so očem nevidni (16).

Neodvisno od Billrotha je v Glasgowu poskušal preprečevati infekcije ran z najrazličnejšimi sredstvi škotski kirurg Joseph Lister (1827–1912) in 1867 odkril karbolno kislino. Ta je v veliki meri varovala pred vnetji; tako je antiseptika dramatično spremenila operative rezultate kirurgov po vsem svetu (17). Billroth je bil po naravi skeptik in se je moral o vsaki stvari najprej prepričati sam. Zato tudi ni takoj začel uporabljati karbolne kisline. Z odprtim zdravljenjem ran je imel zelo dobre izkušnje in ni čutil potrebe po novi metodi. Šele v svojem dunajskem obdobju je poslal asistenta Wölflerja v Glasgow in po njegovem navdušenju 1878 na svoji kliniki uvedel antiseptiko s karbolno kislino (18). Čeprav Billrothu v njegovih delih o mrzlicah ni uspelo odkriti vzroka zanje oziroma povzročiteljev, je bilo veliko vredno že njegovo spoznanje, da stopnje mrzlice ne pogojujejo velikost, način in teža poškodb. Zelo pomembno je, da je vpeljal termometrijo v vsakdanjo prakso (19).

Standardna dela kirurgije

Billroth je po večletnem züriškem delovanju objavil svoje izkušnje in znanstvena dognanja v priročniku za študente in zdravnike *Allgemeine chirurgische Pathologie und Therapie* (Splošna kirurška patologija in terapija, 1863) (20). Povezal je anatomske raziskave in klinična izkustva in po zgledu angleške strokovne literature priročnik razdelil v 50 poglavij. Delo je urejeno sistematično, vodi od posamičnega k splošnemu, od preprostejših vsebin do zahtevnejših in usmerja k praktični kirurgiji. V njem je poudarjena povezava kirurgije z interno medicino. To, v mojstrskem jeziku napisano delo, je imelo velik uspeh. Billroth je z njim dal praktični kirurgiji trdno teoretično, anatomsko in fiziološko podlago. Strokovnjaki so bili navdušeni. Kmalu so sledili prevodi v francoščino, angleščino, italijanščino, španščino, madžarščino, poljščino, ruščino,

srbsčino, hrvaščino in japonsčino. To je bila senzacija za tisti čas! Kritičnim kolegom, ki so si želeli obsežnejšo predstavitev, je Billroth odgovoril v predgovoru k 2. izdaji (1866), malenkostno predelani in posodobljeni: »Rad bi poudaril, da knjiga nima namena izčrpati predmeta; naj zamika za kirurgijo zainteresirane in jim približa znanstvena stališča. Obenem naj jih pouči o osnovnih načelih za prakso in poznejši študij.« (21) Že čez leto dni je bila potrebna nova izdaja. Billroth je izjavil, da ta uspeh sicer godi njegovi nečimrnosti in denarnici, ne daje pa mu niti desetine zadovoljstva, ki ga je doživljal, ko je svoja prejšnja mala znanstvena dela z očetovskim pogumom pošiljal v svet. Različne publicistične izkušnje so mu omogočale, da je s kritičnim pogledom ocenil modne načine v znanstvenem pisanju, ki so povzemali snov v kratkih pravilih; njim nasproti je postavil svojo metodo pisanja. Prizadeval si je, da ne bi takratni principi pisanja postali temelj njegovega pisanja, pazil pa je tudi na ažurnost prispevkov, ki jih je pregledoval kot urednik revije *Archivi za klinično kirurgijo* (l. 1860 ustanovil Langenbeck). S še večjo skrbnostjo in prizadevnostjo se je posvetil priročniku *Handbuch der allgemeinen und speziellen Chirurgie* (Priročnik splošne in specialne kirurgije) (22), ki ga je 1865 izdal skupaj z dunajskim kolegom Franzem von Pitho (1810–1875). Med sodelavce je povabil skoro vse, ki so se v nemški, švicarski in avstrijski kirurgiji uveljavili, Friedricha von Esmarcha (1823–1908), Ernsta Juliusa Gurtla (1825–1899), Theodorja Kocherja (1841–1917), Georga Alberta Luckeja (1829–1894), Gustava Simona (1824–1876), Karla Thierscha (1822–1895) in Richarda Volkmanna (1830–1889). Tako raznolik ansambel je bilo nemogoče enotno uglasiti, zato je ostalo povabilo le na papirju, družilo pa jih je skupno delo v novoustanovljenem stanovskem društvu.

Medicinsko znanost in družabnost naj bi pospeševala redna srečanja *Medicinski venček v Zürichu*, ki jih je Billroth začel 20. maja 1865. Vsaka dva tedna so se pod njegovim predsedstvom srečevali profesorji in študenti medicinske fakultete ter v Zürichu službujoči zdravniki, izmenjavali misli in izkušnje. Na začetku sestanka je kak študent imel kratko predavanje, sledila je razprava. Družabni večer je vedno začel Billroth s klavirskimi improvizacijami. Pri veselem požirku so ostajali dolgo skupaj.

Billroth si je pridobil sloves prizadevnega kirurga; novembra 1864 so ga povabili na heidelberško fakulteto. Ponudbo iz Rostocka l. 1860 je bil takoj odklonil, tokrat pa se je odločil, da bo odpotoval v Heidelberg. Da ga v Zürichu ne bi izgubili, so mu ponudili ugodnejše gmotne možnosti in ga v veselje sodelavcev in študentov zadržali.

Züriški kolega Karel Tiersch je spodbudil Billrotha, da bi svoje delo statistično preverjal. Tega velikega projekta se je lotil z enako delovno vnemo in entuziazmom kot vsakega dela. Za obdobje 1860–1865 je obdelal 3500 anamnez svojih bolnikov; da pa bi bilo delo še temeljitejše, je bolnikom sledil tudi po odpustu. Zato je na občinske in župnijske urade naslovil kar 15.000 (!) pisem. Vse dobljene rezultate je dal na vpogled. Nihče do tedaj ni imel poguma, da bi pokazal tudi neuspehe, on pa je to storil. Zato so rezultati velikokrat naredili napačen vtis in pripeljali do nepravilnih sklepov. Z doslednostjo je v korist medicinske znanosti in bolnikov Billroth zahteval odkrito priznavanje resnice. Svoje v Zürichu začeto statistično delo je v obliki letnih poročil kljub velikim službenim obremenitvam nadaljeval 16 let. Prva njegova publikacija te vrste je knjiga *Chirurgische Klinik, Zürich 1860–1867. Erfahrungen auf dem Gebiete der praktischen Chirurgie* (Kirurška klinika, Zürich 1860–1867. Izkušnje v praktični kirurgiji). Z njo se je Theodor Billroth zapisal med pionirje statističnih metod v medicini.

Služba človeku

Billroth je imel odlično kirurško tehniko, je pa tudi globoko sočustvoval z usodo bolnikov; ti so neomajno zaupali v njegove zdravniške sposobnosti. Sodelavci so cenili predvsem človeške kvalitete pomembnega kirurga. Njegova zavzetost in veselje do dela sta bila neskončna. Ob sedmih zjutraj je začel (pred tem je vsako jutro vabil na svoji violi), do osmih je imel operacijski tečaj. Sledilo je enourno predavanje, nato je šel na vizito. Od 10.30 do 12 je imel govorilno uro in nato je operiral do 14. Po kratkem opoldanskem odmoru se je od 15. ure dalje posvečal eksperimentalnim raziskavam. Vmes je opravil potrebne operacije in obiskal paciente. V

Theodor Billroth
(ploski relief
Lojzeta Dolinarja, 1965)

poznih popoldanskih urah je prišlo na vrsto publicistično delo. Večer pa je pripadal družini in prijateljem umetnosti. Neredko pa je dolgo v noč trajalo njegovo znanstveno delo.

Pri vseh uspehih je Billroth ostal skromen človek; tuja mu je bila težnja za materialnim bogastvom. S svojim življenjem je bil popolnoma zadovoljen. Nekako tako je zapisal kolegu Hissu v pismu 9. aprila 1866.

Ustvarjalna züriška leta je Billrothu zagrenila smrt osemletnega sina. Umrli je zaradi škrlatinke. Vsa družina je bila pretresena, odpovedala se je živahnemu družabnemu življenju. Billroth je iskal priložnosti za zamenjavo službe. Dogovarjal se je z Leipzgom in Berlinom, najbolj pa si je želel oditi na Dunaj. Tam je leta 1865 umrl kirurg Franz Schuh in je bilo mesto na Drugi kirurški kliniki prosto. Tokrat je šlo vse gladko; 12. maja 1867 je bil Billroth uradno imenovan za c.kr. profesorja Druge kirurške klinike. Čutil je, da se v njegovo življenje spet vračata zadovoljstvo in sreča.

Dunajska mojstrska leta

Avstrijci niso bili navdušeni nad izbiro Theodorja Billrotha za profesorja kirurgije na dunajski medicinski fakulteti. Bil je Prus in povrh še protestant. Sicer je prihajal iz nevtralne Švice, a v njihovih očeh je ostal Prus in s tem zastopnik sile, katere stremljenje po širitvi ozemlja je pred nekaj meseci stalo življenje 43.000 ljudi v prusko-avstrijski vojni (1866).

Ko so si fevdalnoabsolutistične sile, ki jim je revolucionarna Francija prizadela hude izgube, v dobi restavracije spet opomogle, se je proti vsem liberalnim in demokratičnim stremljenjem usmerjeni boj obrnil tudi proti medicinskemu napredku. Politični obnovi je sledila obnova preživelih medicinskih teoremov in dogem. Protagonist in gibalo teh spletk je bil dvorni

zdravnik, dunajski modni zdravnik in direktor medicinske fakultete *Joseph Andreas von Stiff* (1760–1836). Njegov program, ki mu je vtisnila pečat samovolja policijske države, se je prav tako usmeril proti zdravstveno-političnim pridobitvam, proti napredku v medicinskem pouku, znanosti in organizacijski strukturi. V neugodnem ozračju Stiffovega časa (1803–1836) se je znižala raven medicinskega Dunaja, povprečnost je dobila rodovitno gojišče. Ni manjkalo sposobnih praktikov, a v teoretičnem in raziskovalnem delu niso imeli pravih vzornikov. V tem času je na Dunaju nastal operatorski zavod, ki ga je sprva vodil *Vinzenz Kern* (1760–1829), zdravnik, pomemben tudi za Slovence, saj je na Kranjsko vpeljal cepljenje proti črnim kozam. Začel je z odprtim zdravljenjem ran, ki mu je prineslo evropsko slavo, vendar so njegovi nasledniki pozabili na nekatere njegove dosežke; med drugim je pol stoletja za njim Billroth na istem mestu ponovno odkrival odprto zdravljenje ran (23, 24).

Revolucionarno leto 1848 je prineslo zahteve študentov in mladih znanstvenikov po reformi medicinskega študija, posebno po uvedbi svobodnega poučevanja in učenja. Prav tako naj bi bila fakultetna ustava zagotovila avtonomijo učnega osebja in odstranila državne predpise. Ustanovitelj nove, zahtevam časa primerne ureditve študija je bil Frankov (*Johann Peter Frank*, utemeljitelj socialne medicine in higijene) učenec *Ludwig von Turkheim* (1777–1846). Na njegovo pobudo je bilo ustanovljeno *Društvo zdravnikov na Dunaju* (1837). Zanimivo pri tem je, da je Društvo zdravnikov na Kranjskem nastalo kot tretje v Evropi; po dunajskem je bilo ustanovljeno še praško. Turkheimov napredni študijski načrt je temeljil na najnovejših naravoslovnih spoznanjih in demonstrativnem pouku. Turkheim je ustvarjal prve pogoje za nastanek novega razcveta dunajske medicine, izpeljal pa jih je patolog *Karl von Rokitansky*.

Theodor Billroth je med študijskim potovanjem 1853 spoznal pridobitve mlajše dunajske šole. Njegov neposredni predhodnik *Franz Schuh* je na podlagi objavljenih del in pouka *Rokitanskega* in *Škode* dosegel prodor avstrijske znanstvene kirurgije. Schuh je v Drugo kirurško kliniko, ustanovljeno 1841, uvedel znanstveno utemeljeno diagnostiko in s tem razširil terapevtske možnosti. Ob eksperimentalni kirurgiji se je predvsem posvetil raziskovanju tumorjev in zlasti razlikovanju med malignimi in benignimi tvorbami.

Direktor Prve kirurške klinike je bil ob Billrothovem nastopu službe *Johann Heinrich Dumreicher von Österreich* (1815–1889). Bil je dober predavatelj, študentom prvih semestrov je nazorno posredoval znanje. Ni pa bil med tistimi, ki so pozdravili Billrothov prihod na Dunaj. Vedel je, da ni kos mnogostranski nadarjenosti tekmece na Drugi kirurški kliniki. Pa prenesel je spor, ki ga je imel z *Langenbeckom*, Billrothovim učiteljem, tudi nanj. Theodor Billroth je prišel ob pravem času, da povede k novemu višku že zbledelo slavo mlajše dunajske šole.

Dobro je sodeloval s Franzem von Pitho; ta je od l. 1857 vodil Jožefovo akademijo. Leta 1865 sta skupaj spisala knjigo *Handbuch der allgemeinen und speziellen Chirurgie* (Priročnik splošne in specialne kirurgije). Billroth si je zastavil daljnosežni cilj. Ni mu bilo do enkratnih senzacionalnih uspehov, ampak za široko kirurško prakso z zagotovljenimi standardnimi operacijami. To je zahtevalo znanstveno podlago.

Billroth je s človeško širino mimogrede osvojil srca in misli svojih asistentov. Ustvaril je močan in zvest kolektiv. Povezovali so jih skupno delo in prijateljski odnosi. Na Dunaju je nadaljeval statistično delo, sicer pa je bil osredotočen na kirurško zdravljenje novotvorb, hudih poškodb in kroničnih bolezni kosti in sklepov.

Ob prevzemu Druge kirurške klinike je imel 62 postelj, v letu dni je njihovo število povečal na 90, a še ni bil zadovoljen. Število postelj je bilo še vedno nižje kot v Zürichu. Čeprav je bil preobremenjen z delom, je nadaljeval s statistiko in predložil poročila o tem v letih 1869, 1870 in kasneje 1871 do 1876. Žal je pri statističnem delu ostal osamljen. Čeprav je bilo spoznanje grenko, je vedel, da je na pravi poti. Statistična poročila 16 let njegove prakse so neprecenljiv dokument; kažejo njegovo znanstveno in človeško veličino.

Billroth je v svojem raznolikem življenju marsikaj doživel. Kot zdravnik se je srečal tudi z zdravljenjem na bojišču. Prostovoljno! V francosko-pruski vojni se ni mogel odreči skušnjavi, da kot Prus odhiti rojakom na pomoč. Z asistentom Vincenzem Czernyjem (1842–1916) sta 28. julija

1870 odpotovala v Stuttgart. Po bitki pri Weissenburgu (Wissenbourg) so na stotine ranjenih zasilno oskrbovali le štirje mestni zdravniki. Billroth so ranjenci pripovedovali, kako so jih dva do tri dni s samokolnicami in vozovi vozili do železnice in zdravniško slabo oskrbljene odlagali v tovarne vagone. V zmešnjavi je Billroth prevzel organizacijo weissenburških vojaških bolnišnic. V mesecu dni je uredil medicinsko oskrbo, nato so ga pozvali v Mannheim, da prevzame vodstvo rezervnih lazaretov. Te je dotlej oskrboval Richard Volkmann; njega so premestili v Metz. Billroth se je zelo zavzemal za humano ravnanje z vojnimi ujetniki. Konec septembra se je moral vrniti ponovno na Dunaj; klicale so ga pedagoške obveznosti. Svoje izkušnje iz vojnega časa je popisal v delu *Chirurgische Briefe aus den Kriegs-Lazaretten in Weissenburg und Mannheim 1870* (Kirurška pisma iz vojnih lazaretov v Weissenburgu in Mannheimu 1870) (25). Prva pisma so obarvana s patriotskimi čustvi, od enajstega naprej pa imajo veliko strokovno vrednost: obravnavajo vojaško-medicinsko-etična vprašanja; Billroth opisuje humano ravnanje z nasprotniki, kirurško oskrbo vojnih ran, ureditev lazaretov, prevoz ranjenec in ponovno problem infekcije. Njegovo ponovno srečanje z inficiranimi ranami, tokrat na bojišču, ga je spodbudilo, da je znova opazoval rane in iskal vzroke za pojav vročice. Poglobil se je v teoretske osnove, k sodelovanju je celo pritegnil vodilnega biologa tedanjega časa F.J. Cohna (1828–1898). Po več kot petletnem delu je 1874 izdal obsežno knjigo *Untersuchungen über die Vegetationsformen von Coccobacteria septica und den Anteil, welchen sie an der Entstehung und Verbreitung der accidentellen Wundkrankheiten haben; Versuch einer wissenschaftlichen Kritik der verschiedenen Methoden der antiseptischen Wundbehandlung* (Raziskave vegetativnih oblik kokobakterije septicke in delež, ki ga imajo pri nastanku in razširjanju naključnih bolezni zaradi ran s podnaslovom Poskus znanstvene kritike metod antiseptičnega ravnanja z ranami) (26). Billroth je takrat podlegel dvojni zmoti. Domneval je, da je gnitje vzrok septikemije, na mikroorganizme pa je gledal kot na različne oblike ene same polimorfne bakterije.

Tudi Robert Koch, čigar epohalne študije o vnetju ran (sepsi) so končno znanstveno dokazale njihov parazitarni izvor, je bil Billrothu dolžan za mnoge spodbude. Pisal je svojemu spoštovanemu kolegu: »Ko sem začel svoje prve raziskave, sem bil popolnoma pod vtisom vaših študij o kokobakteriji septicke, ki so bile takrat izdane, in tega vtisa še do danes nisem izgubil.«

Theodor Billroth ni vztrajal na svojem stališču; bil je pripravljen popraviti svoje zmote.

Kirurška ledina

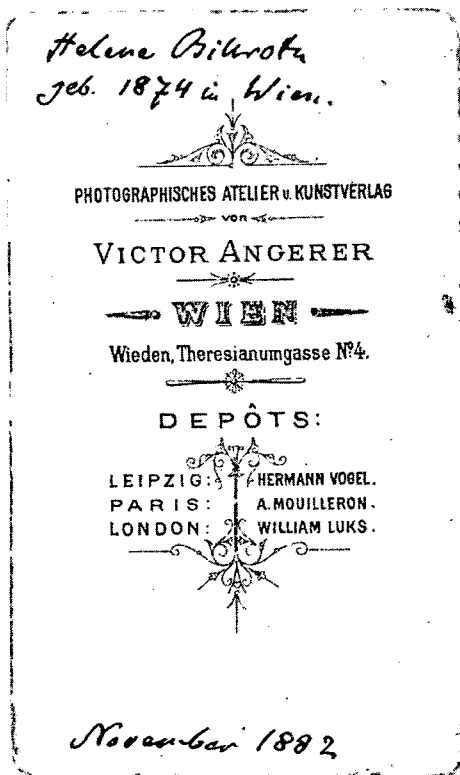
Theodor Billroth je z uvedbo nujnih reform in s pionirskimi deli prinesel dunajski kirurgiji svetovno slavo. Oranje kirurške ledine in razvoj novih operacijskih postopkov so bili možni le zato, ker svoje kirurške umetnosti ni jemal kot dovršeno tehniko, ampak se je opiral na histološko in patofiziološko znanje. V svojem delovanju je združil teorijo, sijajen kirurški postopek in vizijo. V Billrothovem času se je uresničila večtisočletna želja kirurgov. Uporaba narkoze z etrom (1846) in kloroformom (1847), uvedba antiseptice (1867), ki se je po odkritju povzročiteljev infekcij razširila še na asepto (1881), so bolnika odrešile bolečin in preprečile infekcijo ran. Tako so se v Billrothovem času združile odločujoče objektivne in subjektivne možnosti za uspešno kirurško delo. Po zgledu britanskega kirurga *Thomasa Spencerja Wellsa* (1818–1897) je Billroth že v Zürichu operativno odstranjeval jajčnike in tako operacijo uvrstil v standardni kirurški program. Operativno zdravljenje tumorjev na jajčnikih je že v letu 1809 še brez anestezije in antiseptičnih metod opravljal ameriški kirurg *Ephraim Mac Dowell* (1771–1830). Francoski kirurg *Emile Pean* (1830–1898) je prenesel novico o tem v Evropo in angleški kirurg *Thomas Spencer Wells*, začetnik trebušne kirurgije, je uveljavil to operacijo tudi v Evropi. Veljala je za edino učinkovito zdravljenje tumorjev na jajčnikih, a mnogi kirurgi so jo še vedno odklanjali; bali so se vnetja trebušne mreže (peritonitisa).

Billroth se na področju ginekološke kirurgije priznava za učenca *Spencerja Wellsa*. Ni si prisvajal vloge inovatorja, bolj posrednika. Zavedal se je, da je medicinska veda obsežna in nepregledna, zato je ob sodelovanju z drugimi kirurgi širil obseg operativnega dela.

Na operativno ledino je Billroth stopil prvič v l. 1871 z rezom požiralnika. Brezupni položaj bolnikov z rakom na požiralniku ga je pripeljal do zamisli, da bi odstranil njegov bolni del. Po študijah na truplih, temeljitih anatomskih in fiziološkoeksperimentalnih delih je pri nekem psu izrezal centimeter in pol dolg kos požiralnika. Dokazal je, da se je z rednim sondiranjem mogoče izogniti zožitvi požiralnika zaradi brazgotinjenja. Prišel je do ugotovitve, da lahko operacija uspe tudi pri človeku. Tako je 1877 njegov nekdanji asistent *Vincenz Czerny* izpeljal prvo delno odstranitev požiralnika v vratnem delu (parcialna oesophagotomia, diagnoza rak požiralnika v vratnem delu). Operativni posegi pri raku na požiralniku v prsnem delu so bili možni šele, ko je Billrothov učenec *Johann von Mikulicz* (1850–1905) odkril ravnanje z različnimi pritiski v prsnem košu, po nemškem zdravniku *Ferdinandu Sauerbruchu*, začetniku prsne kirurgije (27).

Billrothu gre primat tudi pri odstranitvi grla (laryngectomy), leta 1873. Duhovni oče kirurgije grla je bil glavni kirurg pariške bolnišnice *Hôtel-Dieu Pierre Josef Desault* (1744–1795). Priporočal je, da se po odstranitvi grla v zožitve napeljejo kanile. Prva operativna cepljenja grla so opravili pri odstranitvah tujkov, njihov začetnik je bil *Francoz Pelletan* (1788). Tudi Billrothov berlinski učitelj *Langenbeck* je 1822 izvedel ponesrečeno razcepljenje grla. Prvi poskus operacije grla zaradi odstranitve tumorja je 1844 opravil Nemec *Ehrmann*, ni pa mogel rešiti problema rekonstrukcije dihalne poti. Pripravljalna dela za Billrothovo zgodovinsko dejanje je opravljal *Czerny* še v času, ko je bil njegov asistent. Želel je ugotoviti, ali je odstranitev grla izvedljiva in kdaj je indicirana.

Po podrobno pripravljenem načrtu za operacijo jo je Billroth prvič izpeljal 24. novembra 1873. Razklal je grlo in odstranil tumor leve glasilke. Že čez en mesec je prišlo do ponovitve, ki

Billrothova hčerka *Helene*; na hrbet fotografije je Billroth napisal njene rojstne podatke in čas nastanka fotografije

je bila povezana z zelo težkim dihanjem. Nato je Billroth 31. decembra 1873 grlo v celoti odstranil in mu vstavil umetno grlo, ki sta ga izdelala njegova učenca Vincenz Czerny in Karl Gussenbauer (1842–1903). S pomočjo tega je bolnik mogel govoriti (umrl je po devetih mesecih zaradi ponovne rakave rasti). Billrothovemu sijajnemu uspehu, o katerem je Gussenbauer izčrpno poročal, so sledila razočaranja. *Karl Thiersch* (1880) pa je kirurški postopek poenostavil in dosegel izboljšanje operativnih rezultatov.

Skupaj s *Theodorjem Kocherjem* ima Billroth velike zasluge za kirurgijo ščitnice. Izpopolnil je tehniko za odstranitev golše (predvsem delno odstranitev in izluščanje) in navdušil svoja učenca *Antona von Eiselsberga* (1860–1939) in *Antona Wölflerja* za osnovne kirurške posege na golši (28).

Veliko pozornost je Billroth posvečal tudi narkozi. Že v začetku svoje kirurške prakse (l. 1857) je delal z amilinom (pentalom). Smrtni primeri s kloroformom so ga napotili k temu, da razvije nov narkotik (3 dele kloroforma in po en del alkohola in etra), čemur je nato večina kirurgov veliko let dajala prednost kot t.i. Billrothovi mešanici.

Zaradi obsežnih klinično-operativnih del in poučevanja Billroth ni imel časa, da bi nadaljeval delo za tehnični razvoj kirurgije in drugih, za kirurgijo pomembnih predkliničnih predmetov. Moral se je tudi odreči ponovni predelavi svoje najbolj znane knjige *Splošna kirurška patologija in terapija*. Za 9. izdajo je pridobil svojega učenca in prijatelja *Alexandra von Winiwarterja*. Pooblastil ga je, naj ne vztraja pri dotedanji verziji, in izrazil izrecno željo, da se celotna knjiga pri naslednjih izdajah vedno bolj predelava po nazorih mlajše kirurške generacije. Svojemu nasledniku je svetoval le, naj ne bo knjiga preobsežna, in se nesebično odpovedal honorarju. V predgovoru k 9. izdaji svojega slavnega učbenika se je avtor poslovil. Winiwarter je v naslednji izdaji knjigo posodobil in razširil in bil na Billrothovo željo imenovan za soavtorja.

Nedvomno predstavlja višek Billrothovega kirurškega dela prispevek h kirurgiji želodca in črevesja. Podobno kot pri kirurgiji grla so bili opravljeni prvi posegi na želodcu zaradi odstranitve tujih teles. Znanstveno kirurgijo želodca je Theodor Billroth uvedel leta 1881. Že dolgo je razmišljal o možnosti za odstranitev rakavega želodca. Teoretično in eksperimentalno je isti problem 1810 predstavil neki zdravnik Theodor Merrem v svoji disertaciji.

Uspešna delna resekcija požiralnika je spodbudila Billrothova učenca Gussenbauerja in Winiwarterja, da sta se začela sistematično pripravljati na delno odstranitev želodca. Na patološko-anatomskem inštitutu sta temeljito razčlenila različne operativne protokole, opravila sta poskuse na psih in dokazala, da je mogoče živeti tudi z želodčnim krnom. Leto ali dve pred njima sta pariški kirurg Jules Emile Pean in njegov kulmski kolega Ludwig Ritter Rüdiger von Rydygier tvegala nekaj resekcij rakavega želodca. Ker pa so bolniki nekaj dni po operaciji umrli, sta opustila nadaljnje poskuse.

Konec januarja 1881 so na Billrothovi kliniki sprejeli 43-letno bolnico, mater osmih otrok, z rakavo rasti na prehodu želodca v dvanajstnik (karcinom pilorusa); bila je v brezupnem stanju. Po natančnih posvetovanjih s šefom Prve kirurške klinike se je Billroth odločil za operacijo, ki je postala zgodovinska. S pomočjo anesteziista Barbierisa sta v enoinpolurni operaciji bolnici odstranila rakavi del želodca in preostali del prišla na dvanajstnik. Dan potem je bilo bolničino stanje vidno boljše, okrevala je celo hitreje, kot so pričakovali. Pri želodčni resekciji je bila posebna težava neskladnost prečnega reza želodca z dvanajstnikom, oboje je bilo potrebno izravnati pri šivanju. Obstajala je nevarnost za zastajanje hrane v nastalih žepih, za perforacije in popuščanje šivov. Po odstranitvi bolnega dela želodca je Billroth povezal želodčni krn z dvanajstnikom (*metoda Billroth I*, gastroduodenostomoza). Ta postopek, ki ga kirurgi še danes uporabljajo, so nekateri kirurgi modificirali (Theodor Kocher, Hans von Haberer – opravil je nad 3.000 želodčnih resekcij – in Max Madlener) (29, 30).

Pri karcinomu pilorusa, ki ga ni bilo mogoče operirati, je Billrothov učenec Wölfler (pri njem je na graški medicinski fakulteti študiral Edo Šlajmer) na podbudo Carla Nicoladonija (1847–1902) prvokrat izpeljal operativno povezavo želodca in tankega črevesa (gastroenterostomoza). Billroth je ta postopek uporabil pri svoji napovedani drugi metodi želodčne resekcije

(*Billroth II*), pri kateri je želodčni krm prišel na zgornjo zanko tankega črevesa in dvanajstnik slepo zaprl. Tudi to metodo so večkrat nebstveno spremenili, med drugimi Kroenlein, Eiselsberg, Mikulicz, Polya-Reichel.

Želodčne resekcije so kasneje opravljali tudi pri brazgotinastih zožitvah in tumorjih ob izhodu iz želodca (pylorus). O prvih osmih želodčnih operacijah do 1885 je obširno poročal Billrothov učenec *Viktor von Hacker* (1852–1933). Njemu se je pridružil *Anton von Eiselsberg* (dunajski učitelj kirurgije Franca Derganca star.) in pisal o kirurških posegih od marca 1885 do oktobra 1889. V tej dobi so na Billrothovi kliniki opravili 37 želodčnih resekcij in 19 gastroenterostomoz. Največji problem je ostajala operacijska tehnika, natančneje – povezava debele želodčne stene s tankim dvanajstnikom. Najpogostejši vzroki smrti po odstranitvi zadnjega dela želodca (resekcija pilorusa) so bili posledica tehničnih napak, največkrat zaradi ne dovolj tesnega šivanja in ker so popustili šivi (dehiscenca šivov). Zato je Billroth želodčne in črevesne šive delal izredno vestno.

Razmere, v kakršnih je Billroth delal, že dolgo niso ustrezale niti higienskim predpisom, kaj šele sodobnim merilom. Čeprav je veljal za kirurško veličino v mednarodnem prostoru, niti njegovi uspehi niso mogli prepričati državnih organov, da bi zgradili novo kirurško kliniko. Sam je naročil pri znanem dunajskem arhitektu Franzu von Gruberju načrt za klinično zgradbo po lastnih zamislih. Žal izgradnje ni dočkal. Nadaljeval je svoje delo z jasno zastavljenimi cilji. Na X. mednarodnem medicinskem kongresu, na katerem je bil poleg lorda Listra izvoljen v častno predsedstvo, je med razpravami poročal o 124 resekcijah želodčno-črevesnega kanala, o gastroenterostomozah in odpravljanju brazgotin zaradi kroničnih bolezenskih procesov. Težišče njegovega referata so bile operacijske metode in tehnike. Poudaril je pomen operacij pri brazgotinastih zožitvah črevesja in pilorusa ali pri neozdravljivih črevesnih fistulah. Med drugim je izrazil prepričanje, da kdor je doživel izboljšanje pri bolnikih po odstranitvi pilorusnih ali črevesnih zožitev, ne bo dvomil o tem, da ti bolniki del življenja, ki jim je še preostal, po operaciji prežive z veliko boljšim počutjem, ne bruhaajo več in lahko vsaj po malem jedo. Žal pa se z resekcijo pri želodčnem ali črevesnem raku pogosto ne doseže radikalno ozdravljenje. Billroth je sklenil svoj referat z upanjem, da bodo tehnične pomanjkljivosti v prihodnosti odpravljene (31).

Poleg opisanega je Theodor Billroth tudi na drugih področjih svoje stroke naredil odlične stvari. Omenimo le opekline, ozeblino, zmečkanine, raztrganine, transplantacijo tkiv in kosti, osteotomije. S pisanjem pa se je posvečal tudi transfuziji krvi, nauku o tumorjih, kirurškim inštrumentom, operacijam itd. Mnogovrstne so bile njegove spodbude še na drugih medicinskih področjih, posebno v urologiji in ginekologiji. Izboljšal je tehniko odstranjevanja cist na jajčnikih, opravil številne odstranitve maternice itd. Pri zatiranju raka se ni omejil le na kirurške posege. Z zanimanjem je v začetku devetdesetih let sledil predlogu Dumreicherjevega učenca Alberta von Mosetig-Moorhafa (1838–1907) o vbrizgavanju anilinskih barv za zajezitev rasti karcinomov.

S svojim gigantskim delom je Billroth odločilno spremenil delež kirurgije v celotni medicini. Ob skupnem delu je premagal dotedanje meje z interno medicino. Sredi našega stoletja zapisana ugotovitev kirurga Hansa von Habererja, da so Billroth in njegovi učenci uvedli metode, s katerimi še danes v njihovi prvotni ali dopolnjeni obliki zdravimo bolezenske spremembe želodca in dvanajstnika, pove, kako izreden strokovnjak je bil prof. Billroth.

Reforma medicinskega šolstva

Ugledni kirurg se je zavedal pomena kvalitetnega poučevanja, zato se je zavzemal za korenito reformo medicinskega študija. Prizadeval si je za prostorsko razširitev fakultete, za omejen vpis (*numerus clausus*), ker v njegovem času vsaj tretjina študentov ni mogla na predavanja oz. vaje, saj preprosto zanje ni bilo prostora! Temeljito kot vseh drugih stvari se je lotil reforme študija. Proučil je vso možno literaturo in se obrnil celo na utemeljitelja celične patologije Rudolfa Virchowa – tudi on se je svoj čas ukvarjal s podobno temo – in po večletnih pripravah 1876 izdal študijo *Über das Lehren und Lernen der medicinischen Wissenschaften an den Universitäten der Deutschen Nation nebst allgemeinen Bemerkungen über Universitäten* (O

poučevanju in učenju medicinskih znanosti na univerzah nemške narodnosti poleg splošnih opomb o univerzah). Delo je naletelo na buren odmev. Ni čudno! Billroth je ubiral polemične tone in črtil ministrske figure, grajal nemogoče razmere na fakulteti ter s konstruktivnimi predlogi poskušal izboljšati obstoječe stanje. V svojem delu je tudi upošteval zahtevo cesarja Jožefa II. On je zapisal, da se ne smejo študentje medicine učiti ničesar takega, kar bi potem redko ali sploh nikdar mogli uporabiti v dobro države. Vendar je utemeljeval potrebo po teoretičnem predznanju. Pravi namreč, da mora vsak študent znati vsaj malo mikroskopirati in uporabljati laboratorij. Naravoslovna metodologija mora biti za medicinca osnova. Knjiga ima tudi svoje pomanjkljivosti; podcenjuje npr. pomen in vlogo socialne medicine in higiene. Billrothu se je namreč zdela družbena vloga človeka kot posameznika nepomembna. Zaradi številnih očitkov se je po desetih letih odločil in objavljeno delo dopolnil s spisom *Aphorismen zum Lehren und Lernen der medizinischen Wissenschaften* (Aforizmi k poučevanju in učenju medicinskih znanosti) (32). V osnovi ni spremenil svojih pogledov; trdno stoji na prepričanju, da lahko medicino študirajo le inteligentni ljudje, da morajo biti predani svojemu poklicu, pravi, da jim mora delo postati pravi življenjski užitek... Billroth je bil prepričan, da je potrebno od vlade zahtevati spremembe, ker bo v razvoju zaostal, kdor ne napreduje.

Billrothova kirurška šola

Veliki učitelj in zdravnik je svoje znanje nesebično delil z učenci. Nad svojimi asistenti je bdel z očetovsko ljubeznijo, jih vodil, spodbujal, usmerjal in jim pomagal priti na pomembne položaje v evropskem prostoru. Dobili so jih Czerny v Freiburgu, Wölfler v Gradcu, Gussenbauer sprva v Ličgu, po Billrothovi smrti pa je njega nasledil na Dunaju, Eiselsberg sprva v Utrechtu, kasneje v Königsbergu in od 1901 na Dunaju, Mikulicz v Krakovu (33). Tako se je razširila Billrothova šola po vsej Evropi.

Sprašujemo se, kako se je Billroth ob tolikem delu sproščal, kje je iskal inspiracije, kaj ga je v delu spodbujalo. Da je bil genialen človek, je po vsem povedanem že več kot jasno, hkrati je bil izredno nadarjen za glasbo. Billrothova stara mati, rojena Willich (morda je ime slovanskega izvora!?) je bila pevka v berlinski operi, njegov stari oče pa se je prav tako navduševal nad lepimi umetnostmi. Igranje na klavir je bilo Billrothu bila skozi vse življenje v veliko veselje in sprostitiv. Že v Zürichu je bil duhovni vodja prijetnega preživljanja prostega časa med zdravniki in študenti. Zbirali so se ob večerih dvakrat mesečno. Začeli so s strokovnim predavanjem, debato pa nadaljevali ob glasbi. Billroth je virtuožno igral različne klavirske partiture, tudi najzahtevnejše. V Zürichu je spoznal glasbenike, s katerimi je igral v godalnem kvartetu. Pridno je vadal violo, da je bil kos profesionalcem. Sam je celo komponiral in prav tako v Zürichu spoznal tudi Johannes Brahmsa. Življenje na Dunaju je med njima stkalo prijateljstvo, ki je trajalo. Billroth je bil glasbeno tako razgledan, da mu je Brahms dal vsako novo delo prvemu v pregled in recenzijo. Tudi prva izvedba je bila običajno na Brahmsovem domu. Ohranjena bogata korespondenca med znanima možema je izšla v knjigi *Billroth im Briefwechsel mit Brahms* (Billrothovo dopisovanje z Brahmsom) (34). Ni naključje, da je Billroth kot velik poznavalec glasbe dolga leta pisal glasbene kritike za razne časopise! Glasba mu je pomagala odlagati utrujenost; spretnost njegovih prstov na instrumentih pa se je sijajno prenašala v njegovo kirurško tehniko.

Billroth je precej potoval. Slavnega zdravnika so vabili k operacijam v Atene, Neapelj, Carigrad, Lizbono in Petrograd. Večkrat je z Brahmsom potoval po Italiji.

Čeprav mu na Dunaju ni uspelo zgraditi nove kirurške klinike, vse je ostale le pri načrtih, je ustanovil šolo za posvetne strežnice *Rudolfinerhaus*, z moderno bolnišnico. Zanje je leta 1881 spisal učbenik *Die Krankenpflege im Hause und im Hospitale* (Nega bolnika na domu in v bolnišnici) (35). Preveden je bil v devet svetovnih jezikov, ves zaslužek pa je avtor namenil za izgradnjo in vzdrževanje bolnišnice (Rudolfinerhaus). Država je namreč odrekla vsakršno podporo. Negovalke pač niso bile več samo nune.

Nenehna prerekanja z vlado in konservativnimi silami na fakulteti so Billrotha izčrpavala. Iz tega so 1886 izšli bojeviti aforizmi z originalnim naslovom *Aphorismen zum Lehren und Lernen*

der medizinische Wissenschaften (Aforizmi za poučevanje in učenje medicinske znanosti); sam pa je doživel prvi srčni infarkt. Zavedal se je resnosti svojega zdravstvenega stanja. Za nekaj časa je izpregel, si opomogel in nadaljeval svoje življenje v galopirajočem tempu. Leta 1888 je bil izvoljen za predsednika Gesellschaft der Ärzte (Zdravniškega društva) in imenovan za člana avstrijske gospodarske zbornice. Slednja mu je ponudila možnost, da izkoristi tribuno parlamenta za svoje zdravstveno-politične težnje. Zdravništvu je dal zgraditi stavbo Zdravniškega društva in jo 27. oktobra 1893 slovesno odprl.

Časti so ga doletele z različnih koncev, a se jih je otesal. Ko so mu hoteli podeliti naziv ekselencenca, se mu je odrekel in se zadovoljil s častnim znakom za znanost in umetnost.

Zdravstvene težave so postajale vse pogostejše in hujše. Oslabelo srce se je upiralo tolikemu delu in odgovornostim. Dobro se je počutil na Jadranu. Prihajal je v Opatijo. Nekajkrat je tudi operiral v reški bolnišnici, sicer pa se je trudil iz Opatije narediti svetovno znano zdravišče s talaso in hidroterapijo. Poznal se je tudi z nekaterimi hrvaškimi zdravniki: V. Dorđevićem, V. Schwarzem, J. Fonom, A. Grossichem in drugimi. Leta 1887 je postal častni član Zbora liječnika Hrvatske (36). Smrt ga je nepričakovano doletela 6. februarja 1894 v Opatiji (37, 38).

Slovenski zdravniki, učenci Billrothove šole

V Arhivu Univerze na Dunaju sem prišla do podatkov, kateri slovenski študentje so v obdobju delovanja prof. Billrotha in njegove šole promovirali na Dunaju. Po protokolih promovirancev med leti 1863 in 1899 je v Billrothovem času na Dunaju promoviralo: 41 Kranjcev, 11 Štajercev, 52 Primorcev (med njimi 21 Istranov, doma v glavnem iz Pirana, Kopra in Pulja).

Za posamezne študente ne obstajajo izpitni zapisniki, po katerih bi lahko z gotovostjo trdila, kdo je opravil izpit ravno pri prof. Billrothu. Izpitne protokole iz posameznih rigorozov podajajo člani komisij, točni popisi, pri katerem predavatelju je slušatelj predmet poslušal in absolviral, pa so razvidni iz indeksov. V zbirki Inštituta za zgodovino medicine Medicinske fakultete imamo indeks Eda Šlajmerja, ki je 1888 promoviral na graški medicinski fakulteti in ima v indeksu vpisano in podpisano kirurgijo pri prof. Wölflerju, Billrothovem asistentu (zasedel kirurško stolicco na mladi graški medicinski fakulteti, ustanovljeni 1863).

Zamudno pregledovanje protokolov promovirancev (39) pa je odkrilo zanimive podatke. Od slovenskih diplomantov dunajske medicinske fakultete slovenskega porekla so nekateri odigrali pomembno vlogo v razvoju slovenske medicine, tudi kirurgije. Če se omejim na najvažnejše, ne morem mimo naslednjih imen. *Stanko Stergar* (1850–1915) iz Hrastja pri Šentjerneju na Dolenjskem je prvih 13 let služboval v Logatcu, nato je 1894 postal okrožni zdravnik v Ljubljani; s svojo širino, plemenito, humoristično in sončno naravo se je vidno vključil v življenje kranjskega zdravništva in bil tudi predsednik Društva zdravnikov na Kranjskem. Pomemben Billrothov učenec je bil dr. *Vinko Gregorič*, sin ugledne ljubljanske zdravniške družine, ki se je pri dr. Valenti specializiral za porodničarja, kasneje pa postal primarij dermatološkega oddelka ljubljanske bolnišnice in to delo opravljal vse do upokojitve, polnih 31 let. Bil je močna osebnost, steber zdravstvenega življenja na Kranjskem, prav tako predsednik Društva zdravnikov na Kranjskem ter pomemben politični delavec. Ustanovil je Krajcarsko družbo, z namenom, da bi zbral dovolj prostovoljnih prispevkov za izgradnjo Narodnega doma v Ljubljani. Bil je iniciator Delniško-hotelske družbe Union in njen pomemben delničar. Najdemo ga med ustanovitelji Zdravniške zbornice za Kranjsko (1891) in Pokrajinskega sklada za zdravnike in sirote. Urejal je slovenski del Liječniškega vijesnika, kateremu so med leti 1909–1929 slovenski zdravniki pošiljali svoje strokovne prispevke, 1929 pa ustanovili lastno glasilo Zdravniški vestnik.

Tudi dr. *Alfred Valenta*, promoviran 1896. leta, je v Ljubljani nadaljeval tradicijo svojega očeta v ginekologiji in porodništvu in med leti 1898 in 1918 vodil ljubljansko porodnišnico. Samo leto za Valento je na Dunaju promoviral tudi *Janez Plečnik*. Za slovensko medicino je predstavljal prvega učitelja in strokovnjaka za anatomijo in patologijo, veliko pa se je ukvarjal tudi s porajajočo se slovensko medicinsko terminologijo.

Še trije pomembni zdravniki, učenci Billrothovega nauka, so se zasedli v slovenski prostor; to so pionirji slovenske kirurgije. Edo Šlajmer in Peter Defranceschi sta črpala svoje kirurško znanje pri graškem profesorju Wölflerju, enem najljubših asistentov Theodorja Billrotha, Franc Derganc star. pa se je predal vodstvu zanesljive kirurške roke prof. Antona von Eiselsberga, Billrothovega naslednika na Dunaju. Prva dva sta prihajala iz Čabra in Novega mesta.

Edo Šlajmer je promoviral v Gradcu 1888 in po smrti Frana Fuxa 1892 dobil mesto primarija kirurškega oddelka v Ljubljani ter ga vodil vse do svoje upokojitve 1911. Prvi je v slovensko medicino vpeljal asepso. Rane niso več smrdele po gnoju, bile so čiste. V Ljubljani je imel uspehe, kakor še noben kirurg pred njim. S posebnim veseljem je deloval na t.i. mejišču med kirurgijo in interno medicino. Prvi v naših deželah je začel uporabljati rentgenski aparat in razvijati rentgensko diagnostiko. Ob balkanski vojni je skupaj z dr. Oražnom oskrboval ranjence. Veliko je prispeval k razvoju kirurgije. Po njegovih zamislih je bila zgrajena sodobna bolnišnica, imenovana Šlajmerjev dom. Še danes v njej domuje ljubljanska ortopedska klinika. Slovenska univerza upravičeno šteje dr. Edo Šlajmerja za svojega profesorja kirurgije honoris causa.

Peter Defranceschi je svoje kirurško znanje prenesel na Dolenjsko. V Kandiji pri Novem mestu so zgradili moško bolnišnico in leta 1894 je v njej sprejel mesto ordinarija in okrožnega zdravnika. Podobno kot njegov sodobnik Šlajmer je tudi on uveljavil antiseptična in aseptična načela, opremil bolnišnico s sodobnimi sterilizacijskimi napravami, uporabljal lumbalno anestezijo in se z entuziazmom, pa tudi uspehom loteval najzahtevnejših operacij. Tudi on je uporabljal rentgenski aparat in v svojem strokovnem delovanju ni zaostajal za ljubljansko ali zagrebško bolnišnico.

Najmlajši med našimi pionirji kirurgije je dr. *Franc Derganc star.* Leta 1903 je promoviral na Dunaju, kirurgijo pa poslušal pri prof. Eiselsbergu. Z njim je vzpostavil pristen osebni odnos. Bil je odličen študent, s spretno roko in dobro intuicijo. Specializacijo iz kirurgije je opravil na dunajskem Zavodu za operacijske gojence. Vsestransko nadarjenost mladega zdravnika je opazil tudi prof. Eiselsberg in mu ponudil mesto asistenta. Do oktobra 1906 je Derganc ostal na Dunaju, nato se je na povabilo Edo Šlajmerja vrnil v Ljubljano in bil 1910 imenovan za primarija. Delal je skupaj s kolegom Josipom Stojcem. Slednji je bil tudi bakteriolog. Franc Derganc si je v Ljubljani na Komenskega ulici zgradil privatni sanatorij Emona in ga do smrti vodil. Med drugo svetovno vojno je dal zatočišče in kirurško oskrbo ranjenim partizanom. V tej stavbi danes domujeta uredništvo Zdravniškega vestnika in Slovensko zdravniško društvo. Derganc je bil plodovit pisec, strokovnjak, veliko je objavljajl v različnih, tudi tujih strokovnih revijah: Wiener klinische Wochenschrift, Zentralblatt für Chirurgie, Münchener medizinische Wochenschrift, Archiv für Chirurgie. Leta 1929 je bil pobudnik in soustanovitelj glasila slovenskega zdravništva Zdravniški vestnik in njegov prvi urednik. Enciklopedično izobražen je snoval ne le na strokovnem področju, ampak bil tudi literat, pisatelj in filozof. V slovensko kirurgijo je prinesel Billrothovo znanje, ga dopolnil z novimi, lastnimi in tujimi spoznanji in se zapisal v zgodovino slovenskega zdravstva.

Vpliv Theodorja Billrotha, njegove šole in njegovih učencev, ki so zasedli vodilna mesta po kirurških klinikah in medicinskih fakultetah Srednje Evrope, na razvoj slovenske kirurgije je tako velik, da se tudi slovenski zdravniki, še posebej pa kirurgi s spoštovanjem, hvaležnostjo in visokimi mislimi spominjamo pomembnega moža skalpela.

Da pa ni bil Billroth znan le med »ljudmi v belem«, pričajo spomini in zgodbe, najpogosteje njegovih bolnikov. Tako zasledimo v spominih Henrika Tume, da je imel sestro, ki se ji je »sušila« noga in so pisali prof. Billrothu na Dunaj. Povabil jo je na svojo kliniko, vendar pod pogojem, da bo predstavljena študentom. Skoraj 20 centimetrov krajšo nogo so ji na Dunaju natezali in ji predpisali posebno dieto. Kmalu se je noga podaljšala, po šestmesečni hospitalizaciji je bila skoraj enako dolga kot druga, mišično močna noga. Domov se je vrnila skoraj zdrava. Iz zapisa je čutiti prisrčnost Billrothovega značaja (41). Tudi Matija Murko v Spominih popisuje lastno izkušnjo z Billrothom. Kot dunajski študent je slavnega kirurga obiskal zaradi močno razširjene žile na senceh. Profesor se je odločil za operacijo in ga zadržal kot »interessanter Fall« ter ga štiri tedne po operaciji z velikim zadovoljstvom predstavil svojim slušateljem; bilo je njegovo poslednje predavanje pred smrtjo (42).

Zaključek

V 65 letih svojega življenja je Theodor Billroth napravil toliko, da pisati o njem pravzaprav pomeni pisati zgodovino kirurgije druge polovice 19. stoletja. Malo pred smrtjo je v zavesti, da je dopolnil bogato življenje, zapisal: »Ko sem prispel do meje človeške starosti, imam za seboj bogato življenje, življenje, ki je padlo v eno najpomembnejših dob naše znanosti, v čas, ko je bil nemški hrast kirurgije zasajen tesno poleg neizčrpnega vira naravoslovja, anatomije in fiziologije in je iz njega vedno srkal novo hrano.«

Njegov učenec Mikulicz je ob smrti slavnega učitelja rekel: »Odšla je ena od najplemenitejših narav, borec za dobro, lepo in resnično, prava junaška narava, ki je tvegala vse, tudi lastni jaz, če je šlo za to, da dobi ali brani resnično in dobro.«

Literatura:

1. Genschorek W.: Wegbereiter der Chirurgie. Leipzig : S. Hirzel Verlag, BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1983: 117–120.
2. Curriculum vitae Christiana Alberta Theodorja Billrotha. Archiv der Universität Wien 028, 23.3.1867. No. Z 258.
3. Glesinger L.: Povijest medicine. Zagreb : Školska knjiga, 1978: 254.
4. Pintar I.: Kratka zgodovina medicine. Ljubljana : Medicinska fakulteta, 1950:264, 287.
5. Lesky E.: Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert. Graz-Köln : Verlag Böhlau, 1978: 119.
6. Gasser R.J.: Der Anatom Joseph Hyrtl 1810–1894, Wien-München-Berlin : Hyrtl-Museum Perchtoldsdorf, 1991: 7–70.
7. Glej 1, str. 127–128.
8. Ibid, stran 130.
9. Glesinger L.: Medicina kroz vjekove. Zagreb : Zora, 1954: 250.
10. Glej 1, stran 137.
11. Ibid, stran 140.
12. Pisno povabilo dr. Brauna dr. Billrothu v Zürich, da zasede mesto profesorja na dunajski medicinski fakulteti. Archiv der Universität Wien 026, 027, 16.3.1867. No. Z 258.
13. Odgovor dr. Billrotha dr. Braunu 23.3.1867. Archiv der Universität Wien 030. Z 258.
14. Glej 1, stran 147.
15. Borisov P.: Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem. Ljubljana : SAZU, 1977: 254.
16. Marušič B., Marušič I.: Slovenski rojak dr. Marko Anton Plenčič (1705–1786). Solkan-Nova Gorica, 1967.
17. Siegerist H.E.: Grosse Ärzte. München : J. F. Lehmanns Verlag, 1954: 342–347.
18. Meyer-Steineg-Sudhoff: Geschichte der Medizin. Jenna : Verlag von Gustav Fischer, 1928: 421.
19. Glej 1, stran 152.
20. Billroth T.: Allgemeine chirurgische Pathologie und Therapie. Zürich, 1863.
21. Glej 1, stran 155.
22. Billroth T., Pitha F.: Handbuch der allgemeinen und speciellen Chirurgie. Zürich, 1865.
23. Pintar I.: Mediko-kirurški učni zavod, njegov nastanek, razmah in konec. Habilitacijska disertacija. Ljubljana : Učiteljska tiskarna, 1939: 36–40. Kernovo delovanje med Slovenci, bil je profesor anatomije, kirurgije in porodništva na Mediko-kirurškem učnem zavodu v Ljubljani (1797–1805), je pustilo globoke sledi. Ni le poučeval omenjenih predmetov, k nam je vpeljal cepljenje proti črnim kozam, ki so ga druge habsburške dedne province dobile šele deset let za Slovenci; Trst, Reka, Gorica, Karlovec in Zadar pa so prav tako dobivali cepivo iz Ljubljane in ne z Dunaja.
24. Kernov učenec Wattman je med leti 1816 in 1818 predaval teoretično in praktično kirurgijo na ljubljanskem kirurškem liceju, po Kernovi smrti pa je prevzel dunajsko kirurško stolico. Glej 1, strani 58–59.
25. Glej 1, stran 181.
26. Ibid, stran 183–184.
27. Genschorek W.F.: Sauerbruch. Leipzig : S. Hirzel Verlag, 1980: 33.
28. Schönbauer: Die Schule Eiselsberg. Ziba Symposium, Band 3, Heft 6, Febr. 1956, strani 170–173.
29. Gjanković: O šesdeset godišnjici prve uspešno izvedene resekcije želudca. Liječ Vijestn 63; 1941: 443–445.
30. Glej 1, stran 203–205.
31. Glej 1, stran 207–208.

32. Billroth T.: Aphorismen zum Lehren und Lernen der medizinischen Wissenschaften. Wien, 1886.
33. Derganc F. star.: Billroth in Kern. Zdrav Vestn 1929; 1: 49–55.
34. Greither A.: Billroth im Briefwechsel mit Brahms. München-Berlin : Urban & Schwarzenberg, 1964.
35. Billroth T.: Die Krankenpflege im Hause und im Hospitale. Ein Handbuch für Familien und Krankenpflegerinnen zum Besten des Rudolphiner Vereins. Wien, 1881.
36. Grmek M.D.: Billroth, Theodor. V: Medicinska enciklopedija. Zv. 1. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1967: 451.
37. Osmrtnica dr. Theodorja Christiana Billrotha. Dunaj 7.2.1894. Archiv der Universität Wien, št. 043.
38. Die feierliche Inauguration des Rectors der Wiener Universität für das Studienjahr 1894/9. Wien : Selbstverlag der k.k. Universität, 1894: 10–13.
39. Maisel T.: Die Denkmäler im Arkadenhof der Universität Wien. Wien : Archiv der Universität, 1990: 28.
40. Medizinisches Promotions-Protokol med leti 1871–1912. Archiv der Universität Wien.
41. Tuma H.: Iz mojega življenja. Ljubljana : Naša založba, 1937: strani 25–26.
42. Murko M.: Spomini. Ljubljana : Slovenska matica, 1951: stran 50.

Nekateri slovenski zdravniki, ki so imeli Billrothovo šolo (v oklepajih so letnice njihove promocije):

Anton Arko (1873), Stanislav Stergar (1876), Vincenc Gregorič (1881), Julius Dereani (1887), Gustav Moravec (1890), Emil Kartin (1893), Franjo Kogoj (1893), Alojzij Valenta von Marchthurn (1894), Jože Milavec (1899), Janez Plečnik (1899), Lev Kreft (1899), Fran Göstl (1900), Josip Tičar (1901), Jernej Demšar (1901), Josip Stojc (1901), Lojz Kraigher (1903), Mauricij Rus (1903), Josip Pogačnik (1905), Alfred Šerko (1909), Leopold Ješe (1911) in drugi.

Zusammenfassung

THEODOR BILLROTH, DER GROßE CHIRURG, WISSENSCHAFTLER UND HUMANIST

Zvonka Zupanič Slavec

Theodor Billroth war einer der bedeutendsten Chirurgen der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts. Er wurde im Jahre 1829 auf der Insel Rügen im ehemaligen Preussen geboren. An der Berliner chirurgischen Klinik war er Langenbecks Assistent (1853–60), nach Zürich wurde er als Professor und Direktor der Chirurgischen Klinik (1860–67) geladen, der Rest seines Lebens verbrachte er als Professor der Chirurgie und Leiter der Zweiten Chirurgischen Klinik in Wien (1867–94). In Berlin beschäftigte er sich vornehmlich mit pathologischer Histologie, in Zürich widmete er sich nach und nach der operativen Chirurgie, bei seiner Arbeit in Wien wurden in ihm der Spitzenoperator, brillianter Pedagoge und hervorragende Reformator des Medizinstudiums vereinigt.

Er erforschte geschichtliche und gegenwärtige Arten der Wundheilung von Schusswunden, führte das regelmässige Messen der Körpertemperatur bei Verwundeten ein, einen wasserdichten Verband (Billroth Batist) und offene Wundheilung (Pflege). Das frühe Einsetzen des Gebrauchs von Antisepsis ermöglichte breite chirurgische Indikationen. Die Zeit Billroths Lebens und Arbeit kollidierten mit der Einführung des Gebrauchs der Anästhesie, Antisepsis und später der Asepsis, dass beflügelte die Chirurgie.

Billroth hat grosse Verdienste für die ausserordentliche Entwicklung der Chirurgie in Wien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Auf der Wiener medizinischen Fakultät hat er das Niveau der pädagogischen Arbeit angehoben und eine Schule zur Erziehung ziviler Pflegerinnen gegründet. Laufend verfolgte er die Ursachen der postoperativen Infektionen. Sein Pionierwerk auf diesem Gebiet gleicht dem Listers 1867. Der war der Vorgänger und gleichzeitig der Zeitgenosse der Entdecker der Mikroorganismen R. Koch und L. Pasteurs 1881.

Er schrieb das glänzendste Lehrbuch der Chirurgie; auch das Pflegelehrbuch stammt aus seiner Feder. Zahllose slowenische Ärzte Diplomanten der Wiener medizinischen Fakultät waren des breiten theoretischen und praktischen Wissens des ruhmreichen Lehrers teilhaftig: Stanko Stergar, Vinko Gregorič, Alfred Valenta, Janez Plečnik und andere. Billroths Schüler Eiselsberg, Wölfler, Czerny, Barbieri, Gussenbauer und andere haben slowenischen Ärzte Edo Šlajmer, Franc Derganc, Peter Defranceschi das reiche Wissen des grossen Lehrers vermittelt.

Billroth besuchte immer wieder die Adria. An der Opatija Riviera fand er günstige Verhältnisse für seine Gesundheit und die notwendige Ruhe. Mit seiner Hilfe entwickelte sich Opatija in eine der führenden Städte an der Adria mit Talasotherapie und Heliotherapie. Gelegentlich seiner Besuche hat er einige male im Rijeka Krankenhaus operiert. Im Jahre 1887 wurde er Ehrenmitglied des Zbor Iječnika Hrvatske.

Billroth war seiner Natur nach ein Künstler, unmittelbar und intuitiv ein hervorragender Musiker. Drei Jahrzehnte verband ihn mit Johannes Brahms eine innige Freundschaft. Die Buchsammlung der Briefe zwischen der beiden Riesen im musikalischen und medizinischen Bereich veranschaulicht uns ihr gemeinsames Verhältniss. Auf dem Forschungsgebiet war Billroth ein Wissenschaftler Visionär, entschiedener und überlegter Kämpfer ums Wohl der Menschheit und ein grosser Humanist.

Za Slovenski zdravstveni muzej

Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani že nekaj desetletij z velikimi navori in nesistematično oblikuje zdravstveno zbirko v okviru aktivnosti, povezanih z ustanavljenjem *Slovenskega zdravstvenega muzeja*, nujno potrebnega za ohranitev nacionalne zdravstvene kulture. Pozivamo vse ustanove s področja zdravstva, vse ostale pravne osebe in zasebnike, da čimprej podarijo bodoči muzejski zbirki najrazličnejše predmete, aparature in drugo, povezano z zgodovino medicine (na naših tleh).

Kontaktni naslov: Inštitut za zgodovino medicine, dr. Zvonka Zupanič Slavec, Zaloška 7a, SI-1000 Ljubljana, tel./fax (061= 317-559, E-mail "cirila.toplak@uni-mb.si"

Avgust Lešnik

Ruski oktober v očeh nemške socialne demokracije v letih 1917–1919

Nemški proletariat, ki je že vse od leta 1915 izražal spontan odpor proti vsemu, kar je prinašala vojna, je bil politično in organizacijsko razcepljen, bolje rečeno njegovo vodstvo, na tri idejne usmeritve znotraj socialističnega gibanja: socialšoviniste (SPD – Sozialdemokratische Partei Deutschlands), socialpacifiste (USPD – Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands) in revolucionarje (leve skupine, med katerimi je bila najvplivnejša Spartakova zveza). Z rusko oktobrsko revolucijo se je ta razcepljenost samo še poglobila. Medtem ko je nemški proletariat na novembrskih in decembrskih manifestacijah leta 1917 – kljub vladni prepovedi – z navdušenjem pozdravljal rusko socialistično revolucijo, diktaturo proletariata in ponujene sovjetske pogoje za mir, so bili odzivi na »ruske dogodke« v vodstvih socialističnih strank različni.

Desni socialdemokrati (vodstvo Socialdemokratske stranke Nemčije /SPD/), ki so sprejeli ruski oktober dokaj hladno, so bili prepričani, da bo diktatura proletariata v Rusiji odigrala svojo vlogo s podpisom mirovnega sporazuma in da bo zatem prišlo do prehoda boljševikov na reformistične pozicije. Dejstvo, da je prišlo do socialistične revolucije, so pojasnjevali s sovpadanjem specifičnih zgodovinskih in ekonomskih okoliščin ter posebnostjo duše ruskega človeka; boljševizem kot rezultat takšnih specifičnosti je bil po njihovem mnenju, zelo nevaren za zahodno demokracijo. Sicer pa je desnica zmago oktobrske revolucije pripisala sebi – če ne bi bilo glasovanja za vojne kredite in zmag nemške vojske nad ruskimi armadami, bi boljševiki prišli v Sibirijo in ne na oblast.¹

Vodstvo pacifistične USPD (Neodvisne socialdemokratske stranke Nemčije) je videlo vrednost oktobrske revolucije predvsem v njeni mirovni pobudi; zato je pozvalo nemški proletariat, da naj aktivno podpre miroljubno politiko socialistične vlade v Rusiji. Medtem pa je desno krilo v stranki pod geslom svobodne kritike začelo ostro kampanjo proti ruski socialistični revoluciji. Njen nosilec je bil strankin ideolog K. Kautsky, ki je v svojem delu »Diktatura proletariata«² sicer priznal, da je »prvič v svetovni zgodovini neka socialistična partija postala vladar velikega carstva«, vendar je ta »socialistična partija, ki danes upravlja v Rusiji, prišla na oblast, boreč se proti drugim socialističnim partijam... Ona vlada na temelju izključitve drugih socialističnih partij iz upravnih teles. Nasprotje med obema socialističnima smerema (op. boljševiške in menjševiške) ne temelji na osebnih ljubosumnosti, temveč je to nasprotje dveh v temelju nasprotnih metod: demokratske in diktatorske. Obe smeri hočeta isto: proletariat in s tem človeštvo osvoboditi po poti socializma. Toda pot, po kateri gredo eni, smatrajo drugi za stranpot, ki vodi v propad... Naša partijska dolžnost je, da se v sporu med ruskimi brati ne odločimo niti za eno niti za drugo stran, preden temeljito ne proučimo argumentov enih in drugih. V tem nas želijo mnogi tovariši ovirati. Oni izjavljajo, da je naša dolžnost brez razmišljanja podpreti tisto smer ruskega socializma, ki je na oblasti. Vsako drugo stališče ogroža revolucijo in sam socializem. Toda to ne pomeni nič drugega, kot da se sprejme kot dokazano tisto, kar se mora pravzaprav

¹ F. Golovačev, *Rabočee dvizhenie i socialdemokratija Germanii v godi pervoj mirovoj vojni* (avgust 1914–oktjabr 1918 g.), Moskva 1960, str. 292–302.

² K. Kautsky, *Die Diktatur des Proletariats*, Wien 1918; isti, *Diktatura proletarijata*, v: 'Ortodoksní marksizem' i reformizam (Izbor spisov), Zagreb 1979.

proučiti: da je ena smer šla po pravi poti in da jo moramo ohrabriti, da po tej poti nadaljuje. Zahtevajoč najsvobodnejšo diskusijo, smo seveda na tleh demokracije. Diktatura ne želi samo ovreči nasprotno mišljenje, ampak nasilno zadušiti njegovo razodetje. Tako sta obe metodi, demokratska in diktatorska, nespravljivi in konfrontirani, še preden se je začela diskusija... Vendar za zdaj v naši partiji še ne vlada diktatura; pri nas se še svobodno diskutira... Zato želimo proučiti naslednje: kakšen pomen ima demokracija za proletariat, kaj razumemo pod diktaturo proletariata in kakšne pogoje ustvarja diktatura kot oblika vladavine za osvoboditev proletariata.«³

Kautsky je v nadaljevanju dokazoval nezmožnost dolgotrajnejšega obstoja diktature proletariata v zaostali kmečki Rusiji: »Tisto, kar se nam prikazuje kot diktatura proletariata, če bi se seveda dosledno izpeljalo – in če bi en razred sploh lahko izvajal diktaturo neposredno, kar pa lahko sama partija – bi se oblikovalo v kmečko diktaturo.«⁴ Kautsky je zato rešitev videl v vrnitvi na meščansko demokracijo, čeprav v Rusiji – v pravem smislu besede – ni nikdar obstajala. Zakaj na meščansko demokracijo? Vprašal se je, ali res drži trditev, da je socializem samo cilj in demokracija samo sredstvo za doseg tega cilja. In odgovoril: »Socializem pravzaprav ni naš končni cilj, temveč ta cilj pomeni 'ukinitve vsake vrste izkoriščanja in tlačjenja, pa naj bo naravnano proti razredu, partiji, spolu, rasi' (Erfurtski program).⁵ Ta cilj želimo doseči s proletarskim razrednim bojem, ker se proletariat kot najnižji razred ne more osvoboditi, če ne ukine vseh vzrokov izkoriščanja in tlačjenja... Demokracija in socializem se potemtakem ne razlikujeta v tem, da je ona sredstvo in on cilj. Oboje je sredstvo za isti cilj: Mi si socializma brez demokracije ne moremo predstavljati. Pod izrazom moderni socializem ne razumemo le družbeno organizirane produkcije, temveč tudi demokratično organizirano družbo. Zato je za nas socializem nujno povezan z demokracijo. Ni socializma brez demokracije. Oboje pa se razlikuje v nečem drugem: Demokracija je in še kako možna brez socializma. Celo čisto demokracijo si lahko zamislimo brez socializma, npr. v majhnih vaških skupnostih, v katerih obstaja popolna enakost ekonomskih pogojev za vsakogar, na podlagi privatnega lastništva nad sredstvi za proizvodnjo. V vsakem slučaju lahko rečemo, da je demokracija možna brez socializma in pred njim...⁶ V demokraciji, v kateri vlada večina ljudstva, se lahko uvede socializem šele takrat, ko se zanj pridobi večina. To je dolga in mučna pot. Mnogo hitreje pridemo do cilja, če se energična in cilja zavedajoča manjšina dokoplje do državne oblasti in jo izkoristi za uresničitev socialističnih ukrepov. Njeni uspehi bi takoj delovali prepričljivo in hitro bi usmerili večino, ki se je do zdaj upirala, v socializem. To zveni zelo mamljivo in tako je zvenelo tudi iz ust starega Weitlinga. Ima pa eno napako – da predpostavlja tisto, kar je treba šele dokazati...⁷ Vsebinsko socializma lahko popularno strnemo v stavek: 'Svobodo in kruh za vse.' To je tisto, kar množice od njega pričakujejo, zato se za njega zavzemajo. Svoboda ni nič manj pomembna kot kruh. Tudi dobro situirani, celo bogati razredi so se borili za svojo svobodo. Potreba po svobodi, po samoopredelitvi, je v človekovi naravi prav tako kot potreba po hrani... Do zdaj je bila socialdemokracija najvztrajnejši zaščitnik svobode vseh tlačjenih, ne samo mezdnih delavcev, temveč tudi žena, preganjanih religij in ras, Židov, črncev, Kitajcev itd. S tem si je pridobila pristaše daleč izven kroga mezdnih delavcev... Čim jim je diktatura proletariata vzela pravno varnost, so se vsi ti drobni trgovci, obrtniki, srednji in veliki kmetje, večina intelektualcev prelevili v sovražnike socializma in diktature proletariata, čeprav so se predtem zavzemali za socializem, ker se je boril za svobodo vseh. S tem se ne more nobenega pridobiti, razen tistega, ki je že

³ Ibidem, str. 109–110.

⁴ Ibidem, str. 150.

⁵ Lenin je v »Državi in revoluciji«, sklicujoč se na Engelsa, pojasnil boljševiške cilje: »Naš končni cilj je uničenje države, t. j. vsakega organiziranega in sistematičnega nasilja, vsakega nasilja nad ljudmi sploh. Mi ne čakamo prihoda takšnega družbenega reda, v katerem ne bo veljalo načelo podrejanja manjšine večini. Toda ko težimo po socializmu, smo prepričani, da bo prerasel v komunizem in da bo v zvezi s tem izginila vsaka potreba po nasilju nad ljudmi sploh, po podrejanju enega človeka drugemu, enega dela prebivalstva drugemu delu, kajti ljudje se bodo navadili spoštovati elementarne pogoje družbenega sožitja brez nasilja in podreditve.« (Lenin, Izbrana dela, III, str. 248.)

⁶ K. Kautsky, v: 'Ortodoksni marksizam' i reformizam, str. 110–112.

⁷ Ibidem, str. 156.

socialist. Lahko se samo pomnožijo sovražniki socializma... Niso najboljše tiste množice, ki za kruh in igre žrtvujejo svobodo. Nedvomno bi materialno blagostanje privedlo h komunizmu mnoge, ki so se do njega vedli nezaupljivo ali se odtujili od njega zaradi njegove politike brezpravnosti. Toda to blagostanje mora resnično priti, in to hitro, ne kot obljuba prihodnosti, če hoče diktatura proletariata pokazati svoje učinke. In s čim naj se doseže to blagostanje... v deželi, ki je ekonomsko še tako malo razvita (Rusija), kjer je proletariat samo manjšina... Socializem – to pomeni obče blagostanje znotraj moderne kulture – postane možnost samo s hitrim razvojem produktivnih sil... Samo tam, kjer se je proletariat šolal v združni, sindikalni, mestni samoupravi in s sodelovanjem v državni zakonodaji in nadzoru vlade in kjer so številni intelektualci pripravljeni nuditi svoje usluge socialistični produkciji, se lahko takoj, brez ovir, zamenja kapitalizem... Že od samega začetka se mora zato predpostaviti, da bodo povsod tam, kjer se lahko proletariat obdržal na državni oblasti samo z diktaturo nasproti demokraciji, težave, s katerimi je socializem konfrontiran, tako velike, da izgleda pravzaprav izključeno, da lahko diktatura prinese blagostanje ter na ta način pomiri – z nasilniškim režimom – ljudske množice potem, ko jim je vzela politične svoboščine.«⁸ Kautsky je zaključil, da v Rusiji ne vlada diktatura proletariata, temveč diktatura boljševiške partije. Rešitev revolucionarnih pridobitev je videl v pravočasni zamenjavi diktature z demokracijo.⁹

Lenin se je na Kautskijeva izvajanja odzval s polemičnim delom »Proletarska revolucija in renegat Kautsky«¹⁰ ter s člankom »O 'demokraciji' in diktaturi«.¹¹ Kautskemu je očital, da je celotno vprašanje skrčil na političnopravno vprašanje, namesto da bi marksistično analiziral pojem socializma in še zlasti demokracije, t. j. njeno razredno vsebino, je ostal pri navadnem formalizmu, formalnopравни opredelitvi tega pojma, kar ga je privedlo do povsem nerevolucionarnih sklepov. Če je Kautsky v delu »Diktatura proletariata« opredelil še nekoliko nejasno »demokracijo« kot »oblast večine, pa tudi zaščito manjšine«, se je v naslednjem spisu, ki ga je izdal leto kasneje, »Demokracija ali diktatura«,¹² postavil proti diktaturi, ki v Nemčiji ni potrebna, ter menil, da moramo zato »na demokracijo budno paziti in se bojevati za splošno, enako, tajno volilno pravico, za kar se bojujemo že več kot pol stoletja«.¹³ Diktaturo je identificiral s »stanjem«, če pa bi postala »oblika oblasti«, bi to pomenilo brezpravnost opozicije, odpravo volilne pravice, svobode zborovanja in dogovarjanja, potem ne bi bila več diktatura proletariata, temveč posameznika ali stranke.¹⁴ S takšnim stališčem je Kautsky nedvoumno zavrnil revolucionarni boj in diktaturo proletariata ter razglasil parlamentarni boj za edino možnega in pravilnega. Ker si socializma ni moč predstavljati brez demokracije, demokracija pa je »oblast večine«, delavski razred ne more osvojiti in obdržati oblasti, če te večine nima. Če pa to večino ima, potem jo bo dobil tudi na volilnih lističih. Ko bi proletariat oblast osvojil, je ne bi le obdržal, temveč tudi razširil, saj – nevarnosti ni, večina je z njim. Tako je oborožena revolucija ad acta.¹⁵ Razumljivo je, da so takšne teze, ki so postale tudi uradno stališče centristične politike, izzvale oster odpor oziroma polemiko na 1. kongresu Kominterne /KI/, saj je končno šlo za dva nasprotujoča si pogleda in koncepta »dveh« Internacional na razvoj socializma.

V istem obdobju je izdal Kautsky še tretji spis proti boljševikom: »Terorizem in komunizem«,¹⁶ v katerem je analiziral pariško komuno in sovjete ter zastopal enake teze kot v prejšnjih dveh delih. Boljševikom je očital, da so se obdržali na oblasti samo tako, da so se vse bolj odrekli socialističnim načelom in postali oportunisti.¹⁷ Osnovni greh boljševikov je po

⁸ Ibidem, str. 156–158.

⁹ Ibidem, str. 188.

¹⁰ Lenin, Izbrana dela, IV, str. 24–129.

¹¹ Lenin, Izbrana dela, XII, str. 454–458.

¹² K. Kautsky, *Demokratie oder Diktatur*, Berlin 1919.

¹³ Ibidem, str. 46.

¹⁴ K. Kautsky, v: 'Ortodoksni marksizam' i reformizam, str. 132–133.

¹⁵ P. Vranicki, *Zgodovina marksizma*, I, Ljubljana 1983, str. 317 (K. Kautsky).

¹⁶ K. Kautsky, *Terrorismus und Kommunismus*, Berlin 1919.

njegovem njihova diktatura, kar pomeni, da v Rusiji še ni bilo pogojev, da bi se socializem uresničil, ter je zato državljanska vojna nujna posledica tega stanja. »Ker obstaja le alternativa: demokracija ali državljanska vojna, sklepam, da tam, kjer še ni mogoč socializem na demokratičnih osnovah, kjer ga odklanja večina prebivalstva, še ni čas zanj, medtem ko boljševizem misli, da bo manjšina morala povsod vsiliti socializem, to pa se lahko zgodi le z diktaturo in državljansko vojno...¹⁸ Demokracija je nemogoča brez ljudskega predstavnštva, ki izhaja iz splošne, enake volilne pravice.«¹⁹ S Kautskijevim novim delom je ostro polemiziral L. Trocki v spisu »Terorizem in komunizem«,²⁰ v katerem je branil ruski oktober. Kautskemu je očital nedialektičnost in formalizem v njegovem razumevanju demokracije ter njegovo pomanjkljivo razumevanje revolucionarnega toka v Sovjetski Rusiji, ki ga ocenjuje z liberalističnih in formalističnih pozicij, kot tudi prikrivanje resnice, da številnih vprašanj ni bilo in ni mogoče reševati prav zato, ker je tu imperializem vsilil državljansko vojno, strahovlado in blokado. »On (Kautsky) odklanja boljševiško melodijo, ki mu para ušesa, vendar ne išče druge. Uganka je enostavna: stari glasbenik sploh ne želi več igrati na instrument revolucije.«²¹ Trockemu je Kautsky odgovoril s knjigo »Od demokracije do državnega suženjstva«,²² v kateri je dosledno zagovarjal svoja stališča in zapisal, da je »državno suženjstvo – skrajna točka boljševiškega komunizma.«²³ Ker ima boljševizem v »teoriji in praksi izrazito reakcionaren značaj, bo ostal temen madež v zgodovini socializma.«²⁴

Kautskijeva stališča do ključnih teoretičnih in praktičnih vprašanj razvoja socializma so pomembna predvsem zato, ker je z njimi podal teoretično platformo socialdemokracije nasploh, in ne samo njenega centrističnega krila, se pravi tistega dela svetovnega socialističnega gibanja, ki socializma in demokracije (parlamentarne) ni izključeval.

V nasprotju z nemško desnico in centrom je levica na splošno navdušeno pozdravila oktobrsko revolucijo in pozvala nemške delavce, da sledijo primeru svojih ruskih tovarišev. R. Luxemburg, ki je dočakala ruski oktober v zaporu, je v njem videla začetek svetovne socialistične revolucije, ki se bo uspešno končala, če jo bo podprl in nadaljeval proletariat drugih dežel, ter obenem izrekla nekaj kritičnih pripomb na sam potek revolucije, vendar se le-te v mnogočem razlikujejo od kritičnih pripomb Kautskega. Svojo oceno in kritiko ruske revolucije je napisala jeseni 1918 v delu »Ruska revolucija«,²⁵ brez vsakršnih dokumentov ali stikov, ki bi ji bili nujno potrebni. V tem delu, ki so ga nasprotniki Lenina in III. internacionale često zlorabljali, v komunističnem gibanju pa neredko apriori odklanjali, je R. Luxemburg, po eni strani oktobrsko revolucijo kot dogodek svetovnozgodovinskega pomena, kot začetek svetovne socialistične revolucije navdušeno pozdravila; po drugi pa je dokaj ostro kritizirala Leninovo reševanje kmečkega in nacionalnega vprašanja, razpust ustavodajne skupščine in sploh pojmovanje odnosa med demokracijo in diktaturo pri Leninu in Trockem. Njen namen ni bil s kritičnimi pripombami zanikati tega zgodovinskega dogodka, ki je bil, kot piše, neposredno nadaljevanje revolucije iz let 1905–1907, ne pa darilo nemških »osvoboditeljev«²⁶ (kot so govorili v SPD!), temveč je razumela rusko revolucijo predvsem kot negacijo Kautskyjevih stališč, pa tudi njegovih somišljenikov, ki so bili prepričani, da Rusija za socialno revolucijo še ni zrela in da je naredilo rusko delavsko gibanje

¹⁷ Ibidem, str. 133: »Obdržali so se sicer kot osebe, žrtvovali pa so svoja načela in se pokazali kot pravi oportunisti. Boljševizem je sicer res zmagal v Rusiji, socializem pa je tam že zdaj doživel poraz.«

¹⁸ Ibidem, str. 145.

¹⁹ Ibidem, str. 150.

²⁰ L. Trocki, Iz revolucije, Rijeka 1971, str. 127–296 (Terorizam i komunizam); napisano 1920.

²¹ Ibidem, str. 293.

²² K. Kautsky, Von der Demokratie zur Staatsklaverei, Berlin 1921.

²³ Ibidem, str. 122.

²⁴ Ibidem, str. 127–128.

²⁵ Prva izdaja tega nedokončanega rokopisa z naslovom »Die russische Revolution« je izšla v redakciji Paula Levija 1922; Rosa Luxemburg, Izbrani spisi, Ljubljana 1977, str. 741–782: K ruski revoluciji /uredniški naslov/.

²⁶ Ibidem, str. 748.

veliko napako, ko je buržoazno revolucijo nadaljevalo s socialistično. Podala je stališče, da je Kautsky zastopal povsem isto tezo kot ruski menjševiki P. Akselrod, F. Dan in drugi, ki so zahtevali sodelovanje z liberalno buržoazijo,²⁷ ter mu očitala, da si je v času vojne teoretično prizadeval za isto, za kar si je prizadeval Scheidemann v praksi – zapuščal in hromil je socializem z vsakim svojim stališčem. »Kautsky, uradni tempeljski čuvár marksizma, si prizadeva od izbruha vojne sem teoretično za isto, za kar si prizadevajo Scheidemann v praksi, namreč za: 1. Internacionalo kot instrument miru, 2. razorožitev in Društvo narodov, nacionalizem, in 3. demokracijo, ne pa za socializem.«²⁸

»V tem položaju je pripadla boljševiški smeri zgodovinska zasluga, da je od vsega začetka razglašala in se z železno doslednostjo držala tiste taktike, ki je edina lahko rešila demokracijo in odprla revoluciji nadaljnjo pot. Vso oblast izključno v roke delavskim in kmečkim množicam, v roke sovjetom – to je bil dejansko edini izhod iz težav, v katere je zašla revolucija, to je bil zamah, ki je presekala gordijski voz, izpeljal revolucijo iz zagate in ji očistil pot za nadaljnji neovirani razvoj. Leninska stranka je bila tako v Rusiji edina, ki je dojela v tistem prvem razdobju prave interese revolucije, bila je njen gonilni element, v tem pomenu torej edina stranka, ki je uresničevala resnično socialistično politiko.«²⁹ Boljševiki so kot namen prevzema oblasti takoj objavili revolucionarni program: »Ne zagotovitev meščanske demokracije, pač pa diktaturo proletariata, ki vodi k uresničenju socializma.«³⁰

V nadaljevanju je R. Luxemburg kritično ocenila prve ukrepe revolucionarne oblasti. Glede boljševiške taktike do kmečkega prebivalstva je menila, da je bilo geslo, da se zemlja neposredno in takoj zaseže ter razdeli med kmete, brez dvoma najkrajši in najbolj preprost in najbolj zgoščen obrazec, da bi dosegli dvoje: strmoglavili veleposest in takoj navezali kmete na revolucionarno oblast. Kot politični ukrep za utrditev proletarsko-socialistične vlade je bila ta taktika odlična. Toda to, da si kmetje prilaste zemljo, nima ponavadi nič skupnega s socialističnim gospodarstvom. Razdelitev zemlje med kmete, drobitev velikih in organiziranih posestev kot nesocialistični ukrep ni bil nujen, je menila Rosa, ker s tem ni nastala družbena lastnina, ampak nova privatna lastnina. Po njenem mnenju mora socializem lastninsko pravico prenesti na ljudstvo, ali, kar je v socialistični deželi eno in isto, na državo. »Nacionalizacija velike in srednje posesti ter združitev industrije in kmetijstva, to sta temeljna vidika vsake socialistične gospodarske reforme, brez katerih ni socializma.«³¹ Rosa se sprašuje, zakaj Lenin govori o »nujni centralizaciji v industriji, o nacionalizaciji bank, trgovine in industrije. Zakaj tudi ne zemlje? Tu, nasprotno, decentralizacija in privatna lastnina... Leninov lastni zemljiški program je bil pred revolucijo drugačen.³² Zdaj je geslo ('Pojdite in vzemite si zemljo!') prevzel od zaničevanih socialnih revolucionarjev, oziroma pravilneje, od spontanega kmečkega gibanja.³³ S pomočjo komitejev ali brez njih so se z agrarno

²⁷ »Zagrizeni v fikcijo o meščanskem značaju ruske revolucije – saj za socialno revolucijo Rusija po njihovem še ni bila zrela – so se obupano oklepali koalicije z meščanskimi liberalci, se pravi, da so vztrajali pri posiljeni zvezi tistih elementov, ki jih je naravni notranji tok revolucije nujno ločil in ki so prišli v najostrejšo medsebojno nasprotje. Akselrodi in Dani so hoteli za vsako ceno sodelovati s prav tistimi razredi in strankami, ki so najhujše ogrožali revolucijo in demokracijo kot njeno prvo pridobitev.« (Ibidem, str. 749.)

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, str. 750.

³⁰ Ibidem, str. 753. »S tem so boljševiki rešili sloveče vprašanje o 'ljudski večini', vprašanje, ki leži nemškimi socialnim demokratom že od nekdaj na prsih kot mora. Kot pridni učenci parlamentarnega kretenizma so preprosto prenašali na revolucijo pogrošno modrost parlamentarnega otroškega igrišča: Če hočeš kaj doseči, moraš imeti večino. Torej moramo biti tudi v revoluciji najprej 'večina'. Resnična dialektika revolucije pa postavlja to parlamentarno modrost na glavo: ne s pomočjo večine do revolucionarne taktike, pač pa s pomočjo revolucionarne taktike do večine. Samo stranka, ki zna voditi, to je poganjati stvar naprej, si v revolucionarni vihur pridobi privrženca. Zaradi odločnosti, s katero so Lenin in tovariši v odločilnem trenutku izdali edino revolucionarno geslo: Vso oblast delavcem in kmetom!, so se prelevili čez noč iz preganjanja, obrekovanja, 'ilegalne' manjšine, katere voditelji so se morali kot Marat skrivati po kletih, v popolnega gospodarja položaja.« (Ibidem, str. 752–753.)

³¹ Ibidem, str. 754–755.

³² V delu »Naloge proletariata v naši revoluciji« (aprila 1917) se je Lenin pod točko »Agrarni program« zavzel za nacionalizacijo zemlje: »Zahtevati moramo nacionalizacijo vse zemlje, to se pravi, zahtevati moramo, da vsa zemlja v državi preide v last centralne državne oblasti.« (Lenin, Izbrana dela, III, str. 32.)

revolucijo okoristili pretežno bogati kmetje in oderuhi, ki so sestavljali vaško buržoazijo in so imeli v vsaki ruski vasi lokalno oblast dejansko v svojih rokah... Delitev zemlje ni odpravila socialne in gospodarske neenakosti med kmeti, ampak jo je še stopnjevala, razredna nasprotja na vasi je še bolj zaostрила. Ta premik moči pa je škodoval proletarskim in socialističnim interesom... Leninska zemljiška reforma je ustvarila socializmu na vasi novo, mogočno plast sovražnikov, katerih odpor bo nevarnejši in bolj žilav, kot je bil odpor plemiških veleposestnikov.«³⁴

R. Luxemburg se je nadalje izrekla proti Leninovemu reševanju nacionalnega vprašanja in s tem, kot pred leti, ponovno odprla vprašanje pravice narodov do samoodločbe.³⁵ »Kaj pravzaprav pomeni ta pravica? Saj sodi k a-b-c vsake socialistične politike, da se bori proti vsem oblikam zatiranja, torej tudi proti zatiranju naroda... Lenin in tovariši so očitno pričakovali, da bodo kot bojevniki za svobodo narodov, in sicer 'do odcepitve od države', pridobili v Finski, Ukrajini, Poljski, Litvi, baltskih državah, pri Kavkazijcih itn. prav toliko zvestih zaveznikov revolucije. Doživeli pa so prav nasprotno. Drug za drugim so ti 'narodi' izrabili pravkar podarjeno svobodo za to, da so se kot smrtni sovražniki ruske revolucije povezali proti njej z nemškim imperializmom in ponesli pod njegovim varstvom zastavo protirevolucije v samo Rusijo. Lep zgled za to je bila medigra z Ukrajino v Brestu,³⁶ zaradi katere je prišlo do odločilnega preobrata v teh pogajanjih in v celotnem notranjem in zunanjem političnem položaju boljševikov.«³⁷ Skratka, Rosa je v svoji kritiki ponovila misel, da bo pravica narodov do samoodločbe še ena napaka več, ki jo bo buržoazija izkoristila. »Boljševiki so morali v svojo največjo škodo in v škodo revolucije spoznati, da v kapitalizmu ni samoodločbe 'naroda', da si v razredni družbi vsak razred naroda prizadeva drugače se 'samoodločiti' in da se morajo za meščanske razrede vidiki narodne svobode popolnoma umakniti razrednemu gospostvu. Finsko meščanstvo in ukrajinsko malomeščanstvo sta si bila popolnoma edina v tem, da je boljša nemška oblast kot narodna svoboda, če naj bi bila ta povezana z nevarnostjo 'boljševizma'.«³⁸

Luxemburgova je tudi nasprotovala boljševiškem odnosu do ustavodajne skupščine,³⁹ saj je bila prepričana, da so z razpustom le-te okrnili svobodo javnega življenja, tiska, zborovanja itd., za katere je menila, da so edino možno sredstvo za politično prebujanje množic. »Svoboda samo za pristaše vlade, samo za člane določene stranke, pa naj jih je še toliko, sploh ni svoboda.

³³ O spremenjenem stališču je Lenin spregovoril na II. vseruskem kongresu sovjetov delavskih in vojaških odposlancev (8. XI. 1917) v »Poročilu o zemlji«: Tu se govori, da so samo odločbo in naročilo sestavili socialni revolucionarji. Nič ne de. Mar ni vseeno, kdo jo je sestavil? Ker smo demokratična vlada, ne moremo iti preko sklepa spodnjih ljudskih plasti, pa čeprav se z njim ne bi strinjali.« (Ibidem, str. 304.)

³⁴ R. Luxemburg, Izbrani spisi, str. 756–757.

³⁵ Ibidem, str. 423–478: Narodnostno vprašanje in avtonomija (objavljeno 1908/1909).

³⁶ Nacionalistični ukrajinski centralni svet je 27. januarja 1918 podpisal s centralnimi silami pogodbo, čeprav je takrat njegov režim že propadel in je sovjetska oblast zmagala skoraj v vsej Ukrajini. Nemčija je s to pogodbo dobila pravico, da zasede Ukrajino, in je med pogajanj v Brest-Litovsku 27. in 28. jan. 1918 ultimativno postavljala aneksionistične zahteve.

³⁷ R. Luxemburg, Izbrani spisi, str. 759–760.

³⁸ Ibidem, str. 760.

³⁹ Volitve v ustavodajno skupščino, ki so jih prejšnje, predoktobrske vlade nenehno prelagnale, so navsezadnje bile – dva tedna po prevzemu boljševiške oblasti – v zadnjem tednu novembra 1917. To so bile neobičajne, morda najbolj nenavadne volitve, kar jih pozna zgodovina (potekale so na temelju zakona bivšega režima ter z volilnimi seznammi, ki so bili pripravljeni že pred oktobrom; vodile in nadzorovale so jih pretežno komisije, ki jih je bila določila že vlada Kerenskega, v glavnem iz vrst kadetov, menjševikov in socialrevolucionarjev). Rezultati volitev (svoj glas je oddala samo polovica volilcev) so bili naslednji: boljševiki so dobili 25% vseh glasov, socialrevolucionarji /eseri/ 58%, socialdemokratski menjševiki 4%, 13% meščanske stranke ter desnica, od tega so nekaj več kot 4% dobili kadeti sami. Za boljševike je glasovala večina delavskega razreda in to v najpomembnejših industrijskih središčih, za esere (zemljo!) pa kmečko prebivalstvo. Po Leninovem mnenju je imela boljševiška partija (»kot stranka večine II. kongresa sovjetov«) »pred ljudstvom pravico in dolžnost, da sestavi vlado«. Baza soglasja med boljševiško vlado in kmeti (zemljo so »dobili« že z dekretom II. kongresa sovjetov, 8. XI. 1917!) pa je bila dosežena, ko so vključili v vlado tudi predstavnike levih eserov, ki so se malo pred tem odcepili od desnice. Problem nastane, potem ko ustavodajna skupščina (v njej so imeli večino desni eseri) ni hotela priznati sovjetske oblasti in njenih pglavitnih dekretov; tedaj so se boljševiki in levi eseri sporazumeli, da jo razpuste (5./6. januarja 1918). Glej: G. Boffa, Ruska revolucija, Zgodovina revolucij XX. stoletja, I, Ljubljana 1970, str. 316–333 (Razpustitev ustavodajne skupščine).

Svoboda je vedno svoboda za tiste, ki drugače mislijo. Ne zaradi fanatičnega verovanja v 'pravičnost', ampak ker je vse poživilno, zdravilno in očiščujoče v politični svobodi vezano na to bistvo in ker preneha delovati, če postane 'svoboda' privilegij.«⁴⁰ Lenin in Trocki sta postavila namesto predstavniških teles, izvoljenih s splošnimi ljudskimi volitvami, sovjete kot edino pravo predstavništvo delovnih množic. Toda z zadušitvijo političnega življenja v vsej deželi, piše Rosa, mora tudi življenje sovjetov vse bolj in bolj usihati. »Brez splošnih volitev, neomejene svobode tiska in zborovanj, svobodnega boja mnenj zamre življenje v sleherni javni ustanovi, postane le senca življenja, v kateri ostane dejavna samo še birokracija. Javno življenje počasi zamre, nekaj ducatov partijskih voditeljev neizčrpne energije in brezmejnega idealizma dirigira in vlada... Kdaj pa kdaj spravijo delavsko elito na zborovanja, da ploska govorom voditeljev in da soglasno sprejme predlagane resolucije. V bistvu gre torej za gospostvo klike. Vsekakor je to diktatura, vendar ne diktatura proletariata, ampak diktatura peščice politikov, to je diktatura v meščanskem smislu, v smislu jakobinske vlade. Da, še več: tako stanje mora prinesiti v javno življenje podivjanost: atentati, streljanje talcev itn. To je objektivni zakon, ki se mu ne more izmakniti nobena stranka.«⁴¹

»Temeljna napaka v teoriji Lenina in Trockega je pač v tem,« zaključuje R. Luxemburg, »da natanko tako kot Kautsky postavljata demokracijo proti diktaturi. 'Diktatura ali demokracija', tako zastavljajo vprašanje boljševiki in Kautsky. Slednji se odloči seveda za demokracijo, in sicer za meščansko demokracijo, ker mu pač pomeni nasprotje socialističnega prevrata. Lenin in Trocki se, nasprotno, odločita za diktaturo v nasprotju z demokracijo in s tem za diktaturo peščice ljudi, to je za diktaturo po meščanskem vzoru. Gre za dva nasprotna pola, ki sta oba daleč proč od resnično socialistične politike. Ko prevzame proletariati oblast, se ne more ravnati po nasvetu Kautskega in se s pretvezo o 'nezrelosti dežele' odreči socialističnemu prevratu ter se posvetiti izključno demokraciji, ne da bi pri tem izdal samega sebe, internacionalo in revolucijo. Zelo odločno... sme in mora takoj ukrepati v duhu socialistične preobrazbe, mora torej izvajati diktaturo, toda diktaturo razreda, ne stranke ali klike, diktaturo razreda, torej diktaturo v najširši javnosti, ob kar najbolj živem sodelovanju ljudskih množic, v neomejeni demokraciji. 'Kot marksisti nismo nikoli oboževali formalne demokracije', piše Trocki... Da nismo oboževali formalne demokracije, pomeni samo tole: vedno razlikujemo socialno jedro od politične oblike meščanske demokracije, vedno odkrivamo grenko jedro socialne neenakosti in nesvobode pod sladko lupino formalne enakosti in svobode, pa ne zato, da bi to dvojje zavrgli, ampak da bi spodbudilo delavski razred, da se ne zadovolji z lupino, ampak da si pribori politično oblast, da bi to lupino napolnil z novo vsebino. Ko pride proletariati na oblast, je njegova zgodovinska naloga, da ustvari namesto meščanske socialistično demokracijo, ne pa da odpravi sleherno demokracijo... Socialistična demokracija ni torej nič drugega kot diktatura proletariata. Da, diktatura! Toda ta diktatura je v načinu, kako se uporablja demokracija, ne pa v njeni odpravi... Vendar mora biti to diktatura razreda, ne pa kake vodilne manjšine v imenu razreda...«⁴²

Rosina kritika je bila vedno izredno ostra, saj je bila zanjo kritika osnova naprednemu socialističnemu gibanju; bila je prepričana, da bi boljševiki ravnali drugače – v duhu njene kritike, če ne bi bili v tako težkih pogojih ter pod pritiskom vojne in nemške okupacije. Kljub napakam je boljševikom pripisala zgodovinsko zaslugo, da so z osvojitvijo politične oblasti in s praktičnim zastavljanjem vprašanja o uresničenju socializma stopili na čelo mednarodnega proletariata: »Naj nemški vladni socialisti le kričijo, kako je boljševiška oblast v Rusiji le spačena podoba diktature proletariata. Če je to bila in če je, potem je zato, ker je pač sad obnašanja nemškega proletariata, ki je bilo spačena podoba socialističnega razrednega boja. Nad nami vsemi je zakon zgodovine. Socialistični družbeni sistem je mogoče uresničiti le v mednarodnem merilu... V Rusiji so vprašanje lahko le zastavili; niso pa ga mogli rešiti v Rusiji, ker je rešljivo le v mednarodnem okviru... V tem zadnjem razdobju, ko stojimo po vsem svetu pred odločilnimi končnimi boji, je bil

⁴⁰ R. Luxemburg, Izbrani spisi, str. 781.

⁴¹ Ibidem, str. 773.

⁴² Ibidem, str. 773–775.

in je najpomembnejši problem socializma pravzaprav akutno vprašanje epohe, ne to ali ono podrobno vprašanje taktike, ampak: akcijska sposobnost proletariata, dejavnost množic, volja po oblasti socializma sploh. V tem pogledu so bili Lenin, Trocki in tovariši prvi, ki so dali svetovnemu proletariatu zgled, in doslej so še zmerom edini, ki lahko vzkliknejo s Huttinom⁴³: Jaz sem si upal!⁴⁴

Aktualnost Rosinega dela ostaja v njenih splošnih pogledih na demokracijo, v poudarjanju zgodovinsko primarne vloge ljudskih množic, v opozarjanju na nevarnost birokratizma v družbi, v potrebi po kontroli oblasti, zlasti pa v nujnosti, da se socialistična demokracija (in če je danes vse bolj aktualna »država socialne blaginje«, lahko posplošimo kar na »sodobno demokracijo«) razvija ne samo na političnem, marveč tudi na socialnem in ekonomskem področju. Če vemo, da sta bila tako Kautsky kot Lenin v vlogi, ko sta »morala« zagovarjati oziroma braniti stališča dveh nasprotujočih si socialističnih usmeritev, saj so bila njuna stališča največkrat vpeta v dnevno politiko in medsebojno obtoževanje, potem se zdi, da so bila stališča in opozorila »neobremenjena« R. Luxemburg teoretični prispevek, ki je v konkretnem problemu prekašal teorijo prvih dveh. Nedvomno pa so teoretični prispevki vseh treh odločilno vplivali na nadaljnji razvoj socialističnega gibanja v vsej njegovi idejni paleti.

Če se ozremo k nemški socialdemokraciji kot stranki, lahko ugotovimo, da je ta vendarle – kljub svojim nenehnim notranjim sporom – ohranila organizacijsko enotnost vse do leta 1917. Potem ko je predsedstvo SPD 17. I. 1917 izključilo iz SPD vse opozicijo in nakar se je ta aprila 1917 v Gothi združila, je bila nemška socialdemokracija organizacijsko razcepljena v dve samostojni stranki: SPD in USPD. S slednjo so se združili tudi spartakovci kot najpomembnejša leva smer, čeprav USPD ni uspelo vključiti v svoje vrste celotne nemške levice. Stališče USPD oziroma Kautskega do oktobrske revolucije in njegove razprave o zrelosti oziroma nezrelosti Rusije za socialistično revolucijo so še bolj poglobila že tako zrahljane vezi med spartakovci, ki so se solidarizirali z boljševiško revolucijo, in centristi znotraj USPD. Nadaljnjo notranjo diferenciacijo v USPD na desno krilo (na čelu s Kautskym, ki je vse bolj gravitiralo k SPD) in levo (prešlo je na pozicije spartakovcev) so pospešili revolucionarni nemiri januarja 1918.⁴⁵ »Odprto pismo«, ki ga je F. Mehring junija 1918 poslal boljševikom,⁴⁶ je označilo temeljno obdobje v oblikovanju spartakovske zavesti,⁴⁷ ne le zaradi nepreklicne solidarnosti z ruskimi revolucionarji,

⁴³ Ulrich von Hutten (1488–1523), nemški humanist in bojevnik za reformacijo, domnevni soavtor »Pisem mračnjakov«.

⁴⁴ R. Luxemburg, Izbrani spisi, str. 776–777.

⁴⁵ Ko so sredi januarja 1918 nemški pogajalci – računajoč na težave ruske revolucije, zavrnila sovjetsko pobudo za mir brez aneksij in kontribucij – predali sovjetski strani v imenu centralnih sil (v ultimativni obliki) svoje mirovne pogoje, ki so predvideli ogromne aneksije (Ukrajina, baltske dežele), je prišlo med delavstvom Avstrije in Nemčije do množičnih protestov. Spartakovci so – v oporo delavskim manifestacijam v Avstro-Ogrski in zaradi nasprotovanja nemškemu stališčem na pogajanjih v Brest-Litovsku – pozvali s proglasom delavstvo na politični množični štrajk (»Am Montag 28. Januar beginnt der Massenstreik«). Osnovne zahteve (sedem točk) štrajka so bile objavljene v Vorwärtsu, 29. I. 1918: »1. Takojšnja zagotovitev miru brez aneksij, na podlagi pobude ruskih ljudskih komisarjev v Brest-Litovsku; 2. Sodelovanje delavskih predstavnikov vseh dežel na mirovnih pogajanjih; 3. Racionirana razdelitev živil; 4. Ukinitve obsednega stanja v podjetjih; 5. Ukinitve vojaške oblasti v industrijskih podjetjih; 6. Izpustitev vseh političnih zapornikov; 7. Demokratizacija vseh državnih ustanov Nemčije.« (Dokumenten und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, II/2, Berlin 1957, str. 71–73.) Delavski svet Berlina je izvolil stavkovni Akcijski odbor 11 članov, ki ga je vodil R. Müller; naknadno so bili izvoljeni, kljub nasprotovanju delavstva, v odbor tudi predstavniki USPD (Haase, Dittmann, Ledebour) in SPD (Ebert, Scheidemann, Braun). Iz Berlina, kjer je dosegel štrajk višek 30./31. januarja in je že spominjal na državljansko vojno, se je stavka razširila na vso državo; to je bil do tedaj največji politični štrajk v Nemčiji. Predstavniki SPD in USPD so si v Akcijskem odboru prizadevali umiriti nezadovoljne množice ter dosegli, da so – kljub nasprotovanju Spartaka – 3. februarja prekinili s 6-dnevnim štrajkom. Januarski štrajk je pokazal vso slabost organizacijske razbitosti nemškega proletariata in nezmožnost skupnega sodelovanja vodstev različnih socialdemokratskih strank in skupin v konkretnem revolucionarnem boju, kar je na drugi strani ohrabilo vladno, da je sprejela ostre ukrepe za zadušitev štrajka.

⁴⁶ Ibidem, str. 158–162 (»Offenes Schreiben Franz Mehrings an die Bolschewiki vom 3. Juni 1918«).

⁴⁷ »Spartakovci, ki edini razumejo sedanje zgodovinske naloge delavskega razreda v Nemčiji, so kljub razširjenim zvezam po vsej državi in v vojski, še vedno maloštevilna skupina; naklada njihovih izdaj ne presega 5.500 izvodov, pa tudi njihov vpliv v Delavskem svetu Berlina je premajhen,« je pisal boljševik V. Miljutin Leninu. (V. Mujbegović, Komunistička partija Nemačke 1918–1923, Beograd 1968, str. 88.)

ampak predvsem zato, ker je vsebovalo neusmiljeno kritiko USPD. Z Mehringovim pismom so spartakovci priznali neuspeh poskusa, da bi USPD uporabili za nemško revolucijo. Mehringovo pismo je bilo pomembno tudi zato, ker je odprlo pot za ponovno zbližanje med spartakovci in drugimi skupinami radikalne levice, predvsem pa z bremensko skupino, ki se je zbirala okrog tednika »Arbeiterpolitik« (K. Radek, eden njegovih poglavitnih predstavnikov je skrbel za stike z boljševiki). Le-ta je ostro obsodil »kompromis v Gothi« (pristop Spartaka k USPD) in je prvi poudaril potrebo po ustanovitvi nove delavske stranke v Nemčiji.⁴⁸ Mehringovo pismo je predstavljalo tudi konkreten prispevek k pripravam za združitev skupin radikalne levice. Njihova prva skupna konferenca za področje rajha je bila 7. oktobra 1918 v Gothi. Poročilo s te konference je bilo zadnji sestavek, ki so ga objavili v Spartakovih pismih oktobra 1918.⁴⁹ Čeprav niti takrat ni prišlo do organizacijske odcepitve od USPD, je pristop bremenskih in hamburških radikalnih levičarjev še poglobil odmik od stališč USPD, ki je sledila liniji Wilsonovega pacifizma in – znotraj – geslu parlamentarizma.⁵⁰ Nasproti minimalizmu USPD so združene skupine radikalne levice prevzele pobudo za spodbujanje množičnih nemirov (splošnega ljudskega gibanja), da bi dosegle ustanovitev delavskih in vojaških svetov v vseh večjih krajih Nemčije. V svetih so videli tiste borbene organe, ki edini lahko zagotovijo uresničitev njihovih programskih smernic – bližnje revolucije, ki mora najprej rešiti vsa tista vprašanja, ki jih je že postavila in ne rešila revolucija 1848; uresničitev demokratičnih zahtev niso smatrali za cilj, temveč šele predpogoj za začetek socialistične revolucije.⁵¹

Med tem so vladajoče sile v nemški monarhiji poskušale s politično reformo zadovoljiti demokratične zahteve množic. 3. oktobra 1918 se je z novo vlado (pod predsedstvom liberalnega Maxa von Badena), ki je bila pripravljena pogajati se z antanto,⁵² začela doba parlamentarizma. V vlado so prvikrat vstopili – zaradi utrditve »nacionalne enotnosti« – tudi socialni demokrati (G. Bauer in P. Scheidemann). Vlada je, zavedajoč se nevarnosti izbruha revolucije v državi, sicer proglasila splošno amnestijo vseh političnih zapornikov, toda »najhujšega« ji, še pred sklenjenim premirjem, ni uspelo preprečiti. Novembrsko revolucionarno gibanje 1918, ki se je začelo z upori mornarjev v Kielu, Wilhelmshavnu, Hamburgu in Bremnu, je v naslednjih dneh zajelo delavstvo v vseh večjih nemških mestih po državi; revolucionarne množice so ustanovljale svete ter zahtevale republiko. Vlada, ki se je zavedala, da ne bo mogla zaježiti revolucionarnega vala, je 8. novembra odstopila; Max von Baden pa je določil za svojega naslednika voditelja SPD Friedricha Eberta.⁵³ 9. novembra je revolucija dosegla višek, ko je P. Scheidemann razglasil republiko, dve uri zatem pa je K. Liebknecht v imenu Spartaka šel še dlje in razglasil socialistično republiko, v kateri pripada vsa oblast svetom; zadnji nemški cesar je zvečer odstopil in zbežal na Nizozemsko. Bilo je razumljivo, da je v trenutku, ko je poraz obsodil na propad staro ureditev, prevzela odgovornost nove poti politična sila, ki je bila do takrat v opoziciji, če odmislimo obdobje »državlanskega miru« med vojno. Ta sila je bila socialna demokracija, ki je vedno imela podporo velike večine delavskih množic. Neodvisno od politične sodbe o tem ali onem stališču stranke je pomenila SPD za večino nemškega proletariata še vedno stranko razrednega boja, veličastno tradicijo delavskih in antimilitarističnih bojov, dragoceno dediščino socialnih in kulturnih ustanov. Le malokdo med

⁴⁸ E. Collotti, *Nemška revolucija, Zgodovina revolucij XX. stoletja*, II, str. 8.

⁴⁹ *Spartakusbrieft*, str. 469–471.

⁵⁰ 5. oktobra 1918 je USPD izdala proglas, v katerem je izrekla splošno kritiko imperializma in zahtevala premirje; o nalogah proletariata v socialnem prevratu pa ni niti besede. (Ibidem, str. 469.)

⁵¹ Ibidem, str. 469–471. Dokumenti oktobrske konference so opredelili predvidene revolucionarne boje kot boj za diktaturo proletariata, kot neposredno pomoč Sovjetski Rusiji; nemško revolucijo pa razumeli kot del svetovne proletarske revolucije. Na konferenci ni bilo bistvenih nesoglasij med levimi skupinami; edino bremenska leвица je ponovno zahtevala od Spartaka, da izstopi iz USPD, ter da se vsa nemška leвица združi v novo samostojno delavsko stranko.

⁵² Istega dne je Wilson v posebni noti dal jasno vedeti, da je iluzorno pričakovati, da se bodo pričeli pogovori ali premirje, preden bi se nemški cesar Viljem II. odrekel oblasti.

⁵³ P. C. Witt, *Friedrich Ebert*, Bonn 1982, str. 86–108 (*Reichskanzler und Volksbeauftragter*: 9. November 1918 – 11. Februar 1919).

delavskimi množicami bi bil lahko predvidel, da si SPD na oblasti za prvi cilj ne bo postavila razvoja revolucije, ampak njeno zadržitev, da bo torej le krila vključevanje starih konservativnih in militarističnih sil v novo republiko. Istega dne, 9. novembra, je vodstvo SPD začelo pogovore o formiranju skupne vlade z USPD, predvsem zaradi lastnega oslabelega položaja, pa tudi težnje po ponovni enotnosti delavskih strank. Ebert je ponudil sodelovanje v vladi tudi popularnemu socialističnemu voditelju K. Liebknechtu; ta je svoj pristanek pogojeval s sprejetjem zahtev USPD, med katerimi so najpomembnejše naslednje: 1. nemška socialistična republika; 2. vsa zakonodajna in izvršna oblast delavskim svetom; 3. izključitev buržoaznih predstavnikov iz vlade. Ker so v predsedstvu SPD smatrali, da je 2. in 3. zahteva v nasprotju s principi demokracije, je poskus s K. Liebknechtom propadel, medtem ko so predstavniki USPD, kljub zavrnitvi njihovih pogojev, stopili v vlado.⁵⁴ Tu sta se konfrontirala dva pristopa: medtem ko je bila osvojitve ljudske oblasti za spartakovce cilj, ki ga je treba doseči z bojem, je bila za večinsko socialno demokracijo to preprosta operacija na vrhu, prehod oblasti od starih k novim veljakom. V tem kontekstu so spartakovci spodbujali množice k ustanovitvi socialistične republike, k razširjanju delavskih svetov – »Vso oblast svetom!«; nasprotno pa je SPD, ki se je bala ponovitve »oktobrske revolucije« v Nemčiji, 9. novembra v svojem manifestu, ki ga je objavil Vorwärts, trdila, da je z imenovanjem Ebertove vlade »javna oblast prešla v roke ljudstva«, ter sporočila, da bo kmalu sklicana ustavodajna ljudska skupščina.⁵⁵

Novembrska revolucija se je začela v znamenju ustanavljanja delavskih in vojaških svetov, ki so se pojavljali sicer že prej, v obdobju velikih štrajkov 1917–1918, vendar je šele novembrski prevrat omogočil in pospešil njihovo širjenje. Zato je bil proces diferenciacije znotraj socialističnih partij in skupin po 9. novembru pospešen z opredeljevanjem za ali proti delavskim svetom, oziroma za ali proti ljudski skupščini kot tudi za ali proti nadaljevanju revolucionarnega procesa. Relativno kratek dvomesečni rok, od novembrskega prevrata do volitev v ljudsko skupščino 19. januarja 1919, je bil izpolnjen z intenzivnim političnim bojem kot tudi s splošnim pregrupiranjem sil v vrstah delavskih in meščanskih strank. Večinska socialdemokracija, z vlado Eberta in Scheidemanna na čelu, je imela jasne in določene (socialdemokratske) koncepcije v pogledu perspektive nadaljnjega notranjega razvoja države: ohranjanje obstoječega (vladajočega) stanja, zaustavitev in izkoreninjenje revolucionarnih tendenc ter zagotovitev socialnega miru, vzpostavitev ustavnega reda parlamentarne demokracije in v tem cilju kar najhitrejša izpeljava volitev v ljudsko skupščino. Za vladajoče socialdemokrate je bila sprememba državne ureditve v korist »republike« vrhunec revolucionarnega dometa; od tu niso bili pripravljeni iti dalje.

Tako po razglasitvi republike so se dogodki vrstili drug za drugim. 10. novembra je bila ustanovljena nova vlada, ki so jo sestavljali F. Ebert, P. Scheidemann, O. Landsberg /SPD/ ter H. Haase, W. Dittmann in E. Barth /USPD/. Skupščina delavskih in vojaških svetov v Berlinu, ki je zastopala celotno nemško revolucionarno gibanje, je novo vlado, imenovano svet ljudskih komisarjev, potrdila; obenem je berlinski svet na pritisk revolucionarnih množic le sprejel resolucijo, v kateri je zapisal, da je postala Nemčija socialistična republika in da vsa oblast pripada svetom. Istega dne je general Groener, ki je zamenjal Ludendorffa na mestu vrhovnega poveljnika vojske, sporočil Ebertu, da je vojska na voljo novi vladi za vzdrževanje reda in discipline; očitno se je bal, da bi to nalogo prevzeli vojaški sveti. Hkrati pa Groener ni zamolčal Ebertu, kakšna bi morala biti politična »nagrada« za pomoč vladi; v svojih spominih⁵⁶ je zapisal: »Oficirji so od vlade zahtevali boj proti boljševizmu, v katerega bi se tudi sami vključili. Ebert je sprejel moj predlog o zavezništvu.« Tako se je republika rodila pod težo političnih pogojev, ki jih je postavila stara vojaška kasta. Le-ta se je zagrizeno borila, da bi razprave o bodoči ustavni ureditvi Nemčije speljala k parlamentarni rešitvi in k volitvam za ljudsko skupščino, da bi tako onemogočila revolucionarno vrenje med množicami delavcev in demobiliziranih vojakov.⁵⁷

⁵⁴ Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, II/2, str. 331–332 (O pogojih USPD in odgovoru predsedstva SPD).

⁵⁵ E. Collotti, Nemška revolucija, Zgodovina revolucij XX. stoletja, II, str. 13–14.

⁵⁶ W. Groener, Lebenserinnerungen. Jugend, Generalstab, Weltkrieg, Göttingen 1957.

Nova vlada je po podpisu premirja v Compiègny (11. novembra) objavila naslednji dan svoj »socialistični« program (ukinitve izrednega stanja in cenzure, amnestija političnih zapornikov, svoboda govora in zborovanja, 8-urni delovnik, razširitev socialnozdravstvenega zavarovanja, uvedba splošne in enake volilne pravice), ki vsebinsko ni presegal okvire meščanskodemokratskih reform, saj ni predvideval – kljub zahtevam množic po podružbljanju velikih industrij in agrarni reformi – nikakršnih lastninskih sprememb (»Vlada bo ohranila obstoječo proizvodnjo in ščitila privatno lastnino«).⁵⁸ Naslednji korak v utrjevanju vladnih pozicij je predstavljal podpis premirja med sindikalnimi voditelji in predstavniki velikih industrij (15. novembra). Cilj sporazuma je bil preprečiti množične manifestacije in določiti za edino zakonito obliko pogajanj neposredne pogovore med sindikati in podjetniki. Že 12. novembra pa je vlada sprožila mehanizem ustanavljanja kmečkih svetov, ki so bili pod neposrednim vplivom večinskih socialistov, s ciljem – da ne bi izgubila nadzorstva nad podeželjem, kjer je vrelo tudi zaradi vrnitve demobiliziranih kmetov.

Medtem ko je večinska socialdemokracija nadzorovala socialne nemire, so se radikalne težnje strnile v spartakističnem gibanju in v vrstah t. i. »revolucionarnih poveljnikov«, ki so jih sestavljali pretežno predstavniki sindikatov. V dani situaciji (Ebertovo usmeritev je K. Liebknecht 10. novembra definiral v krilatici: »Kontrarevolucija nastopa, ona je med nami!«)⁵⁹ je Spartak videl svojo nalogo predvsem v nadaljnjem revolucioniranju proletariata s ciljem, da ga pripelje na pozicije diktature proletariata. Po prihodu R. Luxemburg in L. Jogichesa iz zapore je bil 11. novembra v Berlinu posvet vodilnih spartakovcev; na njem je skupina prvič oblikovala strogo organizacijsko strukturo (organizacija mora imeti značaj zveze, lastni program in statut) ter se preimenovala (na predlog L. Jogichesa) v »Spartakusbund«; zvezo je vodila 13-članska »centrala« (v njo so bili izvoljeni vsi znani spartakovci: R. Luxemburg, K. Liebknecht, L. Jogiches, P. Levi, H. Eberlein, E. Meyer, W. Pieck, A. Thalheimer).⁶⁰ Na posvetu so sicer mnogi zahtevali, da naj Spartak takoj izstopi iz USPD, vendar so le sprejeli predlog R. Luxemburg, ki je insistirala, da naj Spartak kot samostojna skupina (tedaj je štela okrog 1.000 članov) vztraja v okviru USPD vse do zadnjega – do strankinega kongresa ter na njem potegne za seboj čim večje število članstva v novo partijo. Spartakova zveza je prek svojega novega glasila »Die Rote Fahne«⁶¹ (pod uredništvom R. Luxemburg in K. Liebknechta) pričela z močno revolucionarno propagando (zahteva po revolucionarni akciji in boju za socializem) ter komentiranjem aktualnih dogajanj. »Ni bilo čutiti silovitosti, mogočnega zanosa socialistične misli, da bo le ena stvar lahko odpravila ta zla: nadaljevanje revolucije onkraj te začetne stopnje, boj za popolno uresničitev cilja proletarskega gibanja, popolno priznanje zgodovinske naloge proletariata«, je komentiral 'Die rote Fahne' sejo berlinskega sveta 19. novembra.⁶²

Vojska, ki se je na zahodni fronti sicer začela umikati, ne pa tudi iz Ukrajine in baltških držav, je ostala trdno v rokah generalnega štaba, vsa državna administracija v rokah prejšnjega režima, državo pa so začeli preplavljati razni prostovoljni odredi, sestavljeni iz oficirjev in podoficirjev. Eden od teh je 6. decembra v Berlinu streljal na demonstrante, ki so zahtevali dovršitev revolucije. Posledica krvavega vpada soldateske, ki sta jo najeli reakcija in sama socialdemokratska vlada, da bi zadušila revolucionarno vrenje, so bile velike demonstracije 7. in 8. decembra v Berlinu; demonstranti so zahtevali odstranitev kapitulantske vlade, vso oblast delavskim in vojaškim svetom, takojšnjo razorožitev oficirjev in ustanovitev rdeče garde. Še

⁵⁷ E. Collotti, Nemška revolucija, str. 17–18.

⁵⁸ Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, II/2, str. 366–367.

⁵⁹ V. Mujbegović, Komunistička partija Nemačke, str. 100.

⁶⁰ I. Krivoguz, Spartak i obrazovanje Komunističeskoj partii Germanii, Moskva 1962, str. 161.

⁶¹ Glasilo Die Rote Fahne je izšlo prvič 9. novembra 1918, s podnaslovom: »Predstavniki revolucionarnega ljudstva, Skupina Spartak, zavzeli redakcijo glasila 'Berliner Lokal-Anzeiger' in s tem pričeli z izdajanjem novega glasila«.

⁶² Die Rote Fahne, št. 5, 20. XI. 1918.

konkretnjša je bila Spartakova zveza, ki je 14. decembra – tik pred zasedanjem prvega vsenemškega kongresa svetov – objavila svoj program, v katerem je zahtevala predvsem:

1. utrditev prehoda oblasti (razorožitev policije, oficirjev stare vojske in kontrarevolucionarnih vojakov, ustanovitev delavske »rdeče garde« za obrambo revolucije in odstavitev starih vojaških struktur);

2. politične zahteve (ustanovitev »enotne nemške socialistične republike, v kateri naj bi bila zakonodajna in administrativna oblast v rokah delavskih in vojaških svetov, ki bi jih povezoval centralni svet; le-ta bi volil izvršni svet, ki bi opravljal funkcijo vrhovnega organa zakonodajne in izvršilne oblasti);

3. ekonomske zahteve (nacionalizacija vseh bank, rudnikov, velikih industrijskih in trgovskih podjetij; razlastitev velikih in srednjih kmetijskih posestev, ki bi jih zamenjalo socialistično zadržno upravljanje);

4. na zunanje političnem področju pa je program predvidel takojšnjo povezavo »z bratskimi strankami v tujini, da bi prenesli socialistično revolucijo na mednarodno osnovo in dali miru pečat in zagotovilo mednarodnega pobratenja ter revolucionarnega upora svetovnega proletariata.«⁶³

Kolikšna je bila moč oziroma vpliv Spartakove zveze na nemški proletariat, je pokazal prvi vsenemški kongres delavskih in vojaških svetov (Berlin, 16. – 21. XII. 1918). Med skupno 489 delegati je bilo 289 predstavnikov SPD, ki se je lahko opirala tudi na nekaj desetih drugih meščanskih in zmernih delegatov, medtem ko je radikalno usmeritev zastopalo 90 delegatov USPD, 10 spartakovce⁶⁴ in nekaj predstavnikov »revolucionarnih poveljnikov«. SPD je torej že na začetku obvladala kongres, ki je obravnaval temeljna vprašanja vodenja politične in gospodarske oblasti;⁶⁵ predvsem se je bilo treba odločiti med dvojim: sovjetska ali parlamentarna republika? Načeti pa je bilo treba tudi vprašanje podružbljenja produkcijskih sredstev. Kljub temu, da je predsednik izvršnega sveta sovjetov in vodja »revolucionarnih poveljnikov« Richard Müller ostro obtožil sovjet ljudskih komisarjev (vlado), in kljub pritisku spartakovcev, ki so organizirali velike množične demonstracije (250 tisoč delavcev je zahtevalo, da kongres razglasi Nemčijo za socialistično republiko), je radikalno krilo kongresa doživelo hud poraz. Poročilo večinskega socialista Maxa Cohena-Reussa je namreč nedvoumno naznanjalo konec sovjetskega gibanja in prenos vse oblasti na ljudsko skupščino, ki naj bi jo volili 19. januarja 1919. Ernst Däumig, delegat USPD, je pravilno označil Cohenove predloge kot smrtno obsodbo sovjetskega sistema, a se je zaman skušal temu upreti. Teoretik finančnega kapitala R. Hilferding pa je v razpravi o ekonomski strategiji svaril delegate, da se nikakor ne gre spuščati v prezgodnje podružbitve. Zato je kongres pooblastil vlado, da začne podružbljati tiste industrijske sektorje, ki so že zreli za reformo; ta pa je ugotovila, da noben sektor ni zrel za tako radikalno spremembo.⁶⁶ Odločilni udarec svetom je na kongresu zadal 18. decembra sprejeti sklep, da svet ljudskih komisarjev prevzame zakonodajno in izvršilno oblast, dokler ne bo dokončne ureditve sprejela ljudska skupščina. Takšna odločitev je po eni strani vodila k zaostrovanju nasprotij v delavskem gibanju, po drugi pa pospešila zavezništvo večinske socialne demokracije z zmernimi (desno krilo USPD) in v končni fazi tudi s kontrarevolucionarnimi tokovi.⁶⁷ V ostrem članku »Ebertovi podrepaniki« je R. Luxemburg obtožila Eberta in njegove privržence, da so kongres sovjetov ponižali na stopnjo lastne »garde podrepanikov«. Mesec in pol po izbruhu je bila revolucija, piše Rosa, na robu propada: »Ustanovitev delavskih in vojaških sovjetov je bila izhodiščna točka in edina otipljiva pridobitev revolucije 9. novembra. Prvi kongres teh sovjetov je uničil njeno edino pridobitev,

⁶³ Ibidem, št. 29, 14. XII. 1918: »Was will der Spartakusbund?«. Ta dokument je bil z neznatnimi spremembami sprejet na ustanovnem kongresu KPD kot program nove stranke.

⁶⁴ Spartakovce sta zastopala med drugimi F. Heckert in E. Levine, kajti niti R. Luxemburg niti K. Liebknecht nista bila izvoljena; večina delegatov pa je tudi zavrnila predlog, da bi kljub temu sodelovala na kongresu.

⁶⁵ Allgemeiner Kongress der Arbeiter- und Soldatenräte Deutschlands, West Berlin 1973.

⁶⁶ E. Collotti, Nemška revolucija, str. 20–21.

⁶⁷ W. Tormin, Zwischen Rätediktatur und sozialer Demokratie. Die Geschichte der Rätebewegung in der deutschen Revolution 1918/1919, Düsseldorf 1954.

odvzel je proletariatu oblast, podrl vse, kar smo storili 9. novembra, in povrnil revolucijo v preteklost!...«⁶⁸ Radikalizacijo spartakističnega gibanja v naslednjih tednih lahko razumemo le v luči pešanja revolucionarnega zagona.

Zmaga na vsenemškem kongresu delavskih in vojaških sovjetov, ki so jih zdaj že popolnoma nadzorovali, je spodbudila večinske socialiste, da čimprej opravijo z vse bolj šibkim revolucionarnim gibanjem.⁶⁹ Po kontrarevolucionarnem vpadu 6. decembra v Berlinu so se v vsej Nemčiji vrstili spopadi med reakcionarnimi vojaki na eni ter stakajočimi delavci in vojaškimi oddelki, ki so se priključili revolucionarnemu gibanju, na drugi strani; spopadi so vse bolj dobivali naravo državljanske vojne. Zaradi odkritega kontrarevolucionarnega preobrata, ki ga je SPD izvedla s pomočjo oboroženih sil (posredovanje generalov s Hindenburgom na čelu),⁷⁰ so Haase, Dittmann in Barth /USPD/ 29. decembra izstopili iz vlade, da bi tako ločili svojo odgovornost od odgovornosti večinske SPD.⁷¹

Berlinski krvavi božič je pospešil proces razjasnjevanja tako znotraj revolucionarnih sil kot v širšem okviru delavskega gibanja. Čeprav je USPD izstopila iz vlade, pa ni bila pripravljena sklicati strankinega kongresa; zato se je Spartakova zveza odločila, da se dokončno tudi formalno in organizacijsko odcepi od USPD. 30. decembra je bila v Berlinu še zadnja državna konferenca Spartakove zveze,⁷² ki se je končala 1. januarja 1919 z razglasitvijo KP Nemčije.⁷³ Osrednji točki dnevnega reda konference sta bili poročilo K. Liebknechta o krizi v USPD in R. Luxemburg o programu nove stranke. K. Liebknecht je v svojem poročilu orisal posledice neuspešne dejavnosti USPD, ki po polomu na parlamentarni ravni ni izrabila revolucionarnih možnosti, skritih v izvenparlamentarni dejavnosti množic. Liebknecht je tudi priznal, da se je poskus spartakovcev, da bi v akcijo pritegnili USPD (zato so tudi sodelovali na kongresu v Gothi), izjalovil kot 'Sizifovo delo': »Po novembrski revoluciji nas je pomanjkanje načelnosti v USPD prisililo k odločanju, kakšen naj bo v prihodnje naš odnos do stranke. Sodelovanje ljudskih komisarjev v vladi (neodvisni ljudski komisarji so bili Ebertov in Scheidemannov 'figov list' in izstop USPD iz vlade sploh nista vplivala na razvoj dogodkov: zvestoba revoluciji je torej zahtevala odmik od stranke, ki ni bila nič več 'socialistična stranka delavskega boja'. S prekinitvijo organizacijskih vezi z USPD se bo Spartakova zveza preoblikovala v samostojno stranko, imenovano KP Nemčije.«⁷⁴

⁶⁸ Die Rote Fahne, št. 35, 20. XII. 1918.

⁶⁹ Spartakova zveza in levi neodvisni se niso sprijaznili z odločitvami kongresa vsenemškega kongresa sovjetov; z demonstracijami svojih revolucionarnih pristašev so poskusili zrušiti Ebertovo vlado.

⁷⁰ S privolitvijo vlade so kontrarevolucionarne čete pod vodstvom generala A. Lequisa 22. decembra vkorakale v Berlin in naslednji dan streljale na divizijo ljudske mornarice, eno prvih vojaških enot, ki se je vključila v revolucionarno gibanje in se je zdaj uprla vladnemu poskusu, da bi jo pregnali iz Berlina. Napad na revolucionarne mornarje je še bolj podžgal razkačeno množico, ki je 24. decembra vdrla v prostore socialdemokratskega glasila Vorwärts in jih tudi zasedla (»nekoč slavní glasnik socialdemokracije se je zdaj postavil na čelo protirevolucionarnega in protispartakističnega gibanja in ostro napadel mornarje, v katerih so delavci videli zaščitnike svojih revolucionarnih zahtev«) ter obkolila vlado. Ebert je poklical na pomoč vrhovno komando (Groenerja), ki je z vojaštvom pregnala demonstrante z ulic. Krvavi dogodki so sprožili razpravo o odnosu ljudskih komisarjev do oboroženih sil. Republika, ki ni imela dovolj poguma, da bi takoj na začetku ustanovila rdečo gardo za obrambo revolucionarnega gibanja, se je zdaj soočila z enim temeljnih nasprotij, ki so izvirali že iz njenega nastanka (Republika se je rodila pod težo političnih pogojev, ki jih je postavila stara vojaška kasta!).

⁷¹ Ebert je na njihovo mesto postavil G. Noskeja (pooblaščen za vojaške zadeve) in R. Wisslla; s tem je bila postavljena enotna socialdemokratska vlada.

⁷² Na konferenci, na kateri je sodelovalo skupno 127 delegatov iz 56 mest (spartakovci /88/, internacionalni komunisti Nemčije /29/ ter delegati svobodne socialistične mladine, 'rdečih' vojakov in Sovjetske Rusije), so najprej opravili organizacijsko združitev med Spartakovo zvezo in IKD (Internationale Kommunisten Deutschlands) ter se proglasili za ustanovni kongres Komunistične partije Nemčije. Bremenska, hamburška, Münchenska in dresdenska levica so se 23. novembra združili v IKD; od 27. novembra dalje so izdajali svoje glasilo Der Kommunist, prek katerega so se zavzemali za diktaturo proletariata, združbljenje industrije in za solidarnost z rusko revolucijo. (Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, II/2, str. 456–458.)

⁷³ Bericht über den Gründungsparteitag der Kommunistischen Partei Deutschlands (Spartakusbund) vom 30. Dezember 1918 bis 1. Januar 1919, Berlin, o.J.; The German Revolution and the Debate on Soviet Power. Documents: 1918–1919, New York 1986, str. 157–213 (Founding the German Communist Party).

⁷⁴ Ibidem, str. 168–170 (Resolution on Founding the Communist Party of Germany, by K. Liebknecht).

Program nove stranke, ki je bil objavljen 14. XII. 1918 v *Die Rote Fahne*,⁷⁵ je razložila R. Luxemburg v kontekstu revolucionarnih dogodkov v zadnjih dveh mesecih: »Revolucija 9. novembra je bila polna pomanjkljivosti in hib. Temu se ne smemo čuditi. To je bila revolucija, ki je prišla po štirih letih vojne, po štirih letih, v katerih si je nemški proletariat po zaslugi vzorne šole socialne demokracije in svobodnih sindikatov nakopal toliko sramote in tako zatajil svoje socialistične naloge kakor nikjer drugje. Če stojimo trdno na tleh zgodovinskega razvoja – in kot marksisti in socialisti tako tudi stojimo – potem ne moremo pričakovati, da bomo v Nemčiji, ki je imela na dan 4. avgusta in vsa štiri leta pozneje tako klavarno podobo, doživeli naenkrat 9. novembra 1918 sijajno, razredno zavedno in k cilju jasno usmerjeno revolucijo. Kar smo doživeli 9. novembra, je bilo veliko bolj zlom obstoječega imperializma kot zmaga nekega novega načela. Prišel je kratko malo trenutek, ko se je imperializem kot orjak na lončenih nogah, znotraj ves trhel, moral sesuti vase. Kar je temu sledilo, je bilo bolj ali manj zmedeno, nenačrtno in prav malo zavestno gibanje. Edino povezovalno, edino trajno in edino odrešilno je bilo v tem gibanju geslo: oblikovanje delavskih in vojaških svetov. To je bilo tisto geslo te revolucije, ki ji je takoj vtisnilo poseben pečat proletarske, socialistične revolucije, in sicer ob vseh pomanjkljivostih in hibah prvega trenutka.«⁷⁶ Razlaga Rose je bila tudi svarilo, da je treba realistično gledati na možnosti razvoja revolucionarnega gibanja, brez slepil o enotnosti delavskega gibanja. Le-to se je celo razbilo, ko je socialna demokracija prešla na kontrarevolucionarne pozicije. Prihodnost revolucije je bila vezana na dejavnost množic: revolucije ni mogoče izpeljati z odlokom ali s spremembo vlade, »revolucija je dejanje množic«.⁷⁷ Z rojstvom nove stranke sta se torej soočili dve temeljni alternativni, ki ju je postavila »novembrska revolucija«: medtem ko je 9. november za SPD pomenil cilj revolucije, je bil za KPD le izhodiščna točka.

Revolucionarno gibanje tudi v januarju 1919 ne poenjuje. 5. januarja so komunisti, neodvisni in revolucionarni poveljniki priredili velike demonstracije v Berlinu,⁷⁸ ki so izzvenele kot plebiscit proti vladi; demonstranti so zahtevali predvsem razorožitev kontrarevolucionarnih sil in promilitarističnih oddelkov. To so bile po 9. novembru najbolj množične demonstracije v Berlinu, ki so presenetile celo voditelje organiziranih sil radikalne levice. Čeprav je med demonstranti krožilo geslo o revolucionarnem prevzemu oblasti, si revolucionarni »Aksijski odbor« (sestavljali so ga predstavniki KPD, USPD in revolucionarnih poveljnikov) ni domišljal, da bi lahko v enem dopoldnevu prevzeli oblast.⁷⁹ Še preden je »aksijski odbor« izdelal natančnejši načrt za delo, je G. Noske poklical na pomoč protirevolucionarne prostovoljske odrede, naj zadušijo revolucijo. 11. januarja je Noske prevzel poveljstvo nad vsemi vojaškimi oddelki v Berlinu in v krvavih bojih, ki so prenehali med 12. in 13. januarjem je bila revolucija poražena; ubitih je bilo nekaj tisoč delavcev, predvsem komunistov. 15. januarja so prostovoljski odredi ujeli in takoj ubili voditelja KP Nemčije R. Luxemburg in K. Liebknehta, sredi marca pa še L. Jogichesa; KPD je bila obglavljena, njeno glasilo »Die Rote Fahne« pa prepovedano. Neposredno po porazu revolucije in nasilju vlade in kontrarevolucije so tekale priprave za volitve v ljudsko skupščino, določene za 19. januar; na volitvah je SPD dobila 163 sedežev, USPD 22, medtem ko so meščanske stranke prejele skupno 260 glasov (skladno z odločitvijo ustanovnega kongresa KPD komunisti niso sodelovali na volitvah). Z izvolitvijo ljudske skupščine so izginili še zadnji sledovi revolucije: centralni sovjet socialistične republike, ki so ga izvolili na vsenemškem kongresu delavskih in vojaških svetov, je 4. februarja 1919 prepustil oblast ustavodajni

⁷⁵ R. Luxemburg, Izbrani spisi, str. 823–836 (Kaj hoče Spartakova zveza?).

⁷⁶ Ibidem, str. 891 (Ustanovni kongres KP Nemčije).

⁷⁷ Ibidem, str. 898.

⁷⁸ 4. januarja je vlada – med čistko – odstavila berlinskega policijskega načelnika E. Eichhorna, člana USPD; po mnenju KPD njegova odstavitev ni bila le poskus odpraviti edino vplivno osebo, ki ji je berlinski revolucionarni proletariat še zaupal, temveč je tudi napovedala nasilno zadušitev delavskih nemirov. »Die Rote Fahne« je 5. januarja v znak protesta pozval proletariat na množične demonstracije.

⁷⁹ R. Luxemburg je preroško čutila nesrečno usodo revolucionarnega gibanja, ki je bilo prepuščeno samemu sebi in odvisno le od spontanega navdušenja množic. 8. januarja je ogorčeno zapisala: »Ni dovolj poslati množic, naj demonstrirajo; treba jim je dati politične naloge.« (Die Rote Fahne, št. 8, 8. I. 1919: Versäumte Pflichten.)

skupščini. To dejanje ni bilo le formalnost, ampak je pomenilo tudi popoln polom poskusa, da bi ustvarili nove oblike vladavine, ki bi izhajala neposredno iz ljudstva. Konstituanta se je sestala 6. februarja v Weimarju; njena prva naloga je bila, da formalno uredi vladne organe v okviru »demokratskih« zakonitostih. 11. februarja je skupščina, v kateri je imela večino »weimarska koalicija« (tvorili so jo socialni demokrati, katoliški center in demokratska stranka), izvolila F. Eberta za predsednika weimarske republike, sestavo vlade pa je zaupala predstavniku SDS P. Scheidemannu. 31. julija 1919 je skupščina sprejela še novo »weimarsko« ustavo ter pred tem (22. junija) ratificirala versajsko mirovno pogodbo. Konstituanta v Weimarju ni ustvarila takšne republike, o kateri je govoril Ebert novembra 1918, ampak tipično meščansko parlamentarno državo. Z izvolitvijo ljudske skupščine se je tako končalo zadnje obdobje t. i. »novembrske revolucije«. ⁸⁰

Nedvomno je izbruh novembrske revolucije v Nemčiji vlival upanje in optimizem Moskvi, da bo le prišlo do tako željene svetovne proletarske revolucije; sedaj po njenem porazu pa bodo ocene in pričakovanja, tako Lenina kot drugih boljševiških voditeljev, dobila realnejši okvir. ⁸¹

Summary

THE RUSSIAN OCTOBER IN THE EYES OF THE GERMAN SOCIAL DEMOCRACY IN THE YEARS 1917–1919

Avgust Lešnik

In all the three – ideologically different – German socialist parties responses to the »Russian October« were quite different:

- the right social democrats (SPD), who gave the Russian October a pretty cold reception, explained the Russian Revolution as a coincidence of specific historical and economical circumstances with the particular soul of Russians; according to them bolshevism as a result of such circumstances was a great danger to western democracy;

- the centralist USPD saw the value of the October Revolution mainly in its initiative for peace; accordingly it called German proletariat to give an active support to the peace policy of the socialist government of Russia;

- different than the German right and centre the left (Spartak's Alliance) gave the October Revolution an enthusiastic welcome, they called German workers to follow the example of their Russian comrades.

In this context the author presents theoretical views of K. Kautsky and R. Luxemburg on key questions opened by the Russian Revolution and underlines Kautsky's views of crucial theoretical and practical questions about the development of socialism were important mainly because through them he provided a theoretical platform for social democracy in general, not only for its centralist wing, i.e. that part of the world socialist movement which never excluded the possibility of socialism and (parliamentary) democracy.

⁸⁰ Glej: W. Nimitz, *Die Novemberrevolution 1918 in Deutschland*, Berlin 1962; *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie 1917–1945 /kolektivno delo/*, Berlin 1982, str. 31–73 (*Die Sozialdemokratie in der Novemberrevolution*); S. Miller, *Die Bürde der Macht. Die deutsche Sozialdemokratie 1918–1920*, Düsseldorf 1974; P. Levi, *Zwischen Spartakus und Sozialdemokratie*, Frankfurt-Wien 1969.

⁸¹ Več o tem glej: A. Lešnik, *Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923)*, Koper 1994. Isti, *Berlinska konferenca treh internacional – poskus oblikovanja politike "enotne fronte"*, ZČ 48, 1994, str. 537–546.

arhivi

*glasilo Arhivskega društva Slovenije
in arhivov Slovenije*

Arhivi so začeli izhajati leta 1978 in so osrednje glasilo Arhivskega društva Slovenije. Do sedaj je izšlo osemnajst letnikov, vsak letnik pa obsega dvojno številko. Glasilo spremlja arhivska vprašanja od organizacije in načrtovanja dela v arhivih, vrednotenja, urejanja in popisovanja gradiva do njegove uporabe ter dogajanja v arhivski stroki tako doma kot v svetu. Poleg prispevkov s področja arhivistike, arhivske dejavnosti in arhivske tehnike, objavljajo *Arhivi* tudi prispevke s področja zgodovinskih pomožnih ved, prispevke o virih, fondih, strukturi inštitucij in zgodovini državnih ureditev. Arhivi niso namenjeni le arhivskim strokovnim delavcem, ampak tudi uporabnikom arhivskega gradiva za raziskovalne, študijske, kulturne in izobraževalne namene, pa tudi drugim, ki uporabljajo gradivo za različne uradne, poslovne in osebne namene. Glasilo skuša razvijati strokovne, izobraževalne in informacijske funkcije arhivov ter povezovati arhivsko stroko s sorodnimi družboslovnimi vedami, zlasti z zgodovino, pomožnimi zgodovinskimi vedami, informatiko ipd.

Prispevki so razdeljeni v naslednje rubrike: Članki in razprave – Iz prakse za prakso – Iz arhivskih fondov in zbirk – Poročila o delu Arhivskega društva Slovenije – Poročila o delu arhivov in zborovanjih – Ocene in poročila o publikacijah in razstavah – Osebne vesti – Nove pridobitve arhivov – Bibliografija arhivskih delavcev – Sinopsisi.

Arhive lahko kupite ali naročite pri Arhivskem društvu Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, tel. (061) 1251 222, fax (061) 216 551. Cena za dvojno številko je 2000 SIT, za člane Arhivskega društva Slovenije 1000 SIT ter za dijake in študente 500 SIT. Pri Arhivskem društvu Slovenije lahko naročite tudi starejše številke *Arhivov* in druge publikacije Arhivskega društva.

Boris M. Gombač

SLOVENIJA, ITALIJA : OD PREZIRANJA DO PRIZNANJA

Branko Gradišnik, Jože Šušmelj (ur.)

SLOVENIJA, ITALIJA : BELA KNJIGA O DIPLOMATSKIH ODNOSIH SLOVENIA, ITALY : WHITE BOOK ON DIPLOMATIC RELATIONS

Avtor in urednika so v strnjem tekstu, zbranim v dveh knjigah, prikazali dvestoletne stalne zaplete obeh sosed na slovenski zahodni narodnostni meji. Potem ko so tudi zgodovinska vprašanja postala del političnega izsiljevanja naših zahodnih sobivalcev v Evropi, je stroka odgovorila s projektom, ki je prikazal te odnose od francoske revolucije do danes. Ob še neobjavljenih dokumentih v *beli knjigi*, je tu še razprava, ki skuša razjasniti vzroke historičnih zapletov, ki so se v tem prostoru kazali skozi zadnja stoletja v dramatičnem sosledju udarcev in protitudarcev prevejenih nacionalnih in mednarodnih diplomacij; te Slovincem niso bile vedno prav naklonjene.

Članom ZZDS je komplet obeh knjig na voljo **po znižani ceni 3000 SIT** pri založbi Debora, 1000 Ljubljana, Jeranova 1a, tel.: (061) 1264-141. Možno je tudi plačilo na tri čeke.

France Martin Dolinar

Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946 (2. del)

4. ROŽMANOVO POLITIČNO DELOVANJE MED VOJNO

4.1 Sestanki političnih strank v nadškofijskem dvorcu

Obtožnica škofa Rožmana bremeni, da je »na pobudo italijanskih okupacijskih funkcionarjev Roatte in Robottija skliceval v škofijskem dvorcu razne predstavnike bivših strank v cilju, da pod krinko borbe proti komunizmu obsodijo napore slovenskega naroda za svobodo, neodvisnost in obstoj«.¹

Na enem izmed takih sestankov, ki naj bi jih po navedbah obtožnice v svojem škofijskem dvorcu skliceval in vodil obtoženi Rožman, naj bi bil **16. februarja 1942** izdelan predlog za sodelovanje z italijanskimi oblastmi. O tem sestanku naj bi pričal »Akt divizije Isonzo« I/5 H z dne 17. februarja 1942.

Sodnim spisom je res priložena promemoria (v slovenskem prevodu memorandum), ki pa je nepodpisan in brez slehernih znakov, ki bi govorili za njegov izvor. V tem memorandumu je izrecno rečeno, da so udeleženci na sestanku v škofijskem dvorcu ustanovili neke vrste komite,² ki naj bi bil posrednik med narodom in italijanskimi oblastmi. Naloga komiteja bi bila omogočiti Italijanom boljše vodenje zasedenega ozemlja. V ta namen naj bi sodelujoči Italijanom postavili tri pogoje in sicer: odstranitev ljubljanskega župana in članov mestnega sveta; dovoljenje za »neposredno, vendar z legalnimi sredstvi, bojevanje proti komunistični kugi« (slovenski prevajalec je ost v italijanskem dokumentu spretno prenesel na drugo stran in italijanski tekst »permesso di combattere direttamente – con mezzi legali il contagio comunista«, »dvoumno« prevedel: da se samostojno, z legalnimi sredstvi pobija komunistična nevarnost); in dovoljenje za organiziranje mladine.³

Škof Rožman o takšnem sestanku v škofijskem dvorcu ne ve ničesar. Nobenega dvoma ni, da so se politične stranke od jeseni 1941 intenzivno dogovarjale, kako uskladiti svoje politično sodelovanje. Sad tega dogovarjanja je bila ustanovitev Slovenske zaveze za narodovo osvoboditev aprila 1942.⁴ Vsaj del predstavnikov teh strank je videl v danih razmerah v škofu največjo moralno avtoriteto na Slovenskem. V medsebojnih pogovorih so (brez škofove vednosti ali sodelovanja), skušali predstavniki posameznih političnih strank določiti tudi škofovo vlogo v političnem življenju slovenskega naroda v času okupacije. Toda škof je odklanjal sleherno aktivno vlogo v političnem življenju in se omejil zgolj na karitativno-humanitarno in ideološko-duhovno področje. O škofovem sodelovanju na nekem političnem sestanku 16. februarja 1942 ne govori nobena od

¹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 23; Proces 1946, 35–36; Škofa Rožmana odgovor, str. 5.

² Ker so podatki v pismu zelo zmedeni, je možno, da je bil pod »komite« mišljen Direktorij JNS, ki je bil ustanovljen avgusta ali septembra 1941. Člani direktorija so bili dr. A. Kramer, dr. O. Pirkmajer, ing. Janko Mačkovšek, ing. Bogdan Ferlinec, dr. V. Vrhunc, Milan Mravlje in R. Žitnik. Prim. Jera Vodušek-Starič, »Dosje« Mačkovšek, 44, op. 30.L.

³ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3139–3140 italijanski tekst; 3141–3143 slovenski prevod.

⁴ Prim. Jera Vodušek-Starič, »Dosje« Mačkovšek, 140–151.

»sodelujočih« strani. To pa je spriči »podrobnosti«, ki jih dokument navaja in aktualnosti njegove vsebine (konkretne točke sodelovanja z Italijani), skorajda nerazumljivo. Zato nas toliko bolj preseneča italijanska »reakcija na ponujeno sodelovanje«, ki vzbuja resne dvome o pristnosti vsebine zgoraj navedenega dokumenta.

Dne 10. marca 1942 je poveljnik pehotne divizije »Sardinski grenadirji« general Taddeo Orlando pisal poveljniku XI. armadnega zbora, generalu Mariu Robotti(ju). V pismu se sklicuje na dopisa z dne 18. in 23. februarja, vendar brez navedbe njune vsebine.⁵

V svojem pismu general Orlando navaja, da je iz »običajno dobro obveščenega vira« zvedel, da je imela »Slovenska katoliška stranka **nov sestanek**, na katerem da so obravnavali politično situacijo v tej pokrajini«. Na tem sestanku naj bi bilo sklenjeno, da se **mimo** Visokega komisariata pošlje v **Rim** pismo, ki naj bi pojasnilo temeljne napake, katere je zagrešila italijanska civilna oblast v pokrajini.

V tem uvodnem delu pisma presenečata dve ugotovitvi: 1. če so na zgoraj omenjenem sestanku 16. februarja 1942 predstavniki političnih strank ponudili Italijanom tesnejše sodelovanje, je nerazumljivo, da le nekaj dni zatem (največ dva tedna) žele obiti civilno okupacijsko oblast v Ljubljani. Še več, to civilno oblast, s katero naj bi želeli tesneje sodelovati, celo tožijo v Rim. Vsakemu je vendar jasno, da na taki podlagi sodelovanje ni možno.

In 2., če je »običajno dobro obveščen vir« bil tako natančno seznanjen z vsebino pisma, ki naj bi bilo namenjeno v Rim, je vsaj presenetljivo, da ni vedel, komu v Rimu naj bi bilo to pismo namenjeno.

Pismo je pisano v duhu in jeziku italijanske okupacijske propagande. Njegova vsebina pa vsaj deloma ni sporna. Vsaka oblast, tudi v mirnodobnem času, želi imeti kar se da točne podatke o beguncih na njenem ozemlju (npr. današnji begunci iz Bosne), pač zaradi njihovega vzdrževanja, ne nazadnje pa tudi zaradi preprečevanja medsebojnih obračunavanj, če so begunci iz različnih ideoloških taborov. Da bi begunci iz nemškega zasedbenega ozemlja smeli bivati v Ljubljanski pokrajini, si je škof Rožman prizadeval od prvih dni okupacije. Tega mu v tem času tudi njegovi idejni nasprotniki niso očitali kot zločin. Posebna pozornost je veljala v tem primeru oficirskemu kadru. V vojnem času je nedvomno izjemno pomembno preprečiti njihovo sodelovanje s sovražnikom.

Malo verjetno je, da bi nekdo iz t.im. meščanskih strank Italijanom predlagal, naj zaplenijo radijske sprejemnike, da ljudje ne bi mogli poslušati poročil iz Londona (točka 4). Kot primer je izrecno naveden govor kralja. »Slovenska krščanska stranka« pa je vendar vso svojo politiko gradila na zvestobi kralju. V pismu je še govora o pomankljivi italijanski propagandi (česa v pismu ni rečeno, verjetno fašizma) in pa, da je »slovensko osebje v vseh državnih uradih, zlasti pri policiji, telefonu, pošti in železnici« v službi širjenja komunizma. Slednja obtožba je seveda zelo dvorezna, ker sta imeli v državnih uradih svoje ljudi obe strani in bi bilo zato s strani »Slovenske krščanske stranke«, kot jo dokument imenuje, skrajno nespametno vse razglasiti za komuniste. Najpomembnejši podatek v tem pismu pa je, da **škof Rožman na tem sestanku (če je bil) ni sodeloval**. Če bi, bi ga »običajno dobro obveščeni vir« nedvomno z velikim zadovoljstvom imenoval!

Robottijev pripis, datiran 12. marca »Poslati takoj na armijo in dobro podčrtati, da jaz že več mesecev vprašujem za te ukrepe. Sedaj pa čutijo (potrebo) po njih celo Slovenci«,⁶ daje slutiti pravi vir in tudi namen Orlandovega pisma. Orlando in Robotti sta pri svojih nadrejenih iskala večje pristojnosti nad civilnim prebivalstvom, ker med Slovenci nista našla ljudi, ki bi bili pripravljeni na takšno kolaboracijo z Italijani, kot sta si jo zamišljala oba italijanska oficirja.

General Mario Robotti je vsebino Orlandovega pisma nemudoma (12. marca) posredoval poveljniku 2. italijanske armade, generalu Vittoriju Ambrosiu.⁷ V svojem pismu je general še

⁵ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3144–3145 italijanski tekst, 3146–3147 slovenski prevod.

⁶ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3145, prevod 3147.

⁷ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3148–3140 (3150).

pripisal, da se zdi, da je to pismo včeraj (torej 11. marca) neki prelat v škofovem imenu nesel v Rim kardinalu Maglione(ju).⁸ Svoj sum potrdi s priloženim dokumentom službujočega časnika na ljubljanski železniški postaji, kapitana Uga Pigazzi(ja), da je 11. marca 1942 z direktnim vlakom v Rim odpotoval škofov zaupnik, ki je kardinalu Vincencu Maglione(ju) nesel osebno zapečateno škofovo pismo. Službujoči častnik pisma ni odprl in tudi ne bral.⁹ Zato o njegovi vsebini ni mogel poročati ničesar. Škofovo pismo kardinalu Maglioneju, ki je bilo po izjavi službujočega časnika veliko in precej debelo,¹⁰ je nesel v Rim salezijanec dr. Franc Blatnik.¹¹ Dr. Franc Blatnik je nesel kardinalu Maglioneju v Rim dokumentacijo, s katero je želel podkrepiti svojo prošnjo za pomilostitev 28 Slovencev, ki jih je vojaško sodišče v Ljubljani obsodilo na smrt.¹² Vendar o tem podrobneje v poglavju škof Rožman in Vatikan.

Sestanek pri škofu Rožmanu 12. septembra 1942

Stopnjevanje nasilja v Ljubljanski pokrajini in vedno hujši italijanski pritiski na škofa Rožmana, da bi ga pridobili »na svojo stran«, je prisililo ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, da je 12. septembra 1942 sklical predstavnike političnih strank na Slovenskem na pogovor v škofijskem dvorcu.¹³ Iz škofovega odgovora na obtožbe procesa proti njemu in iz pripravljalnega sestanka JNS, bi se dalo sklepati, da je do konkretnega sestanka pri škofu prišlo na pobudo treh demokratičnih strank (SLS, JNS in socialistične stranke).¹⁴ Škof Rožman je na sestanek povabil naslednje predstavnike meščanskih strank in kulturnih ustanov: dr. Marko Natlačen, dr. Albin Šmajd, Ivan Avsenek, Marko Kranjc, Rudolf Smersu, Miloš Stare (vsi SLS), dr. Dinko Puc, dr. Vladimir Šuklje, dr. Jože Lavrič, ing. Janko Mačkovšek, dr. Otmar Pirkmajer, dr. Marjan Zajc, Ivan Mohorič (vsi iz vrst liberalcev), dr. Celestin Jelenc, Jože Petejan (oba SSJ), dr. Milko Kos (rektor univerze), dr. Stojan Bajič, dr. France Koblar (predsednik kluba slovenskih literatov), Alojz Mihelčič (senator), dr. Milan Vidmar (predsednik akademije) in dr. Dragotin Lončar (predsednik SM). Slednja dva se sestanka pri škofu nista udeležila.¹⁵ Dr. Albin Šmajd si je v svoj dnevnik, v katerem je navedel imena udeležencev, zapisal tudi tri kratke točke, o katerih so očitno pri škofu razpravljali, in sicer: »1. ali je mogoče kaj storiti; 2. kaj uspešnega storiti; 3. na kakšen način bi mogli uspešno vplivati na dogodke pri nas.«¹⁶

Podrobnejšo informacijo o pogovoru na škofiji si je zapisal ing. Janko Mačkovšek. O pogovoru je namreč razpravljajl direktorij JNS 18. septembra 1942. O pogovoru je zbranim udeležencem direktorija poročal O. Pirkmajer in vsebino pogovora vključil v točke, ki jih je obravnaval direktorij. Te se glase: »a. Ali zahteva narodna nesreča, da se strnemo vsi Slovenci v složno narodno skupnost, ki naj brani bitne narodne koristi in nudi narodu moralno oporo, da ne

⁸ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3149.

⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3151.

¹⁰ »...una busta di dimensioni interno-protocollo, abbastanza voluminosa, fornita di suggelli ceralacca ...« AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3151.

¹¹ Jakob Kolarič, Škof Rožman III., 201–202.

¹² Prim. Actes et Documents, vol. 8, št. 302, str. 456–457.

¹³ V: Dok. SOVE II 0024141 je ohranjeno lastnoročno podpisano Rožmanovo vabilo dr. Albinu Šmajdu, ki se glasi: »Najvljudneje Vas prosim, da se izvolite zgledati v soboto, dne 12. t.m. ob 16 h v škofijskem dvorcu, Pred škofijo 4, II. nadstropje desno na razgovor o važni narodni zadevi. Z izrazi odličnega spoštovanja Gregorij Rožman, škof ljubljanski«.

¹⁴ »Tri demokratične stranke (SLS, JNS in socialistična stranka) so hotele prirediti konec aprila ali v začetku maja (škofova pomota v datumu. Lahko pa da so takšen sestanek že dalj časa načrtovali in so bile Roatove grožnje le neposreden povod za njegovo hitro uredništev) skupen razgovor o položaju pod okupacijo. Ker pa tak sestanek pred očmi okupatorja ne bi bil brez resne nevarnosti za udeležence, sem bil naprošen, da bi dal za ta sestanek prostor v moji hiši in da bi vodil formalno tudi predsedstvo sestanka ter tako prevzel odgovornost pred oblastniki fašistične okupacije. Predstavniki strank so bili prepričani, da bi si italijanski okupator ne upal kakorkoli postopati zoper škofa, če bi bil sestanek odkrit. // Tej prošnji treh strank sem ugodil in sem prepričan, da sem demokratični stvari in slovenskemu narodu naredil s tem uslugo.« Prim. Škofa Rožmana odgovor, str. 5–6.

¹⁵ AMNZ, Šmajdov dnevnik, ZA 600–20 (inv. 638), 1159.

¹⁶ AMNZ, Šmajdov dnevnik, 1159.

klone? b. Ali smo edini v tem, da je treba s skupnimi silami zatreti vse, kar bi hotelo narodovo nesrečo izrabiti v politične strankarske namene? c. Ali se strinjamo, da moramo ustvariti enotno organizirano karitativno službo, ki naj bi pomagala, ker gre za življenje naroda? č. Kakšen je lahko odnos Slovencev do okupacijske oblasti? d. Kako naj dosežemo, da bo okupacijska oblast upoštevala mednarodno zajamčene pravice okupiranega področja?»¹⁷

Kaj je pravzaprav nagnilo škofa Rožmana, da je v svojem dvorcu sklical sestanek političnih strank?

Od spomladi 1942 se je v Ljubljanski pokrajini vedno bolj stopnjevalo nasilje, katerega žrtve so bili večinoma nedolžni ljudje. Na vsako partizansko akcijo so Italijani odgovorili z represalijami: streljanjem talcev, požiganjem slovenskih vasi in interniranjem ljudi, zlasti mladine v italijanska taborišča.¹⁸ Do 23. februarja so Italijani Ljubljano obdali z bodečo žico.¹⁹ Če so se izjave Visokega komisarja Graziolija, izrečene na sestanku s poveljnikom XI. armadnega zbora generalom Robottijem, »da poslej ne bo mogoče ne zmanjšati ne ukiniti naše povračilne akcije, še več, da jo bo treba okrepiti, če smo že na tej poti ... Če jih ne bodo postrelile vojaške oblasti, jih bom postrelil jaz«,²⁰ nanašale na partizanske oddelke, ki so napadali italijanske Transporte, izjava Maria Robottija slaba dva meseca kasneje, ni dopuščala nobenega dvoma več. Na sestanku poveljstva XI. armadnega zbora 26. junija 1942 je svojim podrejenim nedvoumno ukazal: »Zapomniti si je treba, da se bodo rezultati upoštevali samo po številu mrtvih upornikov. Konceptija naših nadrejenih: **za vsako ceno je treba obnoviti italijansko prevlado in ugled, pa čeprav bi morali izginiti vsi Slovenci in bi morala biti uničena vsa Slovenija**«. ²¹ Vesten izpolnjevalec takšnih navodil je nedvomno bil polkovnik Aguscia, ki je zapisal, da je »Slovence treba pobiti kot pse: brez usmiljenja«. ²² General Mario Roatta je iste grožnje ponovil tudi ljubljanskemu škofu Gregoriju Rožmanu. Izjavil je, da se Italijani »ne čutijo več vezane glede pravic, ki so jih dali s konstitucionalno uredbo Slovincem v kulturnem in gospodarskem pogledu« in da bodo, če bodo smatrali za potrebno, »ekrasirali celo pokrajino«. ²³ V svojem poročilu v Švico je ing. Janko Mačkovšek še zapisal, da se »v teh okoliščinah pojavlja na vseh straneh želja, naj bi se s posebno ekipo inavgurirala oportunistična politika izvestnega sodelovanja z okupatorjem, češ da je to edina možnost obvarovati narod pred najhujšim in omogočiti neko dobo oddiha«. ²⁴

Položaj v Ljubljanski pokrajini v tem času je zelo jasno analiziral bogoslovni profesor **dr. Lambert Ehrlich v spomenici, ki jo je 1. aprila 1942 izročil italijanskemu vrhovnemu poveljstvu v Ljubljani**.²⁵ V prvem delu svoje spomenice dr. Ehrlich spomni Italijane na njihove obljube, ki so jih dali Slovincem po okupaciji Slovenije oziroma po priključitvi Ljubljanske pokrajine Kraljevini Italiji. Posebej poudari, »da po mednarodnem pravu more Italija izvrševati le začasno državno oblast, kakor ji to dovoljuje vojaška zasedba ... o popolni podreditvi /Slovenije Italiji/ zdaj še ne more biti govora, ker je državna oblast kr. Jugoslavije od mnogih držav še pravno priznana«. Prve tri mesece je bil položaj pod Italijani znosen, pravi Ehrlich, nato pa na račun Italijanov zapiše hudo kritiko: »Danes so se razmere popolnoma izpremenile in zdi se, da se Slovincem pod nemško okupacijo v marsikaterem oziru bolje godi kot pod italijansko«.

¹⁷ Jera Vodušek-Starič, »Dosje« Mačkovšek, 44.

¹⁸ O tem podrobneje Tone Ferenc, Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942, Maribor 1987,90; Jera Vodušek-Starič, »Dosje« Mačkovšek, predvsem 3. poglavje: Mačkovškova korespondenca s Švico med drugo sv. vojno, 101–138; Jakob Kolarič, Škof Rožman, III., 98–101.

¹⁹ Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 257, op. 6; Jakob Kolarič, Škof Rožman III., 98.

²⁰ Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 329.

²¹ Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 389.

²² Jakob Kolarič, Škof Rožman III., 101.

²³ Jera Vodušek-Starič, »Dosje« Mačkovšek, 157.

²⁴ Jera Vodušek-Starič, »Dosje« Mačkovšek, 157.

²⁵ Spomenico je v celoti objavil Ivan Bratko v: Proces 1946, 151–154.

To svojo oceno razmer v Ljubljanski pokrajini podrobneje analizira v drugem delu spomenice. Italijani so prelomili svojo obljubo kulturne avtonomije. »Sinteze vseh dogajanj na celotnem slovenskem ozemlju nas silijo do sklepa«, pravi Ehrlich, »da je končni namen kompetentnih faktorjev osi: popolno uničenje slovenstva kot takega. V tem nam tudi potrjuje grozotno dejstvo množičnega preseljevanja slovenskega življa, ki so ga začeli izvajati Nemci na Gorenjskem in Štajerskem in ga zdaj v drugi obliki nadaljujejo Italijani v Ljubljanski pokrajini.«

V tretjem delu svoje spomenice pa prof. Ehrlich navede nekaj konkretnih predlogov za izboljšanje položaja v Ljubljanski pokrajini. Na prvem mestu zahteva, da oblast zagotovi Slovincem varnost življenja. V ta namen naj italijanska oblast omogoči Slovincem avtonomno varnostno službo in dejansko soudeležbo pri upravnih oblastih. »Sovet 14 predstavnikov je dejansko samo na papirju«, ugotavlja Ehrlich v svoji spomenici. In nadaljuje: »Aretirani, konfinirani in internirani Slovenci, ki jih je ta usoda doletela po nedolžnem, naj bi se takoj vrnili na domove, da se s tem omili neizmerno gorje tolikih slovenskih družin. // Pavšalni požigi vasi naj takoj prenehajo in požgane vasi naj se po možnosti takoj obnove. // Slovenskemu časopisu naj se takoj omogoči večja svoboda v tem smislu, da more med slovenskim ljudstvom opravljati primerno propagando proti komunizmu«. Ta je namreč po splošnem prepričanju s svojimi akcijami proti italijanski okupacijski oblasti povzročil represalije proti civilnemu prebivalstvu v Ljubljanski pokrajini. Svojo spomenico prof. Ehrlich zaključuje z zahtevo, da naj se »ustroj in delovanje sedanje kvesture temeljito preuredi po željah slovenskih predstavnikov.«²⁶

Ivan Bratko je pod objavo Ehrlichove spomenice lakonično pripisal: »Uspeh 'spomenice' je bil – nič«.²⁷ Vendar je potrebno priznati, da je bila spomenica v danih okoliščinah pogumno dejanje in resen poskus preprečiti italijanske represalije nad civilnim prebivalstvom v Ljubljanski pokrajini. O tem, kako preprečiti represalije nad civilnim prebivalstvom, je razmišljal tudi škof Rožman in to je bil povod, da je 12. septembra sklical k sebi na pogovor predstavnike slovenskih političnih strank.

Reakcije udeležencev sestanka pri škofu

O sestanku pri škofu 12. septembra 1942 so se nam ohranila tri pričevanja: sočasno, zgoraj navedeno pričevanje pravika dr. Ota Pirkmajerja, ki nam ga je ohranil med svojo dokumentacijo ing. Janko Mačkovšek²⁸ in dve povojni pričevanji. Pred Komisijo za ugotavljanje vojnih zločincev je 3. decembra 1945 pričal ljubljanski odvetnik dr. Vladimir Šuklje,²⁹ pred Vojaškim sodiščem Ljubljanskega vojnega področja v Ljubljani pa 16. avgusta 1946 redni profesor na akademiji za igralsko umetnost dr. France Koblar.³⁰ Slednji dve pričevanji sta bili podani že pod vtisom konca vojne in zmagoslavja partizanske vojske ne samo nad okupatorjem ampak tudi nad domobranci. Ker izjavi škofa Rožmana ne obremenjujeta za vojne zločine, kot to želi obtožnica, sta še toliko bolj dragoceni.

Pričevanje dr. Vladimira Šukljeta z dne 3. decembra 1945³¹

O sestanku pri škofu nam Vladimir Šuklje navede nekaj dragocenih podrobnosti. Točnega datuma se Šuklje zaradi časovne odmaknjenosti ni spomnil (pravi v avgustu 1942). Vabljeni so očitno vedeli, na kakšen pogovor jih škof vabi, zato so se predstavniki JNZ, dr. Vladimir Šuklje, dr. Albert Kramer, dr. Otmar Pirkmajer, ing. Janko Mačkovšek in dr. Stojan Bajič, ter dr. Celestin Jelenc kot predstavnik socialistov, dan pred napovedanim sestankom pri škofu zbrali pri dr. Kramerju in se dogovorili za enoten nastop pri škofu. Navzoči naj bi si bili edini v tem: »da

²⁶ Proces 1946, 151–154.

²⁷ Proces 1946, 154.

²⁸ Jera Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, 44.

²⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3132 (A339296–A339297).

³⁰ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3128 (A339298–A229300).

³¹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3132–3121A.

italijanskim zahtevam v nobeni obliki ni mogoče ugoditi in da glede tega soglasno zavzamemo negativno stališče, ki ga na konferenci osebno zavzamemo. Dogovorili smo se, da bo o tem načelno izjavo podal dr. Pirkmajer ne samo v imenu JNS, temveč v imenu vseh naprednih skupin, dočim bomo vsi ostali njegovo takšno načelno izjavo podprli.³² S tem so se navzoči že tudi dogovorili za potek sestanka, na katerega je škof, kot je razvidno iz pričevanj Šukljeta in Koblarja, tudi pristal.

Šuklje nato navede udeležence sestanka pri škofu. Za razliko od Šmajda, Šuklje kot udeleženca sestanka ne navaja Rudolfa Smersuja, njegovo izjavo pa bi se dalo razumeti, kot da se je sestanka udeležil dr. Albert Kramar. Po kratki uvodni besedi škofa Rožmana, v kateri je razložil namen sestanka, naj bi vsi udeleženci po Šukljetovi izjavi italijanskim zahtevam izrecno nasprotovali, le dr. Milko Kos »kot nepolitičen človek« ni hotel podati nobene izjave.

Škof Rožman naj bi dejal, »da sta ga obiskala italijanska generala Roatta in Robotti, da sta mu izjavila, da italijanska okupacijska oblast ne more trpeti na ozemlju ljubljanske pokrajine nobenega odporniškega gibanja, da je treba vsako tako gibanje ustaviti in partizanski pokret zatreti; če bi tega Slovenci sami ne ustavili, da je italijanska vojna sila zadosti močna in da razpolaga z (!) tehnično zadostnimi sredstvi, da to nasilno stori in – če treba – tudi vse ljudstvo iz te pokrajine nasilno preseli. Škof je nato rekel, da so bile te grožnje resno izrečene, da se glede tega od njega zahteva odgovor in da mu naj z ozirom na to mi povemo po vrsti vsak svoje mnenje. Sam ni stavil nobenega predloga, svojega mnenja ni povedal, niti ni dal nobene konkretne pobude«. ³³ Dr. Koblar je na tem sestanku ostro nasprotoval predlogom dr. Marka Natlačena, dr. Albina Šmajda, Miloša Stareta in dr. Marjana Zajca, da bi organizirali odpor proti partizanskemu gibanju. Spor naj bi pomiril Šuklje, češ da so bili povabljeni povedati samo svoje mnenje, ne pa dajati pobude za konkretne akcije. Škof se jim je za udeležbo zahvalil, »ni pa podal nobene konkretne izjave niti o tem, kaj namerava italijanskima generaloma Roatti in Robottiju odgovoriti, niti kaj misli sicer napraviti.«³⁴

Koblerjevo pričevanje z dne 16. avgusta 1946

Dr. Francetu Koblarju se je sestanek pri škofu očitno vtisnil globoko v spomin. Poleg točnega datuma (navaja sicer 11. september 1942), si je zapomnil celo, kako so udeleženci sedeli pri mizi. V svojem seznamu udeležencev ne navaja imenoma dr. Jožeta Lavriča, dr. Stojana Bajiča in dr. Alberta Kramerja. Iz Rožmanovih uvodnih besed navaja samo grožnje generala Roatte. Izjave ostalih udeležencev se v glavnem ujemajo s poročilom dr. Šukljeta, le da so nekoliko daljše in bolj konkretne. Koblar nekoliko obširneje spregovori tudi o svojih izjavah, ki da so vzbudile polemiko, ker je govoril o osvobodilnem gibanju. O samem sestanku pa je imel Koblar vtis, »da je bilo vse samo tipanje in da je škof sklical sestanek v prvi vrsti iz lastne dušne stiske, obenem pa morda že po nasvetu kake skupine, ki je mislila na samoobrambo v obliki poznejših vaških straž. Ko je škof na koncu povedal, da je sedaj slišal naše misli in da kakor vidi, ni mogoče ničesar ukreniti, je prosil, naj bi v primeru, da nas še kdaj pokliče, ne odrekli pomoči.«³⁵

Zelo dragocena pa je v Koblarjevem pričevanju njegova ocena škofa Rožmana. Koblar je bil namreč nekaj dni po sestanku ponovno pri škofu in je protestiral proti pisanju Slovenca, ki je izrabil njegov nastop na sestanku 12. septembra 1942. S škofom sta se očitno dolgo pogovarjala, tudi »o značaju in o osvobodilnem odporu«. Koblar izrecno poudarja, da iz škofovih besed »ni videl nobene sovražnosti, pač pa samo zaskrbljenost«. Isti občutek je imel tudi kasneje, ko je bil pri škofu kot odposlanec OF 1. maja 1945. Pomenljiva pa je Koblarjeva ocena škofa Rožmana. Takole pravi: »Kakor presodim, je bil osebno nesamostojen, silno tenkočuten, vdal pa se je vedno

³² AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3132.

³³ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3132.

³⁴ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3132A; o sestanku tudi Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, Ljubljana 1995, 202–203.

³⁵ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3129.

pritisaku svoje mnogo aktivnejše politične okolice. Tako sodim, da do tedaj škof ni napravil še nobenega koraka, ki bi bil odločilneje vplival na narodni razdor, pač pa, da je tedaj že omagoval v svojem zadržanju.« In nekoliko kasneje: »K tej splošni karakteristiki bi dodal to, da sem vedno slišal in tudi čutil, da so odločilen vpliv imeli pri škofu zastopniki obeh radikalnih katoliških frakcij, to so bili Mladci in Stražarji in da so celo v tem, kdo bo odločilno vplival na škofa, včasih nastala med njimi ostra trenja. Mi drugi pa smo prav zaradi tega stali v ozadju in čutili, da ni mogoče pri njem vplivati v javnih zadevah; sam pa se je prav zaradi tega čutil osamljenega.«³⁶

Če Koblarjeva ocena drži in so jo z njim delili tudi drugi, ostaja seveda odprto vprašanje in z njim tudi odgovornost »naprednega bloka«, da niso »škofove neodločnosti« bolje izkoristili v njihovem boju proti okupatorju.

4.2 Škofova spomenica z dne 12. septembra 1942?

Iz vseh treh pričevanj je jasno razvidno, da so Italijani pričakovali konkreten Rožmanov odgovor na zahteve generalov Roatte in Robottija. Tega naj bi škof Rožman podal v posebni spomenici po zgoraj omenjenem sestanku 12. septembra 1942. Tako je razumeti tudi škofov odgovor na obtožnico. Takole pravi: »Pri tej konferenci se je sklenilo, da se sestavi spomenica, ki naj bi obsegala vse pritožbe zoper pravne kršitve okupacijske oblasti in temu odgovarjajoče predloge (podčrtal FD), in naj bi jo škof osebno v imenu teh treh strank izročil. V tej spomenici je bilo govora tudi o nezadostni zaščiti osebne imovine in življenja slovenskega prebivalstva« (podčrtal FD).³⁷

Novejša literatura navaja dva »Rožmanova dokumenta« po sestanku 12. septembra 1942. Pri prvem naj bi šlo za spomenico, ki je datirana na sam dan sestanka in naj bi jo škof Rožman 12. septembra 1942 izročil poveljniku XI. »armijskega korpusa« generalu Robottiju.³⁸ Drugi dokument pa je Rožmanova »Pro memoria« Visokemu komisarju Grazioliju z dne 26. septembra 1942,³⁹ o kateri bo govora nekoliko kasneje.

Presenetljivo pri tem je, da se italijanski tekst obremenilnega dokumenta spomenice z dne 12. septembra 1942, ni našel. Obtožnica tega teksta ne pozna. V Ameriškem nacionalnem arhivu v Washingtonu ga je v nemškem prevodu odkril in prvi uporabil prof. Jozo Tomasevich.⁴⁰ V slovenščino je sporni dokument prevedel in objavil Dušan Biber.⁴¹ Po njem ga je povzel Ivan Jan in ga prav tako objavil v Delu v šestem nadaljevanju svoje »serije« O resnični podobi škofa Rožmana.⁴² Sporni dokument je bil naknadno uvrščen tudi v dokumentacijo o škofu Rožmanu, ki jo hrani Arhiv ministrstva za notranje zadeve, in sicer nemški⁴³ in slovenski prevod.⁴⁴

Spomenica z dne 12. septembra 1942 je sporna iz več razlogov. Sestanek pri škofu je bil tega dne ob 16. uri popoldne. Po ohranjenih poročilih sodeč, je trajal precej dolgo. Skrajno neverjetno je, da bi škof Rožman nato v poznih nočnih urah sestavil še tako dolgo in občutljivo spomenico ter jo takoj odnesel generalu Robottiju.

³⁶ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3130.

³⁷ Škofa Rožmana odgovor, 6.

³⁸ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3825–3829 slovenski prevod, 3830–3837 nemški prevod.

³⁹ ARS II (prej IZDG), Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, fasc. 122, II 0253132 – II 0253134.

⁴⁰ War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, The Chetniks, Stanford University Press, Stanford, California 1975, str. 224. Delo je nato izšlo tudi v hrvaškem prevodu z naslovom Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945, Zagreb 1975; Dušan Biber, Gregorij Rožman in narodno izdajstvo. Neobjavljeni dokumenti iz domačih in tujih arhivov, Delo, Sobotna priloga, 24. april 1976, str. 21; Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 432–433, op. 2.

⁴¹ Dušan Biber, Gregorij Rožman in narodno izdajstvo. Neobjavljeni dokumenti iz domačih in tujih arhivov. Ob poskusu rehabilitacije pobudnikov belogardizma, v: Delo, Sobotna priloga, 24. april 1976, str. 20–21.

⁴² Delo, Sobotna priloga, 22. februarja 1986, str. 25. Gre za dopolnjen članek, ki ga je Jan objavil v Koledarju Prešernove družbe za leto 1986, str. 115–141.

⁴³ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3830–3837.

⁴⁴ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3825–3829.

Omenjena spomenica govori »o resnem sodelovanju zdravega dela Slovencev z italijanskimi oblastmi, da bi znova vzpostavili red in izkoreninili prevratniške in uporniške elemente.« Zato italijanskim vojaškim oblastem predlaga ustanovitev oboroženih straž pod slovenskim poveljstvom, ki bodo lažje in bolj učinkovito izsledile prevratniške elemente kot Italijani, ki ne znajo slovenskega jezika. S tem, da bodo te straže zagotovile red in omogočile mimo življenje, bo izključena nevarnost, da bi pustili krivce na svobodi, nedolžne pa kaznovali. Formiranje oboroženih partizanskih skupin po gozdovih naj bi preprečevale posebne enote pod poveljstvom nekdanjih jugoslovanskih oficirjev. Tem je potrebno čim prej omogočiti njihovo vrnitev iz taborišč. V Ljubljani pa naj bi deloval še poseben »korpus tajne policije, ki bi štel 500 mož in bi bil oborožen z revolverji. Lahko trdimo, da bi v roku šestih tednov odkrili, prijeli in izročili oblastem nevarne elemente.«

General Robotti je spomenico, skupaj s svojimi pripombami, posredoval svojim nadrejenim. V teh pripombah je v celoti podprl »program dela, kot sta ga izdelala škof in njegov zaupnik«.

Dvom v Rožmanovo avtorstvo dokumenta vzbuja že sam tekst spomenice, ki je v popolnem nasprotju za načeli, ki jih je iznesel na sestanku. V nasprotju pa je tudi s tem, kar so o škofu zapisale priče sestanka, dr. Pirkmajer, dr. Šuklje in dr. Koblar. V svojem zagovoru je škof Rožman izrecno zapisal, da je bilo sklenjeno, da naj spomenica obsega »vse pritožbe zoper pravne kršitve okupacijske oblasti in temu odgovarjajoče predloge, in naj bi jo škof osebno v imenu teh treh strank izročil. V tej spomenici je bilo govora tudi o nezadostni zaščiti osebne imovine in življenja slovenskega naroda.«⁴⁵ Teh zahtev pa v zgoraj navedeni spomenici ni. Vsebuje pa jih Rožmanov memorandum Visokemu komisarju z dne 26. septembra 1942. Vendar o tem nekoliko kasneje.

Pri »spomenici« z dne 12. septembra 1942 izstopa naravnost vpadljiva podobnost s predlogi dr. Lovra Hacina, ki jih je od avgusta do novembra 1942 posredoval italijanskim oblastem v Rimu za ustanovitev posebne politične policije v Ljubljanski pokrajini.⁴⁶

Ker je v sporni »spomenici« omenjen »škofov zaupnik«, sama spomenica pa je pisana v prvi osebi množine, ni izključeno, da je tekst »spomenice« pripravil nekdo iz skupine, ki je na sestanku zagovarjala odpor proti partizanskemu gibanju. Ko pa je videl Koblarjevo reakcijo na takšen predlog in slišal ostala mnenja članov JNS in socialistov, se mu ni zdelo primerno predlagati navzočim sporne »spomenice« kot skupne izjave. Možno pa je tudi, da je nekdo iz radikalnega krila SNS to »spomenico« pokazal Italijanom še pred samim sestankom kot neke vrste »dnevni red« pogovora. Robotti pa je tekst sprejel že »kot rezultat pogovora« in ga kot »škofov dokument« poslal naprej. Tako bi nam bila tudi razumljiva reakcija Visokega komisarja, ko mu je škof Rožman 26. septembra 1942 prinesel svojo »pro memorio«.⁴⁷

Rožmanova »Pro memoria« z dne 26. septembra 1942

Sad sestanka političnih strank pri škofu Rožmanu 12. septembra 1942 je bila Rožmanova »Pro memoria« visokemu komisarju Grazioliu 26. septembra 1942.⁴⁸ V svoji »Pro memorii« škof Rožman ugotavlja, da »so Slovenci narod, ki s samozatajevanjem prenaša svojo največjo narodno nesrečo ... Večina naroda obsoja nesrečne podvige neodgovornih elementov, ki so pod krinko narodnega osvobodilnega boja započeli teroristične akcije nad Slovenci in Italijani in nad premoženjem naroda«. Slovenski narod odklanja odgovornost za zločine komunistov. Slovenci

⁴⁵ Škofa Rožmana odgovor, str. 6.

⁴⁶ Proces 1946, str. 49.

⁴⁷ »Ko sem izročil spomenico visokemu komisarju, je bil ves divji, da si upa kdo fašistični oblasti delati očitke, ki po njegovem naziranju sopolh niso utemeljeni, in je odkrito dejal, da bi zastopnike političnih strank dal takoj zapreti, če bi si bili drznili stopiti osebno predenj s tako vlogo.« Škofa Rožmana odgovor, str. 6.

⁴⁸ ARS II (prej IZDG), Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, fasc. 122, II 0253132 – II 0253134. Tekst spomenice je objavil Metod Mikuž, Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB, v: Ljubljana v ilegali, IV. del: Do zloma okupatorjev, Ljubljana 1970, 324–325. Prim. tudi Jakob Kolarič, Škof Rožman III., 203 in 248; Franček Saje, Belogardizem, 498; Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 433, op.3.

priznavajo, da je Italija pri zasedbi slovenskega ozemlja ravnala drugače od ostalih dveh okupatorjev in je celo »nudila varno pribežališče mnogim našim sonarodnjakom, ki so se zatekli v ljubljansko pokrajino.« S statutom 3. maja 1941 je Italija priznala »naše narodno ime, zagotovila naš narodni jezik, narodno individualnost in avtonomen položaj.« Uvajanje fašističnih ustanov in začetki raznarodovanja Slovencev, so povzročili veliko razočaranje med ljudstvom, ki ga še stopnjujejo represalije (imenoma so navedeni streljanje talcev, požigi, aretacije in konfinacije) ter uvedba kolektivne odgovornosti za početje OF. Ljudje dobivajo občutek brezpravnosti in ne verjamejo več v dobro voljo oblasti. Slovenci imajo pravico, »da varujejo svojo nacionalno čast in ohranijo svoj narodni ponos in značaj«. Škof Rožman nato predlaga Visokemu komisarju, naj prekliče ali vsaj omili izjemne ukrepe, ki so bili uvedeni po 1. septembru 1941. Svoje predloge je škof Rožman strnil v 20 točk, v katerih prosi: da se uveljavi stroga pravičnost v upravi; naj načeloma veljajo zakoni, ki so v Ljubljanski pokrajini veljali do 6. aprila 1941; naj bo zajamčena osebna svoboda, hišna pravica in lastništvo, dalje svoboda kulture, vesti in vere; naj se izpuste iz zaporov in internacije, oziroma konfinacije vsi, za katere niso dani zakoniti pogoji za omejitve; naj se vzpostavi javni red in mir in zagotovi varnost življenja in imetja; naj se prebivalstvu zagotovi primerna prehrana; naj se izdelajo predlogi za poživitev gospodarstva; Ljubljani naj se omogoči prometna zveza z zaledjem; naj se reducirajo prometne omejitve v Ljubljanski pokrajini; naj se ljudem omogoči zaposlitev in zaslužek; naj vsak lojalen Slovenec dobi domovinsko pravico v Ljubljanski pokrajini, ne glede na njegovo rojstvo; naj se poglobi socialna služba in ne ovirajo dobrodelne akcije; naj se zagotovi primeren dohodek javnim nameščencem; naj se zagotovi obstoj družinam vojnih ujetnikov; naj se preneha z uvajanjem fašističnih ustanov in dopušča delovanje domačih kulturnih in socialnih ustanov; naj se upokojujencem dvignejo dohodki skladno z inflacijo; naj upoštevajo samoupravo kulturnih, gospodarskih in socialnih ustanov javnopravnega značaja; naj se zagotovi redno šolanje mladine; naj se omogoči poslovanje občin kot samoupravnih edinic; in naj se prične popravljati vojna škoda, povzročena vsled vojnih operacij.

Škof Rožman zaključuje svoje pismo s prepričanjem, da bi izpolnitev »teh želja bila garancija, da se bodo lojalni elementi znatno ojačali, da se bo sožitje pod novim gospodarjem pokrajine in njenim narodom poglobilo in da bodo tudi brez težav mogle iz samega naroda ven zrasti sile, ki bodo pripomogle k splošnemu pomirjenju pokrajine.«⁴⁹

K tekstu »Pro memorie« je Metod Mikuž zapisal: »Če ne bi bilo prav tega zadnjega odstavka, ki zelo jasno namiguje na še večji nastop belogardističnih straž, **bi mogli spomenico v glavnem oceniti kot pogumno dejanje**«. ⁵⁰

Ne glede na Mikužev komentar Rožmanove »Pro memorije« glede nedokazane trditve o Rožmanovem sodelovanju pri ustanavljanju bele garde, je bila škofova spomenica (pro memoria) nedvomno pogumno dejanje. Bila je pogumno dejanje predvsem zaradi škofove jasne in odločne obsodbe italijanizacije in fašizacije Slovencev. Bila je pogumno dejanje zaradi škofove jasne obsodbe italijanskega nasilja nad civilnim prebivalstvom. Škof Rožman je odklanjal sleherno nasilje. Obsojal je tudi nasilje aktivistov OF, ki je sprožilo italijanske represalije. Za Rožmana je bila vojna zlo, tako kot je bila zanj zlo revolucija, čeprav je zmotno upal, da za razliko od revolucionarjev (velja za vse revolucije v preteklosti), »redna vojska« še priznava določila mednarodnega prava v vojnem času. Ker ni bil politik in ne vojak, se ni spuščal na področje »vojaške logike«, ampak je brezpogojno zahteval spolnjevanje določil mednarodnega prava za vojne razmere. Želel je preprečiti prelivanje krvi in je bil zato pripravljen v okviru mednarodnega prava na določeno sodelovanje z okupatorjem. Njegovi stiki z okupacijskimi oblastniki so imeli en sam namen: preprečiti prelivanje krvi, preprečiti masovno internacijo Slovencev v taborišča, zagotoviti v danih okoliščinah kolikor toliko dostojno preživetje težko preiskuvanega ljudstva. Z današnjega vidika (in ravno to je narobe. Presojati jih moramo iz takratnih okoliščin) so

⁴⁹ ARS II (prej IZDG), Protirevolucionarni arhiv, Fond MVAC, fasc. 122.

⁵⁰ Metod Mikuž, Ilegala IV., 325; prim. tudi Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, Ljubljana 1995, 203–204.

posamezne odločitve škofa Rožmana lahko tudi sporne, ni pa mu mogoče odrekati njegovega iskrenega prizadevanja, da bi slovenski narod preživel vojno s čim manj žrtvami.

4.3 Rožman in Narodni odbor

Zavesten poseg v slovensko politično življenje pa je škof Rožman tvegäl s podpisom izjave skupnega predstavništva SLS, JNS in socialistov, na podlagi katere je prišlo do ustanovitve Narodnega odbora. Škof Rožman naj bi po izjavi dr. Tineta Debeljaka omenjeno izjavo podpisal 29. oktobra 1944 s psevdonimom »Andrejč«.⁵¹ Zaradi konspiracije so se vsi podpisniki – kakih tri sto po številu – podpisali s psevdonimom. Preseneča nas le, da škof Rožman sam kasneje tega dejanja nikoli ne omenja.

Izjava je predvidevala združitev celotnega slovenskega ozemlja, ki bi bilo kot samostojna politična enota vključeno v Jugoslavijo pod dinastijo Karadjordjevičev. Naloga Narodnega odbora, ki je sklical prvo sejo slovenskega parlamenta 3. maja 1945, je bila, prevzeti oblast od nemškega okupatorja in se nato kot edini predstavnik slovenskega naroda pogajati z zavezniki glede nadaljnje usode Slovenije. Šlo je torej za poskus legalizacije svojega medvojnege ravnanja, ker da so predstavniki meščanskega kroga ves čas vojne delovali po navodilih legalne in od zaveznikov še vedno priznane jugoslovanske vlade v begunstvu. Pri tem so seveda člani Narodnega odbora spregledali dejstvo, da so zavezniki vsaj od sporazuma Tito Šubašić 2. novembra 1944 priznavali in podpirali partizanski boj proti nemškemu okupatorju in da so si slovenski domobrance zaradi svojega sodelovanja z okupatorsko vojsko, zapravili simpatije zaveznikov.⁵²

Na podlagi ohranjene dokumentacije lahko sklepamo, da škof Rožman pri ustanavljanju Narodnega odbora ni sodeloval, je pa njegovo delo podpiral, saj so ga člani Narodnega odbora očitno sproti seznanjali o svojih političnih potezah.⁵³

Glede Narodnega odbora obtožnica škofa Rožmana bremeni: »V škofijskem dvorcu so se pod vodstvom obtoženega Rožmana sestajali člani tako zvanega 'Narodnega odbora za Slovenijo' ki so organizirali združitev vseh do tedaj sodelujočih kvizlinških enot, to je 'Slovenskih domobrancev', Mihajlovičevih četnikov, 'Slovenske legije', 'Sokolske legije', 'Narodne legije', in 'Narodne varnostne straže na Primorskem'. // Dne 28. aprila je Rožman pozval soobtoženega Rupnika na sestanek tako zvanega 'Narodnega odbora', ki se je vršil v škofovi sprejemnici in kateremu je obtoženi Rožman dajal svoje direktive in navodila.«⁵⁴

Na obtožbo odgovarja škof Rožman v točki IV./3 in točkah XII./1 in 2 svojega »Odgovora«.⁵⁵ Škofov odgovor se glasi: »Narodni odbor ni imel nikdar svojih sej v škofijski rezidenci – razen one edine dne 28. aprila 1945, o kateri poroča točka XII. zagovora«. Ohranjena dokumentacija daje škofu prav in tudi sodišče ni moglo dokumentirati drugega sestanka Narodnega odbora pri škofu, razen tistega, ki je izrecno naveden v obtožnici.

Seja Narodnega odbora 28. aprila 1945

V svojem odgovoru na obtožnico škof pravi, da je za sestanek Narodnega odbora 28. aprila 1945 dal na voljo svoje prostore v škofijski palači. Na sestanku pa je bil »navzoč kot priča, kaj se v moji hiši dogaja. Da bi se razprava ne zavlekla predaleč in ne bi seja predolgo trajala, sem skušal s kratkimi pripombami in vprašanji naravnati razgovor vedno zopet na obravnavajoči predmet, kadar se je hotela debata od njega oddaljiti. Samo v toliko in v ta namen sem povzel nekajkrat besedo. Šlo je za vprašanje prevzema oblasti od strani Narodnega odbora«⁵⁶ in s tem povezano

⁵¹ Jakob Kolarič, Škof Rožman III., 392 in 802, op. 279; Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, Ljubljana 1995, 354–355 in tam navedena literatura.

⁵² Zapisnik o zaslišanju Franca Snoja v prostorih javnega tožilstva za mesto Ljubljana dne 12. avgusta 1946, v: AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3124–3127; Jakob Kolarič, Škof Rožman III., 231 in 323.

⁵³ Dokumentacija SOVE, Škof Lenič 57/66 in 33/113.

⁵⁴ Proces 1946, 42.

⁵⁵ Škofa Rožmana odgovor, str. 5 in 13–14.

zamenjavo generala Rupnika kot predsednika pokrajinske vlade.⁵⁷ Zato je bil na ta sestanek Narodnega odbora povabljen tudi Rupnik.

V pričakovanju, da bodo Slovenijo v kratkem zasedli zavezniki, se je Narodni odbor pripravljaj, da bo še pred njihovim prihodom prevzel vojaško in civilno oblast od Nemcev v svoje roke. V ta namen je bilo potrebno z vodilnih mest odstraniti vse, ki so bili odkrito v službi Nemcev – in general Leon Rupnik je to nedvomno bil – da jim zavezniki zaradi njih ne bi delali težav. Naivnost članov Narodnega odbora je seveda bila v tem, da so napačno ocenili odnos zveznikov do Titove partizanske vojske v Jugoslaviji in predvsem v tem, da niso upoštevali svaril, ki so jim jih v tej zvezi pošiljali iz Londona.⁵⁸

Po izjavi na procesu soobtoženega generala Rupnika, ga je na sestanek Narodnega odbora v škofijskem domu po telefonu povabil škof sam, vendar je škof pri tem izrecno poudaril, da je samo gostitelj sestanka, ne pa tudi idejni pobudnik.⁵⁹ Metod Mikuž je potek sestanka na podlagi Rupnikovih izjav povzel v štirih točkah: Na prošnjo predsedujočega dr. Jožeta Basaja je Rupnik najprej poročal o trenutnem vojaškem položaju v Sloveniji. Nato so govorili, kako urediti status domobrancev ob prihodu zveznikov (z njim so očitno računali, kot z gotovim dejstvom). Narodni odbor je od Rupnika zahteval, naj pri Nemcih doseže takojšnjo izročitev vojaške in civilne oblasti Narodnemu odboru, predajo težkega orožja slovenskim domobrancem in da takoj zapuste deželo. Narodni odbor jim bo zagotovil varen umik. Rupnik naj bi dejal, da s prenosom civilne oblasti ne bo težav, ker gre dejansko samo za zamenjavo predsednika pokrajinske vlade, ne verjame pa, da bodo Nemci pristali na predajo vojaške oblasti in razorožitev. Sam si teh predlogov ne upa predložiti generalu Rösenerju, je pa pripravljen posredovati sprejem pri njem za člane Narodnega odbora.⁶⁰ Na izrecno vprašanje pomočnika vojaškega tožilca: »Kaj pa škof, kakšno vlogo je imel škof?« (pri teh pogovorih), je Rupnik odgovoril: »Škof se je tudi mešal v te razgovore z raznimi opombami in vprašanji.«⁶¹ Takšen Rupnikov odgovor pa v jedru potrjuje škofovo izjavo, da je pogovor na škofiji do neke meje usmerjal, da so govorniki ostali pri temi pogovora.

Nadaljnje »politične akcije« škofa Rožmana so bile v tem, da je tudi osebno posredoval pri generalu Rupniku naj odstopi s svojega položaja in posreduje sestanek predstavnikov Narodnega odbora pri Rösenerju; da se je pridružil delegaciji Narodnega odbora pri Rösenerju 1. maja (po izjavi Rösenerja 30. aprila), ki je generalu izročila zahtevo Narodnega odbora o predaji vojaške in civilne oblasti Narodnemu odboru, predaji težkega orožja domobrancem in o tem, da nemška vojska nemudoma zapusti deželo. Rösener je bil očitno razdvojen in je od Narodnega odbora zahteval pismeno spomenico v tej zadevi, ki jo bo lahko predložil svojim nadrejenim. Spomenico Narodnega odbora, ki sta jo podpisala dr. Jože Basaj in dr. Matija Zajc je Rösenerju 2. maja izročil dr. Zajc. Tretjega maja 1945 zvečer ob 19. uri je bilo na Taboru v Ljubljani prvo zasedanje slovenskega parlamenta, ki je v svojem razglasu prevzel vso oblast v svoje roke.⁶² Škof Rožman se je zasedanja na Taboru udeležil očitno le kot opazovalec, saj nihče ne poroča o kakršnemkoli njegovem nastopu na zasedanju. Se je pa s sestanka vrnil zelo slabe volje.⁶³ Očitno se je zavedal (ali vsaj slutil) neskladnosti med politično in vojaško stvarnostjo v Sloveniji in utopističnimi

⁵⁶ Škofa Rožmana odgovor, 13–14.

⁵⁷ Takratni škofov tajnik in kasnejši ljubljanski pomožni škof dr. Stanko Lenič je v svojem spisu *Podoba škofa dr. Gregorija Rožmana*, ki ga je moral napisati v zaporu o tem med drugim zapisal: »Tiste zadnje dni je bil pri škofu nek večji sestanek, ki se ga je udeležil tudi Rupnik in njegov zet in tajnik dr. Kociper. Od naših se spominjam le Škerbca. Sklepam, da je moralo biti takrat govora o Rupnikovem odstopu, ker mi je škof po sestanku rekel: 'Zadnji čas je, da bi Rupnik odstopil, pa se tako krčevito drži. Pa sam bi morda popustil, a je videti, da mu Kociper ne da'.« Dokumentacija SOVE, Škof Lenič, 33/113.

⁵⁸ Govori dr. Kuharja na londonskem radiu, pisma dr. Izidorja Cankarja in dr. Mihe Kreka glede prisege domobrancev in podobno.

⁵⁹ Proces 1946, 109; Metod Mikuž, *Ljubljana v ilegali IV.*, 327.

⁶⁰ Metod Mikuž, *Ljubljana v ilegali, IV.*, 328–329.

⁶¹ Proces 1946, 110.

⁶² Metod Mikuž, *Ljubljana v ilegali, IV.*, 330–336.

⁶³ Dokumentacija SOVE, Škof Lenič, 33/113.

željami in zahtevami Narodnega odbora. Zavedal se je, da Narodni odbor nima za sabo enodušne podpore slovenskega ljudstva; da nima politične in še manj vojaške moči, ki bi mu zagotovila uresničitev zadanih si ciljev; in da nima na svoji strani pomoči zaveznikov, ki bi zaustavili prodiranje zmagovite partizanske vojske, ki je že nekaj časa dala jasno vedeti, da bo ona prevzela vso oblast v deželi v svoje roke.

Ko je Rösener zvedel za razglas Narodnega odbora – takoj naslednji dan ga je objavil dnevnik Slovenec – je za Ljubljano razglasil obsedno stanje in dal zapreti glavnega urednika Slovenca. Zaradi vedno hujšega pritiska partizanske vojske, ki je nezadržno prodirala proti Ljubljani, so se začeli Nemci pospešeno pripravljati na umik. General Rupnik je z Rösenerjevim dovoljenjem 4. maja 1945 predal civilno oblast v Ljubljanski pokrajini (tej so priključili tudi Gorenjsko) Narodnemu odboru in odstopil z vseh položajev. V noči od 4. na 5. maj je Rösener povabil škofa v vladno palačo k predaji oblasti Narodnemu odboru, vendar se člani Narodnega odbora ponoči očitno niso upali k Rösenerju. Prenos oblasti se je nato izvršil 5. maja dopoldne.

Škof Rožman se je tega, zgolj simboličnega dejanja predaje politične oblasti Narodnemu odboru pri generalu Rösenerju še udeležil,⁶⁴ nato pa popoldne zapustil Ljubljano in se umaknil v Celovec. Z nemško vojsko pa se je iz Slovenije umikala tudi tista vojska, ki jo je Narodni odbor 3. maja 1945 razglasil za narodno vojsko.

Iz povedanega je razvidno, da je bil škof Rožman idejam in programu Narodnega odbora blizu, ni pa bil njegov član in tudi ni aktivno sodeloval pri oblikovanju njegovega programa.

5. ROŽMANOVO »SODELOVANJE« Z ITALIJANSKIM OKUPATORJEM

Obtožnica škofu Rožmanu očita, da se je »takoj stavil v odkrito službo italijanskega in kasneje nemškega okupatorja, ter je sam kakor tudi njegov škofijski dvor postal center zbiranja izdajalskega delovanja združenih kvizlinških elementov v Sloveniji ves čas sovražne okupacije.«⁶⁵

5.1 Rožmanov odnos do italijanskih okupacijskih oblasti

Svoj načelen odnos do italijanskih okupacijskih oblasti je škof Rožman pojasnil v razglasu, ki ga je 31. julija 1941 objavil v Ljubljanskem škofijskem listu: »Kar pa se tiče sodelovanja predstavnikov Cerkve z novo oblastjo fašistične Italije, je za nas katoličane merodajna božja beseda, ki pravi: 'Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti, razen od Boga, in te, ki so, so od Boga postavljene' (Rim 13,1). S tega stališča priznavamo oblast, ki je nad nami, in bomo po svoji vesti radi sodelovali v časno in večno korist ljudstva, med katero nas je božja Previdnost za duhovnike postavila.«⁶⁶ S svojo izjavo škof Rožman ne odobrava italijanske okupacije. Vzel je na znanje dejstvo, da je okupator zasedel domovino, da je razdelil njegovo škofijo in da bo uradne stvari moral reševati z njim. V tej točki bo do oblasti lojalen, pričakuje pa seveda tudi od novih oblastnikov, da bodo lojalni do njega in do njemu podrejenih vernikov.

Neposredno po končani vojni, je generalni vikar ljubljanske škofije in ljubljanski stolni prošt, mons. Ignacij Nadrah 15. maja 1945 ukazal duhovnikom ljubljanske škofije, da na binkoštno nedeljo po vseh pridigah in šmarničnem branju preberejo vernikom naslednje oznanilo:

»Po štirih letih hudega trpljenja pod tujim jarmom je Jugoslavija zopet prosta. Z njo je svobodna tudi Slovenija in to ne samo tisti del Slovenije, ki je pripadal prejšnji Jugoslaviji, ampak Slovenija z

⁶⁴ Metod Mikuž, Ljubljana v ilegali, IV., 337. Njegov tajnik dr. Stanko Lenič v svojem zapisu o škofu Rožmanu glede tega obiska pravi: »Ponoči med 4. in 5. majem sta škofa prišla obiskat dva nemška oficirja, češ da vabi general Rösener predstavnike Slovencev k sebi, da bo izročil oblast Slovincem. Škof je šel, a se je kmalu vrnil in povedal, da ni bilo nikogar drugega, zato sem se tudi jaz vrnil«. Škof je nato dopoldne sprejel odposlanca, ki mu je prinesel pismo iz Celovca z vabilom, naj nemudoma pride v Celovec; imel nato sejo kapitlja, na kateri je bilo sklenjeno, da se vabilu odzove; nato pa je bil »dopoldne še enkrat klican k Rösenerju, kjer je ta izročil oblast.« SOVA, Škof Lenič, 34/114.

⁶⁵ Bratko, Proces 1946, 33.

⁶⁶ LŠL, št. 4–6/1941, str. 35.

vsemi pokrajinami, v katerih prebivajo Slovenci. Ta Slovenija se bo v federativni Jugoslaviji sama vladala.

Slovenija ima sedaj svojo zakonito vlado. Dolžni smo ji po nauku katoliške Cerkve spoštovanje, pokorščino in zvestobo. Sv. Pavel pravi v listu Rimljanov: 'Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti razen od Boga, in te, ki so, so od Boga postavljene. Kdor se torej ustavlja oblasti, se upira božji naredbi; kateri pa se upirajo, si bodo sodbo nakopali.' (Rim 13, 1.2). Samo takrat bi oblasti ne smeli biti pokorni, če bi zahtevala od nas kaj takega, kar bi bilo zoper božjo voljo. Tedaj bi morali reči s sv. Petrom: 'Sodite, ali je prav pred Bogom, vas poslušati bolj kot Boga!' (Apd 4,19). Prepričani pa smo, da ne bo naša vlada nikdar takega od nas zahtevala, kar bi bilo zoper našo vest.

Zagotovljena nam je popolna svoboda bogoslužja v cerkvi in zunaj nje in krščanski nauk v šolah.

Kot dobri katoličani bomo novo vlado podpirali v njeni skrbi za blaginjo našega naroda, pri tem pa ne bomo pozabili na tisto, o čemer pravi Jezus: 'Le eno je potrebno', to je, da izpolnjujemo v vsem božjo voljo in tako zveličamo svoje duše.⁶⁷

V podobnem duhu je bila po drugi svetovni vojni sestavljena tudi **Spomenica duhovščine ljubljanske škofije**, ki so jo 11. julija 1945 podpisali novi generalni vikar Anton Vovk za ljubljansko škofijo in bogoslovno semenišče, dr. Franc Kimovec za stolni kapitelj, dr. Andrej Snoj za Teološko fakulteto, Josip Šimenc za malo semenišče ljubljanske škofije, dr. Janez Arnejc za župnike ljubljanske škofije, Stanko Perčič za kaplane ljubljanske škofije, dr. Pavel Simončič za katehete ljubljanske škofije, p. Teodor Tavčar za slovensko frančiškansko provinco, p. Ludovik Lederhas za Družbo Jezusovo, p. dr. Stanko Dostal za križniški red, Ivan Špan za salezijansko družbo in Lovro Sedej za Misijonsko družbo sv. Vincencija Pavelskega.⁶⁸

V nekaterih poudarkih pa se spomenica iz leta 1945 vendarle bistveno razlikuje od Rožmanovega besedila leta 1941. Če spomenico ljubljanskih duhovnikov primerjamo z, do oblasti vendarle nevtralnimi razglasom škofa Rožmana leta 1941, postanemo pozorni, da se tokrat podpisniki v celoti identificirajo z novo oblastjo v Sloveniji, oziroma v Jugoslaviji. Spomenica pa je »poučna« tudi zaradi stališča, ki so ga takratni najvišji predstavniki cerkvenih ustanov v ljubljanski škofiji zavzeli do zadržanja nekaterih predstavnikov Cerkve med drugo svetovno vojno. Za osvetlitev problema naj navedem le dva odstavka iz omenjene spomenice: »Podpisani zastopniki svetne in redovne duhovščine ljubljanske škofije ... s pričujočo spomenico damo izraza svojemu patriotičnemu čustvovanju in naši Narodni vladi ter naši Osrednji vladi v Beogradu javno izpovemo svojo iskreno pripravljenost, da delo naših narodnih oblasti za vsakršno blaginjo naroda v svojem poklicnem delu odločno podpremo in v svojem območju s prepričanjem zvesto izpolnjujemo (!) narodne in državljanske dolžnosti, kar nam tudi naša vera ukazuje«. In nekoliko dalje: »Naši narodni vladi pa izjavljamo svojo iskreno vdanost, svoje spoštovanje, pokorščino in zvestobo, ki nam jo veleva naravno etična in posebej božja zapoved, a nam jo spontano prebuja in neti naša narodna zavest.«

Podpisniki torej, brez navedbe vira, upoštevajo isto Pavlovo načelo, kot ga je v svojem tekstu uporabil škof Rožman 31. julija 1941 in za njim generalni vikar Ignacij Nadrah 15. maja 1945 (vsak v drugačnih okoliščinah seveda), namreč, da bodi »Vsak človek višjim oblastem pokoren ...« (Rim, 13,1). Izjemno zanimiv pa je drugi del spomenice, v katerem se podpisniki v prvi in drugi točki jasno opredelijo do dogodkov med drugo svetovno vojno in do odnosa dela slovenskih (ne samo ljubljanskih) duhovnikov do okupacijskih oblasti. Takole pravijo:

»1. Zavedajoč se pomena svojih izjav z neizprosno iskrenostjo do sebe in do vsakogar **obsojamo**⁶⁹ že vsako zanemarjanje patriotičnih dolžnosti. Zvestno izdajstvo nad narodom pa **obsojamo še toliko bolj**, kolikor hujša grehota je pred Bogom in kolikor bolj narodu škoduje. Zavedamo se, da je tak tudi božji nauk, ki ga moramo najprej sami spolnjevati in učiti, šele potem smemo zahtevati, da ga spolnjujejo tudi drugi.

⁶⁷ NŠAL, Ordinariat 1901–1956, št. 892/1945.

⁶⁸ NŠAL, Državne zadeve.

⁶⁹ Vse poudarjene tekste v spomenici podčrtal FMD.

2. Zato **resnično obžalujemo**, da so take in podobne napake v dobi okupacije zagrešili tudi nekateri duhovniki in nekateri katoličani. Zaradi nepoučenosti, propagande, napačnega in včasih tudi naravnost neresničnega poročanja listov ter pritiska okupatorjev je mogoče tako krivdo sicer razumeti, a je ni mogoče docela opravičiti. Ne moremo si misliti, da bi dobre vernike in duhovnike kdaj vodila zlonamernost; do takega ravnanja je po naši sodbi moglo priti le zaradi strahu pred brezboštvom. **Obžalujemo in ostro obsojamo** dalje vsa brezpravna nasilna dejanja, zlasti še dejanje 'črne roke', ki smo jo vedno obsojali ...»⁷⁰

Podpisniki, med katerimi je bil tudi pooblaščen Rožmanov generalni vikar Anton Vovk, ki je od 15. junija 1945 uradno vodil ljubljansko škofijo,⁷¹ priznavajo in ostro obsojajo, da so tudi nekateri duhovniki zagrešili narodno izdajstvo, vendar mednje **ne prištevajo** škofa Rožmana, čeprav je nova oblast to od generalnega vikarja izrecno zahtevala.⁷² Tako je n.pr. 11. julija 1947 notranji minister Boris Kraigher takrat že ljubljanskemu pomožnemu škofu Antonu Vovku (za škofa posvečen 1. decembra 1946) med drugim zabrusil: »Povem Vam naravnost: mi Vas kot škofa in generalnega vikarja ne priznamo, ker ste bili imenovani brez naše privolitve. Prvo, kar zahtevamo je, da je odstranjen popolnoma škof Rožman – izdajalec, ki je dejansko še danes ljubljanski škof. Zločinec ne bo na čelu škofije. Poznam Vaš cerkveni zakonik in paragraf, ki nastavlja generalnega vikarja, če je škof zaprt ali zadržan. Rožman je obsojen⁷³ in kot tak ne bo nikdar ljubljanski škof; Vi kot generalni vikar pa demonstrirate po celem svetu Rožmanovo zadržanost, ki naj bi kdaj minila. Tega mi ne bomo trpeli. Če hočete, da se naše razmerje uredi, je na Vas, da odžagate popolnoma Rožmana. Sicer lahko delate različne dopise in vloge, a vse brez uspeha. Zapihal bo preko Vas drugačni veter. Pa se brigajte za svoje salezijance ali karkoli: če ne odstranite popolnoma Rožmana, ne bo nič. Mi se ne bojimo ne Angležev, ne bomo šli sedaj v Pariz, pa mislite, da se bomo bali Nuncija ali Vatikana. Lepega dne lahko odstavimo Nuncija in z Vatikanom pretrgamo vsako zvezo.⁷⁴ Pripravite se tudi na skorajšnje težave. Vatikan bo najbrže tudi brez nas imenoval administratorja za Primorsko. Bomo nastopili še ostreje. Mar mislite, da naj bo administrator Primorske podložen Margottiju, ki je v naših očeh navaden zločinec! Opozarjam: uredite imenovanje cerkvenega oblastnika ljubljanske škofije in Vatikan naj ne prezre naše vlade ob podobnih imenovanjih...«

»Odžaganje Rožmana« je bila rdeča nit celotnega pogovora med Kraigherjem in Vovkom: »Če hočete drugačnih odnosov in če se hočete odmakniti težki bodočnosti: Odžagajte popolnoma Rožmana. Sicer bo naše medsebojno gledanje še čudno.«⁷⁵ Navedeni dokument je izjemno dragocen predvsem zaradi tega, ker je iz korespondence med Vovkom in Tomažičem razvidno, da tudi mariborski škof Rožmana ni obsojal »kot izdajalca« in ker sta bila oba škofa prepričana, da s pritiski političnih oblasti ni mogoče nadomestiti zgodovinskih argumentov.

Je pa Spomenica ljubljanske duhovščine poučna tudi zaradi tega, ker jasno kaže, da novi oblasti ni bilo do urejanja medsebojnih odnosov s Katoliško cerkvijo v Sloveniji. Da ji ni šlo za ugotavljanje stvarnih dejstev v medsebojnih odnosih in za mirno sožitje. Oblast je potrebovala razrednega sovražnika, zato ji izrazi lojalnosti katoliških duhovnikov niso bili po volji. Spomenico je v celoti ignorirala čeprav jo je Slovenski poročevalec 14. julija 1945 objavil na prvi strani. Predstavniki ljubljanske škofije so se novi slovenski vladi poklonili 11. julija 1945. Ob tej priložnosti je generalni vikar Anton Vovk prebral zgoraj omenjeno spomenico. Brez odmeva pa je

⁷⁰ NŠAL, Državne zadeve, Spomenica duhovščine ljubljanske škofije, 11. julij 1945, str. 1. in 2.

⁷¹ NŠAL, Državne zadeve, dopis 1083/1945.

⁷² Prim. Pismo ljubljanskega pomožnega škofa Antona Vovka mariborskemu škofu Ivanu Jožefu Tomažiču 18. julija 1947, v: Škofijski arhiv Maribor, F 113/5.

⁷³ Sodba je bila izrečena 30. avgusta 1946.

⁷⁴ To se je dejansko zgodilo leta 1952. Nekdanji veleposlanik Jugoslavije pri Svetem sedežu v svoji knjigi Vatikan u suvremenom svijetu, Zagreb 1980 glede tega navaja dva datuma: na str. 59 pravi, da je do prekinitev diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Vatikanom prišlo 17. decembra 1952, na str. 315 pa, da se je to zgodilo 5. decembra 1952.

⁷⁵ Pogovor s Kraigherjem si je zapisal škof Vovk in »zapisnik« poslal v vednost mariborskemu škofu Tomažiču. Glej: ŠAM, F 113/5.

ostala prošnja ljubljanskega generalnega vikarja 27. maja 1945, da bi se poklonili maršalu Titu ob njegovem obisku v Ljubljani.⁷⁶ Zelo kmalu pa je uporabila, za del slovenske javnosti nadvse učinkovit trik: »uradnim cerkvenim predstavnikom v Sloveniji« je vedno znova očitala, češ da niso obsodili ravnanja Katoliške cerkve (torej ne posameznikov) med drugo svetovno vojno. Nepojasnjeno ostaja vprašanje, zakaj se katoliška stran ves čas po vojni proti tem očitkom ni sklicevala na zgoraj navedeno spomenico.

5.2 Rožmanovo posredovanje za zapornike in internirance

Največji del stikov škofa Rožmana z italijanskimi okupacijskimi oblastmi na eni in s Svetim sedežem v Vatikanu na drugi strani, zapolnjuje škofovo posredovanje za zaprte, internirane in na smrt obsojene Slovence, pa tudi za druge (npr. hrvaške Žide), trpeče zaradi vojnih grozot. To so mu priznavali tudi njegovi nasprotniki,⁷⁷ čeprav so mu kasneje nekateri podtikali, da je »intervenal... (le) za odpust onih internirancev, ki so se izjavili pripravljene vstopiti v 'teroristično organizacijo bele garde'.«⁷⁸ Na zlaganost takih trditev smo opozorili že uvodoma ob primeru narodnega heroja Toneta Tomšiča.⁷⁹

Seznam Rožmanovih intervencij je zelo dolg in ga seveda ni mogoče v tej kratki ekspertizi v celoti izčrpati in analizirati.⁸⁰ Rožmanova posredovanja lahko razvrstimo v naslednje skupine:

5.2.1 Rožmanovo posredovanje za preganjane duhovnike

Ena prvih zadev, ki jih je moral reševati ljubljanski škof Rožman neposredno po okupaciji Slovenije, je bil položaj duhovnikov, ki so jih Nemci pregnali iz njihovih župnij. Škof Rožman se je zavzel, da bi Nemci internirane in zaprte duhovnike izpustili iz svojih zaporov in taborišč in da bi se vsi pregnani duhovniki, tudi tisti iz lavantinsko-mariborske škofije, smeli naseliti in delovati v Ljubljanski pokrajini. V ta namen je stekla obsežna diplomatska akcija, ki jo je sprožil škof Rožman s svojimi poročili in prošnjami na Sveti sedež v Vatikanu. Celotna dokumentacija v Vatikanskem arhivu nam žal še vedno ni dostopna,⁸¹ vendar si moremo na podlagi dosedaj objavljenih dokumentov vendarle ustvariti dokaj jasno sliko o Rožmanovih stikih s Svetim sedežem. Rožmanova poročila v Vatikan, kako postopajo Nemci z duhovniki na zasedenem ozemlju, je Sveti sedež preko svojega nuncija pri italijanski vladi, mons. Borgongini Duca, že 5. maja 1941 preveril pri italijanskem zunanjem ministru Galeazzu Ciano. Minister je novice o preganjanju duhovnikov na »nemškem ozemlju« potrdil in pri tem takoj zagotovil, da oni (namreč Italijani) v Ljubljanski pokrajini z duhovniki dobro postopajo.⁸² Takoj nato je Sveti sedež 16. maja

⁷⁶ NŠAL, Državne zadeve. Tekst spomenice in Kidričev odgovor nanjo je objavil Miloš Ribář, Obisk zastopnikov duhovščine ljubljanske škofije pri Borisu Kidriču pred 40 leti, v: Mohorjev koledar za leto 1985, Celje 1984, 134–135.

⁷⁷ Metod Mikuž je v svojem ekspoziju Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta, ki ga je napisal tik pred koncem druge svetovne vojne (pismo je datirano »Na veliko noč 1945« – Velika noč je tega leta bila 1. aprila 1945), o škofu Rožmanu med drugim zapisal: »Mislim je in to nedvomno iskreno, da bo pomagal s svojo nesebično dobrotljivostjo (to je v resnici tudi delal in interveniral za vsakega zaprtega ali interniranega Slovence, če je bil zaprošen, pa tudi če je zanj zvedel)«. Dokument hrani ARS (prej IZDG), SNOS, fasc. 457/IV.

⁷⁸ Škofa Rožmana odgovor, str. 8, točka VIIe.

⁷⁹ Prim. poglavje: Sodni postopek proti škofu Rožmanu in njegov zagovor. Primer intervencije za Toneta Tomšiča je zaradi okoliščin na sodnem procesu proti škofu Rožmanu eden najbolj prepričljivih dokazov, kako si je povojna sodna oblast prizadevala odstraniti vse dokaze, ki so govorili v prid škofovi trditvi, da ni delal razlik, ko je pri okupatorskih oblasteh interveniral za internirane, zaprte ali obsojene. V nekaterih primerih so bile njegove intervence žal neuspešne, tudi v primeru Toneta Tomšiča, ki je bil 16. maja 1942 obsojen na smrt in nato v največji tajnosti 21. maja 1942 ustreljen v gramozni jami v Ljubljani.

⁸⁰ Večji del te dokumentacije je zbran v ARS, enota za dislocirano arhivsko gradivo (d. a. g.) I., f. 122. V tem fasc. so Rožmanove prošnje in odgovori pristojnih italijanskih oblasti za 40 zapornikov oziroma internirancev. Posamezni primeri pa so tudi v drugih fondih ARS in predvsem v AMNZ.

⁸¹ Prim. negativna odgovora, ki ju je na svojo prošnjo v tej zadevi dobil ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar in sicer iz vatikanskega Državnega tajništva 6. oktobra 1995 in iz Vatikanskega arhiva 8. oktobra 1995.

⁸² Actes et Documents, vol. 4., št. 337, 480–481; Na dokumentacijo o Slovencih in tej zbirki je opozoril Janko Pleterski, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945, v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 635–648.

1941 uradno zaprosil italijansko vlado, naj pri svojih zaveznikih Nemcih posreduje za zaprte jugoslovanske duhovnike v nemški zasedbeni coni. Pri tem se je Sveti sedež skliceval na poročila, ki jih je dobil od ljubljanskega škofa Rožmana.⁸³

Na vlogo Svetega sedeža je italijansko veleposlaništvo pri Svetem sedežu 22. maja 1941 Državnemu tajništvu v Vatikanu sporočilo, da na podlagi prejetih poročil natančno proučuje položaj klera v mariborski in ljubljanski škofiji.⁸⁴ Dne 26. maja 1941 je o resničnosti poročil o nacističnem nasilju proti Cerkvi in duhovnikom v Nemčiji in v Sloveniji poročal tudi tajnik za izredne zadeve v Vatikanskem državnem tajništvu, mons. Domenico Tardini.⁸⁵ Po tem poročilu je vatikanski državni tajnik kardinal Luigi Maglione ljubljanskemu škofu posredoval pomoč, ki jo je papež Pij XII. namenil za slovenske duhovnike in bogoslovce.⁸⁶ Sveti sedež je zbiranje pomoči za prizadete v vojni v veliki meri organiziral v Združenih državah Amerike in je o žalostnem stanju na okupiranih ozemljih sproti obveščal svojega apostolskega delegata v Washingtonu, Amleta Giovannija Cicognania in newyorškega nadškofa Francesca Spellmana.⁸⁷

Vendar se škof Rožman ni zanašal samo na pomoč iz tujine, ampak jo je organiziral tudi doma. V posebnem pismu, datiranjem 11. avgusta 1941, je pozval vse svoje duhovnike, naj po svojih močeh pomagajo sobratom v stiski, zlasti tistim, ki so bili pregnani iz svojih župnij. V ta namen je ustanovil poseben odbor, ki je zbiral sredstva in jih delil potrebnim.⁸⁸

Škofova prizadevanja so vsaj deloma obrodila sadove. Vrsta pregnanih duhovnikov z Gorenjske, Zasavja in Štajerske se je smela naseliti v Ljubljanski pokrajini. Škof Rožman jim je skušal zagotoviti bivanje na večjih župnijah ali v redovnih skupnostih (zlasti v Stični). Štajerski duhovniki so se v Ljubljani tudi sami organizirali. Njihov zastopnik (neke vrste komisar) je postal dr. Stanko Cajnar.⁸⁹

Poročila o nasilju Nemcev nad duhovniki na okupiranem ozemlju so se hitro širila po Evropi. Zagrebški nadškof Alojzij Stepinac je Sveti sedež 3. decembra 1941 obvestil, da Nemci tudi na Hrvaškem ne pustijo pri miru izgnanih slovenskih duhovnikov.⁹⁰ Vatikanski nuncij v Franciji mons. Valeri pa je 8. oktobra 1942 poročal Državnemu tajniku kardinalu Maglioneu, da so Nemci v Mariboru prisilili zaprte frančiškane in jezuite, da so morali podirati tamkajšnjo pravoslavno cerkev.⁹¹

5.2.2 Rožman posreduje za zapornike in obsojene

Povedali smo že, da škof Rožman pri svojih intervencijah za zaprte, internirane in obsojene Slovence ni delal nobenih razlik. To seveda ni ostalo prikrito italijanskim in kasneje nemškim okupatorskim oblastnikom v Ljubljani, ki so dali občasno to škofu tudi vedeti.⁹² Zato je bilo žal prenekatero Rožmanovo posredovanje pri njih neuspešno.⁹³ Veliko več pa je bilo seveda tistih, pri katerih je bilo njegovo posredovanje uspešno.

⁸³ Actes et Documents, vol. 4, št. 349, 492–493; Jakob Kolarič, Škof Rožman III., Dokument št. 16.

⁸⁴ Actes et Documents, vol. 4, št. 371, 509. O tem podrobneje Miloš Ribáľ, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945, v: Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, 53–59.

⁸⁵ Actes et Documents, vol. 4, št. 374, 514–515.

⁸⁶ Actes et Documents, vol. 8, št. 139, 262, op. 3.

⁸⁷ Actes et Documents, vol. 5, št. 37, 132.

⁸⁸ NŠAL, Spisi, Kler 1889–1940.

⁸⁹ Prim. pismo duhovnika Alojzija Juranoviča škofu Tomažiču z dne 19. maja 1941 v: ŠAM, F 113/2a.

⁹⁰ Actes et Documents, vol. 8, št. 216, 368–370.

⁹¹ Actes et Documents, vol. 5, št. 499, 737–738.

⁹² Samo tako je mogoče razumeti očitek o zadržanosti ljubljanskega škofa v Spomenici o razmerah v Ljubljanski pokrajini z dne 3. 8. 1942, prim.: Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, Dok. 95, str. 415; in zahtevo generala Robottija, »da je treba čimprej doseči od škofa konkretno, aktivno in dejansko sodelovanje ...« Njegove prošnje bodo uresničene samo na podlagi konkretnega sodelovanja. Prim. Ferenc, n.d., dok. 102, str. 433; General Rösener pa je v svojem pismu škofu Rožmanu z dne 24. septembra 1944 škofu očital, da prosi za svoje duhovnike, ki odkrito sodelujejo s partizani. Prim. NŠAL, Vojaške zadeve.

Obvestila o zapornikih in sodnih procesih proti njim je škof Rožman dobival na različne načine, čeprav prevladujejo osebne prošnje prizadetih ali njihovih sorodnikov.⁹⁴

V posebno težkih primerih je škof Rožman prosil za posredovanje tudi Sveti sedež. V času tržaškega procesa od 2. do 14. decembra 1941 proti šestdesetim slovenskim narodnjakom in komunistom, je škof Rožman nemudoma telegrafsko prosil papeža Pija XII., naj osebno posreduje za obtožene.⁹⁵ S podobno prošnjo so se na Sveti sedež obrnili tudi ministri jugoslovanske vlade v Londonu.⁹⁶ Na to posredovanje je apostolski nuncij v Italiji 8. decembra 1941 osebno obiskal zunanjega ministra Ciana in ga v papeževem imenu prosil za obtožene na sodnem procesu v Trstu.⁹⁷ Za obtožene je na prošnjo nekaterih slovenskih duhovnikov tržaške škofije interveniral tudi tržaški škof Antonio Santin.⁹⁸ Kljub papeževemu osebnemu posredovanju je sodišče obsodilo na smrt devet ljudi. Štirim so kasneje smrtno kazen spremenili v zaporno.⁹⁹

Na drugem velikem procesu so italijanske vojaške oblasti 25. februarja 1942 postavile pred vojaško sodišče v Ljubljani 69 oseb iz vasi Preserje. Obtožili so jih, da so sodelovali s partizani pri napadu na preserski postaji.¹⁰⁰ Tudi v tem primeru je škof Rožman takoj posredoval pri najvišjih italijanskih oblasteh. Za pomilostitev se je zavzelo še več slovenskih uglednih osebnosti. Kljub temu je vojaško sodišče v Ljubljani 7. marca 1942 obsodilo 28 ljudi na smrt, 12 na dosmrtno ječo, 10 na zaporne kazni, 19 pa jih je pomilostilo. Za obsojene na smrt je stekla obsežna diplomatska akcija. Škof Rožman je v noči od 7. na 8. marec telegrafsko zaprosil za posredovanje papeža Pija XII. Naslednji dan je poslal v Vatikan še eno brzojavko, s katero prosi papeža, »naj pri pristojnih oblasteh posreduje, da se prepreči skrajna posledica«.¹⁰¹ Vatikanski državni tajnik je še isti dan posredoval pri italijanskem zunanjem ministru Cianu.¹⁰² Na to posredovanje so nato pomilostili še 12 obsojenih na smrt, ostalih 16 pa so 10. marca 1942 ustrelili v gramozni jami v Ljubljani.¹⁰³

Podobno je škof Rožman prosil za posredovanje papeža Pija XII., ko je junija 1942 zvedel, da grozi obtoženim pred vojaškim sodiščem v Ljubljani smrtna kazen. Državni tajnik kardinal Maglione je 27. junija 1942 naročil nunciju pri italijanski vladi v Rimu, naj skuša v papeževem imenu preko zunanjega ministra Ciana doseči pomilostitev obtoženih.¹⁰⁴ Nuncij je nato 14. julija 1942 obvestil kardinala Maglioneja, da obsodba še ni izrečena, da pa so obtožbe na račun obsojenih zelo hude. Zunanji minister mu je obljubil, da ga bo o poteku dogodkov sproti obveščal. V svojem poročilu kardinalu z dne 11. avgusta 1942 je nuncij Borgogini Duca obvestil kardinala državnega tajnika, da ga je zunanje ministrstvo pravkar ustno obvestilo, da sta bili na sodnem procesu v Ljubljani dvema izrečeni smrtni obsodbi, tretjemu pa dosmrtna ječa. Nuncij je zunanjemu ministru Cianu izrazil svoje obžalovanje, da je imelo papeževo posredovanje žal negativen izid.¹⁰⁵

V dokumentaciji sodnega procesa proti škofu Rožmanu je obsežna dokumentacija o prošnjah posameznikov, da bi škof posredoval pri okupacijskih oblasteh za njihove najbližje sorodnike, o Rožmanovih tozadevnih vlogah in o sporočilih pristojnih okupacijskih oblasti o – v

⁹³ Obsojeni na smrt na vojaškem sodišču v Ljubljani 25. februarja 1942 so bili 10. marca 1942 ustreljeni na izrecno zahtevo visokega komisarja Graziolia, čeprav je zanje škof interveniral celo preko papeža Pija XII. Prim.: Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 292, op. 10.

⁹⁴ Tako je npr. celo Vida Tomšič leta 1941 iz zavora sporočila domačim, naj obveste škofa, kako se jim godi v zaporu. AMNZ, Proces Rožman 80/6, A 339285.

⁹⁵ *Actes et Documents*, vol. 8, št. 224, 377.

⁹⁶ *Actes et Documents*, vol. 8, št. 226, 379.

⁹⁷ *Actes et Documents*, vol. 8, št. 228, 380.

⁹⁸ *Actes et Documents*, vol. 8, št. 234, 386.

⁹⁹ Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 220–221, op. 10.

¹⁰⁰ Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 292, op. 10.

¹⁰¹ *Actes et Documents*, vol. 8, št. 302, 456–457.

¹⁰² *Actes et Documents*, vol. 8, št. 302, 456–457.

¹⁰³ Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 292–293, op. 10.

¹⁰⁴ *Actes et Documents*, vol. 8, št. 411, 573.

¹⁰⁵ *Actes et Documents*, vol. 8, št. 427, 598–599.

večini primerov vendarle pozitivnih – rešitvah škofovih prošelj.¹⁰⁶ V prošljah škof Rožman poudarja, da so aretirani dobri katoličani, da niso pristaši komunizma ali celo, da so odločni nasprotniki komunizma, če jih pozna, da prevzame za njih odgovornost, če pa jih ni poznal, se je skliceval na pričevanje in priporočila drugih. So se pa kasneje mnogi odpuščeni interniranci resda vključili v MVAC. Nekateri interniranci pa so v tem duhu pisali tudi svoje prošnje škofu Rožmanu za posredovanje pri italijanskih oblasteh v upanju, da bo taboriščno vodstvo njihove prošnje bolj gotovo posredovalo naslovniku.

Škof Rožman v svojem zagovoru sicer izrecno pravi, da »intervencij za odpust tistih, ki so bili pripravljeni vstopiti v MVAC ali v Vaško stražo«, ni nikoli vršil.¹⁰⁷ Vendar imamo na voljo dokumente, ki jih je mogoče razumeti drugače. Tako je v svoji prošnji generalu Roatti za izpustitev interniranih bivših jugoslovanskih oficirjev 2. novembra 1942 med drugim zapisal, da bi izpuščeni oficirji lahko »prevzeli vodstvo posameznih čet prostovoljne antikomunistične milice slovenske.« In nekoliko nižje: »Zagotavljam vam, da so predlagane osebe skrbno izbrane in popolnoma zanesljive, ki bodo v borbi zoper komunistične partizane vse možno storile, da se čim prej in čim temeljiteje odstranijo.«¹⁰⁸ Očitno pa so šle mimo škofa prošnje posameznih župnikov, ki so se obračali direktno na Visokega komisarja v Ljubljani s prošnjami za izpust internirancev iz njihovih župnij, da bi se lahko vključili v MVAC ali v vaške straže. Teh prošelj škof Rožman, vsaj po podatkih, ki jih je zbralo vojaško sodišče v Ljubljani, **ni priporočal!**¹⁰⁹ Ni pa mogoče dokazati, da zanje ni vedel.

5.2.3 Rožmanovo posredovanje za slovenske izgnance in internirance

Po okupaciji dela Slovenije so Nemci izdelali načrt nasilne preselitve »slovenske intelligence, politično obremenjenih, narodno zavednih Slovencev« v Srbijo, na Hrvaško in v Nemčijo. Del pregnancev pa so ponudili tudi Italiji in Bolgariji.¹¹⁰ Na načrtovano »etnično čiščenje« slovenskega ozemlja, ki so ga okupirali Nemci, se je takoj odzval ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman. Meseca junija je kar dvakrat poslal v Rim profesorja Teološke fakultete v Ljubljani dr. Ignacija Lenčka, da je o zločinskem načrtu seznanil Sveti sedež.¹¹¹ Vatikansko državno tajništvo je nato 20. junija 1941 preko italijanskega veleposlaništva pri Svetem sedežu uradno protestiralo pri nemški vladi proti nasilnim preselitvam Slovencev iz njihove domovine.¹¹² Dne 12. julija 1941 je svetnik pri italijanskem veleposlaništvu Badusio Rizzo vatikanskemu državnemu tajniku kardinalu Maglioneju potrdil, da se je nasilno preseljevanje Slovencev že začelo. V svoji uradni noti je Rizzo vzvišen in žaljiv. O Slovencih govori kot o »elementi sloveni« in o »quantità di elementi di razza slovena«.¹¹³

Zadnje dni oktobra 1941 je škof Rožman ponovno interveniral v Rimu zaradi nasilnega preseljevanja Slovencev. Tajnik škofijskega ordinariata in škofov kaplan Jože Prešeren (tajnik od 1934) je škofovo pisno poročilo o množičnih deportacijah Slovencev izročil kardinalu Maglioneju

¹⁰⁶ AMNZ, Proces Rožman 80/6.

¹⁰⁷ Škofa Rožmana odgovor, str. 8, VII., 1/e.

¹⁰⁸ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3485.

¹⁰⁹ Po podatkih, ki jih hrani AMNZ, Proces Rožman 80/6, je 3. 11. 1942 župnik Majdič skupaj s sodraškimi županom Petrom Prijateljem prosil Visokega komisarja za izpustitev 225 oseb iz župnije Sodražica, ki so se pripravljali vključiti v oborožen odpor proti komunistom (3215–3116); 12. 11. 1942 je podobno prošnje na Poveljstvo II. armade naslovil želimeljski župnik Ciril Milavec (3220), 21. 11. 1942 pa je isti župnik priporočil seznam oseb iz njegove župnije (3221), ki jih je občina Želimlje poslala poveljstvu XI. armadnega zbora (3224 in 3225); tomišelski župnik Jožef Muren je 21. 11. 1941 prosil Poveljstvo XI. armadnega zbora za izpustitev 98 faranov iz taborišča na Rabu in štirih faranov iz taborišča v Gonarsu (3226–3230), prav tako z namenom, da se vključijo v MVAC.

¹¹⁰ Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, 738–739.

¹¹¹ Kolarič, Škof Rožman III., 247.

¹¹² Actes et Documents, vol. 4, št. 413, 561.

¹¹³ Actes et Documents, vol. 8, št. 112, 225. Kolarič je v svojem prevodu te trdote brez potrebe omilil in je prevedel »elementi sloveni« s »slovenskih ljudi«, »quantità di elementi di razza slovena« pa z »kar mogoče največjega števila ljudi slovenske narodnosti«. Prim. Škof Rožman III., dok. 17.

in 1. novembra v privatni avdienci papežu tudi osebno poročal o položaju v Sloveniji.¹¹⁴ Po informacijah, ki jih je dobilo od škofa Rožmana, je vatikansko Državno tajništvo 4. novembra 1941 brzojavno obvestilo svojega nuncija v Berlinu, naj pri nemškem zunanjem ministrstvu posreduje za nasilno preseljene Slovence. Vendar je bil nemški zunanji minister za nuncija nedosegljiv. Po ponovnih poskusih je nuncija 11. novembra končno sprejel državni tajnik na zunanjem ministrstvu baron von Weizsäcker. »Uspeh« pogovora je bila Weizsäckerjeva lakonična ugotovitev, da se bodo deportacije Slovencev »žal še stopnjevale«. Ker je sprejel nuncija v zadevi deportacij Slovencev, se je moral baron Weizsäcker nato zagovarjati pri zunanjem ministru. Zadevo so rešili tako, da je bil Weizsäckerjev pogovor z nuncijem razglašen za »striktno privatne narave«.¹¹⁵

O neuspelem poskusu prizadevanj za deportirane Slovence v Nemčijo pri vladi v Berlinu, je kardinal Maglione 21. decembra 1941 preko tajnika Jožeta Prešerna (ta je bil očitno ponovno v Rimu in je Državnemu tajništvu posredoval nova poročila o stanju v Sloveniji) pisno obvestil škofa Rožmana. Obenem škofu sporoča, da so za deportirance v Srbijo beograjskemu nadškofu poslali finančno pomoč.¹¹⁶

Nič manj težaven ni bil v tem pogledu položaj Slovencev v italijanski okupacijski coni. Italijani sicer niso načrtno izseljevali slovenskega prebivalstva z določenega ozemlja, so pa Slovence množično pošiljali v koncentracijska taborišča v takratni Italiji. Podobno kot za zapornike, je tudi za internirance škof Rožman zvedel večinoma od njih osebno, oziroma od njihovih sorodnikov. Tako je n.p. 22. junija 1941 vojaški kaplan, poročnik Cesare Salvatori, posredoval prošnjo 35 internirancev v koncentracijskem taborišču v Vidmu. Na pobudo njegovega predhodnika, vojaškega kaplana, poročnika Onoria Sasida (zamenjan je bil pred dobrim tednom, pravi Salvatore v svojem pismu), interniranci škofa prosijo, naj preko župnikov posreduje pri pristojnih italijanskih oblasteh za potrdilo o njihovem stalnem bivališču v Ljubljanski pokrajini. Na podlagi tega potrdila bodo odpušteni iz taborišča in se bodo lahko vrnili na svoje domove.¹¹⁷ Kaplan Salvatori je svojemu pismu priložil seznam slovenskih internirancev iz ljubljanske škofije, pod katerim je že njegov predhodnik Sasida napisal podobno prošnjo na ljubljanskega škofa.¹¹⁸ Razlog za zamenjavo kaplana Saside v Salvatorijevem pismu ni naveden, pač pa, da je bil Salvatore za službo v taborišču izbran zaradi svojega znanja slovenskega jezika. Salvatore ne pozabi povedati, da je za internirance dobro poskrbel tudi duhovno in jim je vsako nedeljo razložil mašno berilo in evangelij tudi v slovenskem jeziku.¹¹⁹ Škof Rožman se je za poslan seznam kaplanu Salvatoriju zahvalil in nato sproti pošiljal zaželenje dokumente upravi taborišča v Vidmu.¹²⁰

V gradivu procesa proti škofu Rožmanu pred vojaškim sodiščem v Ljubljani se večina prošenj nanaša na škofovo posredovanje za internirance po italijanskih taboriščih.¹²¹ Tiste prošnje, v katerih naj bi prosilci izrazili željo, da bi se po odpustu iz taborišča vključili v oborožene enote MVAC, so sredstva javnega obveščanja v času procesa spretno izrabljala pri oblikovanju javnega mnenja proti obtoženemu škofu Gregoriju Rožmanu. Med temi je bilo veliko medijske pozornosti namenjene »primeru Avguštin Karner«. Na to »medijsko vojno« po ljubljanskem radiu, se je odzval škof Rožman v svojem pisnem zagovoru. Na obtožnico: »Interveniral je za odpust onih internirancev, ki so se izjavili pripravljene vstopiti v 'teroristično organizacijo bele garde'. Kot

¹¹⁴ Actes et Documents, vol. 8, št. 241, 391–392; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 19.

¹¹⁵ Actes et Documents, vol. 5, št. 156, 322–323; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 20.

¹¹⁶ Actes et Documents, vol. 8, št. 241, 391–392.

¹¹⁷ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3434.

¹¹⁸ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3435.

¹¹⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3434.

¹²⁰ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3436.

¹²¹ V gradivu so ohranjene prošnje prizadetih, na katere je škof Rožman lastnoročno napisal svoje priporočilo pristojnim italijanskim oblastem za izpustitev internirancev, ter sporočila Visokega komisarja, kadar je bila prošnja ugodno rešena.

dokaz služi dopisnica nekega Karla Avguščina iz taborišča Gonars»,¹²² je škof Rožman zapisal: »Intervencij za odpust tistih, ki so bili pripravljeni vstopiti v MVAC ali v Vaško stražo, nisem nikoli vršil. Omenjeno trditev obtožnice naj bi dokazovala neka dopisnica interniranca Karla Avguščina pozimi leta 1942. Zadeva je bila sledeča: Prejel sem dopisnico iz Gonarsa z naslovom: Njegovi Svetosti, ki se je v besedilu ponovno do odvrtnosti ponavljal. Vsebina dopisnice je bila pretirano ponižna prošnja za intervencijo za odpust. Prosilec je navajal kot vzrok svojo najvdanejšo željo, da bi se v imenu božjem boril v MVAC zoper komuniste. Takoj sem spoznal, da predstavlja ta karta najbrž past zame, da bi bil tu dokaz, kako škof intervenira samo za tiste, ki pristopajo v MVAC. Iz pretiranega naslova, kakor bi ga noben katoličan v škofiji ne uporabljal, se je moglo tudi sklepati, da si je nekdo dovolil šalo. Zato sem tudi po pravici dvomil, če neki Karel Avguščin sploh obstaja. **Raztrgal sem karto in jo uničil.** Od kod ima sodišče to karto? Moral je biti že v taborišču narejen duplikat, da bi se mogel pri priložnosti uporabiti zoper škofa. Sodišče trdi, da sem dne 2. marca 1942 za dopisnika te karte interveniral in da je bil že 8. marca odrejen njegov izpust. Zadeva se nikakor ne ujema, ker **za dopisnika te karte nisem interveniral.** Če je bil imenovan odpuščen, čisto gotovo ni bil na mojo intervencijo. Vse dokazovanje se torej razblini v nič.»¹²³

V »zadevi Karner« gre verjetno res za zelo spretno režirano manipulacijo, katere pravi protagonisti so ostali prikriti, vendar stvar vseeno ni tako preprosta, oziroma se »vse dokazovanje« ne »razblini v nič«, kot je v svojem odgovoru zapisal škof Rožman. Kronologija dogodkov v »zadevi Karner«, je dokaj jasna, nekoliko manj morda »kompliciranost postopka«, v katerega so bile vključene najvišje vojaške osebnosti Višjega poveljstva oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo s sedežem na Sušaku,¹²⁴ poveljstvo XI. armadnega zbora,¹²⁵ poveljstvo XXIII. armadnega zbora s sedežem v Trstu in poveljstvo kraljevih karabinjerjev pri XI. armadnem zboru.¹²⁶

Karnerjeva dopisnica je datirana 1. januarja 1943.¹²⁷ Pisana je res v »pretirano ponižnem« slogu. Res je tudi, da vsak povprečen katoličan ve, da se z naslovom »Vaša svetost« nagovori le papeža. Prevajalec je to posebnost spretno obšel in je naslov namesto »A Sua Santità« prevedel v »Eccellenza«, kar že nakazuje priredbo.¹²⁸ Postopek za izpustitev Karnerja je tekel od 1. januarja 1943 do 5. marca 1943, ko je polkovnik Bruno Lucini iz poveljstva XI. armadnega zbora sporočil Uradu za informacije Višjega poveljstva oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo, da je ljubljanski škof dal pozitivno mnenje za izpust Avguščina »Kramerja« (to je že tretja oblika priimka v »uradnih« dokumentih) iz taborišča.¹²⁹ Pred tem se je 2. marca 1943 škof Rožman s kratkim

¹²² V predloženi obtožnici vojaški tožilec ni tako konkreten. Zapisal je le: »Obtoženi Rožman je isposloval (!) mnogim internirancem izpust iz taborišč z namenom, da pridobi in poveča število pripadnikov izdajalskih formacij.« AMNZ, Proces Rožman 80/6, 27; prim. Ivan Bratko, Proces Rožman, 41. Se je pa škof Rožman zmotil (ali pa ga akustično po radiu ni dobro razumel) pri imenu interniranca. Ni šlo za nekega »Karla Avguščina« ampak za »Karner Avguščina«. Prim. Škofa Rožmana odgovor, str. 8, VII./1e.

¹²³ Škofa Rožmana odgovor, str. 8–9, VII./1e. Obe mesti v tekstu podčrtal FMD.

¹²⁴ Na čelu poveljstva 2. italijanske armade, ki se je od maja 1942 do maja 1943 imenovalo Višje poveljstvo oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo (Comando superiore Forze Armate Slovenia-Dalmazia), so bili generali Vittorio Ambrosio (1941), Mario Roatta (1942) in Mario Robotti (1943).

¹²⁵ XI. armadni zbor je bil ves čas podrejen poveljstvu 2. armade. Poveljevali so mu general Mario Robotti in polkovnik Annibale Gallo do 2. septembra 1943, nato pa general Gastone Gambara in polkovnik Bruno Lucini. Sedež poveljstva je bil do 1. maja 1941 na Vrhniki, nato v Ljubljani (do 14. julija 1941), v Planini pri Rakeku (do 5. oktobra 1941) in nato do konca italijanske okupacije v Ljubljani (v nekdanji Kazini na današnjem Kongresnem trgu).

¹²⁶ Njihovi poveljniki so bili major Gabriele Pianese, za njim podpolkovnik Luigi Brucchiatti, nato major Angelo D' Amato in končno polkovnik Giuseppe Agueci, ki si je pridobil sloves s svojo beležko: »Slovence bi morali pobiti kot pse, brez vsakega usmiljenja«. Prim. Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 76.

¹²⁷ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3537.

¹²⁸ Dokumentaciji sta priložena dva prevoda slovenskega teksta. Oba sta naslovljena na Commissione provinciale di censura di Udine. Prvega je podpisal »il capo ufficio informazioni, magg. Monico Vittorio«. Prim. AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3536; drugega pa »Il presidente« – podpis je nečitljiv – videmske prefekture. Prim. AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3539–3540.

¹²⁹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3270. Kronologija postopka je bila naslednja: 1. januarja 1943 napiše Karner

pismom poročniku Luci Maguglianiu zavzel za izpustitev Avgušтина Karnerja.¹³⁰ Pri tem postopku seveda ostaja vrsta odprtih vprašanj: a) Kdaj in kako je škof Rožman prejel sporno Karnerjevo dopisnico? b) Če je škof Rožman, kot sam zagotavlja v svojem zagovoru, dopisnico uničil, od kod izvira dopisnica, ki je bila priložena obremenilnemu gradivu na procesu proti škofu Rožmanu? Na dopisnici ni nobenih znakov, da bi bila odposlana po pošti. c) Kljub zagotovitvi v svojem zagovoru, da »za dopisnika te karte« (mišljena je Karnerjeva dopisnica) ni interveniral, je škof Rožman 2. marca 1943 izpustitev Karnerja priporočil. Proti svoji navadi brez utemeljitve in v zelo splošni obliki.¹³¹ Je škofa zavedel napačen priimek? To bi seveda pomenilo, da je bilo takšnih »nastavljenih« provokacij še nekaj. Vendar zanje v gradivu, ki nam je trenutno na voljo, nimamo potrdila.

Škofova okolica je postala zelo zgodaj pozorna na dejstvo, da so Italijani vedno bolj pogosto aretirali člane Katoliške akcije. Na to dejstvo je škof Rožman kar nekajkrat opozoril italijanske oblasti. Tako je v prošnji za oprostitev Petra Janežiča, grobarja pri sv. Križu v Ljubljani, med drugim zapisal: »Imenovani ni noben pristaš komunizma, ampak odločno katoliškega prepričanja, zavzemal se je samo za svojo službo, red in legalnost. In ravno zato je po mnenju zanesljivih duhovnikov bila napravljena proti njemu anonimna ovadba. Nasprotniki so se maščevali nad njim, ker ni bil njihov pristaš«.¹³² Ali, ko je prosil za izpustitev Albina Anžiča,

dopisnico škofu (proces Rožman 3537); 17. januarja pošlje poveljstvo XXII. armadnega zbora prevod Karnerjeve dopisnice Poveljstvu XI. armadnega zbora (proces Rožman 3538); 26. januarja pošlje Višje poveljstvo oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo kopijo istega pisma Uradu I. Poveljstva XI. armadnega zbora (proces Rožman 3541); 2. februarja zahteva Poveljstvo kraljevih karabinjerjev od postojanke v Ribnici podrobnejše informacije o Karnerju in vzrokih za njegovo internacijo (proces Rožman 3542); 5. februarja je poveljstvo XIV. bataljona v Ribnici sporočilo svojemu poveljstvu pri XI. armadnem zboru, da je bil Karner interniran zaradi varnostnih ukrepov, da pa ni bil proti njemu sprožen noben kazenski ali političen postopek (proces Rožman 3239); 7. februarja je višje poveljstvo oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo poslalo I. uradu poveljstva XI. armadnega zbora v Ljubljano original Karnerjeve dopisnice »con preghiera di accertamenti e notizie«, s prošnjo, da jim original vrnejo (proces Rožman 3543). Škof Rožman očitno »zadevi Karner« ni vedel še ničesar. 8. februarja je poveljstvo XI. armadnega zbora (podpisan je polkovnik Bruno Lucini) poveljstvu karabinjerjev pri XI. armadnem zboru izdalo pozitivno mnenje za izpustitev Karnerja iz taborišča. Pismo je pisano na papirju z glavo XI. armadnega zbora in podpisano (proces Rožman 3240); 14. februarja je takšno mnenje poslalo tudi Višjemu poveljstvu oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo (proces Rožman 3271); V dokumentaciji procesa sta temu dokumentu priložena še: kratek povzetek Karnerjevega pisma škofu Rožmanu v italijanski (3272) in »točeka postopka« v procesu Karner (3273); 19. februarja je Višje poveljstvo oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo sporočilo poveljstvu XI. armadnega zbora, da bo odobrilo izpustitev Karnerja, če zanj da priporočilo ljubljanski škof (proces 3241). Petega marca 1943 je polkovnik Bruno Lucini s poveljstva XI. armadnega zbora sporočil Višjemu poveljstvu oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo: »Riferimento foglio CS/27/13-3-S del 19 febbraio u.s., avendo il Vescovo di Lubiana espresso parere favorevole, il nominato in oggetto è stato richiesto, per la liberazione, all' Intendenza di codesto Comando il 28 febbraio u.s. con foglio 3/2694. (proces 3270).

¹³⁰ Pismo se glasi: Al Sig. Tenente Luca Magugliani, Lubiana. Dichiaro che nulla osta da parte mia alla liberazione di Karner Agostino, di Francesco e Catarina nato nel 1912 a Breže pri Ribnici, anzi la raccomando. // Ringraziando Vi per la vostra attività benefica in favore degli internati // Vi saluto con distinta stima. // Il vescovo di Lubiana / Dott. Gregorio Rožman. Na pismu je škofov lastoročni podpis in pečat škofijskega ordinariata (proces 3546).

¹³¹ Prim. op. 60. Sicer je škof Rožman svoje prošnje za izpustitev internirancev vedno kratko utemeljil. N.pr. 6.7. 1942 »Dr. Vilfan Sergij, di Franc e Ida, roj. 1919, adv. pripravnik v Ljubljani, mi je dobro znan in izjavljam, da je odločno antikomunističnega mišljenja in delovanja. Njegovega znanja ital. jezika sem se poslužil sam na potovanju v Rim l. 1938. Prošnjo njegove gospe matere najtopleje priporočam«. Istega dne je napisal tudi naslednje priporočilo: »Avv. dr. Franc Leskovic, Franca in Marije Marenčič, roj. 28. XI. 1903, via Petrarca 20, je bil odpeljan v zapore radi suma komunizma. Poznam g. Leskovica in prevzamem zanj vsako garancijo, da ni komunist, pač pa po vsem mišljenju in življenju nasproten vsakemu komunizmu ali kakršnekoli prevratu.« Če pa osebe ni poznal, je navajal priporočila drugih, kot n.pr. »Podpisani škof ljubljanski se obračam na Vas v sledeči zadevi: ga. Marjeta Erzín, n. Dobrovoljc, je bila pred vojaškim sodiščem oproščena vsake krivde. Vendar ni bila izpuščena na svobodo, ampak prepuščena R. Qu. (alla R. Questore). // Dobil sem od najodličnejših duhovnikov o njej najboljša poročila. Je v vsakem oziru zanesljiva oseba, popolnoma izključeno, da bi sodelovala z komunisti. Prosim Vas lepo, g. kvestor, da mi storite to uslugo in imenovano gospo, ki je že v letih in šibkega zdravja, izpustite na svobodo.« Pri tem velja pripomniti, da se italijanski prevod Rožmanovega priporočila ne ujema vedno z lastnoročno pisanim škofovim slovenskim tekstom. Gre za podrobnosti, ki pa včasih dajo prošnji drugačne poudarke. Pri zadnji prošnji je n.pr. prevajalec izpustil sodelovanje s komunisti in poudaril, da je gospa Marjeta Erzín »persona degna di fiducia, veramente cattolica convinta, in ogni riguardo degna di mia calda raccomandazione«. Vsi teksti iz: ARS, dis. I. f. 122.

¹³² Kopija v gradivu procesa ni podpisana in ne datirana. Peter Janežič pa je bil aretiran 7. novembra 1942. Prim. ARS, dis. I. f. 122.

Jakoba Pavčiča in Vinka Pavčiča: »Vsi trije so delovni člani katoliške akcije med delavstvom, zato jih komunisti sovražijo in ni izključeno, da so jih oni sami naznanili oblasti kot komuniste. Ob meji pri Štepanji vasi jih je straža obdržala na podlagi seznama komunizma osumljenih oseb, ki so ga imeli pri sebi. // Iz dosedanjih dogodkov moram sklepati, da hočejo komunisti uničiti katoliško akcijo mladih delavcev, ker so njihove člane začeli sistematično uničevati: Jakoša Franca iz Bizovika so partizani nasilno odpeljali (s) seboj in po vseh znakih ubili, oropali vso hišo; Polšeta Janeza so na Ježici ubili in vrgli v Savo; zgoraj omenjene tri pa so ovadili oblasti kot komuniste.// Prosim Vas, upoštevajte ta dejstva in verujte moji izjavi, da imenovani niso komunisti, ne protiitalijani, marveč vneti člani Katoliške akcije, ki se bori z vso doslednostjo proti brezbožnemu komunizmu«. ¹³³

Prošnje za izboljšanje stanja v italijanskih taboriščih

Posebno poglavje v dejavnosti škofa Rožmana med drugo svetovno vojno, je njegova akcija za izboljšanje stanja v italijanskih taboriščih. Škof Rožman si je prizadeval, da bi vsa taborišča, v katerih so bivali slovenski interniranci, dobila slovenske duhovnike, ki bi jim bili v stiskah v oporo. Tako je npr. 14. aprila 1942 prosil goriškega nadškofa Margottija, naj omogoči njegovemu duhovniku Jožetu Godini dostop do taborišča Gonars, da bi mogel v njem med Slovenci opravljati najnujnejše pastoralno delo. ¹³⁴ So pa v taboriščih delovali tudi italijanski duhovniki. Vsaj nekateri so bili zaradi tega povezani tudi s škofom Rožmanom. ¹³⁵

Preko svojih duhovnikov se je škof Rožman seznanil s težavnim položajem internirancev v italijanskih taboriščih in takoj začel obsežno diplomatsko akcijo za izboljšanje njihovega položaja. Preko Rožmanovih intervencij pri Svetem sedežu je svet sploh zvedel za kritične razmere, v katerih so živeli interniranci v italijanskih taboriščih. Tako je n.pr. 9. junija 1942 vatikanski državni tajnik kardinal Maglione poslal vatikanskemu nunciju pri italijanski vladi Borgonginiu Duca kopijo pisma, ki ga je v Vatikan pisal ljubljanski škof Rožman in v katerem opozarja na težke razmere v taborišču Gonars. Iz kardinalovega pisma dalje zvemo, da se je Rožman že pred tem sestal z nuncijem Borgonginijem in ga prosil, naj se z obiskom taborišča osebno prepriča, v kakšnih razmerah žive interniranci. ¹³⁶ V svojem pismu kardinalu Maglioneju z dne 24. julija 1942 je nuncij sporočil, da bo skušal taborišče obiskati meseca avgusta. Nekaj dni kasneje je Državno tajništvo nuncija še naprosilo, naj se skuša seznaniti s celotnim stanjem jugoslovanskih internirancev po italijanskih taboriščih in jim razdeli pomoč, ki jo je zanje namenil Sveti sedež. Tu pa je nuncij naletel na nepričakovano oviro. Italijanske policijske oblasti nunciju najprej niso dovolile obiska taborišč in mu niso bile pripravljene pokazati seznama internirancev. ¹³⁷

Vendar je nuncij s svojo akcijo nadaljeval in o svojem delu kardinalu državnemu tajniku poročal 20. avgusta 1942. Njegovo pismo žal ni objavljeno, se pa nanj sklicuje v svojem pismu kardinalu Maglioneju z dne 26. oktobra 1942 in pravi, da je v svojem poročilu 20. avgusta opisal okoliščine, v katerih se v taborišču nahajajo mladoletniki. V pogovoru z zunanjim ministrom je vztrajal pri prošnji, da se mladoletnike premesti in loči od odraslih. Vlada se je načelno strinjala, da premesti 200 fantov pod nadzor Svetega sedeža v Ilirski kolegij v Anconi. S tem pa vprašanje mladoletnikov v taborišču Gonars še ni bilo rešeno in ne odpravljene v celoti težke razmere, v katerih so interniranci živeli. Zato je nuncij Borgongini glede položaja v taboriščih zunanjega ministra opozoril v posebni spomenici, ki jo je priložil svojemu pismu kardinalu v vednost. ¹³⁸ Kardinal Maglione je nato 19. oktobra 1942 brzojavno spomnil nuncija Borgonginija na »nekatero dokumente, ki zadevajo zmedeni in revolucionarni položaj v Ljubljanski provinci in še posebej

¹³³ Prošnja je bila odposlana 9. januarja 1942. Prim. ARS dis. I., fasc. 122.

¹³⁴ ARS, dis. I., fasc. 122.

¹³⁵ Prim. škofova zahvala p. Placidu Cortese, O.F.Conv. v: ARS, dis. I., fasc. 122.

¹³⁶ Actes et Documents, vol. 8, št. 393, 555–556; Kolarič, Škof Rožman III., Dok. 2.

¹³⁷ Prim. nuncijevo pismo kardinalu Maglioneju 31. avgusta 1942, v: Actes et Documents, vol. 8, št. 393, 556, op. 2; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 2, op. 2.

¹³⁸ Actes et Documents, vol. 8, št. 327, 699; Kolarič, Škof Rožman III., Dok. 7.

(na) spomenico, ki se nanaša na koncentracijska taborišča za Slovence v Italiji.« Nuncij je kardinalu odgovoril 26. oktobra 1942: »Znano mi je že bilo obširnejše poročilo, ne pa še spomenica, ki sem jo pozorno proučil.«¹³⁹ Kdo je bil avtor omenjene spomenice, iz nuncijevega pisma ni razvidno. Da jo je pisal ljubljanski škof Rožman, zvemo iz pisma jezuita p. Tacchia Venturia kardinalu Maglioneu.¹⁴⁰ Do omenjene spomenice je nuncij Borgongini v svojem pismu zavzel naslednje stališče: »Gotovo je, da so Slovence odvažali kar navprek in je taborišče v Gonarsu dokaz tega pospešenega izseljevanja. Res je, da je internirancev, ki bi jih moralo biti 3000, ko sem prišel tja, bilo več kot 5000; res je tudi, da so mladoletniki, čeprav so skupina zase, v istem taborišču z odraslimi vseh vrst in vseh političnih barv. Prehrana je taka kakor v vojaških taboriščih in tudi paketov ne manjka. Vode je kar dovolj. Barake so nove, enake kot jih imajo italijanski vojaki, ki taborijo v okolici Rima ...« Za gmotno stanje internirancev v Gonarsu ga ne skrbi (Raba, kjer je 20000 internirancev, žal ne poznam, pravi nuncij v svojem pismu, ker je zunaj njegove pristojnosti. Na kardinalovo željo pa je pripravljen iti tudi tja). Resnični problem vidi »v internatskem življenju samem: prisilna brezdelnost, pomankanje dobrih knjig, verska oskrba, skrčena na najmanjšo možnost (en italijanski duhovnik, ki govori slovensko, za 5000 oseb), sredi množice pa komunisti ali kakorkoli brezumni ljudje.« Problem je tudi v tem, ker italijanska vlada slovenskim duhovnikom **ne zaupa!** Vojaške oblasti so zaprle celo salezijanskega duhovnika Blatnika (torej enega izmed Rožmanovih kurirjev) in ga kljub ponovnim intervencijam nuncija Borgonginija še vedno drže v zaporu Regina Coeli v Rimu.¹⁴¹ Nuncij predlaga, da bi v pogajanja o usodi internirancev vključili jezuitskega patra Tacchi Venturija, ki bi lahko posredoval direktno pri duceju.¹⁴²

Rožmanovo prizadevanje za izboljšanje življenjskih razmer v italijanskih taboriščih je posebej poudarjeno tudi v poročilu, ki ga je Slovenska zaveza novembra 1942 poslala v London.¹⁴³ Škofovo posredovanje za internirance je kmalu postalo nadležno tudi italijanskim okupacijskim oblastem. Osemindvajsetega decembra 1942 je Visoki komisar za ljubljansko provinco Emilio Grazioli poročal v Kabinet Ministrstva za zunanje zadeve v Rimu, da je »od posebnega škofovega sekretarja«¹⁴⁴ dobil zaupno novico, da je škof Rožman »ob avdienci pri papežu prav posebno poudaril težak položaj Slovencev interniranih v vojaških taboriščih, posebno žena in otrok.«¹⁴⁵

Omenili smo že, da je škof Rožman novembra 1942 v posebni spomenici Svetemu sedežu opozoril na težak položaj slovenskih internirancev, ki so bili iz taborišča Gonars premeščeni v taborišči v Renicci in v Arezzo. Na pobudo kardinala Maglionea je p. Tacchi Venturi takoj interveniral pri duceju in dobil od njega 21. novembra 1942 zagotovilo, da so njegovo intervenco takoj posredovali pristojnim vojaškim oblastem v taborišču Renicci.¹⁴⁶

¹³⁹ Actes et Documents, vol. 8, št. 327, 698; Kolarič, Škof Rožman III., Dok. 7.

¹⁴⁰ Actes et Documents, vol. 9, št. 51, 126. Venturijevo pismo je datirano 13.2. 1943.

¹⁴¹ Na papeževo intervenco je bil izpuščen 6. 12. 1942. Prim. Kolarič, Škof Rožman III., 199.

¹⁴² P. Tacchi Venturi Pietro, S.J. je bil rektor jezuitskega kolegija sv. Frančiška za zunanje misijone, konzultor vatikanske obredne kongregacije in častni akademik rimske akademije sv. Tomaža Akvinskega, imel pa je očitno dobre zveze tudi z Mussolinijem.

¹⁴³ »Škof Rožman se trudi in dela, da bi lajšal bedo doma in v koncentracijskih taboriščih in preprečeval krivice. Zastavlja v ta namen pri vojaških in civilnih oblasteh svojo avtoriteto. Od komunistov je že dolgo obsojen na smrt, ki grozijo, da bodo to izvršili, pa če tudi pade petsto talcev.« Jera Vodušek Starič, »Dosje Mačkovšek«, 26–27. Poročilo še posebej izpostavlja Rožmanovo prizadevanje, da bi iz taborišča na Rabu izpustili »nedoletne« otroke. Prav tam, 29.

¹⁴⁴ Tajniki škofijskega ordinariata so ta čas bili Jože Prešeren (od leta 1934), Stanislav Lenič (od 1940) in Roman Malavašič (od 1942). Po izjavi Frančka Sajeta, naj bi bil Graziolijev »zaupni vir« prav Roman Malavašič. Prim. Franček Saje, Belogardizem, Ljubljana 1952 (II. izdaja), 506.

¹⁴⁵ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3837–3838. V poročilu je med drugim še rečeno, da je škof »poleg tega prosil za večjo zaščito italijanskih oblasti tistega dela prebivalstva, ki živi na nekontroliranem področju in je izpostavljeno komunističnim akcijam. // Škof je baje dobil vsa zagotovila papeža, ki se je podrobno zanimal za položaj tega ozemlja, posebno pa za pobijanje duhovnikov, ki jih smatra za 'žrtve krščanstva'. // Mons. Rožmanu je poleg tega zagotovil, da bo – po njegovi intervenci na najvišji ravni – slovensko prebivalstvo deležno izboljšanja. // Papež je baje dal škofu precejšnjo vsoto denarja, ki naj bi jo zbrali ameriški Slovenci in ki jo je dal papežu bivši minister Snoj zato, da bi jo porabili za protikomunistično borbo. Ta vest pa še ni mogla biti potrjena.«

¹⁴⁶ Actes et Documents, vol. 9, št. 51, 126.

Podrobna poročila o stanju v taborišču na otoku Rabu je škof Rožman dobival od slovenskih šolskih sester, ki so imele svojo redovno hišo na otoku,¹⁴⁷ in o tem sproti obveščal Državno tajništvo v Rimu. O uspehih obsežne diplomatske akcije, ki jo je vatikansko Državno tajništvo sprožilo na podlagi Rožmanovih poročil, je poročal vatikanski nuncij pri italijanski vladi Borgongini Duca v svojem pismu kardinalu Maglioneu 31. januarja 1943. V svojem poročilu nuncij posebej poudarja, da se je Sveti oče zavzel za vse ljudi brez razlike, ne glede na njihovo nacionalnost, prepričanje ali veroizpoved. Na izrecno željo papeža Pija XII. je nuncij osebno obiskal 106 taborišč po vsej Italiji, nadaljnih pet pa so obiskali tajniki njegove nunciature. Pri teh obiskih je poleg pastoralnih zadev v taboriščih (nastavitve dušnih pastirjev, urejanje bogoslužnih prostorov), urejal predvsem žgoče probleme taboriščnega življenja. Na izrecno kardinalovo željo je obiskal taborišče v Gonarsu in dosegel določene olajšave za internirance. Upa, da bo v kratkem lahko obiskal taborišče na otoku Rabu, kjer je interniranih 50000 Slovencev in Hrvatov. Pogajanja z zunanjim ministrstvom za premostitev 200 slovenskih otrok iz taborišča Gonars v ilirski zavod v Loreto pa se zapletajo zaradi vojaške birokracije. Je pa postala nunciatura zbirališče in posredovalka informacij med interniranci in njihovimi sorodniki.¹⁴⁸

8. februarja 1943 je mons. Giovanni B. Montini (kasnejši papež Pavel VI., (1963–1978) iz Državnega tajništva sporočil nunciju Borgonginiju, da je 23. januarja 1943 papež Pij XII. namenil 300000 lir za slovenske internirance v Italiji. Mons. Montini naroča nunciju, da naj denar pravično razdeli tudi med ostale jugoslovanske internirance in še posebej omenja Hrvate.¹⁴⁹ Le nekaj dni zatem (11. 2. 1943) je nuncij poročal kardinalu Maglioneju, da ga je uradno obiskal novi podsekretar v italijanskem zunanjem ministrstvu Giuseppe Bastianini. V polurnem pogovoru je nuncij gosta opozoril na težavno stanje internirancev v italijanskih taboriščih in mu omenil svoj skorajšnji obisk taborišča na otoku Rabu. Na Bastianinija je papeževa finančna pomoč internirancem očitno naredila velik vtis, iz nuncijskega pisma pa se zdi, da je njegov nameravan obisk na Rabu preslišal.¹⁵⁰

Škof Rožman je s svojo akcijo za internirance nadaljeval tudi doma. Dne 11. februarja 1943 se je sestal z generalom Mariom Robottijem in ga opozoril na govorce o množičnem umiranju internirancev na Rabu.¹⁵¹ Že čez dva dni (13. 2.) je general Robotti škofu Rožmanu poslal preglednico, iz katere je v času od 1. januarja do 10. februarja 1943 razvidno postopno upadanje smrtnih primerov v taborišču na Rabu. Število interniranih se je v tem času znižalo od 4330 na 2819 internirancev (poročilo govori o »media presenze«), kljub temu navaja poročilo 247 smrtnih primerov.¹⁵²

Istega dne, kot Robottijevo pismo, je datirano poročilo jezuitskega patra Tacchi Venturia kardinalu Maglioneu, v katerem mu poroča, da mu je italijansko zunanje ministrstvo posredovalo poročilo Vojnega ministrstva o stanju v italijanskih taboriščih. V tem poročilu škof Rožman sicer ni imenovan, vsi podatki pa potrjujejo škofove opise. Po obisku nuncijske v različnih taboriščih po Italiji februarja 1943 pa so se razmere v teh taboriščih vendarle nekoliko izboljšale, je zapisal p. Tacchi Venturi v svoje poročilo.¹⁵³

P. Tacchi Venturi se je ponovno oglašil 2. marca 1943 in kardinalu Maglioneju poročal o svoji intervenciji za internirane Slovence in Hrvate pri generalu Antoniu Sorige, državnem podtajniku na vojnem ministrstvu. Tacchi Venturi kardinalu zagotavlja, da so se stvari vendarle začele premikati na bolje, čeprav žal še vedno zelo počasi.¹⁵⁴ Dva dni kasneje (4. marca) je

¹⁴⁷ Kolarič, Škof Rožman III., 173–181.

¹⁴⁸ Actes et Documents, vol. 9, št. 38, 109–113.

¹⁴⁹ Actes et Documents, vol. 9, št. 43, 118–119; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 6.

¹⁵⁰ Actes et Documents, vol. 9, št. 112, 224–225.

¹⁵¹ ARS, dis. I., fasc. 122. Prim. tudi Franček Saje, Belogardizem, 527.

¹⁵² ARS, dis. I., fasc. 122.

¹⁵³ Actes et Documents, vol. 9., št. 51, 126–127.

¹⁵⁴ Actes et Documents, vol. 9, št. 73, 164; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 4.

kardinal Maglione ponovno naročil nunciju Borgonginiju, naj posreduje za jugoslovanske internirance v Italiji in še zlasti na otoku Rabu, kjer žive interniranci v najslabših pogojih.¹⁵⁵

V akcijo za izboljšanje razmer na otoku Rabu se je vključil tudi ameriški Rdeči križ in prosil mednarodni Rdeči križ v Ženevi za posredovanje, da bi smeli jugoslovanski interniranci na Rabu prejemati kot ostali politični zaporniki podporo Rdečega križa.¹⁵⁶ Kardinal Maglione je apostolskemu delegatu v Washingtonu odgovoril 22. aprila 1943 in ga obvestil o tem, kaj vse je do tedaj Sveti sedež že storil za izboljšanje razmer v italijanskih taboriščih. Poroča mu tudi, da je meseca februarja nuncij Borgongini obiskal vsa italijanska taborišča, razen na Rabu. Tam so sicer razmere najhujše, vendar je zaradi bližine vojne pot do tja preveč nevarna. Po posredovanju Svetega sedeža so bili iz tega taborišča premeščeni otroci, velik del žensk in starčkov, skupno število internirancev pa se je od 15000 skrčilo na dva tisoč.¹⁵⁷ Istega dne (4. marca 1943) je nuncij Borgongini prosil kardinala Maglionea, naj skuša pri italijanski vladi doseči, da bodo tudi interniranci na Rabu mogli prejemati pomoč Mednarodnega rdečega križa.¹⁵⁸

Rožmanova prizadevanja za internirance so se seveda nadaljevala tudi doma. Tako je 26. aprila 1943 poveljnik XI. armadnega zbora, general Gastone Gatinara, škofu Rožmanu sporočil, da je dal izpustiti iz taborišča 122 internirancev, za katere je škof prosil. Škofova prošnja v dokumentaciji, ki nam je trenutno na voljo, ni ohranjena, v generalovem pismu pa tudi ni navedeno, iz katerega taborišča so bili izpuščeni interniranci.¹⁵⁹

Prizadevanja za izboljšanje položaja v taborišču na Rabu so počasi vendarle začela roditi sadove. Nuncij Borgongini je 25. maja 1943 kardinalu Maglioneju sporočil, da bodo italijanske oblasti internirancem na Rabu (teh je bilo ta čas okrog 4000) dovolile pomoč Mednarodnega rdečega križa. Nuncij je mnenja, da bi tako pomoč potrebovalo tudi taborišče Fraschette (Alatri), kjer je prav tako interniranih 4000 oseb.¹⁶⁰ Papež Pij XII. je na avdienci 25. maja 1943 salezijanskemu duhovniku dr. Francu Blatniku zagotovil, da se bo še naprej zavzemal za slovenske internirance in jim pošiljal pomoč. Za slovenske in hrvaške otroke je dal na voljo dva zavoda, za 200 dečkov v Loretu in za 200 deklic pri uršulinkah v Rimu.¹⁶¹

Kardinal Maglione je nato 17. junija 1943 obvestil nuncija Bernardinija v Bernu, da je Italija dovolila človekoljubno pomoč internirancem na Rabu, če bo ta pritekala direktno od Mednarodnega rdečega križa in ne bo vzbujala sovražnih čustev do Italije. Kardinal prosi nuncija, naj presodi, če bi se dala pomoč Rdečega križa dobiti tudi za internirance v taborišču Fraschette.¹⁶² Apostolski delegat v Washingtonu, mons. Cicognani je 4. avgusta 1943 posredoval kardinalu Maglioneju prošnjo jugoslovanskega veleposlanika, da bi Sveti sedež interveniral za približno 100000 jugoslovanskih internirancev po vsej Italiji, ki živijo v izredno hudih razmerah.¹⁶³ Kardinal Maglione je 24. avgusta 1943 pooblastil apostolskega delegata v Londonu mons. Godfreyja naj jugoslovanski vladi sporoči, da je italijanska vlada zaradi posredovanja Svetega sedeža začela pripravljati razpustitev taborišč za Slovence in Hrvate.¹⁶⁴

Uspeh celotne diplomatske akcije v prid slovenskim in hrvaškim internirancem ni bil posebno velik. Stanje v taborišču je najbolj avtentično popisal krški škof dr. Josip Srebrnič na avdienci pri papežu dne 25. avgusta 1943. Njegovo poročilo je tako prizadelo mons. Tardinija v

¹⁵⁵ Actes et Documents, vol. 9, št. 75, 166.

¹⁵⁶ Prim. poročilo apostolskega delegata v Washingtonu mons. Amleta Cicognanija kardinalu Maglioneju, 9. aprila 1943, v: Actes et Documents, vol. 9, št. 145, 244–245; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 8.

¹⁵⁷ Actes et Documents, vol. 9, št. 159, 261; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 10.

¹⁵⁸ Actes et Documents, vol. 9, št. 158, 260; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 9.

¹⁵⁹ ARS, dis.I., fasc. 99 (Zbirka o belogardizmu).

¹⁶⁰ Actes et Documents, vol. 9, št. 189, 313; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 11.

¹⁶¹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3550.

¹⁶² Actes et Documents, vol. 9, št. 103, 344–345; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 12.

¹⁶³ Actes et Documents, vol. 9, št. 284, 419–420; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 13. Vse te intervence za internirance so bile že po padcu Mussolinija 25. julija 1943.

¹⁶⁴ Actes et Documents, vol. 9, št. 309, 446; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 14.

državnem tajništvu, da je 11. avgusta 1943 resignirano zapisal, da je Sveti sedež sicer mnogokrat interveniral za civilne jetnike in internirance, vendar »dosegel ni nič ali skoraj nič«. ¹⁶⁵ Vendar to dejstvo ne zmanjšuje pomena in vloge Svetega sedeža pri reševanju perečega vprašanja internirancev v italijanskih taboriščih, ki so ga sprožila prav Rožmanova poročila osrednjim cerkvenim oblastem v Vatikanu. Zgoraj navedeni podatki o aktivnosti Svetega sedeža postavljajo na laž trditve, da se je vatikanska diplomacija udejstvovala fašističnim oblastem v Italiji in da je škof Rožman visokim vatikanskim predstavnikom posredoval podatke, ki naj bi jih nato fašistična oblast izrabila za obračun s politično nezanesljivimi ljudmi in komunisti. Originalna Rožmanova poročila v Rim nam resda še vedno niso dosegljiva, objavljeni podatki o dejavnosti Svetega sedeža med drugo svetovno vojno pa so več kot zgovorni tudi glede odnosa ljubljanskega škofa do italijanskega okupatorja.

Škofovo posredovanje za člane protikomunističnega tabora

Škof Rožman je smatral oborožen boj proti številčno močnejšemu in vojaško bolje opremljenemu ter izvežbanemu okupatorju za prenatrpan in ga je odklanjal. Slovenski narod se ne bi smel izpostaviti tveganju, da ga okupator fizično uniči. Zato je obsojal »provokacije« partizanov, ki so s svojimi nasilnimi dejanji izzivali okupatorjeve represalije z isto odločnostjo, kot je obsojal pobijanje vodilnih članov protikomunističnega tabora. V svojih poročilih Svetemu sedežu v Vatikanu je vedno znova opozarjal na kritične razmere v Ljubljanski pokrajini. Vsebinsko njegovih poročil moremo deloma izluščiti iz dokumentov vatikanskega Državnega tajništva, ki se često sklicuje na Rožmanova poročila, deloma pa so nam jo ohranili Rožmanovi najožji sodelavci in zaupniki. Med njimi je imel pomembno vlogo salezijanski duhovnik dr. Franc Blatnik, ki je svoje spomine na Rožmanovo dejavnost med drugo svetovno vojno v veliki meri zaupal Rožmanovemu življenjepisцу dr. Jakobu Kolariču.

Rožmanova ocena razmer v Ljubljanski pokrajini je razvidna tudi iz note, ki jo je vatikansko Državno tajništvo 5. junija 1942 posredovalo italijanskemu veleposlaništvu pri Svetem sedežu. V njej je posebej poudarjeno, da »zdrav del naroda« trpi zaradi groženj s strani komunističnih partizanov, ki nasilno mobilizirajo mladino in izvajajo teror nad ljudstvom, vojaške (okupacijske) oblasti pa nimajo dovolj moči, da bi nemočno ljudstvo branili pred komunisti. Še več, zaradi represalij, ki so bile posledica partizanskih akcij, so Italijani požgali nekaj vasi, v katerih so se pred tem zadrževali partizani. Ljudje so iz strahu zbežali v gozdove in bati se je, da bodo tudi njih imeli za partizane. Najbolj pa je ljudi prizadelo streljanje talcev. Slovensko ljudstvo nestrpno pričakuje, »da ga bodo uspešneje branili in pravičnejše sodili«, je še zapisano v noti državnega tajništva. ¹⁶⁶

Rožmanovo posredovanje za Jude

Rekli smo že, da škof Rožman ni delal razlike pri osebah, ki so se zateleke po njegovo pomoč. Po vzpostavitvi profašistične Nezavisne države Hrvaške leta 1941 so v Ljubljansko pokrajino pribežali tudi mnogi hrvaški Judje. Ker niso imeli dovoljenja za bivanje, je obstajala resna nevarnost, da jih bo italijanska okupacijska oblast vrnila na Hrvaško in s tem dokončno zapečatila njihovo usodo. Zato je ljubljanski škof Rožman 6. septembra 1941 brzojavno prosil vatikanskega državnega tajnika kardinala Maglioneja, naj posreduje pri italijanskem notranjem ministrstvu, da krščenih hrvaških Judov ne bi vračali na Hrvaško, ampak konfinirali nekje znotraj kraljestva. ¹⁶⁷ Kardinal Maglione je takoj naprosil jezuitskega patra Tacchi Venturia za posredovanje. Tacchi Venturi se je sestal z načelnikom policije v Rimu in dosegel, da je v njegovi prisotnosti telefonsko naročil kvestorju v Ljubljani, da se Rožmanovi prošnji ugodí. ¹⁶⁸

¹⁶⁵ Actes et Documents, vol. 9, št. 290, 425; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 15.

¹⁶⁶ Actes et Documents, vol. 8, št. 391, 552–553; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 1.

¹⁶⁷ Actes et Documents, vol. 8, št. 140, 263; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 24.

¹⁶⁸ Actes et Documents, vol. 8, št. 147, 272; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 25.

Dne 17. septembra 1941 je škof Rožman ponovno pisal kardinalu Maglioneju in ga prosil, da bi krščene Jude ločili od ostalih, ko bo prišlo do tega, »da se bodo morali zbrati v tako imenovanih koncentracijskih taboriščih«. Kardinal Maglione je Rožmanovo pismo 3. oktobra posredoval p. Tacchi Venturiu, ki mu je 18. oktobra posredoval zagotovilo državnega podtajnika v italijanskem ministrstvu za notranje zadeve Guida Buffarini Guidia, da so bile »upravičene želje ljubljanskega škofa po večini že izpolnjene in bodo v bodočnosti še bolj, upamo, da v najbližji, ko bo na razpolago cerkev, ki se mora postaviti v prav tistem taborišču Ferramonti di Tarsia, kjer bodo ti reveži skupno nastanjeni«. ¹⁶⁹

5.3 Rožmanov odnos do Vaških straž in do MVAC

Obtožnica škofu Rožmanu očita, da je »v škofijskem dvorcu predsedoval sestankom tkzv. 'Odbora vaških straž', ... (in) da je dajal podrejenim cerkvenim funkcionarjem, župnikom in kaplanom navodila za ustanavljanje oboroženih kvizlinških oddelkov, ki so skupno z okupatorjem hodili v akcije, so vršili ovaduške posle in nezaslišane zločine.« ¹⁷⁰

V svojem odgovoru škof Rožman takšne obtožbe odločno zanika. Pravi, da ni ustanovil in ne bil navzoč pri ustanavljanju vaških straž in MVAC. Nikoli ni izdal »kakšne naloge ali katerega povelja in nikdar delal kake propagande zanje« in zatorej ne more biti odgovoren za zločine, ki naj bi jih zagrešili člani vaških straž ali MVAC. Tudi duhovnikom ni dajal nikakršnih navodil za ustanavljanje ali celo ukaze za rekrutiranje. ¹⁷¹

V obtožnici gre nedvomno za zelo spreten maneuver vojaškega tožilca, ki je skušal odgovornost za vsa dejanja duhovnikov v Ljubljanski pokrajini (vsi tudi niso bili iz ljubljanske škofije) med vojno, naprtiti škofu Rožmanu. Približno tako, kot če bi hoteli za vsako ravnanje vojaka na fronti klicati na odgovornost njegovega generala.

5.3.1 Vprašanje vojaških kuratov

Vojaški kurati pri Vaških stražah in v MVAC

Pred in med drugo svetovno vojno je bila splošna praksa v Evropi, da so posamezni vojaški oddelki imeli svojega duhovnika – kurata, ki je zaradi svoje službe dobil (pod)oficirski naslov. Vojaški kurati so bili uveljavljeni tudi v jugoslovanski vojski pred njeno kapitulacijo 17. aprila 1941 in med njimi je bilo tudi nekaj slovenskih duhovnikov. ¹⁷² Iz podatkov, ki so nam trenutno na voljo, ni razvidno, da bi imele vaške straže posebne vojaške kurate. Za »vaške stražarje« so bili pristojni krajevni duhovniki, ki so se v večini primerov očitno zelo angažirali pri oblikovanju oboroženih skupin za zaščito domačih vasi. ¹⁷³ To je razvidno tudi iz dopisa poveljnika XI. armadnega zbora, generala Maria Robottia, Višjemu poveljstvu oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo z dne 1. septembra 1942, v katerem priporoča prošnjo krajevnih duhovnikov, da bi smeli biti oboroženi s samokresi. O duhovnikih izrecno pravi, da so, »kot je znano, večinoma ustanovitelji in vodje oddelkov MVAC«. ¹⁷⁴

¹⁶⁹ Actes et Documents, vol. 8, št. 176, 318–319; Kolarič, Škof Rožman III., dok. 26.

¹⁷⁰ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 25; Božič, Proces, 39.

¹⁷¹ Škofa Rožmana odgovor, str. 8, VII., I/a–c.

¹⁷² Npr. Janez Dežman, Rihard Zajc (višji vojaški duhovnik), Franc Kupljenik in Ivan Hrovat. NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁷³ Prva vaška straža je bila ustanovljena 15. julija 1942 v Št. Joštu nad Horjulom, torej več kot eno leto po okupaciji. Ta datum je izjemno pomemben zaradi kronologije dogodkov!

¹⁷⁴ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3186–3188. Vaške straže je slovensko zgodovinopisje tega obdobja poimenovalo »bela garda«. S tem izrazom označuje oborožene formacije tistega dela slovenskega prebivalstva, ki je nasprotoval KPS pri organiziranju odpora proti okupaciji in je bil združen v Slovenski zavezi. Italijanski okupator jo je oborožil, od 1. maja 1942 (!) se je imenovala MVAC (Milizia volontaria anticomunista). Prim. Leksikon Cankarjeve založbe, 3. izdaja, Ljubljana 1994, 83. Datum 1. maj 1942 je seveda v nasprotju s splošno sprejetim podatkom v prejšnji opombi, da je bila prva vaška straža ustanovljena 15. julija 1942 (!) v Št. Joštu nad Horjulom.

Vojaške duhovnike – kurate so seveda imeli oddelki italijanske vojske in ti so se občasno obračali tudi na škofa Rožmana v zadevah, ki so bile v pristojnosti krajevnega ordinarija.¹⁷⁵ Oddelki vaških straž oziroma MVAC so dobili po izjavi škofa Rožmana lastne duhovnike »na izrecno in ponovno prošnjo moštva in deloma tudi oficirjev z utemeljitvijo, da more kaplan s pomočjo verskega pouka in drugih dušnopastirskih sredstev obvarovati moštvo pred podivjanostjo in krivičnimi postopki«. ¹⁷⁶ Organizacijo pastoralne oskrbe slovenskih oboroženih oddelkov in pogajanja za namestitve vojaških duhovnikov s pristojnimi vojaškimi oblastmi, je škof Rožman zaupal docentu za moralno teologijo na Teološki fakulteti v Ljubljani dr. Ignaciju Lenčku, med drugim tudi zaradi njegovega odličnega znanja italijanščine. Za vojaške duhovnike so se očitno prvi javili nekdanji jugoslovanski vojaški kurati. Tako je npr. 28. septembra 1942 Franc Kupljenik prosil škofa Rožmana, če sme oditi za vojaškega duhovnika v »Legijo smrti« in obenem prosil »za tozadevna navodila in fakultete. Posebno naj bo izraženo dovoljenje o nošenju in rabi orožja za slučaj osebnega napada, napada na pohodu in doma«. Škof Rožman mu je 2. avgusta 1942 odpisal: »Dovoljujem, da greste za kurata **po Vaši lastni prošnji. Vaše delo je dušnopastirsko in nič drugega.** Posebno poudarjam, da je treba redno – kolikor seveda mogoče – pridigati, dati priložnost za zakramente. Fakultete priložene. **Orožje nositi izključno le za silobran,** nikakor pa ne za kake druge akcije, v smislu moralke.«¹⁷⁷

Škofova navodila so zelo jasna: kuratovo poslanstvo je izključno dušnopastirsko. Nedvoumna je tudi škofova omejitev glede nošnje orožja. Žal nekateri duhovniki teh škofovih navodil niso spoštovali, za njihova dejanja pa škof seveda ni mogel biti direktno odgovoren. Pretok informacij, ki jih je dobival škof Rožman s terena o »eksczesih« posameznih duhovnikov je bil tudi zaradi »cenzure« škofove neposredne okolice zelo pomankljiv. Nekatere podrobnosti o delovanju vojaških kuratov je škof dejansko zvedel šele po vojni. To velja tudi glede nošnje in uporabe orožja. Vendar pa je škof vedel, da so nekateri duhovniki oboroženi s samokresi.¹⁷⁸

S formiranjem prostovoljne protikomunistične milice (Milizia volontaria anticomunista – MVAC)¹⁷⁹ se je pojavila želja, da bi po zgledu italijanskih vojaških formacij organizirali tudi slovenske vojaške duhovnike. Poleti 1943 se je dr. Ignacij Lenček glede tega pogajal z Višjim poveljstvom oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo in z generalom Armandom Lubrano, ki je pri poveljstvu XI. armadnega zbora vodil poseben urad za MVAC.¹⁸⁰ Na podlagi teh pogajanj je 4. junija 1943 uradu MVAC pri poveljstvu XI. armadnega zbora predlagal ustanovitev 16 mest za vojaške kaplane (kurate). Če se poveljstvu zdi številka previsoka, je zapisal v svojem pismu, naj mu sporoče, koliko kaplanov so največ pripravljeni sprejeti. Pri tem je dr. Lenček že napravil tudi razporeditev, kje so vojaški kaplani najbolj potrebni.¹⁸¹ Poveljstvo XI. armadnega zbora je dr. Lenčku le delno ustreglo in uradno nastavilo deset vojaških kaplanov, ki so bili na plačilni listi

¹⁷⁵ Tako je npr. italijanski vojaški duhovnik Romolo Mignella 9. avgusta 1942 prosil škofijski ordinariat v Ljubljani za dovoljenje, da sme blagosloviti križev pot v vojaški bolnici v Ljubljani. NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁷⁶ Škofa Rožmana odgovor, str. 9–10, VII., 2/b.

¹⁷⁷ NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁷⁸ Dr. Ignacij Lenček je dovoljenje za nošenje samokresa dobil že 8. marca 1942, Ignacij Kunstelj in Janez Lavrih 11. novembra 1942. Niso pa vojaški kurati ob prevzemu svoje službe avtomatično dobili tudi dovoljenja za nošenje orožja. Prim. prošnjo kurata Petra Križaja, v: AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3352. Prvega septembra 1943 pa je poveljnik XI. armadnega zbora, general Mario Robotti, Višjemu poveljstvu oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo priporočil prošnjo nekaterih krajevnih duhovnikov, da bi smeli biti oboroženi s samokresi. Prim. AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3186–3188.

¹⁷⁹ Tako je general Roatta sporazumno z ustaško vlado v Zagrebu imenoval vse neitalijanske oddelke na območju 2. italijanske armade. Dne 28. avgusta 1942 je Roatta izdal osnovna navodila za ustanavljanje in organizacijo oddelkov MVAC. Prim. Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 427, op. 7. Iz previdnostnih razlogov italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini niso dopuščale večjih enot od bataljona, pa še to samo tri bataljone, vse drugo moštvo pa je moralo biti v posadkah. Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 91.

¹⁸⁰ Poseben urad za MVAC so pri poveljstvu XI. armadnega zbora ustanovili 28. avgusta 1942. Najprej ga je vodil podpolkovnik fašistične milice Aurelio Languasco, za njim major fašistične milice Antonio Mammucari, končno pa general Armando Lubrano. V tem uradu je bil tudi častnik iz vrst MVAC. Prim. Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, 91 in 427, op. 7.

¹⁸¹ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3251.

italijanske vojske. To so bili Franc Kunstelj za področje Rovt, Ivan Remškar za področje Brezovice, Jože Šolar za področje Grahovega, Franc Šeškar za področje Studenec – Ig, Peter Križaj za področje Bizovika, salezijanec Štefan Pintarič za področje Mlačevega, Janez Dolšina za področje Velikih Lašč, Franc Kupljenik za področje Šentruperta, Janez Jenko za področje Ljubljane in Ivan Lavrih za področje Dobropolja.¹⁸² Po podatkih škofijskega ordinariata v Ljubljani so delovali kot vojaški kaplani še Franc Froelih v Novem mestu, Štefan Kraljič na Vrhniki, Jakob Mavec v Semiču za Belo Krajino in Avguštin Žavbi, prav tako na Vrhniki.¹⁸³ Vendar ti duhovniki niso bili na plačilni listi XI. armadnega zbora v Ljubljani, čeprav je dr. Lenček poveljstvu za vojne kurate predlagal še Jakoba Mavca za Belo Krajino, Stanislava Šinkovca za Grčarice in Temenico in Viktorja Turka za Begunje pri Cerknici.¹⁸⁴ Vsi ti duhovniki so seveda po cerkvenih predpisih morali imeti škofovo dovoljenje (dekret) za opravljanje svoje posebne službe. Tega jim je škof na podlagi Lenčkovega izbora in priporočila tudi dal. Iz dokumentov, ki so nam dosegljivi, je jasno, da je škof Rožman oborožen boj proti komunizmu sprejemal, ni ga pa pobudil, kot trdi obtožnica. Je pa dosledno zahteval, da se vojaški kurati in sploh duhovniki ne vmešavajo v vojaške zadeve. Nandetu Babniku, ki mu je predlagal, da je potrebno proti komunizmu nastopiti z orožjem, naj bi Rožman dejal: »To ni naša naloga.«¹⁸⁵ Je pa podobnih izjav v ohranjenih dokumentih še več. Glede prošnje duhovnikov, da bi smeli nositi orožje za samoobrambo, pa naj bi škof Rožman dr. Lenčku citiral papeževo izjavo: »Ali si morete misliti Kristusa z revolverjem?«¹⁸⁶ Podobno je pisal leta 1944 novomeškemu proštu Čerinu: »Duhovniki proč od vsakega orožja, to je hudičovo delo.« Žal vsi kurati in tudi nekateri duhovniki teh škofovih besed niso spoštovali.

Vojaški kurati pri slovenskih domobrancih

Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 so se razmere seveda spremenile. Namesto enot MVAC pod italijanskim patronatom je že 25. septembra general Leon Rupnik sklenil s SS generalom in višjim policijskim vodjem Erwinom Rösenerjem sporazum o ustanovitvi slovenske milice, imenovane slovenski domobranci, ki naj bi jo sestavljali prostovoljci za boj proti partizanom. Dne 24. septembra 1943 je dnevnik Slovenec objavil obvestilo poveljstva slovenskih domobrancev, da je bila ustanovljena Slovenska domobranska legija in povabil »poštene, za borbo sposobne Slovence od 18. do 35. leta, naj se jim prostovoljno pridružijo.«¹⁸⁷

Če je škof Rožman organizacijo vojaških kuratov pri MVAC v celoti prepustil dr. Ignaciju Lenčku in je praktično le potrjeval njegove predloge, se je pri organizaciji vojaških kuratov pri slovenskih domobrancih osebno zelo angažiral. Tako je že 18. novembra 1943 opozoril organizacijski štab slovenskih domobrancev, da ne bi pri izdelavi statuta pozabili na domobranske kurate, »ki naj v verskem oziru oskrbujejo domobrance«. Najprimernejše se mu je zdelo, da bi imel vsak bataljon svojega kurata. V izrednih razmerah vojak potrebuje intenzivnejše dušnopastirstvo, pravi škof Rožman. Poleg tega so bivši člani vaških straž navajeni, da ima vsaka edinica svojega duhovnika. Glede kuratov naj se organizacijski štab obrne naravnost na škofijski ordinariat. Tam pa, kjer ne bo mogoče zagotoviti lastnega kurata, bo potrebna pooblastila za dušnopastirstvo med domobranci dobil krajevni duhovnik.¹⁸⁸

V imenu organizacijskega štaba je škofu Rožmanu 4. decembra 1943 odgovoril podpolkovnik Kren in zapisal, da se v pogledu postavljanja bataljonskih kuratov popolnoma strinjajo s škofom, prosijo le, da bi nastavili tiste, ki so se s svojim delom in požrtvovalnostjo že

¹⁸² AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3251–3266 in personalne mape posameznih kuratov: 3331–3380.

¹⁸³ Seznam svetnih duhovnikov ljubljanske škofije po stanju z dne 1. septembra 1943. NŠAL, Spisi, Kler 1889–1940.

¹⁸⁴ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3255–3259.

¹⁸⁵ Kolarič, Škof Rožman III., 284. Citat naj bi bil vzet iz Babnikovega dnevnika.

¹⁸⁶ Dokumentacija SOVE, Leničev življenjepis, 29/111.

¹⁸⁷ Zgodovina Slovencev Cankarjeve založbe, Ljubljana 1979, 806.

¹⁸⁸ NŠAL, Vojaške zadeve.

izkazali pri MVAC. Najprej so zaprosili za nastavitev sedmih kuratov.¹⁸⁹ Škof Rožman je nato 6. decembra organizacijskemu štabu poslal imena naslednjih kuratov: Franc Frölich za enoto Novo mesto, Peter Križaj za šolski bataljon v Ljubljani, Franc Kunstelj za enoto v Rovtahn, Franc Kupljenik za enoto v Kostanjevici, Ivan Remškar za enoto na Brezovici pri Ljubljani, Franc Šeškar za I. bataljon v Ljubljani in Avgust Žavbi za enoto na Vrhniki.¹⁹⁰

K večjemu prizadevanju za čim večje število vojaških kuratov je škofa Rožmana verjetno spodbudilo poročilo kurata 6. čete skupine Rakovnik Franca Kupljenika z dne 3. decembra 1943. Kupljenik v svojem pismu najprej poroča o svojem delovanju in delovanju čete, ki po kapitulaciji Italije ni bila razpuščena. Nato pa nadaljuje: »Po več kot enoletni izkušnji in življenju med vojaki v težkih in mirnejših dneh sem videl kako potreben je kurat **med** vojaki. Že samo prisotnost kurata v najtežjih dneh borb in ofenziv je velikanskega pomena. Prav tako ob času raznih 'razpadov', ko je vse zmešano. Zato prosim, razdelite kurate po četah, **na teren z njimi, ne v štab** (v Novem mestu je n.pr. v štabu samo 6 takozvanih kuratov). Tu kurati opravljajo razne pisarniške posle, fantje pa vedno prosijo 'dajte skomandirat, da pride en gospod k nam'. // Osnujte, če že ni, oziroma če je še g. Dr. Lenček za vrhovnega vojnega kurata in to sporočite vsem kuratom, da zopet začnemo po enotnem načrtu delati.«¹⁹¹

Še bolj je zanimiv predlog glede duhovne oskrbe domobrancev z dne 7. decembra 1943, ki so ga podpisali člani odbora za socialno-moralno obnovo Slovenije.¹⁹² V uvodu pisma, ki je naslovljeno na škofijski ordinariat, so zapisali: »V našem odboru – ki se je najprej lotil pereče zadeve: kako našo deželo in ljudstvo rešiti komunističnega divjanja, ter je našel pri civilni in vojaški oblasti veliko razumevanja in upoštevanja – je prišlo na razgovor tudi to, kako so domobranci versko oskrbljeni.« In nato nadaljujejo:

»1. Zelo važno je namreč, da so **stalno zaposleni**. Ako se dolgočasijo, trpi njih disciplina in vojaška 'morala'. Ena pridiga na teden je premalo. Komunisti instruirajo, pripravljajo in dresirajo pridobljene mobilizirance vsak dan pet ur, da jim ubijajo v glavo svojo ideologijo. Tudi domobranci bi morali imeti vsakodneven pouk kakor o vojaških in drugih svetnih, tako tudi o verskih zadevah. Potrebna so jim **verska predavanja**, najbolje **vsak dan**. Če vojni kurati tega dela sami ne zmorejo, naj se povabijo za taka predavanja tudi drugi duhovniki.

2. Da naj se jim nudi tudi zadostna prilika za sv. mašo in prejem zakramentov, se razume. A mašo imajo menda na realni gimnaziji v telovadnici, na obrtni šoli pa na hodniku. To se nam zdi neprimerno, ko je po **cerkvah** dosti prostora (recimo pri uršulinkah in pri sv. Jožefu). Bilo bi tudi bolj spodbudno zanje in za ljudstvo, ko bi korakali po mestu k božji službi.

3. Naše domobranstvo je ustrojeno po nemški vojski. Ta pa nima nikakih vojnih kuratov. Zato slišimo, da so vojni kurati prideleni vojnim poveljnikom kot adjutanti. To smatramo za neumestno. V Novem mestu, kjer so domobranci postrelili več terencev, delajo odgovornega za vse to vojnega kurata Wolbanga. Vojni kurati naj bi bili **neodvisni od vojnega poveljstva** in naj **izvršujejo samo dušno pastirstvo**, v vojne operacije naj se pa nič ne vmešavajo. Če vojaška oblast kuratom v tem razmerju do nje ne daje plače, naj bi se škofijski ordinariat obrnil do pokrajinske oblasti, da naj za plačo kuratom ona skrbi.

Da se bo vse pravilno vršilo, naj se imenuje – če ni že imenovan – višji vojni kurat, ki naj prevzame nadzorstvo nad vsem dušnopastirskim delom med domobranci in daje navodila, kako naj se pastirstvo med njimi izvršuje.

4. Višji kurat naj prosi vojna poveljstva, naj dajo vsem podrejenim poveljnikom navodila, da se ne bodo ljudje brez pravega vzroka streljali, zato naj se – kolikor je v vojnem metežu pač mogoče – vedno preišče, kdo je res smrti vreden; in da naj se da obsojenemu pred usmrtnitvijo vedno **prilika za**

¹⁸⁹ Izpisano številko sedem je kasneje nekdo z roko popravil v štiri.

¹⁹⁰ NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁹¹ NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁹² Dokument so lastnoročno podpisali: predsednik F. Kalan, tajnik prof. Peterlin in člani odbora: župnik Škulj, dr. Hacin, dr. Maršič, beneficiat Oven, ravnatelj Wagner, Anton Mrkun, kaplan Zevnik, kaplan Mervec in dr. Magušar. NŠAL, Vojaške zadeve.

prejem zakramentov. Kurati naj gredo tudi na bojišča, da tam nudijo ranjencem in umirajočim brez razlike duhovno pomoč.«¹⁹³

Ta dokument jasno opredeljuje bistvene naloge vojaškega kurata in njegov položaj v slovenskem domobranstvu. Na podlagi dosedaj pregledane dokumentacije lahko predvidevamo, da je takšno stališče zastopal tudi škof Rožman, ki je ves čas poudarjal, da je naloga vojaških kuratov samo dušnopastirska.

V mesecu decembru 1943 je organizacijski štab slovenskih domobrancev ustanovil poseben katoliški duhovniški odsek in njegovo vodstvo kot verskemu referentu poveril kuratu-stotniku Petru Križaju. Križaj je 30. decembra 1943 škofijskemu ordinariatu predložil sedem vojaških kuratov in sicer po naslednjem vrstnem redu: Franc Šeškar za I. šolsko skupino, Štefan Kraljič za II. šolsko skupino, Wolbang Karel za I. bojno skupino, Avgust Žavbi za II. bojno skupino, Franc Frölich za III. bojno skupino, Franc Kunstelj za IV. bojno skupino in Ivan Remškar za V. bojno skupino ter prosil škofijski ordinariat za soglasje, preden gre »celoten seznam v odobrenje na nemško komando«.¹⁹⁴ Škofijski ordinariat pa očitno z imenovanjem Petra Križaja za verskega referenta ni bil zadovoljen in je že 29. decembra 1943 namesto njega Poveljstvu slovenskih domobrancev predlagal tri kandidate, in sicer univerzitetnega docenta dr. Ignacija Lenčka, po službi najstarejšega kurata Jakoba Mavca ali salezijanca dr. Franca Blatnika. »Izbrani kurat pri štabu naj bi bil starešina vseh kuratov in bi pri štabu urejeval vsa tozadevna vprašanja«, je še zapisal škof Rožman v svojem predlogu.¹⁹⁵

Vendar so se stvari obračale drugače, kot je načrtoval škof in so predlagali člani Odbora za socialno-moralno obnovo Slovenije. Četrtega januarja 1944 je namreč verski referent Peter Križaj škofijskemu ordinariatu sporočil, da je organizacijski štab poveljstva slovenskih domobrancev odločil, da šolskim in bojnim skupinam od sedaj več ne pripada vojaški kurat. Te odločitve ni utemeljil. Z istim odlokom je bil tudi Peter Križaj razrešen dolžnosti verskega referenta in premeščen v organizacijski odbor z nalogo skrbeti za ranjence, pokopavati mrliča in voditi mrliško knjigo.¹⁹⁶ Naslednji dan je škof Rožman prejel tudi uradno obvestilo, ki ga je podpisal poročnik F. Ravnikar. S tem so bili službe kurata v svojih enotah razrešeni Franc Kunstelj, Ivan Remškar in Avgustin Žavbi, 7. januarja pa še kurat I. bojne skupine Franc Šeškar.¹⁹⁷

Škof Rožman je bil nad tako odločitvijo poveljstva očitno zelo presenečen in je nanjo 8. januarja 1944 reagiral s posebno spomenico poveljniku slovenskega domobranstva. Tudi ta dokument navajam v celoti, ker se mi zdi ključen za škofov odnos do domobranstva sploh, saj odseva razhajanja glede organizacije domobranstva v samem vodstvu in ker na nek način tudi pogojuje škofove odločitve glede domobrancev vse do konca vojne. Dokument se glasi:

»V zvezi z razgovorom, ki ga je imel moj zastopnik dr. Ignacij Lenček dne 4. januarja 44 z gospodom poveljnikom, predlagam v zadevi ureditve kuratske službe pri Slovenskih domobrancih sledeče:

I.

Imenovan naj bi bil namesto dosedanjega verskega referenta višji kurat pri organizacijskem štabu, ki bi imel te naloge:

1. organizacija dušnopastirske službe pri Slov. domobranstvu predlaga ustanovitev potrebnih kuratskih mest oziroma njihovo združitve, predlaga poveljstvu primerno osebo za namestitvev oziroma premestitev; določitev pomožne dušnopastirske službe, kjer ni mogoče postaviti posebnih kuratov itd.

2. Skrb za enotnost v delu in postopanju kuratov v duhovni službi.

3. Nadzorovanja kuratov in njihovega sodelovanja.

4. Izdajanje smernic in navodil kuratom za dvig morale in discipline moštva.

¹⁹³ NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁹⁴ NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁹⁵ NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁹⁶ NŠAL, Vojaške zadeve.

¹⁹⁷ NŠAL, Vojaške zadeve.

5. Zastopstvo kuratov pri vrhovnem poveljstvu Slov. domobranstva in pri škofu.

6. Vzdrževanje veze med org. štabom in škofijskim ordinariatom.

Moj predlog je, da bi bil ta višji kurat, ki ne bi imel direktnega stika z moštvom razen pri izrednih prilikah, le nekaj honorarni nastavnik brez čina, brez redne plače, le s primernim honorarjem za kritje strogo službenih stroškov (potnin itd.) in z dovoljenjem vstopa k edinicam in prostega gibanja po Pokrajini.

Ako je iz vojaškega stališča takšno imenovanje možno, kar zelo želim, predlagam na to mesto gospoda docenta dr. Ignacija Lenčka, ki je isto funkcijo vršil že pri vaških stražah. Za pravega kurata pa ne bi mogel biti imenovan.

Ako tako imenovanje ne bi bilo možno, potem predlagam na to mesto bivšega kurata Štefana Kraljiča, ki je po letih duhovske službe najstarejši izmed kuratov pri vaških stražah. V slučaju potrebe bi se to mesto moglo združiti z mestom kurata za Ljubljano. Dosedanjega verskega referenta Petra Križaja za to mesto ne smatram sposobnega, brez ozira na njegov vojaški čin stotnika, ker mu manjka službena in življenska izkušnja, ko je šele študije dovršil in še ni bil v nobeni dušnopastirski ali upravni službi.

II.

Smatram za nujno potrebno, da ima slovensko domobranstvo večje število duhovnikov-kuratov, kot je to bilo v redni vojski običajno. Navajam za to samo dva razloga:

a) Domobranstvo je vojska **prostovoljcev**, ki so se prijavili predvsem **iz idejnih nagibov** za borbo proti komunistični revoluciji. Če te ideje, ki so pač tudi versko-nravnega značaja, obledijo, nujno začne upadati borbenost in navdušenje, ki je pri prostovoljcih bistvenega pomena, s tem pa se zrahlja tudi disciplina. Zaradi tega je treba nujno vzdrževati idejne nagibe nepretrgoma v prvotni moči in jasnosti, kar je nedvomno delo kuratov.

b) Moštvo po veliki večini – skoraj moremo reči celotno moštvo **želi in prosi**, da ima po bojnih in šolskih skupinah kurate, ker čuti potrebo po intenzivnejši verski oskrbi. Pri prostovoljcih in pri borbi zoper revolucijo komunizma pa že iz preprostih psihologičnih razlogov ni mogoče brez resne škode za stvar samo ignorirati take želje in prošnje.

Iz teh razlogov se mi zde potrebna sledeča kuratska mesta:

1. **Bolnica in osrednja pisarna matrik slov. domobranstva.** Na tem mestu zaradi mene more ostati sedanjí kurat Peter Križaj, ki pa bo mogel in moral pomagati tudi ljubljanskemu kuratu.

2. **Ljubljana:** vojašnica, šolski bataljoni, bloki. Za to mesto se mi zdi najprimernejši in najsposobnejši **Štefan Kraljič**, zlasti če bi ta kurat bil ob enem višji kurat pri org. štabu.

3. **Ljubljana-okolica:** Brezovica, Dobrova, Borovnica, Podpeč, Ig, Škofljica, Devica Marija v Polju, Ježica, Dravljje itd.

4. **Vrhnika** s kraji Logatec, Rakek, Rovte, Št. Jošt, Polhov Gradec, Horjul itd.

5. **Novo mesto** s Kostanjevico in drugimi postojankami do Grosuplja.

5. **Kočevje** z vsem ozemljem čez Ribnico, Vel. Lašče do Grosuplja.

7. **Bela Krajina** s sedežem v Črnomlju, kadar bodo tam posatke slov. domobrancev.

Imena za imenovanje teh kuratov bo predložil višji kurat pri org. štabu, čim bo imenovan. Nekateri teritoriji (n. pr. Novo mesto, Vrhnika, Kočevje) so tako obširni, da bo kurat nujno moral pritegniti še krajevnega duhovnika za nedeljsko božjo službo, spovedovanje in eventuelne govore versko-nravnne vsebine. Ti duhovniki bi imeli nekako funkcijo honorarnih kuratov v bivši jugoslovanski vojski.

Zelo prosim, da bi ta moj predlog sprejeli. Upam, da se bo brez posebnih težav našel primeren način. Ne gre mi toliko za vojaške čine kuratov, marveč v prvi vrsti za to, da bi slovensko domobranstvo bilo duhovno krepko podprto.¹⁹⁸

Na škofov predlog je 16. januarja 1944 kratko odgovoril poveljnik slovenskih domobrancev podpolkovnik Kren in škofijskemu ordinariatu sporočil, da je bil dr. Ignacij Lenček imenovan za vojnega kurata in verskega referenta v Organizacijskem štabu s činom stotnika. »Dosedanji referent za verske posle g. Križaj Peter je postavljen za kurata v bolnici, s tem pa vodi osrednjo pisarno matrik Slov.

¹⁹⁸ NŠAL, Vojaške zadeve. Dokument je bil odposlan še isti dan pod št. 55/1944.

domobranstva. Ostali kurati bodo postavljeni po predlogu novega referenta za verske posle, po predhodnem sporazumu s Škofijskim ordinariatom.«¹⁹⁹

Novi verski referent je kot docent moralne teologije želel najprej razčistiti vprašanje svojih pristojnosti in je škofijskemu ordinariatu postavil vprašanje, če tudi za slovenske domobrance veljajo vsa dovoljenja in privilegiji, ki so jih pristojne rimske kongregacije v času vojne podelile vojaškim kuratom redne vojske.²⁰⁰

Škof verskemu referentu Lenčku odgovarja še isti dan s pojasnilom, da ima ustno dovoljenje Svetega očeta, da »fakultete rimskih kongregacij« veljajo tudi za slovenske domobrance in jih zatorej podeljuje sedanjim in bodočim kuratom.²⁰¹

Skupaj z gornjim vprašanjem je dr. Lenček škofu predložil v potrditev prvih šest kuratov (Franc Frölich, Štefan Kraljič, Peter Križaj, Franc Kunstelj, Ivan Remškar in Franc Šeškar) s prošnjo, da jim škof izda uradno potrdilo in priporočilo, »s katerim se bodo gg. kurati mogli izkazati oz. uveljaviti pri gg. župnikih in drugih duhovnikih«. Zase pa je prosil, naj se takemu potrdilu še doda, »da je nekako tudi zastopnik škof. ordinariata, da bo njegovo delo organiziranja dušnega pastirstva med domobranci bolj uspešno in da se bodo lažje in hitreje odpravila ev. nesoglasja.«²⁰² Nekoliko kasneje (26. junija 1944) je bil za vojaškega kurata imenovan še Janez Jenko.²⁰³ Seznam svetnih in redovnih duhovnikov ljubljanske škofije za leto 1944 (stanje 16. 8.), navaja naslednje kurate z oficirskim činom: dr. Ignacij Lenček in Ignacij Kunstelj kot kurata-stotnika; Štefan Kraljič, Franc Šeškar, Franc Kunstelj in Ivan Remškar pa kot kurate nadporočnike. Poveljnik domobrancev, podpolkovnik Kren je 3. septembra 1944 s privoljenjem generala Rösenerja povišal v čin nadporočnika še naslednje kurate: Jakoba Mavca, Antona Poldo, Matija Šinka, Franca Kupljenika, Jožeta Šolar in Franca Pezdirja.²⁰⁴

Krajevni duhovniki pa niso bili povsod zadovoljni z delovanjem vojaških kuratov. Tako se je 22. februarja 1944 župnik iz Rovt Jožef Zalokar škofu pritožil čez Franca Kunstlja.²⁰⁵

Dne 10. junija 1944 se je škof Rožman obrnil na Predsednika pokrajinske uprave, div. generala Leona Rupnika s prošnjo, da bi ostala v veljavi uredba Visokega komisarja, ki ni bila nikoli preklicana in ki je določala, da duhovniki ne vrše vojaške službe, razen kot vojaški kurati. Škof predsednika prosi, da bi to uredbo razširili tudi na duhovniške pripravnike, torej na tisti letnik teologije, ko se bogoslovci že pripravljajo na mašniško posvečenje.²⁰⁶

Avgusta 1944 je Odbor za dolenske in notranjske begunce v Ljubljani prosil predsednika pokrajinske uprave v Ljubljani generala Rupnika za povišanje števila vojnih kuratov pri domobrancih. Rupnik jim je odgovoril 21. avgusta 1944, naj se v tej zadevi pogovorijo z ljubljanskim škofom, osebno pa meni, da bi bilo koristno, če bi na tisoč domobrancev prišel po en kurat. Odbor je Rupnikovo pismo očitno posredoval škofu,²⁰⁷ saj je ta 14. septembra 1944 dejansko prosil generala Rösenerja, da bi število kuratov povišali tako, da bi na tisoč domobrancev prišel en kurat. Svoj predlog je utemeljeval s podobnimi razlogi, kot že 8. januarja 1944 v pismu poveljniku slovenskega domobranstva.²⁰⁸

V svojem odgovoru z dne 24. septembra 1944 je general Rösener dovolil nastavitev še šestih vojaških kuratov, odklonil pa je izpustitev duhovnikov Leopolda Kampa (sic! dejansko Čampa) in Franca Šiška. Čampa je bil obtožen, da se je ponovno goreče zavzemal za »bandite in

¹⁹⁹ NŠAL, Vojaške zadeve (dopis št. 1086).

²⁰⁰ NŠAL, Vojaške zadeve, dopis 6/44.

²⁰¹ NŠAL, Vojaške zadeve, dopis 156/1944.

²⁰² NŠAL, Vojaške zadeve, dopis 5/44.

²⁰³ NŠAL, Vojaške zadeve.

²⁰⁴ NŠAL, Vojaške zadeve.

²⁰⁵ NŠAL, Vojaške zadeve.

²⁰⁶ NŠAL, Vojaške zadeve, dopis 1095/1044.

²⁰⁷ Pismo je namreč shranjeno v NŠAL, Vojaške zadeve, na njem pa je koncept Rožmanovega pisma Rösenerju, datiran 14. septembra 1944, številka protokola ni navedena.

²⁰⁸ NŠAL, Vojaške zadeve.

jih z vsemi častmi pokopaval na župnijskem pokopališču, Šeškar pa naj bi na domobrance vplival destruktivno. Rösener opozarja škofa, da ima foto-dokumentacijo še za nekaj takšnih duhovnikov, ki z vsemi častmi pokopavajo »bandite« na javnih pokopališčih. Zato je pokrajinski upravi že ukazal, da se »banditov« ne sme več pokopavati na javnih pokopališčih.²⁰⁹

Škof Rožman je nato 28. oktobra 1944 Rösenerju sporočil imena šestih novih vojaških kuratov. To so bili Jakob Mavec, Anton Polda, Franc Kuplenik, Jože Šolar, Matija Šink in Franc Pezdir. Glede Čampa in Šeškarja je škof prijavo vzel na znanje in izrazil upanje, da se bo kasneje zanj našla ugodna rešitev.²¹⁰ Vzdržal pa se je komentarja na račun obtožb proti drugim duhovnikom.²¹¹

Nad duhovniki v »Operacijskem področju Jadransko Primorje« se je 7. oktobra 1944 pritožil tudi general Rupnik, češ da z zvonjenjem opozarjajo »tolovaje« (sic) na prihod nemških čet. Če se bo to nadaljevalo, opozarja general Rupnik, bodo ti duhovniki najstrožje kaznovani, zvonovi pa zaplenjeni.

Škof Rožman je Rupniku odgovoril še isti dan in mu zagotovil, da med duhovniki, s katerimi še more vzdrževati stike, nima nobenega, ki »bi neprisiljen karkoli storil v prid tolovajem«. Ne more pa odgovarjati za tiste, s katerimi že več kot eno leto nima nobenega stika, »ker so ves čas trdno pod tolovajsko oblastjo, kamor niso prišle ne nemške čete, ne domobranske edinice« (svojevrstna kritika njihove vojaške neučinkovitosti). Meni pa, da je do takih pojavov, če so resnični, lahko prišlo le na kakšni podružnici.²¹²

Rožmanov predlog novih kuratov je 16. oktobra 1944 potrdil policijski generalmajor Harm in istočasno škofa opozoril, da je velik del slovenske duhovščine odkrito anglofilsko usmerjen. Zato prosi, naj škof novoimenovanim kuratom zabiča, da se bodo ukvarjali samo z dušnopastirsko dejavnostjo in tako omogočili uspešnejšo borbo proti komunistom.²¹³ Škof Rožman je to dovoljenje 19. oktobra posredoval Verskemu oddelku pri organizacijskem štabu slovenskega domobranstva z naročilom, da se imenovani kurati »čimprej dejansko nastavijo in razmestijo«.²¹⁴

Iz povedanega je razvidno, da so imeli vsi vojaški kurati od škofa Rožmana dokaj jasna navodila glede njihove dušnopastirske dejavnosti. Ta je vključevala tudi idejno vzgojo slovenskih prostovoljcev v MVAC, oziroma v domobranstvu. To je od njih zahtevala tudi vojaška oblast. Če je kdaj kakšen kurat svoja pooblastila prekoračil, zato ni mogoče kriviti škofa Rožmana.

5.3.2 Kolaboracija duhovnikov

V tej zvezi mora ostati odprto vprašanje kolaboracije duhovnikov z italijanskim, oziroma nemškim okupatorjem. Kolaboracije dela duhovnikov, ki so delovali v Ljubljanski pokrajini, ni mogoče zanikati. O tem je vojaško tožilstvo v Ljubljani zbralo dovolj podatkov, čeprav bo seveda potrebno vsak primer posebej preveriti. Med t.im. »dokaznim gradivom« je namreč vse preveč shematičnih izpovedi prič. Pripovedi so si preveč podobne. Včasih so povedane kar z istimi besedami. Iz njih veje preveč sovražstva, da bi morale biti avtentične v vseh navedenih podrobnostih. Najbolj sumljive so seveda tiste, iz katerih se jasno vidi, da »priče« obtoženca sploh niso poznale, da niso vedele njegovega priimka in ne njegove službe in da se v navedenem času »krivičnega dela« fizično ni mogel nahajati na mestu »zločina«. So pa Italijani očitno imeli med duhovniki svoje zaupnike, ki so jih dejansko obveščali o komunistih in njihovih simpatizerjih ter o partizanskih premikih.²¹⁵

²⁰⁹ NŠAL, Vojaške zadeve, dopis 1870/1944.

²¹⁰ Prvega so Nemci odpeljali v taborišče Mauthausen, drugega pa v Taborišče Dachau: prim. Palme mučeništva, Celje 1995, 15–16.

²¹¹ NŠAL, Vojaške zadeve.

²¹² NŠAL, Vojaške zadeve, dopis 1941/1944.

²¹³ NŠAL, Vojaške zadeve, dopis 1994/1944.

²¹⁴ NŠAL, Vojaške zadeve, dopis 1994/1944.

²¹⁵ Na Vrhniki se je italijanski komandant Tadeo Orlando hvalil, da se lahko popolnoma zanese na rakitniškega župnika Ignacija Kunstlja. Prim. Bratko, Proces 1946, 70. Podobne izjave italijanskih oblasti poznamo tudi za župnike v Starem trgu pri Cerknici, Begunjah pri Cerknici, na Zaplani in še kje. AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3175–3177.

Iz dosedaj pregledane dokumentacije, ki nam je na voljo v slovenskih in tujih arhivih, in na podlagi do sedaj objavljenih dokumentov, ni mogoče zaključiti, da je škof Rožman »poslal v službo okupatorja protiljudski del slovenske duhovščine in mu dajal direktive«, kot mu to očita obtožnica.

Prav tako nimamo nobenega oprijemljivega dokaza, da je na drugi strani »poštene duhovnike, ki so ostali zvesti ljudstvu in skupno z njim vodili borbo proti okupatorju, preganjal, obsojal in grozil z izključitvijo iz Cerkve«.²¹⁶

Ko župnik je Ivan Strajhar iz Cerknice 27. januarja 1942 protestiral proti streljanju talcev s strani Italijanov, mu škof Rožman svetuje, naj se obrne naravnost na vojaško poveljstvo na Vrhniki. To je župnik Strajhar 9. februarja 1942 tudi storil in o tem obvestil svojega škofa. Isti župnik je 6. aprila 1944 protestiral proti divjanju domobrancev in od škofa zahteval, da o tej zadevi posreduje pri domobranskem poveljstvu.²¹⁷

Na zborovanju duhovnikov 3. aprila 1942 v Ljubljani, ko je bilo govora o odnosu katoliških duhovnikov do OF, naj bi precejšen del duhovnikov nasprotoval ekstremnim stališčem proti OF in naj bi s pisateljem Finžgarjem na čelu protestno zapustil zborovanje (dvorano naj bi zapustilo 60 duhovnikov od 102 navzočih na sestanku).²¹⁸ Rožmanovi tožitelji, ki ta primer navajajo, niso mogli dokazati, da je proti Finžgarju in njegovim somišljenikom bil sprožen kakršenkoli postopek s strani škofa.

Prvega oktobra 1942 se je takratni vodja Marijanišča v Ljubljani dr. Jože Pogačnik v privatnem pismu škofijskemu kanclerju in najožjemu Rožmanovemu sodelavcu mons. Jožetu Jagodicu pritožil čez prof. Franca Glinška in dr. Vilka Fajdiga, češ da sta odkrita simpatizerja OF.²¹⁹ Proti nobenemu od njih škof Rožman ni sprožil nikakršnega postopka in ju ni preganjal. Ravno nasprotno. Vilko Fajdiga je postal leta 1942 predsednik škofijskega vodstva Unio cleri pro missionibus, leta 1943 pa škofijski cenzor in docent na Teološki fakulteti v Ljubljani.

Škof Rožman dr. Metoda Mikuža ni suspendiral zaradi tega, ker je šel v partizane, ampak zaradi njegove nepokorščine.²²⁰ To je jasno razvidno iz pisma, ki ga je škof 7. januarja 1943 pisal župniku Viktorju Turku v Begunje pri Cerknici. To osebno pismo pove o odnosu Rožmana do dr. Mikuža več kot uradni postopek, ki ga je škof pač moral izpeljati zaradi določil kanonskega prava. Pismo na svojevrsten način odraža tudi škofov odnos do duhovnikov na terenu. Takole pravi:

»G. Mikuž se mi smili, dasi sam ni brez krivde, da je zašel v sedanji položaj. Vedno bolj sem prepričan, da nepokorščina prej ali slej vsakogar tepe. Prosil je dovoljenja za 14 dni iti k sorodnikom, da bi se nekoliko najedel, pa se pravočasno ni vrnil, ko bi se bil lahko mogel. Bog ga reši!

V naši pisarni se vsak duhovnik pouči, mislim da dovolj jasno in razumljivo. Razumejo vsi, a nekateri nimajo dovolj korajže, da bi se po spoznani resnici ravnali, nekaterim pa napuh ne pusti, da bi javno obsodili, česar prej niso obsojali. Bog mora imeti z nami, svojimi služabniki, mnogo potrpljenja, z vsakim drugačno. Bog se usmili, kako modri so nekateri gospodje. Saj bi nazadnje še Kristusu očitali, zakaj ni 'držal jezika za zobmi', ampak je javno ožigosal farizeje in si s tem nakopal njihovo sovraštvo, ki ni mirovalo, predno Jezus ni visel na križu. – Oni gospodje pa, ki so in partibus infidelium, ki so

²¹⁶ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 53.

²¹⁷ NŠAL, Vojaške zadeve.

²¹⁸ ARS (prej IZDG), PNOS, fasc. 527/1 (dodatek k poročilu št. 14, z dne 3. maja 1942!). Prim. tudi Franček Saje, Belogardizem, 499; AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3564. Zanimivo pa je, da tega dogodka Finžgar sam v svoji avtobiografiji ne omenja. Finžgar govori sicer o konferenci vse ljubljanske duhovščine, ki pa ni razpravljala o svojem odnosu do OF. Finžgar je zborovanje protestno zapustil – po njegovi izjavi sam – ker je kanonik Kraljič »Zarjo vnovič hudo krivično napadel.« Glej: Leta mojega popotovanja, Celje 1962, 340.

²¹⁹ ARS, Priv. A., dr. Jože Jagodic, XXI.

²²⁰ Suspend dr. Metoda Mikuža je bil objavljen 10.6. 1943 v LŠL. Pred tem je 11. januarja 1943 Mikuž od partizanov pisal škofu dolgo pismo, v katerem mu skuša pojasniti versko stanje med partizani in ga prosi, naj med partizani uredi dušno pastirstvo. Omenja mu tudi ustanovitev verskih referentov po štabih, kot je to že v navadi med hrvaškimi partizani. Ni pa mu povedal, da bo že naslednji dan, to je 12. januarja 1943 z uredbo glavnega poveljstva slovenske NOV in partizanskih odredov imenovan za verskega referenta pri glavnem poveljstvu. Prim. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 5, Ljubljana 1978, 117–121. Ko je za to zvedel škof Rožman, ga je ostro napadel v intervjuju, ki je bil 10.4. 1943 objavljen v dnevniku Slovenec.

odrezani od vsake zveze, se mi zares smilijo, ker so tako zelo osamljeni in neinformirani. Tem nič ne zamerim.«²²¹

Ko je 13. julija 1944 vrhniški župnik Ciril Milavec med drugimi obtožbami na račun prof. Ivana Koresa, duhovnika lavantinske škofije, ki je med vojno deloval na Blatni Brezovici (Vrhniška župnija), zapisal, da profesor ni nikoli pridigal proti komunizmu in da se je zgražal nad domobranksko prisego, češ »sedaj so pa domobranci prisegli Hitlerju«, ²²² ga škofijski ordinariat ni klical na zagovor in ga ni preganjal. Je pa prof. Koresa klical na zagovor nova jugoslovanska oblast po vojni in ga 15. novembra 1949 obsodila na tri leta zapor.²²³

Zelo pomenljiva je tudi izjava Visokega komisarja Emilija Graziolija, ki jo je zapisal v svoje poročilo 25. marca 1942 Kabinetu Notranjega ministrstva v Rimu: »Kler nam je bil sicer naklonjen, vendar ni bil pripravljen odkrito nastopiti proti OF. Stvari so se začele preminjati po uboju dveh aktivnih katoliških študentov (Kiklja in Župca) ter bivšega kurata na Golniku, Huberta Leiberja v Ljubljani.«²²⁴ Torej tudi najvišji okupatorjevi voditelji, na katere se obtožnica proti škofu Rožmanu tako rada sklicuje, ne priznavajo takojšnje kolaboracije slovenskih duhovnikov in priznavajo, da je bila ta izsiljena zaradi nasilnih dejanj nad vodilnimi osebnostmi katoliške strani. V italijanskih poročilih večkrat zasledimo celo opozorila na protiitalijansko zadržanje slovenskih duhovnikov (npr. kaplan na Vinici).

Summary

TRIAL AGAINST THE BISHOP OF LJUBLJANA DR GREGORIJ ROŽMAN, AUGUST 21 – 30, 1946 (PART 2)

France Martin Dolinar

In the second part of his treatise, the author analyses Rožman's political activity during the war. On the basis of documents known as yet, he establishes authenticity of reports on the meetings of political parties in the Bishop's Palace, of Bishop's petition of September 12, 1942, addressed to Italian occupation authorities, as well as the authenticity of Bishop's relation to the National Committee (Chapter 4). A special chapter deals with Rožman's cooperation with Italian (Chapter 5) and German occupation authorities (Chapter 6). Being the supreme representative of the Church in Slovenia, he was allowed certain liberty of movement and activity by Italians, in contrast to Germans; consequently he couldn't avoid contacts with occupation authorities. Especially by Italian authorities, he often intervened for prisoners and internees, and he saw to it that priests, banished from Gorenjska (Upper Carniola) and Štajerska (Styria) were allowed to settle down in the Ljubljana Province. However, Rožman's relation to the armed anticommunist struggle of the so-called *village guard* the MVAC (*white guard*) and the *Slovene home guard* and their connection with the enemy hasn't been quite clarified. It seems that Bishop Rožman wasn't always able to draw a distinction between allowed and not allowed cooperation.

²²¹ NŠAL, Kler 1889–1940.

²²² AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3563–3564.

²²³ Palme mučeništva, Ljubljana 1995, 420.

²²⁴ AMNZ, Proces Rožman 80/6, 3457–3458.

ZAPISI

Božo Repe

Nekaj pogledov na prenovu kurikulov pri pouku zgodovine

Pri pogledih izhajam iz naslednjih izhodišč:

I. Posebne vloge, ki jo ima v slovenskem in evropskem prostoru zgodovina pri splošni izobrazbi in oblikovanju nacionalne identitete.

II. Stališča, da je bil pouk zgodovine v šoli z začetkom usmerjenega izobraževanja in med njim pod stalnim ideološkim pritiskom, zaradi česar se je ali vsebinsko »sociologiziral« ali pa zamenjeval s t.i. integriranimi predmeti, kar je treba – tam kjer to še ni bilo storjeno v zadnjih letih – popraviti.

III. Procesov, ki pri prenovi pouka zgodovine potekajo v državah Evropske unije in v vzhodnoevropskih državah.

IV. Potrebnosti uskladitve pouka drugih družboslovnih predmetov s poukom zgodovine.

V. Usmeritev, načrtov in že opravljenega pri prenovi pouka zgodovine v šolah. Pri tem mislim zlasti na delo maturitetne komisije pod vodstvom prof.dr. Petra Vodopivca, nekaterih sodelavcev-praktikov iz maturitetne komisije in predmetne skupine za zgodovino, svetovalke Zavoda za šolstvo prof. Ane Kastelic in še nekaterih (npr. piscev učbenikov, založnikov, ki so se na novo pojavili in vnesli svežino v izdajanje strokovne literature ipd.).

Utemeljitev izhodišč:

I. Glede na dosedanje zgodovinsko izkušnjo Slovencev (in drugih, zlasti manjših evropskih narodov) ni treba posebej utemeljevati, da zgodovina ni le splošni izobraževalni predmet, ampak – poleg slovenščine – **najpomembnejši predmet za oblikovanje nacionalne zavesti in samozavesti**. Poleg tega je to predmet, ki šolajočo se mladino usposablja za orientiranje v času in prostoru, ji daje znanje o življenju, delu, miselnosti, gospodarskih procesih in socialnih odnosih v posameznih zgodovinskih obdobjih in jim razvija sposobnost medsebojnega povezovanja zgodovinskih dogodkov, pojavov in procesov. Težo pouku zgodovine dajejo tudi drugi cilji, med njimi navajanje na pozitivno vrednotenje zgodovinske kulturne dediščine, na razumevanje in spoštovanje kulturnih, verskih in drugih različnosti, na sposobnost presoje aktualnih dogodkov s pomočjo distance in kritične analize političnih in drugih informacij in s tem na sposobnost ločevanja povodov od vzrokov in posledic. Večina teh temeljnih ciljev je lastna le pouku zgodovine in se ne more zadovoljivo nadomestiti z alternativnimi učnimi vsebinami ali predmeti, lahko pa se z njimi dopolnjuje.

II. V prvih dveh in pol desetletjih po drugi svetovni vojni je sicer novejša zgodovina dobila nove ideološke poudarke, medtem ko je starejša vsaj v osnovi svoje mesto v učbenikih in učnih načrtih ohranila. Učna pozornost je bila tedaj precej bolj kot kasneje usmerjena tudi k družbenim, gospodarskim in kulturnim temam. V sedemdesetih letih pa je vladajoča ideologija pritisk na šolo vse bolj stopnjevala, pouk zgodovine pa vedno bolj potrebovala za dokazovanje lastne upravičenosti. Pritisk se je nato zaostroval še vsa osemdeseta leta. »Oblasti v Jugoslaviji in Sloveniji so«, kot je to opredelil dr. Peter Vodopivec, »... šolsko zgodovino bolj kot kdajkoli prej spreminjale v instrument ideološke in politične indoktrinacije, s tem pa je bil razkorak med zgodovino v šoli in ravni strokovnega zgodovinopisja večji kot kdajkoli prej po vojni.« (navedno delo, str. 256).

Učne vsebine v tem obdobju so se do nespoznavnosti posploševale v sociologizirane obrazce in definicije o boju med posameznimi razredi (s tezo o vnaprej prepoznavnih družbenih zakonitostih), skoraj v celoti pa je bila zanemarjena zgodovina kot enkratna in neponovljiva »zgodba« o nekem času in prostoru z vsemi naključji, stranpotmi in tudi protislovnostmi.

Zaradi takega odnosa do pouka zgodovine je konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let propadel predlog učnega načrta, ki ga je pripravil akademik dr. Bogo Grafenauer. Posledice pa se niso pokazale zgolj v gimnazijah ampak tudi na drugih ravneh izobraževanja. Število ur se je zaradi uvajanja novih predmetov in uvajanja petdnevnega delovnega tedna krčilo. V šestem razredu osnovne šole je pouk zgodovine izgubil eno uro, ki je nato pripadla gospodinjstvu. Ure so izgubile tudi poklicne šole. Te so imele pred usmerjenim izobraževanjem (pred letom 1980) 95 ur zgodovine v tretjem letniku, v času usmerjenega izobraževanja (1981 – 1990) pa se je število celo povečalo na skupaj 140 ur v 1. in 2. letniku. Vendar je bil nato leta 1990 s ponovno ločitvijo poklicnih in tehničnih šol narejen najbolj drastičen poseg v humanistično – družboslovne predmete. Ena od posledic tega posega je bila, da se je v vseh triletnih poklicnih šolah število ur pouka pri humanističnih in družboslovnih predmetih močno zmanjšalo.¹ Zgodovina je kot samostojen predmet iz vseh poklicnih šol (izjema je bila le trgovska šola) v celoti izginila. Uveden je bil t.i. integrirani predmet »družboslovje« oz. »družbena znanja« – zelo neposrečena kombinacija izbranih – predvsem politoloških – vsebin in z zelo pisano strukturo poučevalcev, ki, razumljivo, dajejo prednost svoji stroki. Tako stanje – poleg vseh drugih negativnih posledic – slabi tudi prepričljivost družboslovnih predmetov kot samostojnih dejavnikov. Vemo, da ima vsaka stroka ima svoje zakonitosti in svoja metodološka izhodišča, ki jih posredno ali neposredno povzema tudi učni predmet. Glede na specifično vlogo, ki jo ima zgodovina pri oblikovanju nacionalne identitete in siceršnjega odnosa do sveta, in glede na njene strokovne specifičnosti je pač ni mogoče enostavno »integrirati« z drugimi družboslovnimi predmeti. Zato bo treba zgodovino kot »čisti« predmet vrniti v poklicne šole in se tako izenačiti s tistimi evropskimi državami, ki so bile v preteklih desetletjih modrejše in so pouk zgodovine obdržale tudi v tovrstnih šolah. Toda tudi države, ki so v preteklosti uvajale integrirane predmete, danes ugotavljajo, da se mešanje različnih vsebin, vzetih iz različnih strok, od katerih ima vsaka svojo metodologijo, ne obnese. Med take države npr. sodijo skandinavske države kjer so ugotovili, da učencem integrirani predmeti na relativno zgodnji starostni stopnji ne zadoščajo več in sami iščejo literaturo za posamezne predmete.

III. V Evropi in ZDA že dalj časa potekajo prizadevanja, da bi pri zgodovini in drugih družboslovnih predmetih uveljavili minimalne skupne standarde in zanje tudi pripravili učbenike in učne pripomočke.² V Evropi so na te težnje dodatno vplivale razmere, ki so nastale s propadom komunizma in blokvske delitve, saj je v nekdanjih socialističnih državah, v katerih je bila zgodovina pomemben predmet ideološke indoktrinacije, nastal nekakšen »vakuum.« Te države so zlasti pričakovale pomoč od raznih organov Evropske unije. Zato je bila izobraževalna dejavnost – največ jo organizira Svet Evrope – v zadnjih letih usmerjena predvsem na organizacijo številnih posvetov in seminarjev o zgodovinskih in drugih družboslovnih učnih načrtih, o metodoloških vprašanjih pri pouku in pisanju učbenikov ipd, pri čemer so do izraza prihajala tudi konceptualna nasprotja.³ Prvotna zamisel »o skupnem evropskem konceptu pouka zgodovine«, nastala že leta 1953, je bila pod vplivom razmer modificirana. Sedanja ambicija izobraževalnih organov Sveta Evrope je predvsem, da posamezne nacionalne programe pri pouku zgodovine dopolnijo z univerzalnimi in za vse sprejemljivimi učnimi vsebinami in ustrezno temu pripravijo tudi učne pripomočke (tako je npr. leta

¹ Po ugotovitvah mag. Staneta Berzelaka ima večina poklicnih šol le nekaj več kot 3% pouka iz družboslovnih predmetov, mnoge pa še manj. Razmere niso boljše tudi na nekaterih tehničnih šolah. V programu zdravstvenega tehnika je npr. v štirih letih le za 210 ur, to je 4 % družboslovnih predmetov.

² Na tem mestu se omejujem predvsem na izobraževalne procese pri pouku zgodovine, ki potekajo v okviru Sveta Evrope in njegovih organov za izobraževanje, s katerimi že dalj časa aktivno sodelujemo, razmere v ZDA so sicer zanimive a za naše razmere v programskem smislu precej manj primerljive (glej Repe, nav. delo).

³ Poleg tradicionalno različnih pogledov posameznih držav na nekatera dogajanja v evropski zgodovini so glavna konceptualna razhajanja naslednja: razmerje med regionalno, nacionalno in globalno zgodovino (tudi problem »evropocentrizma«), dilema ali ohraniti in okrepiti zgodovino kot samostojni predmet ali jo integrirati (na nižjih stopnjah gre običajno za združevanje zgodovine in geografije oz. za njuno ločevanje, na višjih za poskuse integracije zgodovine v t.i. »social studies«), potem za vprašanje »ponovljenega kroga« v učnem procesu (to je ponovitve celotnega osnovnošolskega programa za zgodovino tudi na srednji stopnji, seveda ob bolj poglobljenem pristopu); razhajanja pa so tudi pri pogledih na učne cilje (za večino evropskih držav še vedno veljata pretirana usmerjenost v faktografijo in memoriranje in poudarjanje vojaško – politične zgodovine).

Poseben problem je privzganje t.i. »evropske zavesti«, ki je še zelo na začetku, saj sta pri vseh narodih nacionalna in regionalna zavest na prvem mestu, pri mladih demokracijah in novonastalih državah pa je zaradi različnih vzrokov navdušenje nad »Evropo« tudi precej uplahnelo.

1992 izšel skupni učbenik evropske zgodovine, ki ga je napisalo dvanajst avtorjev iz različnih držav, v uporabi pa so tudi razni računalniški in drugi programi), da dvignejo kvaliteto raven pouka, predvsem pa preko seminarjev in raznih drugih oblik izobraževanja pripomorejo k stalni izmenjavi izkušenj med učitelji, načrtovalci pouka zgodovine, pisci učbenikov in drugih učnih pripomočkov in tistimi, ki skrbijo za izobraževanje učiteljev.

Tisti, ki se na raznih ravneh ukvarjamo s prenovou pouka zgodovine v šolah smo v izobraževalno dejavnost Sveta Evrope vključeni že dalj časa. Naša osnovna ugotovitev (ki jo delijo tudi evropski kolegi) je, da se razmere v Sloveniji pri pouku zgodovine bistveno razlikujejo od razmer v drugih vzhodno in srednjeevropskih državah, v nekaterih primerih pa so bile slovenske rešitve celo sprejete kot uspešen primer, vreden posebne obravnave, če že ne posnemanja. To velja še posebej za učni načrt za gimnazije, ki je bil predstavljen in obravnavan na več seminarjih v organizaciji Sveta Evrope.

Pred pol leta ustanovljeni nacionalni kurikularni svet in kurikularne komisije za posamezna področja bi morale dosedanje delo, ki je bolj ali manj plod individualnih prizadevanj in poznanstev v prihodnje nadgraditi vsaj na dveh področjih: pri zagotavljanju možnosti za sistematično izobraževanje učiteljev v tujini (udeležbi na raznih seminarjih Sveta Evrope) in pri zbiranju podatkov ter analizi učnih načrtov za zgodovino v drugih državah. V ta namen bi morala biti vzpostavljena podatkovna baza, ki bi vsebovala učne načrte za pouk zgodovine vseh evropskih držav in za vse ravni izobraževanja, na ravni področnih kurikularnih komisij pa opravljena temeljita primerjava Slovenije z drugimi državami tako glede števila ur, kot obsega snovi, kolikor je mogoče pa tudi načina izvedbe pouka, uporabe učbeniških gradiv in učnih pripomočkov.

IV. Predmetov, ki se z zgodovino medsebojno dopolnjujejo je več: slovenski jezik, geografija, sociologija, filozofija, deloma ekonomija in še nekateri (če bo uveden predmet o religijah bo potrebna uskladitev tudi s tem predmetom, enako s predmetom o državljski vzgoji (t.i. »civic education«), ki se pripravlja. Najpomembnejša se v tem trenutku zdi uskladitev pouka zgodovine s poukom slovenskega jezika. Verjetno nabolj potrebna bi bila časovna korelacija pri obravnavi snovi v posameznih letnikih pri obeh predmetih. To bi pouk pri obeh predmetih bistveno olajšalo, je pa pri sedanji zasnovi pouka zelo težko dosegljivo. Seveda pa bo potrebno opraviti tudi strokovno primerjavo vsebine vseh družboslovnih predmetov in jo po potrebi uskladiti.

V. V zadnjih letih se je s šolsko zgodovino ukvarjalo kar nekaj posameznikov in raznih teles (Zveza zgodovinskih društev – zlasti njena šolska sekcija), republiška predmetna komisija za zgodovino, maturitetna komisija in morda še kdo). Po drugi strani pa je značilno, da v dosedanjem Strokovnem svetu za vzgojo in izobraževanje, ki se mu je pravkar iztekel mandat, zgodovinska stroka ni imela svojega predstavnika. V zadnjih treh letih je bila (in je še) maturitetna komisija na področju prenovu pouka zgodovine najbolj izpostavljen organ. Po sili razmer se je morala (in se še mora) ukvarjati tudi z drugimi problemi in ne »samo« z maturo: z učnimi načrti (zlasti učnim načrtom za gimnazije), z vprašanjem učbenikov in druge učbeniške literature, z vsebinsko prenovou pouka zgodovine in s tem povezanimi oblikami izobraževanja, z analiziranjem tujih izkušenj in z vzpostavljanjem in vzdrževanjem stikov z izobraževalnimi organi Sveta Evrope. Rezultati teh prizadevanj so večplastni: vzpostavitev sistema za uspešno izvajanje mature, priprava učnega načrta za gimnazije (11. januarja 1996 ga je potrdil tudi strokovni svet za vzgojo in izobraževanje),⁴ učnega načrta za strokovne šole (ki ga je pripravila skupina profesorjev pod vodstvom mag. Staneta Berzelaka, pred kratkim pa potrdil še stari strokovni svet), izid vrste zgodovinskih učbenikov in učbeniških gradiv za osnovno in srednjo šolo. Ne dolgo nazaj (1994) je bil sprejet tudi učni načrt za osnovne šole, ki ga je oblikovala delovna skupina za pripravo novega koncepta pouka zgodovine v OŠ pri Zavodu za šolstvo pod vodstvom prof. Ane Kastelic. **Osnovna usmeritev pri prenovi pouka**

⁴ Učni načrt – v nasprotju z dosedanjimi – daje širši in bolj razgleden opis učnih vsebin, pri čemer izhaja iz prepričanja, da je treba pri njihovi obravnavi izbor v večji meri kot dosedaj prepustiti profesorjem. V središču pozornosti sta človek in človeška civilizacija v posameznih zgodovinskih obdobjih, prostorsko je poudarjen evropski kulturnozgodovinski (vendar s svetovnimi vzporednicami, kjer je le mogoče), v katerega je umeščena slovenska zgodovina. Učni načrt je v osnovi zasnovan kronološko, vendar obenem tudi tematsko in problemsko, izogiba se ideologizaciji (tudi v aktualnem smislu pretiranega »slovenocentrizma« in podleganja zgodovinskim mitom), večji poudarek daje socialnim, gospodarskim, kulturnim in duhovnozgodovinskim procesom. Eden od njegovih namenov je pripomoči, da bi zgodovina v šoli način zgodovinskega mišljenja (oblikovanje občutka za prostor in čas) ter druge vzgojnoizobraževalne cilje opravila na zanimiv, zabaven in privlačen način.

zgodovine v šolah je tako že vzpostavljena in menim, da bi jo kurikularni svet moral podpreti in – tam kjer gre za njegove zadolžitve – na njej graditi naprej.

Predlogi nacionalnemu kurikularnemu svetu, ki zadevajo pouk zgodovine v šoli:

1. V vrte in prve tri razrede osnovne šole je treba vnesti več zgodovinskih vsebin, primernih za to stopnjo. Mnoge od njih so – zato ker so bile ideološko obarvane – iz pouka izginile, niso pa bile nadomeščene z ustreznimi novimi (primer: posamezni prazniki so bili zamenjani z grmovnicami!). Na tej ravni, ki ima velik poudarek na vzgoji, je po didaktičnem načelu od bližnjega k daljnemu pri otrokih moč razvijati sposobnost primerjave, jim privzgajati odnos do kulturno-zgodovinskih spomenikov in kulturne dediščine, poudarjati etnološke vsebine in razvijati čut za estetiko, seveda pa tudi druge vrednote, ki si jih je za cilj svojega delovanja zastavil kurikularni svet. V sedanjem petem razredu osnovne šole bi morala (poleg zgodovinskih vsebin pri pouku spoznavanje družbe) biti uvedena vsaj ena samostojna ura zgodovine, ki bi predvsem na ravni pripovedk, mitov, zgodb ipd. razvijala nacionalno zavest, krepila patriotizem in prispevala k poznavanju drugih kultur. Razpravljati pa bi bilo smotno tudi o možnosti, da se predmet družba loči na zgodovino in geografijo, kar imajo na tej stopnji že uvedene nekatere države. Po uvedbi devetletne osnovne šole bi pouk zgodovine moral potekati v vseh letnikih predmetne stopnje na osnovni šoli, torej od vključno šestega do devetega razreda po dve uri tedensko.

2. Kurikularni svet bi se moral opredeliti do problema, ki se odpira z nastankom strokovnih gimnazij. V gimnazijah je zgodovina obvezni štiriletni predmet splošnoizobraževalnega programa in ima 280 ur. Po mnenju stroke bi 280 ur morale imeti tudi strokovne gimnazije, ki se sedaj uvajajo. Nekaterim od strokovnih gimnazij pa je strokovni svet za vzgojo in izobraževanje že potrdil programe, v katerih je zgodovina skrčena na 210 ur (z dodatkom 70 ur v četrtih letnikih za tiste, ki želijo delati maturo). Za te šole se pripravlja prilagojen učni načrt. Zaradi omejitve pouka zgodovine v strokovnih gimnazijah na 210 ur oz. na tri leta bo znanje dijakov na teh šolah v primerjavi z znanjem dijakov na splošnih gimnazijah osiromašeno. S tem se odpira zelo pereč problem (nekater šole se z njim srečujejo že danes) namreč, kako ob manjšem številu ur in skrčenemu programu uspešno pripraviti dijake na maturo, saj mehanično (z dodeljenimi dodatnimi urami) razlik ni mogoče nadomestiti, zanimanje za maturo iz zgodovine pa je tudi na strokovnih šolah zelo veliko. Ambicija kurikularnega sveta bi morala biti, da je splošni standard znanja iz zgodovine pri vseh dijakih, ki končajo gimnazijo približno enak, ne glede na usmeritev, do določene ravni pa tudi ne glede na to, ali delajo maturo iz zgodovine ali ne. S sedanjim načinom se pogloblja razlika med tistimi, ki bodo obiskovali strokovne gimnazije in tistimi ki se bodo izobraževali na splošnih, pa tudi med tistim (manjšim) delom dijakov ki se odločijo opravljati maturo iz zgodovine in tistim (večinskim) delom, ki mature ne bo opravljal. Menim, da **tehnično usmerjeni del bodoče inteligence še prav posebno rabi široko zastavljeno obravnavo zgodovinskih vsebin, saj se v gimnaziji povečini zadnjič srečuje s sistematičnim in temeljitim študijem zgodovine, solidno zgodovinsko znanje pa omogoča ali vsaj olajšuje temeljni premislek o današnjih civilizacijskih zadregah s katerimi se srečuje tudi (ali celo posebej) tehnična inteligenca.**

3. Kurikularni svet bi moral tudi podpreti vrnitev zgodovine kot samostojnega predmeta v triletno poklicne šole in sicer v skupnem obsegu 140 ur. Ta pouk zgodovine ne bi služil zgolj splošni razgledanosti ampak bi bil prilagojen in bi poglobljal znanje o zgodovini tistih strok, za katere posamezne šole izobražujejo.

4. Pričakujem, da bo kurikularni svet spodbudil šolske oblasti, da bodo finančno in z drugimi ukrepi podprle prenovi najrazličnejših uporabnih učnih vsebin za pouk zgodovine (diapozitivi, prosojnice, diafilmi, računalniški programi, zbirke virov, vaje itd.), saj ti močno zaostajajo za ponudbo v razvitih državah, zaradi majhnega trga pa se le stežka uveljavljajo.

Literatura:

- ☐ Razgrajeni učni načrt zgodovine za gimnazije, učni načrt zgodovine za strokovne šole in učni načrt zgodovine za osnovno šolo.
- ☐ Dr. Peter Vodopivec: Ob predlogu novega programa pouka zgodovine v gimnazijah, ZČ, leto 1994, št. 2, str. 253–258.
- ☐ Predmetni izpitni katalog za maturo – zgodovina, republiški izpitni center, 1993.

- ☐ Mag. Stane Berzelak: Racionalizacija pouka zgodovine z uporabo sodobnih avdiovizualnih sredstev, magistrska naloga, Ljubljana 1995, Filozofska fakulteta, oddelek za zgodovino.
- ☐ Dr. Božo Repe: Pouk zgodovine in njegovi standardi v Evropi in ZDA, zbornik z mednarodnega simpozija Raziskovalni dosežki v vzgoji in izobraževanju, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Maribor 1995 str. 288–293.
- ☐ Kurikuli za pouk zgodovine v nekaterih zahodnoevropskih in vzhodnoevropskih državah ter v ZDA (hrani pisec).
- ☐ Gradiva s posvetov Sveta Evrope o reformi pouka zgodovine v t.i. državah »tranzicije« v letih 1993–1995 (hrani pisec).

SLOVENSKA MATICA, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 8, 061/1263-190

med drugimi svojimi publikacijami zalaga in članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije **nudi po svojih članskih cenah tudi Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (ZZNT):**

ZZNT 1/1971 – 1584 SIT – Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju, L. Čermelj – Fizik Nace Klemenčič (1853-1901), V. Murko – Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera, F. Mlinarik – Ptujске lekarne, lekarnarji in njihove hiše, A. Štefančič – Kratek pregled zdravstvenega nadzora živil nekoč in danes s posebnim poudarkom na Sloveniji

ZZNT 2/1974 – 1584 SIT – V. Murko – Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini – astronomi, M. Matičetov – Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci, F. Adamič – Naš prispevek k razvoju genetike in žlahtnjenja rastlin, Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju II

ZZNT 3/1975 – 1584 SIT – D. Mušič, J. Batis – Življenje in delo J.M. Žagarja (Sagarja), P. Borisov – Sto dvajset let od ustanovitve naravnega zdravilnega zavoda na Bledu, V. Zavrnik – Mariborski tekst napotkov mojstra Albranta za zdravljenje konj

ZZNT 4/1979 – 1584 SIT – J. Pučnik – Razvoj vremenoslovja na Slovenskem, Z. Bufon – Ivan Žiga Popovič kot naravoslovec in rodoljub, K. Bajc – Ivan Žiga Popovič, predhodnik oceanografije, F. Sevnik – Žagarstvo na Slovenskem, J. Maček – Izbruh in širjenje krompirjeve plesni na Kranjskem v 19. stoletju, F. Adamič – Stoletnica rojstva dr. Frana Jesenka

ZZNT 5-6/1981 – 1680 SIT – F. Habe, A. Kranjc – Delež Slovencev v speleologiji, E. Pertl – Prvi slovenski zdravniki v Mariboru, F. Adamič – Razvoj agrotehničnih znanosti na Slovenskem, S. Turk – Masivne in lesene konstrukcije na Slovenskem, S. Turk – Mihael Strukel (Štrukelj) prvi redni univ. profesor med slovenskimi gradbeniki

ZZNT 7/1983 – 1680 SIT – Bleiweisov zbornik s prispevki B. Grafenauerja, V. Melika, P. Vodopivca, F. Rozmana, F. Adamiča, S. Bavdka, M. Dolenca, J. Batisa, P. Borisova, B. Štiha, M. Orožen, D. Moravca, S. Grande, V. Gjurina, Š. Barbariča in M. Kambiča

ZZNT 8/1985 – 1680 SIT – A. Ramovš, V. Kochanovsky-Devide – Marko Vincenc Lipold (1816-83), prvi slov. geolog, J. Strnad – Kako je Jožef Stefan odkril zakon o sevanju, V. Murko – Resslerovi načrti za izkoriščanje vetrne energije, A. Hribovšek, E. Petr – Dr. Štefan Kočevar, delavec za slov. narodno in zdravstveno ledino, A. Poznik – Osnovne Paracelsusove teze in njegovo bivanje v Ptuj

ZZNT 9/1987 – 1840 SIT – S. Sitar – Rusjanov poskus letalske industrije, T. Kurent – Merski sistem v arhitekturi na Slovenskem, E. Faninger – Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem, J. Jurca – Poročilo dr. Marka Gerbeca o goveji kugi na Kranjskem

ZZNT 10/1989 – 2050 SIT – J. Strnad – Ernest Mach kot fizik, V. Ribarič – Alojz Belar (1864-1939) in začetki slovenske seizmologije, P. Svetik – Oris razvoja geodezije na Slovenskem, L. Bezljaj-Krevel – Pregled zgodovine razvoja poštne službe na slovenskem ozemlju

ZZNT 11/1991 – 2570 SIT – P. Borisov, A. Dolenc – Razvoj sodnomoedicinskega izvedenstva v Evropi, F. Adamič – Razvoj agrotehniških znanosti na Slovenskem, B. Ozvald – Ljubljčan baron Anton Codelli – eden najplodovitejših izumiteljev na Slovenskem, S. Sitar – Slovensko letalsko pionirstvo, J.J. Ferber – Opis živosrebrnega rudnika v Idriji na Srednjem Kranjskem

ZZNT 12/1993 – 4570 SIT – Z. Šmitek – Astronom Avguštin Hallerstein in Kitajska 18. stoletja, J. Strnad: Stefanovi dosežki v fiziki, L. Hrček – Prispevek iz vinogradništva in vinarstva, E. Holz – O cestnih gradnjah na Kranjskem v 19. stoletju, D. Cerar – 50 let plavžarstva na Jesenicah (1937-1987)

K navedenim cenam je – žal – potrebno prišteti 5-odstotni prometni davek.

RAZPRAVE FILOZOFSE FAKULTETE

- 1985: Janek Musek: Narava in determinanta zavestnega odločanja
 Štefan Kocijančič – Dragi Stefanija: Glosarij zbornika bratov Miladinovih
 Nataša Golob: Dvanajstero mesecev: Povezeve in ikonografija likovnih in literarnih ciklov od
 pozne antike do renesanse
- 1986: Jelka Pirkovič: Zgodovina urbanih oblik Kostanjevice na Krki
 Tone Pretnar – Božena Ostromecka: Slovensko-poljski slovar – poskusni snopič
 Slovenci v evropski reformaciji
 Slovenski jezik v znanosti, 1
- 1987: Janez Höfler: O prvih cerkvah in pražupnijah
 Stane Bernik: Črnomelj, urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris
 Lokev skozi čas
 Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem
 Iva Mikl-Curk: Rimska lončena posoda
- 1988: Etnološka stičišča, 1
 Gregor Kocijan: Slovenska kratka pripovedna proza 1892-1918, Bibliografija
 Irene Mislej: Janez Benigar
- 1989: Slovenski jezik v znanosti, 2
 Milena Horvat: Ajdovska jama
 Boris Paternu: Modeli slovenske literarne kritike (od začetkov do 20. stoletja)
- 1990: Janek Musek: Simboli, kultura, ljudje
 Andrej Ule: Filozofija Ludwiga Wittgesteina (Od traktata do filozofskih raziskav)
 Krešimir Nemeč: Med literano teorijo in zgodovino (razprave in eseji)
 Jože Pogačnik: Starejše slovensko slovstvo
 Paola Korošec: Alpski Slovani = Die Alpenlawen
 Ivan Stopar: Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner Silesius
- 1991: Ivan Stopar: Joseph Leopold Wieser pl. Breg, Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist
 Janez Sagadin: Razprave iz pedagoške metodologije
 Zoran Stančič, Vincent Gaffney: Napovedovanje preteklosti – uporaba GIS v arheološki študiji
 otoka Hvara = GIS approaches to regional analysis
 Etnološka stičišča 3 = Ethnological Contacts 3 = Zbieznosci etnologiczne 3
 Dragi Stefanija: Osnovni ferkvenčni slovar Nove Makedonije = Osnoven čestoten rečnik
 Jože Koruza: Slovstvene študije
- 1992: Cvetko Butkovič: Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem I
 Franc Križnar: Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju
 Dušan Nečak: Obisk Preteklosti
 Maks Tušak: Risanje v psihodiagnostiki I
- 1993: Andreja Vrišer: Noša v baroku na Slovenskem
 Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre
 Jasna Makovec-Černe: Členitev po aktualnosti in besediloslovje. Bibliografija
 Rozina Švent: Bibliografsko kazalo Duhovnega življenja I-LX, 1933-1992
- 1994: Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem
 Irena Gantar-Godina: Neoslavizem in Slovenci
 Miha Javornik: Evangelij Bulgakova (O ustvarjalnosti Mihaila Afanasjeviča Bulgakova)
 Maks in Matej Tušak: Psihologija športa
 Paola Korošec: Kulturno vrednotenje najdb z grobišča v Köttlachu pri Gloggnitzu
 Milica Bergant: Nove teme pedagoške sociologije in sociologije reforme šolanja
- 1995: Maks Tušak: Risanje v psihodiagnostiki I (dopolnjena izdaja)
 Jože Pogačnik: Slovensko slovstvo v obdobju razsvetljenstva
 Mirko Jurak: Zapisi o Shakespearu = Notes on Shakespeare
 Cvetko Budkovič: Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem II
 Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki
 Matjaž Potrč: Pojavi in psihologija (Fenomenološki spisi)
 Irina Subotič: Likovni krog revije »Zenit« (1921-1926)

Razprave FF izdaja Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/1769-201. Knjige lahko kupite z naročilnico ali pri prodajalcu knjig v avli fakultete in v Kulturno-informacijskem centru Križanke, Trg francoske revolucije 7, Ljubljana.

IN MEMORIAM

Sergij Vilfan

Trst 5.4.1919 – Ljubljana 16.3.1996

Sergij Vilfan se je rodil v Trstu 5. aprila 1919, malo po koncu prve svetovne vojne, pet mesecev potem, ko je mesto zasedla italijanska vojska. Mlada leta v Bratislavi, na Dunaju in v Dubrovniku so mu že dala začetke jezikovne suverenosti, ki ga je spremljala na znastveni poti z obvladovanjem nemščine, francoščine, italijanščine in angleščine. V Ljubljani je končal gimnazijo in študiral pravo. Vojna mu je prinesla polletno internacijo v Gonarsu, prva povojna leta pa nekakšno izgnanstvo iz Ljubljane. Leta 1950 je postal za 21 let ravnatelj ljubljanskega mestnega arhiva, leta 1971 pa redni profesor pravne zgodovine na pravni fakulteti.

Prva stroka, s katero se je ukvarjal, je bila pravzaprav pravna etnologija. Kot 25-letnik je v Ložarjevem *Narodopisju Slovencev* leta 1944 na skoraj 50 straneh podal »Očrt slovenskega pravnega narodopisja« z bogato literaturo. K stroki se je vračal z različnimi članki, med drugim o poročnih običajih, objavil v *Traditiones* »Pravno etnologijo Slovencev v luči in senci družbene zgodovine« (1990) in jo nazadnje prikazal v devetem zvezku *Enciklopedije Slovenije*.

Deset let po očrtu pravnega narodopisja je v *Zgodovinskem časopisu* objavil »Prispevke k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero« (1954). To je bilo prvo tako pregledno delo v slovenščini. Zajel je žitne, vinske, dolžinske, ploskovne in še druge mere. Gradivo je deloma nabral s sistematičnim zbiranjem, večinoma pa je nanj naletel pri obdelavi drugih vprašanj in ob različnih opozorilih. Leta 1974 je postal član mednarodne komisije za zgodovinsko metrologijo. Različne njegove novejšje članke o merah lahko najdemo v *Acta metrologice historicae* in drugod.

Arhivistika najbrž ni spadala med njegova osnovna interesna področja – k njej ga je privedlo vodstveno delo v arhivu. S svojimi sodelavci je gradil arhivistiko, na Slovenskem še zelo mlado, a hitro razvijajočo se znanost, pisal o arhivskih vprašanjih, sodeloval pri učbenikih in poročal o mednarodnih arhivskih kongresih. Pod njegovim vodstvom je postal mestni arhiv pomembna znanstvena institucija; pri njegovih publikacijah je bil iniciator, avtor ali član uredništva. Arhiv je bil dolga leta organizacijsko središče za izdajanje, urejanje in izhajanje *Kronike*, časopisa za krajevno zgodovino, ki ji je bil Vilfan od začetka sodelavec in član uredništva.

Mnogo se je ukvarjal z zgodovino mest. Pisal je o zgodovini Ljubljane, tako recimo v *Kroniki* 1956, pa v knjigi *Zgodovina Ljubljane*, ki je izšla 1984 kot zbornik različnih prispevkov za bodočo monografijo, pa v *Enciklopediji Slovenije*.

V *Kosovem zborniku* (*Zgodovinski časopis* 1952/53) je opisal zgodovino neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani. Pisal je o novomeškem mestnem privilegiju iz leta 1365 v zborniku *Novo mesto 1365–1965*. Naša celinska in obmorska mesta je primerjal na magersdorfskem simpoziju v Köszegu 1972 (predavanja so izšla 1974). Ista primerjava je zajeta v zborniku *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, ki ga je izdal Wilhelm Rausch 1974 in se posebej tiče razmerja med plemstvom in mesti, ali pa v zborniku *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa*, ki ga je izdal Peter Blickle 1991. V gaskonskem mestu Flaran je govoril o preskrbi mest; razen v Flaranu je izšlo razširjeno besedilo v *Zgodovinskem časopisu* 1983. Ob opori na zanimive podatke iz ljubljanskih računskih knjig je pisal o mendikantskih redovih 16./17. stoletja (v zborniku *Aspects of Poverty in Early Modern Europe*, ki ga je izdal Thomas Riis 1986) ali o potnih stroških mestnih delegacij, napitninah in pogostitvah, kar je (kakor se je sam izrazil) nekoliko nekonvencionalen izsek iz pravne zgodovine (*Festschrift Hermann Baltl*, 1978). Leta 1969 je postal član mednarodne komisije za zgodovino mest; leta 1980 je postal v njej podpredsednik in leto zatem predsednik.

Zelo zgodaj se je začel ukvarjati z razvojem in vlogo stanov. Ena njegovih prvih razprav, objavljena v zadnjem letniku *Glasnika muzejskega društva za Slovenijo* (1944/45), je bila »Deželni ročini kot viri naše ustavne zgodovine«. Z njo je hotel pokazati »materialne vire stanovskega ustavnega prava in obenem v njih vsebovane osnove stanovsko-dualistične deželne ustave«.

V *Recueils de la Société Jean Bodin* je leta 1989 napravil zanimivo primerjavo med srbskim Dušanovim cesarstvom in našimi deželami glede razmerja med posameznikom in oblastjo. V publikaciji

Album Elemér Malyusz je leta 1976 pisal o ročinih Štajerske, Koroške in Kranjske, v *Zborniku znanstvenih razprav* 1993 pa o zlati buli Kranjcev.

Posebej je rad obravnaval stanove naših dežel in njihovo politiko do vladarja po smrti cesarja Maksimilijana in v naslednjih desetletjih 16. stoletja, v burnih časih protestantizma in verskih bojev. Pokazal je, da so bili stanovi šibkejši, kakor se je zdelo, da je njihovo moč med drugim slabila tudi turška nevarnost in da pohoda absolutizma ni bilo mogoče ustaviti. Omenim naj razprave Pravni položaj kranjskih deželnih stanov in njegov vpliv na reformacijo (zbornik *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*, 1986), Kranjski deželni stanovi proti znanilcem absolutizma po smrti cesarja Maksimilijana (*Zbornik znanstvenih razprav* 1994) in *Crown, Estates and the Financing of Defence in Inner Austria, 1500–1630* (zbornik *Crown, Church and Estates*, ki sta ga izdala R. J. W. Evans in T. V. Thomas 1991). Še poznejšo dobo opisuje razprava Ustavna ureditev Kranjske ob zatonu deželnih stanov, 1760 (*Zbornik znanstvenih razprav* 1992). Od leta 1970 naprej je bil Vilfan član in pozneje tudi podpredsednik mednarodne komisije za zgodovino parlamentov.

Pri Slovenski matici je izšla leta 1961 *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, »doslej najobsežnejša in najpopolnejša obravnava zgodovine prava na slovenskem ozemlju«, kakor jo je ocenil Grafenauer. Ta pravna zgodovina je še posebej prišla do veljave, ko je že sedem let pozneje izšla v Gradcu njena nemška izdaja, namenjena specialistom in opremljena z znanstvenim aparatom, ter odprla to področje inozemskemu bralcu. Skoraj četrt stoletja pozneje (1991) je sledila tretja sinteza, »predvsem namenjena uvajanju prihodnjega pravnika v razumevanje prava«, »zasnovana v slogu učbenika, mestoma celo repetitorija, in v pregledni obliki«. Naslov ji je bil *Uvod v pravno zgodovino*. Ker smo bili po ruskem zgledu dolgo navajeni na naziv »zgodovina države in prava«, je Vilfan sam k naslovu svoje knjige v predgovoru nekoliko poredno pripomnil: »kdor ljubi moderno baročno izražanje, naj si ga sam popravi v Uvod v splošno in narodno zgodovino države in prava.« Coingov *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte* je obogatil Vilfan z obsežnim besedilom za takratno jugoslovansko ozemlje (1988). Posebej je treba opozoriti na bogato razpravo Reforme kazenskega prava in postopka v 18. stoletju (*Zbornik znanstvenih razprav* 1986).

Pri *Zgodovini agrarnih panog*, ki jo je izdala akademija v dveh knjigah, je bil Vilfan eden treh članov ožje redakcije, napisal pa je dve petini celotnega teksta. Opisal je zemljiška gospostva, soseske, osebni položaj kmečkega prebivalstva, agrarna premoženjska razmerja in še kaj. O kmetu je pisal še drugje, tako o nemški kolonizaciji na našem ozemlju in njenih socialnozgodovinskih podlagah (zbornik *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, izdal Walter Schlesinger 1974), ali o zanimivem vprašanju, ali so bili Slovenci res povsem kmečki narod (XXIX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture 1993). Bil je mnenja, da temu ni tako in je tudi negativno ocenil naš kmečko-hlapčevski mit. Svoje predavanje oziroma razpravo je končal z naslednjo ugotovitvijo: »Gotovo je bil v zgodovini pretežni del ljudi slovenskega govora kmečkega, večinoma celo podložniškega stanu, vendar to ni v evropski primerjavi kaka izjemna specifičnost. Kar zadeva delež različnih družbenih plasti v jezikovni skupni Slovencev, je njihova posebnost kvečjemu kvantitativna, meja med skupinami pa neostra. Kolikor je delež višjih socialnih skupin sploh mogoče oceniti in kolikor ga kdaj res lahko štejejo za podpovprečnega, pa gre preprosto za posledice tega, da so bili slovensko govoreči ljudje tisoč let del velikih, večjezičnih imperijev, katerih center je bil precej oddaljen. To je pač zgodovinska nuja, popolnoma normalno in vstopnina, ki so jo Slovenci plačali za vključitev v zahodnoevropsko kulturo.« Lep pregled naših kmečkih skupnosti je dal Vilfan v *Recueils de la Société Jean Bodin* 1986.

Na ljubljanskem posvetu o denarstvu decembra 1984 je govoril o temeljih in razvoju denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja in dal s tem za denar podobno osnovno razpravo kakor 30 let prej za mere, obenem pa je opozoril na malo znano kranjsko valuto, ki je veljala od konca 16. do začetka 18. stoletja od Primorske do Drave ter podobno kot trgovina s soljo gospodarsko povezovala Slovence (*Zgodovinski časopis* 1986).¹

V 80. letih je European Science Foundation organizirala komparativne študije o vladah in nevladajočih etničnih skupinah v letih 1850 do 1940. Vilfan je bil urednik knjige o etničnih skupinah in jezikovnih pravicah (*Ethnic Groups and Language Rights*, 1993) ter je v njej popisal razmere v avstrijskem delu habsburške monarhije pred prvo svetovno vojno. Čas po sredini 19. stoletja opisujejo še različne druge razprave, tako o rabi slovenščine na sodiščih, jezikovnih mejah in upravnih ter sodnih razdelitvah, odvetniški zbornici, društvu Pravniki. Sem sodi tudi briljantna družinsko-zgodovinska študija v zborniku o meščanstvu v habsburški monarhiji (1990), kjer je ob navajanju porok, študija, poklicev in življenjskih usod svojih prednikov iz francoske Švice in škofjeloškega prostora ter sorodnikov zapisal tudi vrsto tehtnih besed o Trstu, meščanstvu, statistiki. Precej najdemo v njegovih delih razmišljanj o še danes razširjenih napačnih

¹ Jubilejni zapis in bibliografijo smo ob Vilfanovi sedemdesetletnici objavili v ZČ 43/1989, št. 1, str. 5–15.

sodbah tuje, pa tudi naše znanosti o kmetu, meščanu, splošnem slovenskem razvoju, pa poudarjanja, da ne smemo presajati modernih pojmov v starejše čase.

Vseh priznanj doma in na tujem tu ne gre navajati. Ni bil samo član Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ampak tudi dopisni član avstrijske in poljske. Avstrijska raziskovalna skupnost mu je podelila nagrado Antona Gindelya za zgodovino podonavske monarhije za leto 1980. Bil je predsednik slovenskega nacionalnega komiteja za zgodovinske vede in reči moramo, da bi težko našli koga, ki bi ugledneje predstavljal slovensko zgodovinsko znanost v zunanjem svetu in v mednarodni zgodovinski organizaciji. Po leksikonih velja za našega najvidnejšega pravnega zgodovinarja. To tudi je. Vendar je njegovo delo daleč prestopilo meje in okvire stroke, ki jo tako imenujemo. Sam je pred leti zapisal kot svojo ožjo specializacijo »pravno, socialno in ekonomsko zgodovino ter historično metrologijo«. Že od začetka ga je odlikovalo izredno široko zanimanje. Z raziskovalnimi izkušnjami sta rasli širina in globina pogledov. Stroke in veje strok se prepletajo med seboj. Tu sta drug ob drugem izreden smisel za malenkosti, za osebnostne in lokalne posebnosti, za vsakdanje življenje majhnih ljudi, pa prav tako izreden smisel za velike primerjave in sinteze. Navezanost na naš mali prostor med morjem, alpami in Panonijo je združena s poznavanjem razvoja v bližnji in daljnji sosesčini. Blag humor se kaže zlasti v zadnjih letih, povezan s sproščenostjo v opazovanju in presojanju.

Sergij Vilfan je velik v svojih delih, velik bo v našem spominu.

Vasilij Melik

Imre Boba

Győr 23. 10. 1919 – Seattle 11. 1. 1996

Enajstega januarja 1996 je v Seattlu umrl profesor Imre Boba. Trideset let sva se srečavala skoro vsak teden. Vezalo naju je, zgodovinarja in geografa, zanimanje za slovenske in vzhodno evropske zadeve, od najstarejših časov do danes.

Imre Boba je bil rojen 23. oktobra 1919 v Györu na Madžarskem. Oče je bil Poljak, mati Madžarka. Prvih deset let je preživel na Madžarskem, naslednjih deset po očetovi smrti pa pri očetovih sorodnikih na Poljskem. Tam je končal klasično gimnazijo in se leta 1939 ob nemški okupaciji Poljske vrnil na Madžarsko. Na univerzi v Budimpešti je pred koncem vojne diplomiral. Zaradi pohabljenosti se je izgnil vojaščini. V Budimpešti se je vključil v odporiško delo, predvsem v pomoči poljskim in židovskim ubežnikom. Ob koncu vojne je preko Dunaja dosegel Italijo, kjer se je pridružil Andersovi armadi in je bil skupno z njo preseljen v Anglijo. Od leta 1952 do 1959 je bil zaposlen pri Radio Free Europe v Münchnu. Vendar je stremel po tem, da bi se lahko posvetil znanstvenemu delu in tam uporabil svoje izkušnje in znanje.

Leta 1959 se je izselil v Združene države in je leta 1962 na državni univerzi v Seattlu dosegel doktorat pod mentorstvom pokojnega profesorja Donalda Treadgolda z disertacijo iz zgodnje preteklosti kijevske države (*Nomads in the formation of the Kievan state*, tiskano: *Northmen, Nomads and Slavs: Eastern Europe in the Ninth Century*. The Hague: Mouton, Harrassowitz, 1967. 135 p). Nastopil je profesorsko mesto na tej univerzi in ostal tam do smrti. Leta 1990 se je upokojil in ostal povezan z univerzo kot zaslužni profesor. V teh zadnjih letih je razvil silno aktivnost in objavil številne razprave iz svojega večdesetletnega raziskovanja. Od otroških let se je zanimal za zgodovino, posebno za zgodnjo preteklost ljudstev v Srednji Evropi. Zaradi dvojne narodnosti, znanja jezikov in nezadržane radovednosti se je kmalu udomačil v virih za zgodovino srednjega veka, ki so bili za manj osveščene zgodovinarje pogosto nerazumljiva uganka. Hitro je prešel od pretresanja literature k raziskovanju in novemu tolmačenju originalnih virov. Zgodovina srednjega veka vzhodne Evrope mu je odkrila zgodnjo preteklost Slovencev in posebno delovanje Cirila in Metoda. Poglobljaj se je v vire, najsi so bili v kakršnemkoli jeziku. Zadel je na neskladnosti in napake v prevodih in razlagah in je na to opozoril strokovni svet. Pojasnjeval je marsikatero netočno branje starih virov od Konstantinove listine (*La 'Donatio Constantini' e l'Oratio' del Valla a confronto*, *Angelicum* 67/2, 1990) do zgodnjih dokumentov iz zgodovine Bolgarov in Makedoncev (v *Ungarn Jahrbuch, Macedonian Studies, Eurasian Yearbook, Die Slawischen Sprachen, Ural-Altaische Jahrbücher, Paleobulgarica*). K Slovincem se je vračal, pisal je o Karantaniji in Karantancih (*The 'Caranthani Marahenses'*, *Slovene Studies*, 1982, 83–90), o Svetopolku in Rastislavu (*Die lateinische und slawische Terminologie für Land, Bewohner und Sprache des Herrschaftsgebiets von Rastislav und Sventopulk*, *Die Slawischen Sprachen* 11/1987, 25–33) in dokazoval delo Cerke na tem ozemlju.

Raziskovanje zgodnjih začetkov pokristjanjevanja ga je privedlo do svetih bratov Cirila in Metoda in njunega dela v Veliki Moravski (*The Episcopacy of Saint Methodius*, *Slavic Review* 26/1967, 85–93; monografija: *Moravia's History Reconsidered, A Reinterpretation of Medieval Sources*. The Hague: Nijhoff,

1971, 167 str.). Pretresanje primarnih virov ga je prepričalo, da je bila Moravska Cirila in Metoda v današnjem Sremu in ne na razpotju med Češko in Slovaško. Nakazal je, da staro grobišče v razvalinah Sirmija hrani posmrtno ostanke svetega Metoda (*Katedralna crkva u Sirmiumu i grob Sv. Metodija, Nova et Vetera*, Sarajevo 1978, str. 191–195; *Ciril-Konstantin i Svetopolk u Ljetopisu Popa Dukljanina, Nova et Vetera* 34, Sarajevo 1985, str. 143–156). Njegova knjiga *Moravia's History Reconsidered*, ki je izšla leta 1971, je bila prevedena v nemščino (1991) in hrvaščino (1986). Madžarski prevod je v pripravi. Svojo tezo je prikazal v številnih referatih na mednarodnih konferencah. Šele nedavno je njegovo gledanje doseglo priznanje (glej: Charles R. Bowlus. *Franks, Moravians, and Magyars: the struggle for the Middle Danube, 788–907*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995).

Zgodaj je odkril bogato delo prof. Grivca. Zato je leta 1963 šel v Ljubljano, žal je prišel tja nekaj mesecev po Grivčevi smrti. Vendar je tam odkril Grivčevo knjižnico. Dosegel je, da je washingtonska univerza iz te zapuščine odkupila več kot tisoč knjig, predvsem revije in zgodovinska dela. To je postalo osnova bogati zbirki slovenskega gradiva, ki se še danes dopolnjuje z novimi nakupi in darili. Imre ima za to največje zasluge.

Doktor Boba je do zadnjega ostal človek izrednih energij in radovednosti. Telesna ohromljenost od otroštva (izpahnen kolk) ga ni omejevala. Drobne zapreke ga niso ustavile. Arhivske institucije v Nemčiji in Italiji, na Hrvaškem in Madžarskem, v Združenih državah in v Rusiji so mu odprle vrata. Če ne zlepa, po trmastem trkanju. Ko se je poleti 1995 odpravljal na simpozije v Evropo, ga je bolezen zadržala. Namenjen je bil na Koroško preiskat osnovno dokumentacijo o začetkih krške škofije. Ker ni mogel na pot, je dokončaval referate, ki jih je obljubil. Do zadnjega.

Imre Boba je bil vrsto let član Društva za slovenske študije in je sodeloval pri njegovih letnih sestankih. Pred nekaj leti je kot gost predaval na ljubljanski univerzi o svojih raziskovanjih. Največ stikov je imel z akademikom Jaroslavom Šašljem do njegove smrti. Meni je odprl pot do strokovnih kolegov zgodovinarjev v Krakovu in Varšavi, v Budimpešti in univerzitetnih središčih Amerike. Zaradi njega sem zlezel na stolp v škofijski palači v Györu, da sem slikal njegovo rodno mesto. V stolnici v Budimpešti sem odkril stranski oltar v čast svetega Imreta. Dragoceni so mi bili njegovi nasveti, kaj naj si ogledam na Bavarskem in da je vredno videti Estergom in Višegrad, Blatno jezero in tudi Zakopane. Po njegovi spodbudi sem se ustavil v Sremski Mitrovici in na Krbavskem polju, v Mostarju in Kninu. Marsikdo je iskal njegovega nasveta, saj je bil doma v arheologiji in lingvistiki, v srednjeveških virih in modernih tehničnih prijemih za zgodovinsko raziskovanje. Govoril je ducat jezikov, nobenega brez napak, ob kozarcu vina je govoril tudi slovensko, če je bilo treba. Slovenci smo z njegovo smrtjo izgubili prijatelja, ki je s svojo znanstveno zavzetostjo utemeljeval osnove naše preteklosti. Vsi, ki smo ga poznali in cenili, pa smo izgubili dragega sosesa, odkritega prijatelja, ki ga ne bo nihče nadomestil.

Jože Velikonja

PROBLEMI IN DISKUSIJA

Nekaj pripomb in dopolnil h knjigi Bojana Godeše

»Kdor ni z nami, je proti nam«

Knjigo Bojana Godeše *Kdor ni z nami, je proti nam (Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom)* je v 2. lanskim številki ZČ ocenil Jože Prinčič. Izrekel ji je veliko pohval, ki jih knjiga nedvomno zasluži. Za boljše razumevanje nekaterih mest pa bi ji, mislim, koristilo nekaj pripomb in dopolnil. Kot sodobnik časov in ljudi, ki jih knjiga popisuje, sem jo bral še s posebnim zanimanjem, pa bi jo rad dopolnil z nekaj pojasnili.

Stran 43: »*zbranih okoli revije Slovenije*« – to ni bila revija, temveč list, tednik, ki je izhajal na nekaj straneh velikega formata. Godeša sicer podaja pravilno označitev lista. Izdajateljem je bila poglavitna vrednost slovenstvo, zato smo jim včasih z dobrohotno šalo pravili »slovenoborci«. V Kocbekovi dnevniški knjigi *Pred viharjem* je na straneh 71–73 popisano, kako so sodelavci revije *Dejanje* konec leta 1940 poskusili dobiti list v svoje roke, pa se jim ni posrečilo.

Stran 50: »*Vsaj od leta 1938 so si tako (komunisti) pridobili nadzorstvo nad uredniško politiko Sodobnosti, podoben, čeprav ne tako očiten, je bil položaj v Ljubljanskem zvonu.*« To je mogoče res, a kakor je čudno, smo tisti, ki smo te dve reviji samo brali, šteli, da je *Sodobnost* širša, svobodnejša, bolj odprta tudi drugim, medtem ko smo pri *Zvonu* imeli vtis, da ga imajo v rokah marksistični dogmatiki. K temu vtisu je precej pripomoglo to, da smo iz osebnih stikov poznali nekatere sodelavce obeh revij in vedeli za njihove poglede (naj recimo omenim Alberta Kosa).

Stran 51: »... vse te negativne lastnosti /.../ niso bistveno spremenile smeri gibanja priljubljenosti komunistov med delom javnega mnenja.« Javno mnenje je tedaj morda zapiralo oči pred resnico, a vendar, tisti, ki nismo bili »proti vsakršnemu sodelovanju z njimi«, nanje nismo mislili kot na komuniste. Ponajveč smo jih šteli za »levičarje«, dosti redkeje za »marksiste«, o komunistih pa tako rekoč nismo ne premišljali ne govorili. Zakaj smo delali tako, ne vem, a verjetno se je dal izraz »levičarji« bolje prenesti.

Ista stran: »*Politične boje na univerzi /.../ je natančno opisal Slavko Kremenšek.*« Opisal jih je precej natančno, vendar ne povsem. Zlasti na katoliški strani to ali ono ne drži, to pa je tudi razumljivo, ker je večina tiskanih virov nastala na »pravoverni«, nezarjanski strani. Na nekatere pomanjkljivosti sem avtorja pred časom tudi opozoril.

Stran 92: »*Nekatere revije (Dejanje, Mi mladi borci...)*« – tudi *Mi mladi borci* ne zaslužijo omembe kot revija, saj je bil to (vsaj do leta 1940, kolikor sem jih poznal) droben listič s tedenskim izhajanjem. Pravilnejša je omemba na str. 213: »*list Mi, mladi borci.*«

Stran 122: »*člani akademskega društva Zarja*« v OF. O tem sem že nekaj pisal. Mnoga poznejša srečanja z nekdanjimi zarjani, omembe njihovih imen v emigraciji, ipd. so me prepričala, da je bilo skoraj gotovo več tistih zarjanov, ki niso šli v OF, kakor drugih, ki so se ji pridružili. Med neudeleženci je vrsta takih, ki so bili v Zarji na vidnejših mestih kot odborniki ali kako drugače dejavni. Precej tega bi se dalo še popisati, če bi se kdo potrudil.

Stran 164: »*dr. Janez Fabijan /.../ duhovni vodja katoliškega akademskega kluba Zarja.*« Ta navedek je vsekakor potreben razlage, ker bi se nepoučenim bravcem lahko zdelo, da je bil dr. Fabijan za zarjane takšen ideolog in osrednja osebnost, kakršna sta bila za stražarje dr. Ehrlich in za mladce Ernest Tomec, to pa je daleč od resnice. Ne spomnim se več, katerega leta je to bilo, 1938 ali 1939, ko je prišla (najbrž s škofije ali od vodstva Katoliške akcije) zapoved, da mora vsako izmed katoliških akademskih društev imeti svojega duhovnega vodjo, ki ga bo med drugim zastopal pred škofom in najbrž tudi pred kakimi cerkvenimi ustanovami. Zarja je tedaj še veljala za pomožno organizacijo Katoliške akcije in je morala ta ukaz poslušati. Izbira je bila zelo težavna, ker je bilo treba izbrati človeka, ki bi bil sprejemljiv za obe sprti strani v katoliškem taboru. Odločili smo se za profesorja Fabijana, moža, s katerim Zarja do tedaj ni imela dosti stikov, zdel pa se nam je dovolj strpen in preudaren, da bi se dalo »voziti« z njim. Prvi meseci so bili potem čas medsebojnega spoznavanja, v katerem je največ pridobil profesor Fabijan, ker nas je поблиže spoznal in videl, da nikakor nismo takšni krivoverci, kot kakršne nas slikajo mladci in stražarji. Mi pa smo pozneje spoznali, kako dobra je bila naša izbira, ker nas je profesor Fabijan v vseh težavah in kočljivih priložnostih ne samo zastopal, temveč tudi zagovarjal in branil. Mislim, da se je v tistem času tudi duhovno obogatil.

Stran 218: »Stražarji sicer niso bili številni, ocenjuje se, da jih je bilo okoli 200...« – to število se mi zdi močno pretirano. V letih 1936 do 1940 se je dalo izraziti z deseticami, ne verjamem, da bi jih bilo pozneje dosti več, morda sto ali kaj takega. Lahko da se motim. Sicer pa bi se to zdaj še dalo zvedeti od redkih preživelih stražarjev, če bodo hoteli izdati pravo število.

Stran 229: »O vlogi in vplivu ljudi iz okolice nanj (na škofa Rožmana) in na njegove odločitve obstajajo različna, marsikdaj tudi protislovna mnenja.« – K škofu Rožmanu so iz akademskih katoliških društev večkrat hodila odposlanstva, ki so ga skušala v kaki posebni zadevi pridobiti za svoja stališča ali prizadevanja. V nekaterih takih delegacijah sem bil sam, o izkušnjah drugih sem dosti slišal od kolegov, ki so bili tam. Naš splošni vtis bi se dal strniti v spoznanje, da je bil škof dober človek, vendar nekako brez trdnih svojih stališč. Kadar je bil postavljen pred kako izbiro, se je še največkrat pridružil stališču tistih, s katerimi se je ravno pogovarjal. A če se je kmalu nato pogovarjal z njihovimi nasprotniki, je stališče spremenil in dal prav slednjim. Tako naše delegacije nikoli niso vedele, ali je bil njihov obisk res uspešen ali ne. Lahko torej rečemo, da je bil človek, ki se je težko odločal. Zgovorno priča o tem dejstvo, da se je nekaj let odločal o tem, ali naj Katoliško akcijo na univerzi prepusti stražarjem (srednjo šolo pa mladcem, kakor so predlagali stražarji), naposled pa so zmagali mladci in dobili Katoliško akcijo za obe območji.

Stran 300 – razni »akademiki«, naštetni na tej strani: tu ali na kaki drugi strani bi bila za današnje bravce koristna opomba, da so poznejšim študentom tedaj pravili akademiki.

Stran 316 – pisatelj Stanko Kociper naj bi bil ob svojem nastopu v politični vlogi (leta 1943 ali 1944) tako neznan, da tudi »vsevedni« VOS »sprva sploh ni vedel, za koga gre, in so ga v začetku celo zamenjevali s soimenjakom, krščanskim socialistom.« – VOS se tu ni posebno izkazal, ker pisatelj Kociper le ni bil tako neznan. Že v srednji šoli se je ambiciozno rinil v ospredje; spominjam se velikega govora, ki ga je imel v Mariboru v Unionski dvorani kot predsednik Jadranske straže (ali nekaj podobnega), sam sem ga slišal. Njegov soimenjak, več let starejši diplomirani pedagog, na pedagoškem oddelku ljubljanske univerze ni bil med krščanskimi socialisti, temveč viden »levičar«. Kakor sem slišal od prič, se je krščanskim socialistom pridružil šele med partizani (tudi taki primeri so bili, poznam še dva ali tri večkratne »konvertite«). Ko že govorim o njem, njegova usoda je bila zelo čudna. Na Dolenjskem naj bi bil prišel v spor s komunističnim vodstvom, odšel na Pohorje in tam zbiral kmečke fante za boj proti Nemcem. Kakšen je bil njegov konec (t. j., katera stran ga je ubila), nisem nikoli zanesljivo zvedel, čeprav je stvar morda kje raziskana.

Na koncu še beseda, dve o jezikovni plati knjige. Tiskovnih pomot skorajda ni, kar je redkost med današnjimi knjigami. Pa tudi avtorjev jezik je čist in lep, lektor bi mu kvečjemu spremenil kak »vzplamtel« v »vzplamenel«. Med stavki bi se komaj našlo kaj motečega, morda tale: »*Odpor proti vodstvu stranke je bil prisoten zlasti med mladimi*« (str. 40) – ni mogel biti prisoten, bil pa je občuten, opazen.

Janez Gradišnik

Jera Vodušek Starič

»DOSJE« MAČKOVŠEK

Viri št. 7, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994, 236 strani

Avtorica skozi komentirano objavo gradiva predstavlja enega pomembnejših dosjejev slovenske Udbe. V njem je gradivo ing. Janka Mačkovška, ki je leta 1945 umrl v Dachau, in sicer: Zapisi o političnem dogajanju leta 1941, o ustanovitvi in delovanju Slovenske Zaveze 1942/44, Napredne delovne skupnosti ter slovenskih legalnih strank, zlasti JNS. Prikazani so tudi njihovi stiki z begunsko vlado v Londonu in prizadevanja za slovenske meje.

Knjigo lahko dobite v Arhivu Slovenije, Ljubljana, Zvezdarska 1.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

»Lukamatija je šembrano živ konj«

Mednarodni simpozij ob 150-letnici železnic na Slovenskem,

Celje, 30. – 31. maj 1996.

Pred 150 leti, na binkoštno nedeljo, 2. junija 1846, so v Celju slovesno odprli železniško progo za javni promet. Sijajno okrašeni lokomotivi »Aussee« in »Drau« sta pripeljali v Celje prvi vlak. Slovesnost ob prihodu železne ceste je bila nadvse veličastna. Prvi hlaponi, železni konji, železni sloni ipd. so pomenili velik napredek in prelomen dogodek. Vlaki, ki so zasopihali po južni železnici, so v naše kraje zanesli novo življenje.

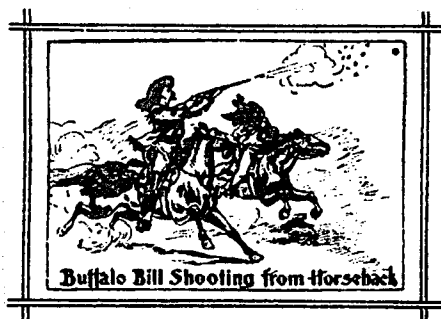
Muzej novejše zgodovine Celje in Zgodovinsko društvo Celje sta v čast 150. obletnici prihoda prvega vlaka v slovenske kraje organizirala mednarodni simpozij. *Andrej Studen* je v uvodnem referatu o prihodu južne železnice v naše dežele orisal razmišljanja, predstave in vtise naših prednikov ob prihodu prvega vlaka. *Mladen Bogič*, vodja železniškega muzeja v Ljubljani, pa je poslušalce popeljal skozi zgodovino nastanka železniškega omrežja na Slovenskem.

V popoldanskem delu simpozija so se zvrstili štirje referati. Avstrijski gospodarski zgodovinar *Franz Baltzarek* je orisal financiranje ter gospodarski in regionalni pomen železniškega sistema v donavski monarhiji. *Nataša Kolar* je predstavila železnico na Ptuj v letih 1860–1918, *Marta Verginella* pa prihod vlaka v Trst. *Anton Šepetavc* je v skupnem prispevku z *Janezom Cvirnom* (Pa je zažvižgal Luka Matija ... in je spremenil svet) orisal občutke ljudi ob prihodu novotarije, referat pa je bil opremljen tudi s sočnimi citati iz spominov Sebastijana Roša, ki na zanimiv način opisujejo gradnjo železniške proge od Celja proti Ljubljani, v Zasavju.

V dopoldanskem delu drugega dne simpozija je *Maruša Pleterski* orisala upravno strukturo železnic od začetkov do danes. Zanimiva je bila tudi z bogatim slikovnim gradivom opremljena predstavitev lokomotiv južne železnice, v kateri je *Tadej Brate* predstavil delovanje parnih strojev in najstarejših lokomotiv. Karol Rustja je nato predstavil pomembne »železničarske« može, ki so pripomogli k izgradnji železniškega omrežja ali bili kako drugače povezani z železnico. Dopoldansko delo simpozija pa je zaključil *Hans Lentner*, direktor direkcije avstrijskih zveznih železnic iz Beljaka, ki je orisal perspektive in razvoj avstrijskih železnic v luči evropskih integracij. Lentnerja je v svojem pozdravnem govoru lepo dopolnil direktor Slovenskih železnic *Marjan Rekar*, ki je orisal perspektive železnic na Slovenskem, ki ne težijo samo k integraciji z evropskimi železnicami, ampak tudi z ostalimi vrstmi prometa in pri tem izpostavil pomembno povezanost železnic z luko Koper. V popoldanskem delu simpozija pa sta *Franci Pinter* (Železniška postaja kot celica prometa) in *Bogdan Zgonc* (Železnica in njen prispevek k čistemu okolju) govorila o dveh navidez obrobnihih temah, vendar v vsakdanji praksi še kako pomembnih in aktualnih.

Z rezultati simpozija smo lahko zadovoljni, saj so prinesli marsikatero novost v naše vedenje o železnici na Slovenskem. Povsem drugačno sodbo pa lahko izrečemo glede udeležbe na predavanjih. Nezanimanje strokovne (?) javnosti, zlasti zgodovinarjev, je bilo namreč preveč očitno, da bi ga lahko zamolčali. Upamo lahko, da bo »strokovna« javnost znala nadoknaditi zamujeno priložnost že jeseni, ob izidu zbornika, v katerem bodo objavljeni vsi referati s simpozija.

Andrej Studen

ZGODOVINA ZA VSE

Nova slovenska znanstvena
revija, polna zanimivih in
kratkočasnih zgodb, ki jih
piše življenje.

VSE ZA ZGODOVINO

Vse informacije lahko dobite na sedežu **Zgodovinskega društva Celje**
(Muzej novejšje zgodovine Celje) Prešernova 17, 63000 Celje
tel.: (063) 442-501, fax: (063) 443-490

Na voljo so vam vse številke po ugodni ceni.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo – »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica **Kronike**« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, **SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA**, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.
- Igor Vrišer, **RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE** (1956), 72 strani.
- Vlado Valenčič, **SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI** (1957), 68 strani.
- Sergij Vilfan – Josip Černivec, **ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE** (1958), 128 strani.
- Peter Vodopivec, **LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE** (1971), 104 strani.

OCENE IN POROČILA

Gottfried Schramm, Anfänge des albanischen Christentums : die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen. Freiburg in Breisgau : Rombach Wissenschaft, 1994. 270 strani. (Reihe Historiae; Bd. 4.)

Monografija ne obravnava le vprašanja začetkov krščanstva pri Albancih, kot sporoča njen naslov, temveč, izhajajoč iz osrednje teme, nekatera temeljna vprašanja iz zgodovine Balkana v pozni antiki in v srednjem veku: vprašanje začetkov krščanstva, vprašanje etnogeneze in zlasti vprašanje soodvisnosti obeh procesov. Naj uvodoma predstavimo avtorjeve poglavitne teze.

Albanci, ki se s takim imenom prvič pojavijo v bizantinskih virih šele v 11. stol., niso potomci tistih Ilirov, ki so v antiki poseljevali današnji albanski prostor (kot trdi avtohtonistična teorija; prim. prepričljive argumente proti tej teoriji na str. 18–40), temveč potomci priseljencev iz osrednjega dela Balkana, točneje potomci traških Besov, antičnih prebivalcev goratega dela današnje vzhodne Srbije in Makedonije ter zahodne Bolgarije (zahodni del gorovja Balkan, Rila, Pirin, zahodni Rodopi; gl. str. 41–47, zlasti 43 (karta)). Skrivnost preživetja Besov – ob tem, ko so vsa druga tračanska in ilirska ljudstva Balkana s koncem antike izginila – je v njihovem sprejetju krščanstva in nastanku lastne pismenosti že ob koncu 4. stoletja. Na tej podlagi naj bi Besi – v specifičnih razmerah gorjanskega in zaradi tega dosti izoliranega ljudstva – preživeli antično dobo. Krščanstvo, ki so ga Besi sprejeli pred letom 400, za kar je bil posebej zaslužen škof Niketas iz Remezijane (str. 48–58; viri s komentarjem na str. 200–218; nekaj desetletij pred Besi so sprejeli krščanstvo v arijanski obliki tudi Goti v osrednjem delu gorovja Balkan, str. 58–66, približno v istem času kot Besi, vendar v bistveno bolj skromnem obsegu tudi Skiti, Sarmati in celo Huni ob spodnji Donavi; str. 97–106 in viri na str. 218–229), je imelo po avtorjevem mnenju naslednje poglavitne značilnosti: zajelo je celotno ljudstvo (ne le njegov del ali izbrane posameznike), potekalo je v domačem jeziku in je vodilo k začetkom domačega knjižnega jezika in krščanske književnosti (biblijski teksti, liturgični teksti, pesmi). To krščanstvo je bilo že spočetka močno povezano s pojavom menišтва (str. 106–112) in večina omemb Besov v virih od srede 5. do konca 6. stol. se nanaša prav na njihove meniške skupnosti v Carigradu in zlasti v Sveti deželi (str. 112–120, viri na str. 229–234; zadnja omemba, ki kaže na obstoj meniške skupnosti Besov z liturgijo v lastnem jeziku, je iz dobe okrog 570, gl. vir na str. 232 ss.). Besi naj bi torej spadali v skupino tistih antičnih narodov, ki so ob pokristjanjenju razvili svojo domačo cerkveno književnost in liturgični jezik, tako kot na primer Kopti, Sirijci, Armenci in Gruzinci na Vzhodu (prim. G. Schramm, *Drei Schöpfer nationaler Alphabete für den Nordrand der Christenheit* (im 5., 9. und 14. Jahrhundert), v: F. Hübinger – J. Osterhammel – E. Pelzer (Hg.), *Universalgeschichte und Nationalgeschichten*, Freiburg 1994, 73–103), v spodnjedonavskem prostoru pa poleg Gotov tudi očitno v zelo skromni meri tudi Skiti, Sarmati in celo Huni. Drugi primeri na območju zahodne latinske cerkve (Ilirik, Italija, Afrika, Španija, Galija) niso poznani. Brez trdne podlage je na primer mnenje, da je oglejski škof Fortunacijan sredi 4. stol. »opisnil« jeziki podelskega (romaniziranega keltskega?) prebivalstva današnje Furlanije (prim. R. Bratož v: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Ljubljana 1995, 289, op. 3). Vzrokov za drugačen razvoj na latinskem Zahodu, kjer je latinščina ostala edini literarni in s tem tudi cerkveni jezik skozi vso antično dobo, je več; najpomembnejši je gotovo sorazmeroma nizka razvojna stopnja teh jezikov (ilirskih, keltskih, iberskih, berberskih, punskih itd.), ki se (za razliko od aramejskega, sirskega ali koptskega jezika) niso nikdar dvignili na stopnjo literarnih jezikov (gl. str. 143 ss.). Pokristjanjenje ob koncu 4. stol. je imelo v njihovem primeru izrazito civilizatorično vlogo (kot pri Skitih in Sarmatih), kar poudarjajo vsi sodobni viri (str. 200–214).

Medtem ko je na prehodu iz 6. v 7. stol. cerkvena organizacija na tistem delu Balkana, ki so ga zajeli slovansko-avarski vpadi, skoraj v celoti propadla, pa se je krščanstvo – predvsem okrog samostanov kot poglavitnih organizacijskih jeder – obdržalo pri izoliranih in od slovanskih vpadov malo prizadetih gorjanskih Besih. To krščanstvo je spričo njihove poudarjene drugačnosti bistveno prispevalo k utrjevanju posebne etnične zavesti. Gorjanski krščanski narod je po letu 600 živel dve stoletji kot enklava staroselskega krščanskega prebivalstva sredi poganskega slovanskega sveta, vseskozi v dokaj intenzivnih stikih z begunskimi romanskimi staroselci, predniki Romunov (str. 121–131; gl. tudi G. Schramm, *Südosteuropa und die Übertragung von Bauwörtern auf die Gemeinschaft der Gläubigen*, *Zeitschrift für Balkanologie* 31/1, 1995, 58–82, zlasti str. 74 ss.) in tudi v vsaj rahlih stikih z bizantinsko državo (str. 131–140). Jezikovni elementi kažejo, da so bili stiki z romanskimi staroselci dosti intenzivni (avtor govori o simbiozi obeh

ljudev), pri čemer so Besi kot nosilci lastnega cerkvenega jezika ohranili svojo jezikovno identiteto in niso prešli v balkansko romanstvo.

Širjenje krščanstvu sovražne bolgarske države proti jugozahodu v začetku 9. stol. je sprožilo ob soglasju Bizanca odselitev dela Besov proti jugozahodu (po Schrammu okrog 820, str. 149–156) in njihov prihod na gorato območje današnje srednje Albanije, kjer se pod imenom »Albanoi« pojavijo v bizantinskih virih od srede 11. stol. dalje (str. 235–239). Del ljudstva je ostal v svoji domovini in se omenja s prvotnim etničnim imenom še v 11. stol. (Teofilakt iz Ohrida, Kekaumenos; o slednjem J. Ferluga, ZČ 49, 1995, 159–174). Izhodišče razvoja je postalo teritorialno sorazmeroma majhno etnogenetsko jedro v osrednji Albaniji v goratem zaledju teme Drač (dežela Arbanon ali Albanon s središčem v Kruji severno od Tirane, kjer so imeli po zapisih od 12. stol. dalje svoj sedež cerkveni predstojniki celotnega ljudstva (episcopus Arbanensis, archypresbyter, prior, abbas Arbanensis; str. 157–178)). Po vključitvi v pravno ureditev bizantinske države in z asimilacijo latinsko (na severu) in grško (na jugu) govorečega domačega prebivalstva se je izoblikoval srednjeveški albanski narod. Podlaga njegovega oblikovanja je bil domači cerkveni jezik z izvorom v poznoantični sredozemski Daciji (prim. str. 178–185). Etnogeneza Albancev kot dedičev antičnega balkanskega ljudstva se torej razlikuje od etnogeneze v tem oziru njim sorodnih Romunov v dveh bistvenih ozirih: medtem ko so se predniki Albancev, ki so vseskozi uporabljali svoj po izvoru tračanski le šibko romanizirani cerkveni jezik, v 9. stol. umaknili pred širjenjem bolgarske države, ki je krčila bizantinsko ozemlje in preganjala krščanstvo, so predniki Romunov, v pretežni meri jezikovno romanizirani staroselci, ostali v okviru bolgarske države in so po njenem pokristjanjenju proti koncu 9. stol. v njej dobili svoje mesto kot drugi državni narod (str. 185–190).

Knjigo zaključujejo zbirka virov (v izvirniku in nemškem prevodu) s komentarjem (str. 200–254), seznam literature (255–258) in indeksi (259–270).

Schrammova osrednja teza, izražena z vso zadržanostjo in skepsjo znanstvenika, ki se zaveda vrzeli v virih in zahtevnosti vprašanja, je vsekakor dobro utemeljena. Z vrsto novih argumentov je avtor zavrnil avtohtonistično teorijo o izvoru Albancev. Vsekakor bi z ozirom na stopnjo slavizacije dežele v zgodnjem srednjem veku prišlo na območju današnje Albanije do analognega razvoja kot drugod na vzhodni jadranski obali (pa tudi zahodni črnomoški obali), namreč do skrčenja romanskega in helenskega sveta na obalna mesta in eventualno ozek obalni pas, ob postopni slavizaciji kontinentalnega zaledja. »Čudež« etnogeneze Albancev kot naroda z antičnimi koreninami, ki je na stičišču latinskega in grškega jezikovnega območja ohranil lasten jezik, temelji na priselitvi novega prebivalstva in nastanku novega etnogenetskega jedra. To jedro ni bilo jezikovno niti grško ali latinsko, niti slovansko, pač pa je postopoma asimiliralo starejše prebivalstvo, ki je govorilo te jezike. Schrammovo izvajanje tega jedra od (odselenega dela) zahodnotraških Besov temelji na kombinaciji historičnih argumentov (pri čemer nastopa kot osrednja »težava« okroglo poltisočletna vrzel v virih med zadnjo omembo Besov ob koncu 6. stol. in prvo omembo Albancev v 11. stol.) z izsledki jezikoslovja (predvsem cerkvena terminologija kaže na izvor krščanstva pri Albancih v centralnem balkanskem področju in ne na ozemlju današnje Albanije). Ker ni poznan poleg Besov na Balkanu (z delno izjemo Skitov v Dobrudži) noben primer staroselskega ljudstva znotraj meja cesarstva, ki bi sprejelo krščanstvo in ob tem razvilo svoj cerkveni jezik in pismenstvo, se kažejo Besi kot najbolj verjetno jedro opisanega razvoja. Rahlo skepsa povzroča le dolga časovna vrzel, v kateri pride do opustitve enega (etničnega) in privzema drugega (pokrajinskega) imena, pri čemer se imeni v nobenem zapisu ne »srečata«. Za primerjavo naj damo dosti bolj znani primer podobnega razvoja, ki pa je časovno dosti bolj zožen: nosilci skupnega etničnega imena »Sclavi« v vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru, ki se pojavijo v virih ob koncu 6. stol., se okroglo stoletje kasneje pri ravenskem geografu omenjajo prvič s pokrajinskim imenom »Carontani« in leta 820 prvič kot »Carniolenses« v zgornjem Posavju (B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 406 ss.; 548). Ostaja vprašanje, v kolikšni meri je (oziroma s prihodnjimi raziskavami bo) mogoče to časovno vrzel zapolniti oz. predloženo tezo verificirati z arheološkimi raziskavami.

V odlično napisani študiji naj opozorimo na nekaj nepravilnih mest in navedemo nekaj dopolnitev, ki so sicer obrobne pomena in ne izpodbijajo avtorjevih argumentov. Čeprav sta verjetno že od Avrelijana dalje obstajali dve Daciji, pa obstoja imena province »Dacia mediterranea« ne moremo dokazati za čas cesarja Avrelijana (270–275), kot predpostavlja avtor (str. 42), saj je prvič dokumentirano skoraj eno stoletje kasneje (364/7; gl. T.D. Barnes, *The new empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge (Mass.) – London 1982, 217). Tiberiupolis ni dardansko mesto (str. 57), temveč makedonsko. Novejšo arheološko sliko zgodnjekrščanske Bolgarije kot jo na podlagi literature kratko podaja ali se nanjo sklicuje avtor (str. 57, op. 27; 120) prinaša N. Tchanéva–Detchevska v: *Actes du XIe congr. international d'archéologie chrétienne XI*, vol. III (1989), 2491–2509 (gl. zlasti karto na str. 2494), za Remesijano glej posebej I. Nikolajević, prav tam, 2448–2450 (obstoje dveh cerkev, ne le ene; poleg domnevne škofijske je bila odkrita še ena cerkev extra muros), za območje Albanije S. Anamali, prav tam, 2617–2635. Zelo izčrpno strokovno literaturo bi mogli

obogatiti še z nekaterimi deli (za jezikoslovni vidik študije npr.: P.Hr. Ilievski, *Balkanološki lingvistički studii*, Skopje 1988) ali se izogniti (sicer zelo redkim) napačno natiskanim imenom avtorjev (na str. 98, op. 120 in str. 100, op. 127 navedena avtorja sta Reinhardt Harreither (Miscell. Bulg. 5, 197–210) in Kurt Smolak). Vojaki iz ljudstva Besov se omenjajo v poznoantični(?) dobi ne le na Vzhodu, temveč tudi na Zahodu, na primer v Raveni (CIL XI, 58, 82, 103; kratko R. Bratož, ZČ 42, 1988, 493, z lit.). Pri vprašanju obstoja krščanstva in zlasti delovanja cerkvenih struktur v staroselskih enklavah znotraj sovražnega pogankega sveta v balkanskem prostoru v 7. stol. bi bilo morda umestno pritegniti nekatere kanone (8, 18, 30 in 37) trulanskega koncila 692 (k temu R. Bratož, *Ecclesia in gentibus*, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, v tisku).

Schrammova študija je kljub jezikovni jasnosti precej zahtevno branje, ki predpostavlja pri bralcu solidno zgodovinsko in jezikoslovno izobrazbo. Delo se odlikuje po odlični raziskovalni metodi, ki pomeni v našem primeru v kavzalnem sosledju dokazovanja dosledno utemeljevanje vsakega veznega člena posebej, ob sprotne opozarjanju na njegovo morebitno šibkost. V času ponovnih poskusov uveljavljanja tistih zgodovinskih mitov v srednji in jugovzhodni Evropi, ki jih je znanost ovrgla že pred več kakor enim stoletjem, pomeni Schrammovo delo ob kritičnem upoštevanju izsledkov zgodovinskih in lingvističnih raziskav tehten in stvaren prikaz tistih historičnih procesov v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku, ki so bistveno preoblikovali stari svet in postavili temelje razvoja do današnjega časa.

Rajko Bratož

Inge Šegvić – Belamarić, Joško Belamarić, *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu: bibliofilski prilog povijesti humanizma u Dalmaciji*. Split : I. gimnazija in Glavno povjerenstvo državne uprave za zaščito kulturne i prirodne baštine, 1995. 281 strani, ilustr.

1993 je bila razstava starih in redkih knjig iz knjižnice I. gimnazije v Splitu. Ob njej je izšla tudi priložnostna publikacija. Predstavljeno gradivo ter spremna študija sta dala spodbudo za novo monografijo, v kateri je širše upoštevano komparativno gradivo iz drugih starih šol ter nekaterih beneških inštitucij. Tu mislim predvsem na biblioteko Marciano, ki hrani zapuščino G. Parage. Tako smo dobili po dveh letih novo, dopolnjeno in razširjeno študijo o knjižnici splitske Klasične gimnazije.

Že za cenena leposlovna dela sta dve izdaji v tako kratkem obdobju prava redkost, med znanstvenimi pa bi težko našli kakšno paralelo.

Klasična gimnazija v Splitu sodi med najstarejše na Hrvaškem. Ustanovljena je bila leta 1700, v začetku 19. stoletja se je od nje odcepil licej, šele leta 1856 pa je dobila tudi zaključna filozofska razreda in tako postala popolna srednja šola. V treh stoletjih delovanja se je v njej šolala cela vrsta Hrvatov, ki so pozneje postali znani književniki, politiki, arheologi, inženirji in naravoslovci. Prav zaradi potreb te šole so nastala številna temeljna dela, npr. trojezični – italijansko – latinsko – hrvaški slovar, ki ga je sestavil Ardelio Della Bella leta 1725. V vseh teh jezikih so namreč na šoli poučevali, čeprav je bila hrvaščina uradno uvedena šele leta 1849.

Bibliotekarska tradicija sega v Splitu že v antično obdobje, saj je imel cesar Dioklecijan v svoji palači obsežno knjižnico, pomembno mesto so imele nato v srednjem veku cerkvene knjižnice, po inventarjih pa lahko ugotavljamo tudi bogastvo splitskih privatnih bibliotek od 15. stoletja naprej. Zlatar Petar Zakočević je imel npr. tudi Hieronimov prevod Biblije, brivec Antun Petrov pa v skladu z obrtjo, ki je v tistem času vključevala tudi osnovne zdravniške posege, sedem medicinskih knjig.

Od 15. stoletja naprej pa naj bi imela vsaka meščanska familija po pravilu v knjižnici tudi klasike. Ti inventarji so za Split dobro predstavljeni, marsikatero delo – rariteta je nato »pristalo« v fondu Klasične gimnazije, kajti njena knjižnica je pravzaprav začela nastajati šele sredi 19. stoletja, 1811 se je namreč razdelila na licej in gimnazijo. O slednji še leta 1851 poročajo, da nima nobenih zbir, kabinetov in biblioteke, leto kasneje ima 500 knjig, ob koncu stoletja jih je bilo petkrat več, pred 2. svetovno vojno pa je štela biblioteka kar 11.123 zvezkov. Kot zaključujeta avtorja, je danes število mnogo manjše, ker so pač fond delno uničili med vojno.

V knjigi je strnjeno podan tudi opis zgodovine šol v Splitu in Dalmaciji, kar postavlja Klasično gimnazijo v dober zgodovinski kontekst. Fond njene knjižnice pa je odraz renesančne kulture v Dalmaciji, ki je bila izrazito večjezična, saj je bila latinščina jezik učene in visoke literature, znanosti in diplomacije, italijanščina je omogočala vse komunikacije v trgovini in pravu, medtem ko je bilo v hrvaščini napisanih nekaj najlepših stihov, komedij in nabožnih prilik. Najstarejše delo, ki ga hranijo, je inkunabula in sicer Aristotelova Politika s komentarjem Tomaža Akvinskega, tiskana leta 1492 v Rimu. Med 24 knjigami iz 16. stoletja izstopata po kvaliteti tiska deli Ovida in Tacita, ki ju je izdal Aldo Manuzio, beneški tiskar in velik humanist. Med redkimi in bibliofilskimi izdajami bi seveda lahko našli vse druge knjige iz 16. stoletja, iz sledečih, 17. in 18. pa dela domačinov Zadarčana Jurija Barakovića, Ignjata Durđevića, prvo izdajo Kuničevega prevoda Iliade, Džamanjićev prevod Odiseje. Pa tudi vrsto del Ovida, Cezarja, Cicerona.

Posebno mesto zavzemajo Horacijeve izdaje, ki jim je posvečeno posebno poglavje, ki je nastalo kot prispevek na simpoziju ob 2000 letnici pesnikove smrti. To je pravzaprav poleg poglavja o inkunabuli edina celovito obravnavana tema. Avtorja sama navajata, da bi bilo treba na enak način obdelati še izdaje Cicerona, Vergila, Plinija, Tacita in drugih.

Katalog knjig je sestavljen iz treh delov. V prvem so obravnavane knjige – te so po obdobjih še nadalje razdeljene – 15. in 16. stoletje (25 naslovov), 17., 18. in prva polovica 19. stoletja (159 naslovov), sledijo stari slovarji (14 naslovov) in referencialna literatura (51 naslovov). V zadnjem razdelku le dve deli ne pripadata 19. stoletju, prav tako sta tudi med slovarji le dva nastala že v 18. stoletju. V biblioteki je več kot dve tretjini knjig v latinščini, vsebinsko pa pripada večina klasični antični literaturi, le nekaj italijanski renesansi – Petrarca, Tasso, v tem jeziku sta tudi prevoda francoskih mislecev Voltaira in Montesquieja (tiskana šele v 19. stoletju). Popis fonda torej dobro odraža usmeritev gimnazije. V katalogu je podan izčrpen opis vsake knjige, pojasnjeni so tudi prejšnji vpisi o lastništvu, ekslibrisi in podobno. Uvodne študije so integralno prevedene v angleščino.

Ob tej monografiji o knjižnici splitske Klasične gimnazije, ki je v veliki meri ohranjena, danes pa kot celota proglašena za kulturni spomenik, naj nanizam nekaj usod, ki so jih imele sorodne ustanove na Hrvaškem in v Sloveniji. Seveda so to le drobci, saj o marsikateri še ni nič zapisanega, pa vendar daje zanimivo sliko, ki kaže, da niso le vojne, ampak tudi reforme šol pa politične spremembe naredile na knjižnicah prenekatero usodno zarezo.

Dogajanja v Zadru nam slikovito opisuje Aleksandar Stipčević. Leta 1945 je kot dijak pomagal čistiti in urejati knjižnico, a čim je bila nared, jo je nova direktorica ukazala preseliti, nato je sledil nov ukaz – odstraniti je bilo treba vse fašistične, beri italijanske in latinske knjige. Učenci so rešili zase (ne za knjižnico) nekaj te klasične literature.¹ Drugačno usodo je doživela knjižnica osješke gimnazije. Tu je iznajdljiva bibliotekarka leta 1943, ko so Nemci zavzeli stavbo gimnazije (v njej je bil tudi fond ukinjene Klasične gimnazije), dala prenesti gradivo v Muzej Slavonije. Ob koncu vojne je bil novi del vrnjen gimnaziji, stari pa je ostal v muzeju.² S tem je bil najbrž dvakrat rešen, saj bi sicer v njem naredili ob več šolskih in političnih reformah nemalo škode.

Oglejmo si še nekaj primerov iz Slovenije. V Novem mestu ima gimnazija in z njo knjižnica večstoletno tradicijo. V najzgodnejšem obdobju so sicer profesorji in verjetno deloma tudi dijaki uporabljali knjige, ki jih je imel novomeški frančiškanski samostan, saj fond njegove knjižnice nikakor ni bil omejen le na verska dela, ampak so bile tu tudi knjige z ostalih področij humanistike in naravoslovja.³ Od začetka 19. stoletja naprej pa imamo podatke o samostojni knjižnici gimnazije,⁴ od srede 19. stoletja pa tudi o njeni dijaški knjižnici. Žal je tu pustila sledove najprej vojna vihra, nato pa še poveljna delitev. Del knjig je namreč februarja 1946 romal v nanovo ustanovljeno Študijsko knjižnico Mirana Jarca. Čeprav je vsaka delitev neprimerna, pa je najbrž tu usoda pomagala, da se je prenekatera dragocenost ohranila. Le pol leta kasneje je namreč »očistil« vsega škodljivega gimnazijsko knjižnico profesor Bogo Pregelj, ki je bil zato poslan iz Ljubljane.⁵ Na podlagi dokumentacije pa bi bilo verjetno možno rekonstruirati njen nekdanji fond. Med slovenskimi knjižnicami izstopata biblioteki mariborskih gimnazij, ne le zaradi ohranjenosti fonda, pač pa tudi zato ker ju je celovito predstavil dr. Bruno Hartman.⁶ Nepretrgano štiristoletno zgodovino ima tudi knjižnica gimnazije Gian Rinaldo Carli v Kopru, na kar je opozoril Ivan Markovič.⁷ Pa Ljubljana? Klasična gimnazija in njena knjižnica sta sicer prestali vojno skoraj neokrnjeni, a tu so delovale poveljne reforme. Najprej selitev ob ukinitvi osemletne gimnazije. Del fonda je ostal v stari zgradbi in postal knjižnica Osnovne šole Prežihov Voranc. Z leti je bilo marsikaj starega, kot neuporabno, odpisanega. Del so prenesli na novo II. gimnazijo na Šubičevi ulici. Tu ni bil več voden skupaj, saj lahko iz letnega poročila za šolsko leto 1968/69 razberemo, da ima šola kar dvanajst knjižnic. Prav pri fondih latinsko-grške in pa slovenske lahko zasledimo, da v prvem primeru glavnina, v drugem pa najdragocenejša dela izvirajo iz nekdanje klasične gimnazije.⁸ Usoda teh knjig pa še ni bila končana. Ob uvedbi usmerjenega izobraževanja so šle

¹ A. Stipčević, *Cenzura u knjižnicama*. Zagreb 1992. str. 1.

² V. Burić, *Stara gimnazijska knjižnica kao cjelina u knjižnici Muzeja Slavonije*. Osiječki zbornik 21/1991, 175 ss.

³ M. Dodić, *Dvestopetindvajset let novomeške gimnazije*. Novo mesto 1971. str. 249.

⁴ o.c. str. 250.

⁵ o.c. str. 253.

⁶ B. Hartman, *Zgodovina knjižnic mariborske (klasične) gimnazije (1758-1941)*. ČZN 55/1984, 248 ss. in isti, *Knjižnica mariborske realke (1870-1941)*. ČZN 56/1985, 139 ss.

⁷ I. Markovič, *Knjižnica Gimnazije Gian Rinaldo Carli v Kopru*. Knjižnica 37/1993, 163 ss.

⁸ J. Mahnič, *Knjižnice v zavodu. Letno poročilo II. gimnazije v Ljubljani (1969)*, str. 35.

nekateri na Gimnazijo Poljane. Tako fonda nekdanje klasične gimnazije ni več mogoče rekonstruirati, marsikaj je verjetno za vedno izgubljeno.

Šolske knjižnice in njihova zgodovina so pomembne zato, ker nam dajejo številne podatke o tem, kaj so nekdanji dijaki brali, od kod so črpali znanje. Prav zaradi populacije, ki jih uporabljajo, pa so bile skozi zgodovino najbolj podvržene raznim reformam. Vendar pa te nikakor niso šele iznajdba moderne dobe. Že cesar Avgust je namreč imel dela znamenitega pesnika Ovida za izvor nemorale in je mislil, da bo Rim očistil s tem, da jih je dal izločiti iz javnih knjižnic.

Anja Dular

Jože Maček, Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo. Ljubljana : Biotehniška fakulteta, 1994. 364 strani. (Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Supplement 20 – Agronomija.)

V slovenskem, prepogosto črnobelem, slikanju preteklosti je bilo položaju podložnikov na Slovenskem odmerjenega razmeroma veliko prostora, saj se je čudovito ujemal s tendenco obravnavati naše prednike vselej in zgolj kot kmete. Gojišče naše stoletne, že v zibko položene »revolucionarnosti« nam tako ni moglo presahneti. Raziskovanje konkretnjšega dogajanja dokazuje, da je naše vedenje pogosto pomanjkljivo, nenatančno in celo v precejšnjem razkoraku z resnico.

Pomen tlake, ki jo obravnava delo Jožeta Mačka, najbolje ilustrira njegov izračun za Kranjsko, po katerem je od skupnega odškodninskega zneska zemljiške odveze odpadlo na tlako 51,5 %, desetino 39 % in lavdemije 9,5 %. Podobno zgovoren je tudi podatek, da je znašal delež reluirane tlake na gospodarstvu Pukštajn na Štajerskem v njegovem čistem donosu v letih 1836–1847 od 24,82 % do 38,92 %. Iz navedenega izhaja, da ima tematika, ki jo avtor vsestransko osvetljuje poleg socialnega tudi velik ekonomski pomen.

Izgradnja oziroma modernizacija kasnejšega Avstrijskega cesarstva je v 18. stoletju tesno povezana z rahljanjem podložniškega položaja. Fevdalni odnosi so bili marsikje že stoletja ovira uspešnemu gospodarskemu razvoju. Tedaj pa je napočil čas, ko so ekonomske potrebe deželnega kneza naraščale tako naglo, da je morala osrednja uprava dežel iskati vse možne finančne vire. Zaradi njih je bilo potrebno razbremeniti podložnike na račun zemljiških gospodov. Reševanje tega vprašanja je moralo potekati na upravnem, socialnem in ekonomskem nivoju. V zvezi s prvim je potrebno omeniti uvajanje kresij ali okrožij ter upravnih in davčnih okrajnih uradov, s katerimi se je država približala svojim državljanom. Poslej so bili ti v upravnem in sodnem pogledu nanjo tesneje navezani, zemljiška gospodarstva pa pod neposrednejšo deželnoknežjo kontrolo. Začelo se je širiti prepričanje, ki je raslo iz že poprej znane vere v pravičnost in dobrohotnost cesarja, da namerava vladar brez odškodnine odvezati podložnike njihovih fevdalnih obveznosti.

To vero so utrjevali tudi nekateri okrožni komisarji, ki so kot državni uradniki podpirali državno politiko in brzdali samovoljo zemljiških gospodov. Predvsem v tem kontekstu je mogoče razumeti tudi na primer ravnanje Antona von Laufensteina, novomeškega kresijskega glavarja, ki je na račun plemstva pred in v letu revolucije 1848 zapisal ocene, ki bi ga brez poznavanja širšega ozadja odnosov v takratni družbi lahko označile celo za podpihovalca nezadovoljstva nemirnih kmetov. Socialni in ekonomski nivo lajšanja podložniškega položaja v državno korist sta bila tesno, pogosto neločljivo prepletena. Nasprotovanje dominikalni posesti, zlasti pa njenemu širjenju, delitve pristav med zainteresirane kmete, odprodaje posesti razpuščenih samostanov, ne moremo gledati kot neposredno demontažo fevdalizma, čeprav je bilo vse to njen dejanski končni cilj, ampak kot poizkus uvajanja rentnih odnosov, kjer se vsa razmerja regulirajo preko denarja. Osebnost, podložniško razmerje, naj bi se spremenilo v civilnopravno. Zemljiškega gospoda, neposrednega »vladarja« kmeta, naj bi zamenjal njegov upnik in podložnik naj bi se spremenil v neke vrste zakupnika oziroma dolžnika. Njegove obveznosti naj bi bile posledaj čim manj fizične, naturalne, ampak, če že, predvsem finančne. Odpravljene naj bi bile naenkrat z odkupom v njihovi kapitalizirani vrednosti (abolicija) ali pa preračunane za krajše ali daljše obdobje na podlagi relevantnih, predvsem žitnih cen v gotovino in nato letno plačevane (relucija). Popolna izpeljava takih zamisli bi bila tako velik poseg v takratne družbene razmere, da se ga država ni upala splošno ukazati, ampak je bil predviden le za taka gospodarstva, ki so bila v njeni lasti, pod njeno neposredno upravo (verski zaklad) ali nadzorom (cerkvena in mestna posest). Vladar in drugi načrtovalci reformnih ukrepov so upali v moč zgledov, ki naj bi za seboj potegnili tudi ostala zasebna gospodarstva. Toda na tak način način ne poprej, ne tedaj in tudi kasneje v zgodovini ni bilo veliko izpeljanega.

Abolicije in relucije tlake ni mogoče analizirati ločeno od drugih takratnih družbenih prizadevanj po regulaciji lastninskih razmerij na podeželju, ki so težila k trajnosti, kot tudi od filozofskih in ekonomskih nazorov takratne družbe. Ker slednji niso bili enotni in so njihovi nosilci imeli odkrite in prikrte nasprotnike, načrti kljub osebnemu zavzemanju cesarja Jožefa II. niso mogli biti v zadovoljivem obsegu realizirani. Vzroki so bili tudi objektivni. Razmere po deželah so bile različne. Kar je bilo možno izpeljati na Češkem, ni bilo najprimernejše za notranjeavstrijske dežele, pa tudi med njimi so bile razlike. Zavedati se moramo, da

se je moralo zemljiško gospostvo ob primeru izpeljane abolicije ali relucije tlake gospodarsko prestrukturirati, kar seveda za konzervativne gospodarske obrate ni najlažje. Tudi kmetje niso bili pripravljeni takoj seči po ponujeni priložnosti. Njihov odnos do abolicije in relucije je nihal od popolnega odklanjanja preko neresnega pristopa do prikritega špekulantskega pričakovanja, kako bi kar najugodnejše izšli iz predpisanih postopkov, ki so sloneli na prostovoljnosti. Obnašali so se, kot da bi hoteli zlorabiti vladarjeve reforme, v bistvu njim naklonjene načrte. Na drugi strani na marsikaterem, zlasti cerkvenem gospostvu sploh niso imeli natančne evidence nad podložniškimi obveznostmi, ki naj bi jih preračunali v denar. Pred abolicijo in relucijo je bil namreč potreben natančen popis gospodarskega stanja zemljiškega gospostva, tako njegovih obveznosti kot tudi pravic. Marsikje kmečke obveznosti tudi niso bile samo neznosno breme. Primer belokranjske Vinice, kjer kmetje niso bili pripravljeni reluirati tlake tamkajšnji fari, ker so bili pri njenem izvrševanju dobro postreženi, je mogoče eden najbolj zgovornih. Velja se zamisliti tudi ob večkratnih opozorilih avtorja, da so svoje obveznosti podložniki opravljali tako ležerno, da je njihova dnevna vrednost dosegla komaj tretjino takratne dne. Nekoliko nenavadno za naše črno-belega govorjenja navajeno uho zveni njegova trditev, da so bila gospostva v svojih zahtevah ob preračunavanjih razmeroma zmerna, kmetje pa podcenjevalni. Njihove tožbe o kruti tlaki so se marsikje pokazale kot iz trte zvite, saj bi jo morali sicer višje ceniti... Podložniki Jurkloštra so tako ponudili kot odkupnino le 7 % njene realne vrednosti. Naši predniki so kljub nepismenosti in jezikovnim težavam poznali pretkanost, ki se je ne bi sramovali najbolj razvpiti juristi. Tako je nekaterim podložnikom uspelo, da so ob znameniti Jožefovi davčni regulaciji, ki je odpravila naturalno tlako, bili zaradi neplačane abolicije ali relucije veliko na boljšem, kot če bi poprej popuščali in ubogali oblast. Seveda tudi zemljiški gospodje niso stali križem rok, čeprav niso mogli obrniti dejstva, da vladarjevi ukrepi niso bili njim v korist.

Abolicija in relucija tlake (pojma je mešal celo Jožef II., ker mu je bila prva bolj pri srcu, vendar je bila akcija manj uspešna) sta med slovenskimi deželami najbolj uspeli na Štajerskem in najmanj na Kranjskem. Pa tudi tu ni povsod enako. Veliko je bilo namreč odvisno od možnosti pridobivanja gotovine, ki je bila na primer na prometno nekoliko odmaknjem Dolenjskem najslabša. Notranjski sosed je bil glede kvalitete zemlje običajno na slabšem, toda zaradi tamkajšnjega prometa proti Reki ali Trstu, je lažje prišel do gotovine. Seveda pa so bile tudi v denar prevedene nekdanje naturalne obveznosti še vedno vzrok za pritožbe. Tako je zanimivo, da izvajalci del v zvezi s franciscejskim katastrom, omenjajo v štirih katastrskih občinah Dobrepoljske doline, kot oviro napredku kmetijstva tudi plačevanje relucije. Povsem očitno je, da vzroki za precejšnje razlike v poteku revolucije 1848/49 med slovenskimi deželami, tičijo v veliki meri tudi v obsegu izvršene abolicije oziroma relucije.

Delo Jožeta Mačka, ki obravnava daljnosežne reformne ukrepe Marije Terezije in Jožefa II. sodi nedvomno med večje dosežke slovenske znanosti. Odlikujeta ga bogastvo podatkov in izredna analitičnost. Problemi, ki jih je raziskal, niso samo opisani, ampak tudi analizirani. Ne izogiba se sodbam in ocenam. Ker je avtor kmetijski strokovnjak, ki ima tudi osebne neposredne izkušnje s to gospodarsko panogo, je trdnost njegovih sodb povsem drugačna, kot smo jih sicer sposobni zgodovinarji. Tuji so mu hitri in enostranski zaključki. Ni pristranski do partnerjev, ki sta se morala sporazumeti glede enkratnega odkupa obveznost ali njihovega preračunavanja v denar. Navdušuje njegova utemeljenost analiz in sodb na podlagi virov in dosedanje literature. Kar enajst arhivov je obiskal, da je prišel do podatkov. Kako daleč je od tistih naših kolegov, ki jih zmrazi misel na prekladanje tisočev in tisočev zaprašenih dokumentov. Poleg izrednega znanja, delavnosti in vztrajnosti ga spremlja očitno tudi nekaj sreče. Naravnost neverjetno je, do kakšnih podatkov je uspel priti.

Vsebine knjige ne gre uvrščati med lažja strokovna branja. Knjigo je potrebno natančno brati in se pri tem pogosto vračati na predhodna poglavja, zlasti v primerih, ko nam zbranost popusti. Obsežen slovenski in nemški povzetek dopolnjuje kar 28 prilog, kar daje delu, ki bo nedvomno eno standardnih del našega zgodovinopisja, tudi velike možnosti v pedagoškem procesu, zlasti seminarskem delu. Nedvomno je največ pridobila z njim naša agrarna zgodovina, ki je z vsebinske plati po izdaji II. zvezka *Zgodovine agrarnih panog* v okviru projekta *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* zašla, vsaj za starejša obdobja, v neko neproduktivno samozadovoljstvo. Delo Jožeta Mačka je zato nedvomno še pomembnejše, saj zgovorno govori, da obstajajo še številne neraziskane velike teme tudi iz naše agrarne (in socialne) zgodovine.

Stane Granda

Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana : Studia humanitatis, ŠKUC, 1995. 226 strani.

Stoletja so najrazličnejši alkimisti poskušali s pomočjo kamna modrosti spremeniti neplemenite kovine kot so denimo svinec, baker, železo in druge v plemenito zlato ali vsaj srebro. Zapišemo pa lahko, da so v nasprotju z njimi nekateri sodobni »alkimisti«¹ veliko uspešnejši. Eden od njih je tudi Andrej Studen, ki mu je uspelo brezosebno maso »neplemenitih«² statističnih podatkov spremeniti v zares čisto zlato gladko berljive in življenjske knjige, ki jo imam pred seboj. Postopek, ki ga je pri tem uporabil, je sledeč:

Kot temeljni material vzameš enkratni srednjeevropski vir – originalne popisnice prebivalstva Ljubljane iz let 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910, poleg njih pa še nekatere zvezke Österreichische Statistik in gradbene spise in načrte, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana. Za kamen modrosti uporabiš spise slavne ljubljanske policije, zapisnike mestnega fizikata, ohranjene avtobiografije, spomine, bontone in razne sodobne opise vsakdanjih razmer. Temeljni material in kamen modrosti nato žgeš s številno domačo in tujo literaturo in žarčiš z ustvarjalno domišljijo, s smislom za zgodbo in seveda večletnim trudom. Rezultat uspega alkimističnega postopka je knjiga *Stanovati v Ljubljani*.

Kakšnemu »vsevednemu« bralcu se ves postopek mogoče niti ne bo zdel tako pretirano težak, zlasti če bo pred očmi imel le rezultat alkimistične kuhinje. Vendar naj takšen bralec ve, da avtor kljub številnim virom ni imel na razpolago dokumentov, ki bi bili povezani v homogeno celoto, temveč »le drobne novičke, ki jih je treba kot kamenčke v mozaiku združiti v kompleksno celoto, da bi se dokopali do zgodbe, ki nas zanima.« (str. 60, op. 81) Zato seveda ni čudno, da je moral manjkajoče kamenčke iskati v podatkih za druga, podobna mesta. Predvsem pa naj se bralec zaveda, da je oranje ledine vedno težavnejše kot poznejša oranja. Prav zato je največja zasluga zgodovinarjev, med katere lahko prištejemo tudi Andreja Studna, da raziskovanje človekovega vsakdanjika, zlasti pa hiš in stanovanj ter njihovih stanovalcev, torej sveta stanovanjske kulture, za zgodovinarje ni več terra incognita. In to povsem upravičeno! Le za nepazljivega poslušalca so zvoki kopalnice, stranišča ali kuhinje zares povsem trivialni in banalni v primerjavi z zvoki političnih fanfar, bojnega meteža in visokega kulturnega življenja. Vendar, če pazljivo prisluhnemo, ti doneči zvoki hitro potihnejo in se zavemo, kako pomembno vlogo igra stanovanjska kultura v našem vsakdanjem življenju. Stanovanje namreč ni le ekonomska potreba, temveč je tudi zelo kompleksno družbeno torišče, kjer »pravzaprav potekajo vsi fenomeni človeškega življenja in stanovanje pravzaprav še enkrat v malem odseva veliki zunanji svet, ki ga obdaja« (str. 9).

Če pa hočemo poznati ta zapleteni stanovanjski svet, moramo poznati tudi njegovo zgodovino. Čeprav nas namreč ob mislih na naš bivanjski prostor prevevajo občutki, da drugače ni mogoče živeti in da je npr. »stanovanje, skozi katero je tekel odtočni kanal za nesnago v glavni cestni kanal« (str. 49) prej stvar davne barbarske preteklosti, stanovanje s kopalnico in angleškim straniščem pa znamenje civiliziranega človeka, je tudi današnja stanovanjska vsakdanjost šele skozi zgodovino postala samoumevna. Stanovanjska kultura je skozi čas doživela velike spremembe, ki pa se niso zgodile čez noč, temveč so počasi najedale in še najedajo na prvi pogled negibno strukturo, ki daje občutek večnosti in s tem samoumevnosti. Ta knjiga se zato ne omejuje le na golo lokalno zgodovino nekega mesta, temveč na primeru Ljubljane pojasnjuje celoto strukturalnih sprememb stanovanjske kulture pred prvo svetovno vojno, v času zaznamovanem z industrializacijo in modernizacijo.

Takratna Ljubljana ni bila veliko mesto in pomembnejši poslovno-prometni in gospodarski center, temveč le upravno središče slabo industrializirane dežele, torej prej uradniško in obrtniško, kakor pa industrijsko mesto, hkrati pa še šolski in kulturni center, ter vojaško mesto z ličnimi, vendar ozkimi ulicami ob katerih so stale stare, preproste, enonadstropne ali pritlične hiše, katerim so delale družino le redke moderne stavbe, ki pa so pričale o počasnem, vendar zanesljivem razvoju, ki še ni dosegel predmestij s številnimi vrtovi in hlevi. Počasi se je to, še precej kmečko mesto, le pomeščanjalo, kar se je odražalo tudi v naraščanju števila večnadstropnih in večstanovanjskih hiš, ki se s tem razlikujejo od nizkih kmečkih hiš, v katerih prebivajo le člani enega gospodinjstva. Na mestni vodovod je bilo leta 1910 priključenih že velika večina hiš, na mestno kanalizacijsko omrežje tretjina, približno toliko stanovanj je imelo tudi lastno stranišče, kopalnice pa so ostajale privilegij bogatašev. Ritem in način življenja v mestu je popestrila in izboljšala vpeljava železnice, plinske in pozneje električne razsvetljave, tramvaja, telefona in celo štedilnika.

Takšen napredek, ki je popeljal Ljubljano v klub modernih mest, je bil dosežen zlasti po katastrofalnem potresu izpred natanko sto let, ki ni vzpodbudil le vpeljave različnih novosti, temveč tudi gradbeno dejavnost. Vendar, če je bilo večjih in dražjih stanovanj, ki pa vseeno niso dosegala ravni visokih vlemestnih najemnin, dovolj, je obupno primanjkovalo majhnih in cenenih stanovanj, zaradi česar se je njihova najemnina po kruti ekonomski logiki ponudbe in povpraševanja primerno vzdigovala. Veliko revnejših ljubljancev se je zato moralo zadovoljiti z majhnimi, vlažnimi sobicami brez kuhinj, malo bolj srečni pa z majcenimi, ozkimi in tesnimi dvosobnimi stanovanji, četudi v kleti ali na podstrešju. Stanovanjsko stisko je zaostrovalo tudi dejstvo, da v Ljubljani skoraj ni bilo velikih najemniških kasarn, teh značilnosti vlemesta. Za še tako bedna stanovanja pa je bilo potrebno plačati povsem ekonomsko ceno, še več, čim bednejši so bili prostori, relativno tem več je bilo potrebno zanje odšteti. Gradnja hiš ali njihova prezidava v vedno manjša stanovanja, ki so se oddajala za mastne najemnine, je postal zares donosen posel.

Takšne smrdljive, umazane in vlažne luknje ob prav takšnih temačnih hodnikih in uličicah seveda niso bile prav prijeten življenjski prostor z idealnimi higienskimi razmerami, temveč so bile pravo leglo številnih epidemij, med katerimi je zlasti kolera zbujala velik strah, zaradi katerega se je vse bolj uveljavljalo prepričanje o nujnosti higienskih reform. Ta idejni boj je bil seveda dolgotrajen, skeptiki modernizacije in

zagovorniki starih navad so še dolgo povzdigovali svoj glas, vendar je naposled napredek le slavlil zmago in srednjeveške higienske razmere so se vsaj delno približale sedanjim. Higienizacija mest je s tem postala ena glavnih značilnosti moderne urbanizacije, s katero so bile uvedene številne nove sanitarne naprave kot vodovod, kanalizacija, angleško stranišče in moderna kopalnica. S tem se je nevarnost večjih epidemij drastično zmanjšala, čeprav ni bila popolnoma odpravljena, kajti v Ljubljani sta tudi še v našem stoletju kraljevali nesnaga in smrad.

Vendar so bile popotresne razmere vseeno veliko boljše kot prej, ko se je po odprtih ulicah pretakala gnojnica in so se ceste spreminjale v polja prahu ali oceane voda, odvisno pač od vremena. Eden največjih problemov so bile slabo izdelane in prekomerno napolnjene odprte greznice iz katerih so se širile neprijetne vonjave skupaj z njihovo vsebino. Problematično pa je bilo tudi samo odvažanje te dehteče vsebine, ki so jo okoliški kmetje, dokler ni mestna vlada z odloki natančno uredila tega problema, odvažali kar z »lojterskimi« vozovi. Iz tistih hiš, ki pa niso imele niti greznice, so iztrebki in odpadki odtekali v cestne kanale (pri poplavih pa po ulici) in od tu v zeleno Ljubljano.

Tudi stranišča niso bila ravno vzor urejenosti in nekatera niso bila »samo polna nesnage, ampak od nje celo čez in čez pokrita, tako, da se do njih pride le skozi cele sklade blata in cele gnojne mlakuže« (str. 44), njihovi redni obiskovalci pa so bile tudi podgane. Odnos uporabnikov teh nič kaj prijetnih naprav, katere je poleg vsega uporabljalo tudi zelo veliko število strank, je bila namreč tako hudo malomaren, da je zbadljivi pisec Slovence celo ozmerjal, da zanje sploh nimajo primerne besede. Da pa so Ljubljančani ob določenih dnevih stranišča obiskovali bolj pogosto, je verjetno pripomogla tudi oporečna voda iz vodnjakov in »od podgan in muh onesnaženo in obžrto meso« (str. 45–46) izvirajoče iz umazanih in smrdečih mesarskih dvorišč.

Ne samo sanitarije, temveč so bila pogostoma tudi sama stanovanja prave gnojne jame brez čistega zraka, neposredne svetlobe, ustrezne temperature, kjer pa ni manjkalo v vse zajedajoče se vlage in izstradanih bolh, stenic, miši in ščurkov, poleg vsega pa so bila stanovanja še z ljudmi prekomerno nakopičena. V enem stanovanju se je tako lahko naselilo več družin in obrtniki in trgovci so pomočnike in vajence, dijaške gospodinje pa šolarje in dijaške natrpale v sobe kot drva v skladovnico. Proti tem obupnim razmeram nižjih slojev se je z vsemi svojimi skromnimi močmi pogostoma brezuspešno boril mestni fizikat, ki je hotel izboljšati zdravje in nramnost delavcev, ki so raje kot v nezdrava stanovanja zahajali v gostilne. Lične stanovanjske hiše Društva za gradnjo delavskih stanovanj pa so si na žalost lahko privoščili samo bolje plačani, kvalificirani delavci.

Uspešneje, predvsem pa prizadevneje se je mestna vlada s slabimi higienskimi razmerami spopadla po potresu leta 1895, ko je z vsemi svojimi močmi, z različnimi podrobnimi predpisi, ki jih je podkrepila z globo in zaporom, prevzgjajala neprilagodljive meščane, nezaupljive do napredka in novosti, npr. nepripravljene se odreči svoji stari pravdi zlivanja nesnažne vode iz škafov in nočnih posod na ulico in s tem po naključju na mimoidoče. Meščane pa so prevzgjajali še z različnimi moralnimi kampanjami, reklamami, planiranji prostora in modernizacijami stanovanj, ter seveda s vpeljevanji različnih tehničnih novosti. Vodovod, kanalizacija in druge moderne sanitarne naprave so se tako vse bolj uveljavljale, četudi sta po drugi strani zlasti po predmestjih še kar naprej kraljevala nesnaga in smrad, ki se ju ni bilo mogoče izogniti tudi v mondenih ulicah in številnih gostilnah in kavarnah, kjer so k smradu z uriniranjem na javnih prostorih veliko prispevali tudi številni pijančki, pri tem pa so na grozo vsega moralnega občinstva svoj »spolski ud« puščali na ogled nedolžnim otrokom in sramežljivim ženskam.

Moralno meščanstvo pa ni povzdigalo svojega glasu le proti pijanim ekshibicionistom in drugim moralnim izpijencem, temveč je z vsa svojo avtoriteto nastopilo tudi pri izoblikovanju nove socialne vloge članov družine. Samo družina je težko definirati, ker se je njena sestava in vloga skozi čas spreminjala, oziroma jo je vsaka družba pojmovala drugače in zlasti, ker je tudi v določenem zgodovinskem obdobju obstajalo več vrst družin. Na splošno pa lahko rečemo, da je imela družina v predindustrijski dobi tudi produkcijsko funkcijo, bodisi v kmetijstvu ali rokodelstvu, in so zato pod eno streho poleg jedrne družine živeli tudi pomočniki in vajenci, hlapi in dekletke. Z industrializacijo, urbanizacijo in birokratizacijo pa sta se kraj bivanja in kraj dela ločila, s čimer je družina prenehala obstajati kot produkcijska skupnost, kar je seveda imelo usodne posledice za samo sestavo družine. Zaradi vedno večjih možnosti zaposlovanja zunaj hiše se je v njej opravljalo le še tisto hišno delo, za katerega je bila pristojna gospodinja, torej ženska. S tem se je družbeni položaj žensk dramatično spremenil, kajti v nasprotju z moškim producentom so se trdno povezale z zasebno sfero hiše in konzumno platjo življenja. Nova realnost pa je našla svojo ideološko utemeljitev v karakteristiki spolov, torej ženski pasivnosti in emocionalnosti in moški aktivnosti in racionalnosti, zaradi česar so takratni moralistični pisci ženskam kot ideal dobre meščanske gospodinje priporočali popolno nezainteresiranost za služenje denarja, ideal, ki so se ga poskušali držati tudi nižji sloji, čeprav si tega finančno niso mogli privoščiti.

Kakšna pa je bila socialna struktura teh gospodinjstev v takratni Ljubljani? Na to vprašanje poišče avtor odgovor v originalnih popisnicah prebivalstva, s pomočjo katerih ugotovi določena stanja za leta popisov. Metodološko se je omejil na vzorčno raziskavo (case study) petih izbranih ljubljanskih ulic, ki »represntativno prikazujejo tri/štiri tipe po kakovosti različnih stanovanjskih (bivanjskih) ambientov, hkrati pa so to po socialni sestavi raznolične mestne četrti« (str. 68), torej trgovsko-obrtni Stari trg, plemiška Gosposka ulica, poslovna Cesta Franca Jožefa (današnja Cankarjeva) in dela predmestne Poljanske ceste in Svetega Petra ceste (današnje Trubarjeve). Pri sami prezentaciji analize teh ulic se je avtor posrečeno izognil neberljivosti teksta, ki bi ga prinesle številne tabele in jih je zato postavil na konec knjige. Kogar zanimajo podrobnosti, naj si jih ogleda.

Iz samih tabel pa je avtor razbral, da so nižji sloji naseljeni na periferiji, srednji v notranjem mestu in višji v novejšem. Čeprav je bilo žensk vedno več kot moških, je bilo med zaposlenimi žensk vedno manj, najmanj seveda na bolj bogatih ulicah. Za predmestja je zlasti značilna kmečka narava, hkrati pa je bila tam tudi večina industrijskih obratov. Vendar sta v popotresni dobi ti dejavnosti skupaj z obrtno na račun trgovine in prometa zelo upadli, kar se je izražalo tudi v manjšanju deleža tradicionalnih podnajemnikov, torej tistih pomočnikov in vajencev, ki so stanovali in delali pri istem gospodarju, odslej pa so bili raje podnajemniki v posebnem stanovanju, četudi jim ga je v nekaterih primerih oddajal isti gospodar. Po drugi strani pa je bil marsikateri mojster prisiljen oddajati sobo ali posteljo v svojem stanovanju, da je lahko plačal najemnino.

Največ stanovalcev, ki so bili sorodstveno povezani z imetnikom stanovanja, je bilo v predmestjih, najmanj pa v mondenih predelih, kjer je bilo tudi zelo malo podnajemnikov, hkrati pa največ hišnih poslov, med katerimi so prevladovala ženske, zlasti tako imenovane deklice za vse. V ne tako premožni Ljubljani si je namreč le redko kdo lahko privoščil celo pahljačo hierarhično razporejenih hišnih poslov, čeprav je bila številna služničad pomemben statusni simbol takratnega meščanstva.

Skozi vso to obdobje je bila jedrna družina osrednja sestavina večine gospodinjstev, njen delež med člani gospodinjstva pa je bil najvišji na periferiji in najnižji v mondenem središču. V nasprotju z današnjim splošnim mnenjem o nekdanjih velikih družinah pa je avtorjeva analiza pokazala, da je družina praviloma štelala le do štiri člane in da so bile družine z več otroki prava redkost. Poleg tega, pa so se otroci, ko so odrasli, ponavadi takoj odselili. Veliko je bilo tudi samskih gospodinjstev, ki so jih večinoma sestavljale ženske z nezakonskimi otroki. Čeprav na Kranjskem v primerjavi z drugimi deželami ni bilo veliko nezakonskih otrok, pa so bili ti skoncentrirani ravno v Ljubljani. In tudi takratni pari se niso poročali v rosnih mladosti, temveč moški na splošno šele po 25., ženske pa po 20. letu.

Po pričakovanju je bila velika večina Ljubljčanov, kar 95%, katoličanov. Med ostalimi pa srečamo luterance, reformirance in žide, ki so v večini primerov navedli nemški občevalni jezik, pravoslavne srbohrvate, uniate in druge. Posebno zanimivi so tudi redki »primerki« brez konfesije, ki so si služili kruh z gledališkimi in pevskimi poklici, v enem primeru celo kot agent biblijske družbe.

V nasprotju s številom vernikov različnih ver je na podlagi popisnic etnično strukturo prebivalcev precej težje določiti, kajti takratni popisovalci niso spraševali po narodnosti, temveč po občevalnem jeziku. To dejstvo pa ne povzroča veliko preglavic le sedanjim raziskovalcem narodne preteklosti, temveč ga je tudi takratnim narodnim borcem, ki so se borili proti različnim mahinacijam kot so bili pritiski na uradništvo in pritiski delodajalcev na zaposlene. Raziskovalca preteklosti lahko spravijo v zadrego tudi nekateri takratni stanovalci, ki preprosto niso vedeli, kaj od njih zahtevajo in so tako navedli vse jezike, ki jih govorijo ali pa so navedli slovenščino in nemščino, ki so ju doma enakopravno uporabljali. V nekaterih primerih pa so popisanci v različnih obdobjih navedli enkrat nemščino in drugič slovenščino ali pa so člani iste družine navedli različne jezike, včasih tudi za otroke. Na splošno pa je bilo v takratni Ljubljani sorazmerno največ Slovencev v predmestjih, manj v notranjem mestu in najmanj na Cesti Franca Jožefa, čeprav je z leti delež Slovencev tudi tu stalno naraščal.

Na tej cesti je imelo svoje močno oporišče tudi meščanstvo, bodisi po premoženju ali po izobrazbi, ki ga je povezoval družbeno določen in kulturno izoblikovan habitus v še zdaleč ne monoliten sloj. Meščanska kultura je dajala tem ljudem določeno skupno identiteto in jih s tem hkrati tudi ločevala od drugih, nemeščanskih slojev. Eden bistvenih delov meščanske kulture pa je prav stanovanjska kultura. S slikovitim opisom Alberta Fuchsa, avstrijskega pisatelja in esejista, tako pred nami zaživi meščanska hiša in njena oprema, ki je poleg svoje funkcionalnosti morala izražati tudi bogastvo in s tem družbeni ugled meščanske družine. Ta reprezentativna stanovanjska oprema je bila razstavljena v posebnih družbenih prostorih, kjer se je razdajala pogledom obiskovalcev. Hkrati pa je meščanstvo z mnogimi ločenimi sobami vseskozi težilo tudi k individualizaciji družinskega življenja, ko so se družinski člani lahko iz družine umaknili v lasten življenjski svet. Niso pa imeli le družinski člani v lastnih sobah vsak svoj varen kotiček, temveč je bila funkcija celotnega doma, da eksistira kot varno zavetje družine pred neusmiljenim konkurenčnim zunanjim svetom, v katerem se je aktiven, smotrno samostojen, racionalen in časten moški spuščal v bitko za vsakdanji kruh in se je nato po krvavih bojih vračal v domače zavetje, kjer je pasivna in

emocionalna ženska igrala vlogo matere, soproge in gospodinjice. Ta ločena družbena vloga spolov je začela prihajati do izraza že pri sami vzgoji, s katero so dečke in deklice pripravili na njihovo bodočo vlogo na odru meščanskega sveta.

Vsakdanjik spodnjih slojev prebivalstva pa je bil precej drugačen kot ta prelepi meščanski ideal. Kot meščanski je tudi ta sloj zelo raznolik in pester in ga sestavljajo različni bolj ali manj revni ljudje, od nižjih uradnikov in nameščencev do beračev. V primerjavi z bogatejšimi meščani spodnji sloji zaradi prostorske stiske niso imeli veliko možnosti za zasebnost. Prostorsko stisko je še povečevala finančna stiska, zaradi katere so morali revnejši stanovalci vzeti pod streho podnajemnike ali pa prenočevalce, ki so imeli premalo denarja, da bi si lahko privoščili lastno stanovanje. Takšno skupno življenje v minimalnem prostoru je seveda lahko povzročalo spore, prepire in trenja ali vsaj določene neprijetnosti, vendar so si prebivalci v večini primerov prijetno uredili borno življenje in mimo živeli v sožitju. Življenje pa je bilo vsekakor zelo borno in stalno ga je spremljal boj za obstanek. V primerjavi z bogatimi Ljubljancami so imeli revni stanovanja le za silo opremljena, imeli so le najnujnejše pohištvo in pogostoma jih je spalo več na eni postelji. Kot njena bogatejša kolegica se je morala tudi revnejša posvetiti tako gospodinjstvu, za katerega je dobivala denar od »primarnega vzdrževalca« kot otrokom, ki jih je morala navaditi na zgodnjo samostojnost in delavnost. Vendar v primerjavi s svojim bogatejšim kolegom revnejši »primarni vzdrževalec« domov ni prinašal dovolj denarja in so morali družinski proračun krpati žena in včasih otroci. Kljub temu pa se moški ni odrekel svojim patriarhalnim pravicam, temveč jih je branil s pomočjo ideologije.

Sestavni del spodnjih slojev so bile tudi služkinje, ki so sestavljale večino hišnih poslov, bile skoraj vse samske in so z upanjem na boljše življenje v mesto prispele večinoma s podeželja. Realnost pa je bila drugačna. Ko jim je pri milostljivi uspele dobiti delo, so se srečale s celodnevni delavnimi, bornimi prebivališčem, slabo prehrano, z majhnimi in pogosto nerednimi denarnimi plačili, omejenim privatnim življenjem, vzvišenem odnosom delodajalcev in strogim moralnim nadzorom, po stari gospodarjevi pravici do dvojne morale pa tudi s spolnim nadlegovanjem. Položaj služkinje pa je bil seveda odvisen tudi od tega ali je bila gospodinja dobra ali stiskaška in je tako služkinja v najboljšem primeru lahko živela tudi v urejenem stanovanju ob primerni hrani. Če pa so izgubile službo, so si morale brž poiskati novo ali pa so zabredle v prostitucijo. Nekatere je nepričakovano obiskala tudi štoklja, in jim prinesla darilo od tako zaželenega »princa na belem konju«.

Stanovati pa vedno pomeni tudi stanovati s sosedi. Vendar kljub našim pobožnim željam in prijaznim naukom o načinu življenja v slogi in miru, življenje ni bilo povsod idealno. Lajež, cviljenje in tuljenje psov ter kikirikanje sosedovih petelinov, nagajivi otroci, detonacije pri pripravi mesa, psovanje umazanih prasic in navadnih kurb, krašenje hodnikov in dvorišč z raznovrstno šaro in nesnago, prekajanje sosedov s smrdečim dimom, vriskanje, petje in vpitje razgrajških pijančkov, nočno igranje klavirja ob odprtem oknu, zlivanje pomij, vsebin nočnih posod in škafov po dvorišču in na ulico in seveda budna očesa preradovednih sosedov, ki so policiji prijavili vsakršno nesramnost, s posebnim veseljem še skrivno prostitucijo, čeprav včasih le zato, da bi ponagajali sosedu.

S temi »radostmi« vsakdanjega življenja se tako konča zgodba, ki nosi naslov Stanovati v Ljubljani. Meni pa še kar naprej ne gredo iz glave razmišljanja o »mojem« študentskem stanovanju, ki mi ga je vendarle poslal sam Bog, čeprav je pri tem pozabil na njegovo vlažnost, zatohlost in temočnost, na mraz pozimi in vročino poleti, na soseda s predolgim nosom, na vpitje sosedovih mulcev, na zvonki glas Halida Bešlića iz sosednjega stanovanja in seveda na stranišče na hodniku.

Andrej Pančur

Dušan Nečak, *Avstrijska legija II*. Maribor : Obzorja, 1995. 222 strani.

Znanstveni opus Dušana Nečaka je spet bogatejši za zanimivo delo, ki je novost v našem, avstrijskem in nemškem zgodovinopisju, saj je v njem prvi podrobno in dokumentirano osvetlil usodo nacističnih beguncev v Jugoslaviji oz. na Hrvaškem in v Sloveniji po neuspelem julijskem puču leta 1934 v Avstriji. Ta odmeven zgodovinski dogodek je bil sicer že deležen temeljite znanstvene obdelave v številnih delih zlasti avstrijskih zgodovinarjev, ob tem pa je ostala povsem na robu raziskovalne pozornosti problematika med dva do tri tisoč prebeglih nacističnih pučistov v Jugoslaviji. Prav odnos do njih pa je nakazoval bodočo preusmeritev jugoslovanske zunanje politike. Z njo je bil povezan tudi obisk kralja Aleksandra v Franciji, ki se je 9. oktobra 1934 končal s smrtnimi strelji nanj, ta dogodek pa je imel velike posledice tudi v jugoslovanski notranji politiki. Ob sprejemu avstrijskih pučistov in nadaljnji skrbi zanje je prišla do izraza že visoka stopnja prežetosti nemške narodne manjšine v Sloveniji oz. Jugoslaviji z nacistično ideologijo. S tega vidika je tema, kot je uvodoma ugotovil avtor, »pomembna tudi za razvoj kasnejše slovenske zgodovine in zgodovine nemštva na Slovenskem« (str. 8) z vsemi posledicami v času druge svetovne vojne in za njegovo povojno usodo. Tako najnovejša Nečakova knjiga ni le zanimiv »utrinek« iz zgodovine nacizma v Avstriji in njegove povezanosti s Hitlerjevo Nemčijo, temveč s prikazom avstrijsko-jugoslovanskih/slovenskih odnosov

ob nacističnem puču in njihove zaostritve v zvezi z oblikovanjem t.i. Avstrijske legije II iz prebeglih nacističnih pučistov na Hrvaškem, tudi dragocen prispevek k osvetlitvi nekaterih političnih procesov v prvi Jugoslaviji in posebej tudi v Sloveniji sredi tridesetih let.

Avtor je svoje delo razdelil na štiri tematske dele, vsako pa še na več poglavij, kar omogoča pregledno spremljanje obravnavane problematike. Prvi del o nacističnem puču v Avstriji 25. julija 1934 ter njegovih notranje in zunanje političnih ozadij (str. 11–49) ima značaj nujnega zgodovinskega okvirja za razumevanje osnovne študije o nacističnih pribežnikih v Jugoslaviji, njihovi organiziranosti, delovanju in odnosih z jugoslovanskimi oblastmi do odhoda njihove glavnine v Nemčijo. Poudarimo naj, da je uvodni oris napisan po relevantni literaturi, vsa naslednja poglavja pa so dokumentirana v pretežni meri z arhivskim gradivom in le delno tudi s podatki iz edicij virov, časopisja in memoarov. Potem ko je najprej osvetlil značilnosti avstrijske stanovske države in njen obračun z notranjimi nasprotniki, socialdemokrati in nacionalsocialisti, je v poglavju o zunanje političnih okoliščinah v času nacističnega puča posvetil posebno pozornost prikazu odnosov Italije in Nemčije do Avstrije in njenih sosed, pri čemer je tedaj tudi politika jugoslovanske tradicionalne zaveznice Francije silila Jugoslavijo v približevanje Nemčiji, tako kot so tudi številni razlogi jugoslovanski vladi pogojevali njen negativni odnos do Avstrije. Prvi del je sklenjen s prikazom neuspeha puča na Dunaju, posebno zanimiva pa je osvetlitev njegovega poteka na Koroškem (okoli 3700 udeležencev) in na Štajerskem (okoli 4000), kar kaže na zasidranost nacizma v teh dveh deželah. To pa potrjuje tudi dejstvo, da so prav na njunih območjih »potekali najboljše in najbolj krvavi boji« (str. 45), ki so tudi najdalj trajali. Koroški in štajerski nacisti pa so tudi tvorili jedro prebežnikov v Jugoslavijo. Avtor je torej najprej orisal tiste dogodke in procese, ki so funkcionalno povezani z nadaljnjo usodo avstrijskih pučistov v jugoslaviji. Osvetlitev značilnosti avstrijske stanovske države kot ene od oblik udejanjanja papeške okrožnice *Quadragesimo anno* pa je za slovenske bralce zanimiva tudi zato, ker so bile stanovske zamisli tedaj zasidrane tudi v slovenski katoliški desnici. Prav zaradi tega bi bilo zanimivo dodati še nekaj podatkov o stanovski ureditvi, kakršno je določala majska ustava iz leta 1934.

Za nadaljnje tri dele je avtor zapisal, da se berejo tudi »kot nekakšna kriminalka, ne samo zato, ker je med uporabljenim gradivom največ policijskih poročil in tajnih diplomatskih aktov, temveč tudi zato, ker prav vseh enigm, ki jih je ponudila tematika, ni mogoče pojasniti.« Z večletnim arhivskim raziskovanjem si je prizadeval odkriti in uporabiti vse raznolike dokumente, ki jih je največ našel v Političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu in v avstrijskem Arhivu Republike na Dunaju, medtem ko je prve podatke o obravnavani temi našel v dveh ameriških mikrofilmih nemškega nacističnega gradiva v Diplomatskem arhivu nekdanjega Zveznega sekretariata za zunanje zadeve v Beogradu. Avtorjeve poizvedbe o ohranjenosti gradiva v slovenskih, hrvaških arhivih ter beograjskih arhivih pa so bile negativne z izjemo ohranjenosti enega fascikla v Arhivu Jugoslavije, ki pa ga zaradi razmer po razpadu jugoslovanske države ni mogel uporabiti. Zato je po njegovi ugotovitvi »ena od najpomembnejših značilnosti ali pomanjkljivosti« obravnavane študije, da je napisana »skoraj izključno« na temelju nemškega in avstrijskega arhivskega gradiva. Avtorju seveda ostaja naloga, da po normalizaciji razmer prouči za dopolnitev podobe obravnavane problematike še morebitne naše ohranjene arhivalije, stopnja obdelanosti različnih vidikov teme v zadnjih treh delih knjige pa potrjuje njegovo oceno, da se ob njihovem upoštevanju ne »bo mogla pokazati bistveno drugačna historična slika« in da uporabljen bogato gradivo iz tujih ustanov »povsem omogoča historično rekonstrukcijo dogodkov in njihovo analizo...« (str. 9).

V drugem delu o prihodu in sprejemu nacističnih beguncev v Jugoslavijo po neuspehu puču (str. 51–84) je avtor po prikazu reagiranja jugoslovanske vlade na puč posebej osvetlil razmah nacionalsocialistične ideologije v organizacijah švabsko-nemškega Kulturbunda na Slovenskem. Zato pri njegovi pomoči nacističnim beguncem »ni šlo le za pomoč sonarodnjakom, temveč tudi političnim somišljenikom« (str. 55), takšna usmeritev organiziranega nemštva na Slovenskem pa je tudi omogočila, da je Maribor postal središče oskrbovalne, informativne, propagandne, politične in povezovalne dejavnosti med nemškim rajhom, avstrijskimi nacisti, nacističnimi begunci in jugoslovanskimi oblastmi« (str. 58). Prav preko mariborskega območja je šel glavni val beguncev, ki so jih nato nastanili predvsem v treh velikih zbirnih taboriščih, v Varaždinu, Bjelovaru in Slavonski Požegi. Organiziranje zbirnih taborišč na Hrvaškem (prehodna zbirališča so bila tudi drugod) je bila predvsem posledica nevarnosti oboroženih incidentov, če bi nacistične pučiste namestili v Sloveniji ob avstrijski meji, temu pa so nasprotovale tudi oblasti tedanje Dravske banovine, ki niso želele okrepitve nemškega življa na slovenskem ozemlju. Po izčrpnih analizah številnih virov je avtor ugotovil, da je do septembra 1934 (manjše skupine avstrijskih nacistov so v Jugoslavijo prišle tudi še naslednje leto) prebežalo med dva do tri tisoč pučistov in njihovih svojcev, kar je skoraj tri do štirikrat več kot je najnižja ocena v dosedanji literaturi.

Najobsežnejši je tretji del knjige (str. 85–155), v katerem je v petih poglavjih podana slika organiziranosti in življenja avstrijskih beguncev v zaprtih in odprtih taboriščih ter zunaj njih, pa tudi odnosov jugoslovanskih oblasti do prebeglih nacistov, ki so bili zaradi takratnega negativnega razmerja do Avstrije

zelo prijazni. Avtor je ugotovil, da so bili begunci v taboriščih organizirani po zgledu nacistične SA, da so v njih posvečali posebno pozornost vojaškemu urjenju in nacistični vzgoji ter da se je v njih dejansko izoblikovala neke vrste Avstrijska legija II, kot je pisalo avstrijsko časopisje, kar potrjuje tudi kasnejšo vključitev glavnine njenih pripadnikov v pravo Avstrijsko legijo, ki so jo že pred tem ustanovili iz avstrijskih nacistov v Nemčiji. Zanimiva je tudi osvetlitev trenj in sporov zlasti med koroškimi (okoli Josefa Welza) in štajerskimi nacisti (okoli Konstantina Kammerhoferja), ki so dosegli tako razsežnost, da jih je morala reševati posebna nemška komisija, oris življenja beguncev pa kaže tudi slabo moralno podobo njihovih voditeljev. Glede beguncev, ki so živeli zunaj taborišč, je avtor poudaril, da so imeli »bolj politično kot vojaško vlogo, vse skupaj pa je bilo tesno povezano z dejavnostjo nemške manjšine v Sloveniji« (str. 115).

V sklepnem delu z naslovom Nemška pomoč beguncem – odhod v Nemčijo – združitev »Avstrijske legije« (str. 157–190) je posebej opozoril na okoliščine, ki so narekovale Hitlerjevi Nemčiji, da se je reševanja problematike avstrijskih beguncev v Jugoslaviji lotila previdno, da ne bi poslabšala svoj zunanjepolitični položaj. Tako je poskrbela, da je njeno gmotno podpiranje beguncev potekalo preko različnih humanitarnih organizacij, kot že povedano, pa je imela v tem pogledu pomembno vlogo zlasti organizirana nemška skupnost v Jugoslaviji. Pričakovanja avstrijskih beguncev o naglem odhodu v rajh pa so nemške nacistične oblasti izpolnile šele konec novembra 1934, ko sta jih okoli dva tisoč dve ladji po 126 dneh bivanja v Jugoslaviji odpeljali v Bremenhaven. Po prihodu v Nemčijo so okoli tisoč za orožje sposobnih mož vključili v Avstrijsko legijo na Bavarskem, ki je bila nato »med prvimi nacističnimi enotami, ki so leta 1938 prišle »odrešiti« Avstrijo.« Dodamo naj še, da se je nekaj voditeljev prebeglih avstrijskih pučistov vrnilo v Jugoslavijo leta 1941, ko so postali visoki funkcionarji nacistične okupacijske oblasti.

Kot posebno odliko Nečakove knjige naj poudarimo temeljito dokumentiranost z okoli 350 opombami, v znanstvenokritičnem aparatu pa je tudi nekaj pojasnil in podrobnejših podatkov, ki bi obremenjevali glavno besedilo. Številni faksimili dokumentov in fotografije so dragocena obogatitev knjige, ki ji je avtor dodal tudi seznam uporabljenih virov in literature, komentirano osebno, krajevno in stvarno kazalo in tudi povzetka v slovenskem in nemškem jeziku. Register bo s številnimi podatki dragocen leksikalni pripomoček vsem, ki se bodo ukvarjali s podobno problematiko, kot je obdelana v knjigi. Sklenemo naj z ugotovitvijo, da je Dušan Nečak uspel s svojim delom izpopolniti podobo mednarodnih odnosov oziroma jugoslovanske zunanje politike sredi tridesetih let, odnos režima Jugoslovanske nacionalne stranke do nacističnih beguncev, posebej proces nacifikacije Kulturbunda v Sloveniji in Jugoslaviji, zelo dragocen pa je prispevek k zgodovini nacizma v Avstriji in vlogi Nemčije po prihodu Hitlerja na oblast. Njegovo širšo pomembnost kaže tudi odločitev založbe Böhlau na Dunaju, da izda v začetku leta 1996 knjigo Avstrijska legija II tudi v nemškem jeziku.

Miroslav Stiplovšek

Zdenko Levental, *Auf glühendem Boden*, Hrsg. Erhard Roy und Jacques Picard. Konstanz : Hartung-Gorre Verlag, 1994. 300 strani.

V pričujoči knjigi najdemo zanimivo kombinacijo medvojnih spominov Zdenka Leventala, jugoslovanskega zdravnika židovskega rodu, ki je preživel preganjanja Židov v okupirani Jugoslaviji v letih 1941–1947 in dveh dokumentov, ki sta nastala kot poročili židovskega komiteju v letu 1944. Prvo je poročilo *Dragutina Rosenberga* predsedniku ameriške židovske organizacije, »American Jewish Joint Distribution Comitee« (JDC), ki je delovala v Švici, drugo pa je, sicer kratko, a zanimivo poročilo neznanega avtorja o položaju Židov na Hrvaškem pod italijansko zasedbo do kapitulacije Italije. Na ta način seveda Leventalovi spomini veliko pridobijo, saj se spominska literatura vključuje v kontekst dokumentacije, ki je nastala s povsem drugačnim namenom. V širšem kontekstu je tako možno spomine povezati z dokumentacijo, na drugi pa dokumentacija pridobi nekakšen osebni pečat, ki kaže na neposredno zvezo med posameznim dokumentom in usodo posameznika.

V uvodu preberemo, da je glavni namen avtorjev ob izdaji knjige, da bi se izognili ponovitvam podobnega trpljenja, ki je sad zgolj človeške neumnosti. Pravtako je po besedah avtorjev namen knjige »z resničnimi zgodbami, dopolniti in poglobiti zgodovinski spomin...«. Levental v prvem delu knjige opisuje svoje otroštvo v Zagrebu, pravni in družbeni status Židov v Kraljevini Jugoslaviji in seveda lastno izkušnjo mladega Žida iz sekularizirane družine.

Avtor opisuje svoje šolanje na zagrebški gimnaziji, kjer so obstojale paralelke za pravoslavne, katoliške in židovske razrede, saj je zagrebška židovska skupnost predstavljala številčno približno petino Židov celotnega ozemlja Kraljevine Jugoslavije. Obstajajo sicer zgolj ocene a realna številka bo nekje med 60.000 in 70.000, je pa seveda 1935 (nürnberški zakoni v Nemčiji) ali 1938 (priključitev Avstrije) številka drugačna zaradi priseljevanja. Jugoslovansko židovsko skupnost so sestavljali tako zahodnoevropski (»sefardi«), kakor vzhodnoevropski Židje (»aškenazi«) in tudi premoženjska struktura je ustrezala evropskemu obrazcu. Žide najdemo med zelo bogatimi družinami v Zagrebu in Beogradu, večino v srednjem

meščanskem sloju, na jugu Kraljevine Jugoslavije, v Skopju, Sarajevu, Bitoli pa spadajo mnogi tudi med najrevnejši proletariati.

Levental opisuje v uvodu čas po priključitvi Avstrije k Nemčiji, prihod prvih židovskih beguncev in psihozo, ki so jo ustvarjale prve vesti o tem, kar se je dogajalo z Židi v Nemčiji in v zasedenih državah pred napadom na Jugoslavijo, prihod Nemcev v Zagreb, ki po navdušenju ni zaostajal za sprejemom Hitlerja na Dunaju.

Po zasedbi Jugoslavije se je – kot pravi avtor – nadaljnja usoda jugoslovankih Židov odvijala v trikotniku »usoda – slučaj – odločitev«. Avtor navaja vrsto posameznih tragedij, deportacij brez vrnitve itd., ki so bile del obsežnega načrta o iztrebljanju Židov, pa tudi pregone in likvidacije posameznih Židov iz osebnih koristi, zavisti, nesrečne usode posameznikov, zaradi odlašanja in obotavljanja itd. Mnogi hrvaški Židje so skušali prikriti svoje poreklo s prostovoljnim pokristjanjevanjem in spreminjanjem imen, kar pa ni nikomur koristilo. Avtor opiše obupen poskus židovske skupnosti v Zagrebu, ki je pomagala internirancem in deportirancem v taboriščih s hrano, oblačili, zdravili itd., in se dotika tudi vloge »židovskih svetov« v različnih mestih Evrope in njihovim sodelovanjem z nemškimi oblastmi, kar pa je že mnogo bolj zapleten in kompleksen problem.

V poročilu Dragutina Rosenberga najdemo statistiko židovskega prebivalstva v Kraljevini Jugoslavij, ki ga ocenjuje na 75.000. Od tega je 35.000 Židov živel ob okupaciji Jugoslavije na ozemlju NDH, v Bački in drugih od Madžarov zasedenih pokrajinah 18.000, v Nedičevi Srbiji 14.000 in v od Bolgarov zasedeni Makedoniji 7.000. V nadaljevanju se avtor omeji na usodo židovske populacije v NDH. Avtor opisuje usodo Židov v Jasenovcu, v taboriščih na Pagu, v Stari Gradiški, Tenju in Djakovem, Danici, Jadovem itd. Opisuje teror v ustaških taboriščih in ob tem navaja tudi dokument, ki ga je po vojni našel v Beogradu, in v katerem se nemška komanda manjše izpostave v Bosni pritožuje nad brutalnostjo in zločinskostjo ustašev nad prebivalstvom. V resnici je predstavljala likvidacija velikega števila internirancev v nemških taboriščih »tehnični problem« in »delovno normo«, ki jo je bilo potrebno izpolniti (vzemimo kot primer npr. dodatke, ki so jih nemški eksekutorji SS-a dobivali »zaradi (njihovega!) živčnega trpljenja in naporov«). Na Balkanu se cinični hladnokrvnosti eksekutorjev pridruži še posebna vrsta perversnega psihopatološkega sadizma, ki se nenazadnje kaže tudi v današnjih dogodkih na teh teritorijih. Vsekakor je bil nemški »Endlösung« bolj tehnološko dovršen, pri zločinah na Balkanu pa je šlo (in gre) bolj za prave umetnije v »ročnih delih«.

V tretjem delu, poročilu neznanega avtorja o položaju Židov v od Italijanov zasedenih predelih Hrvaške do kapitulacije Italije (poročilo je nastalo aprila 1944), je razvidno, da so Židje iz NDH bežali predvsem v treh smereh: na Madžarsko, v Italijo in na hrvaško obalo pod italijansko zasedbo. Število ubežnikov pa ne dosega 10.000. V italijanskih židovskih taboriščih je bil režim sicer manj smrtonosen, kar pa – po avtorjevi oceni – ne velja za taborišče na otoku Rabu, kamor so preselili židovske taboriščnike poleti 1943. Tam je že pred prihodom židovskih deportirancev umrlo več tisoč Slovencev, kar nenazadnje kaže na diferenciran odnos italijanskih fašistov do Židov in Slovencev. Pri genocidni politiki italijanskih fašistov so bili Slovenci na prvem mestu.

Če ob branju knjige aktualiziramo, ugotovimo, da se zgodovina ne ponavlja samo kot farsa, na kar kaže tudi dejstvo, ki ga upravičeno navaja avtor, da so Stalin, Churchill in Roosevelt vsaj glede nujne intervencije proti iztrebljanju Židov v tedanji Evropi povsem odpovedali. Njihovo sprenevedanje v marsičem spominja na odnos Evrope do dogodkov v zadnji balkanski vojni.

Ob tem je pravzaprav tragična ironija usode, da je knjiga, ki opisuje žrtve vojne pred petdesetimi leti, izšla v času, ko se zgodovina na Balkanu ponavlja, in to v svoji najbolj krvavi obliki. Je odpovedala stroka ali se je izgubil zgodovinski spomin? Pravzaprav je bilo obojega dovolj, saj ne smemo pozabiti, da so na začetku današnje balkanske morije stali pravzaprav tudi zgodovinarji (npr. pri sestavi memoranduma srbske akademije) in torej niso samo »odpovedali«, temveč so celo pridno pomagali tiščati voz v blato, iz katerega se bo vlekel vsaj nekaj generacij. Ponesrečeno mitiziranje zgodovine pa velja vsekakor tudi za revizionizem zgodovine NDH na Hrvaškem v zadnjem času (ki ga omenja tudi dr. Levental v knjigi), mit o italijanski resistenci, s katero je Italija v drugi vojni (spet enkrat) »zmagala« ali npr. »mit o Avstriji kot prvi žrtvi nacizma« itd.

Od učiteljice življenja do arzenala oz. odpada za sestavne dele ideoloških in političnih skopucal za kratoročne in dolgoročne politične namene, ki naj služijo kot nekakšni pripomočki za operacionalizacijo vseh mogočih političnih avantur, je pravzaprav majhna razdalja. Drobna knjižica nam torej govori nenazadnje tudi o (v zadnjem času tolikokrat omenjanem) »koncu zgodovine«, in s tem vsaj delno zapolnjuje veliko vrzel v zgodovino pisju balkanskih držav. Tokrat žal o »koncu zgodovine« – Židov na Balkanu.

Egon Pelikan

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 19 (1). Zagreb 1992. 120 strani.

Glavnemu in odgovornemu uredniku ter najpogostejšemu avtorju očitno gre zasluga, da se ohranja pri življenju ta specializirana revija za gospodarsko zgodovino. V letniku 1992 je objavljenih 7 razprav, 3 ocene in pregled dežel (različnih enot) Delovne skupnosti Alpe Jadran, kjer pri slovenskih napisih v preglednici seveda ni šlo brez napak.

Ivan Erceg objavlja razpravo Pregled proizvodnje soli i struktura solana (na istočnojadranskoj obali) (str. 7–22). V prvem delu so obdelani nastanek in utrjevanje solnih bazenov, lastništvo in posest solin z *jura regalia minora* mestnih občin ter delo v solinarstvu. V drugem delu je obravnavanih 7 solin (solinskih območij, med njimi tudi Piran, Koper in Trst z okolico. Pri vsaki solini ali območju so dani podatki o pridelavi soli v nekaj letih 16. in 17., za tržaško območje tudi za 6 let 18. stoletja.

Šime Perčič je prispeval Prilog poznavanju pčelarstva Dalmacije do 1914. godine (str. 23–34), kjer je obdelana predvsem gospodarska plat (delno tudi kvantitativno s številom panjev) te zapostavljene gospodarske panoge v 18. in 19. stoletju.

Ivan Erceg je objavil Adamovičev naputak o ekonomskom upravljanju veleposjedom (str. 35–52). Ivan Kapistran Adamović, svetnik, podžupan virovitičke županije ter veleposestnik je leta 1763 z baronom Petrom Antonom von Prandauom sklenil 10-letno zakupno pogodbo za valpovško gospostvo. Na tej podlagi je za svoje upravne in strokovne uradnike 2. 1. 1769 izdal začasno instrukcijo (*Interimalis instructio*) v latinščini, ki je taka in v hrvaškem prevodu objavljena v razpravi. Čeprav je instrukcija zelo kratka z izredno ostrino zajema ravno najpomembnejša težišča gospodarjenja, ki so odločilna za gospodarski uspeh. V primerjavi z Adamičevo je Schwizenova instrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788 (J. Maček, Zbornik Biotehniške fakultete univerze v Ljubljani, suplement 17, Ljubljana 1992, 147 str.) bolj splošna in bolj državno-upravna. Koliko je instrukcija doprinesla k odličnemu gospodarjenju seveda ni razvidno, da pa je bilo zelo uspešno se vidi iz podatka, da je za zakupnino plačeval le 24% donosov gospostva, preostanek je lahko namenil za sebe in širjenje gospodarstva.

Ivan Erceg je objavil svojo tretjo razpravo V. Benzoni za uvodjenje trgovač kog sustava u Kraljevino Ugarsku (str. 53–68). Baron Vinzenz von Benzoni iz Reke je l. 1791 prav tam objavil knjižico *Vorschlag zur Einführung eines Kommerzsystems im Königreiche Ungarn*. Gre za tedaj še aktualno merkantilistično prizadevanje v prid trgovine, s katero je upal pomagati svojemu domačemu mestu, tedaj gospodarsko zelo prizadeti Reki.

Mira Kolar-Dimitrijević je napisala razpravo Akcija velikog župana Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog na ekonomskem unapređenju varaždinske županije (str. 69–86). Utješenović je bil od 1849–1852 podžupan varaždinske županije, od 1875–1885 pa veliki župan. Začetek njegovega javnega delovanja je povezan z banom Jelačićem. V obeh obdobjih se je izredno uspešno zavzemal za gospodarstvo, zlasti za graditev in popravilo cest. S tem je pospeševal povezavo severne Hrvaške z Jadranom in Podonavjem: Uspel je z regulacijo potoka Plitvice s čimer so izsušili močvirja in pridobili rodovitna zemljišča. Uspel je pridobiti tuj kapital za investicije v tamkajšnje rudnike in industrijo, s čimer je pripomogel k zmanjšanju latentne brezposelnosti v tamkajšnjih krajih. Pomemben je bil tudi kot propagator tamkajšnjih zdravilišč. Razprava temelji na sodobni periodiki in strokovnem slovstvu.

Franko Mirošević je objavil Pregled stanja hrvatske trgovačke mornarice od 1926 do 1930 godine (str. 87–104). Poudarjen je pomen te dejavnosti za gospodarstvo in posebnosti zaradi velikih denarnih vložkov, precejšnjih dobičkov ladjarjev ter zaposlovanja delovnih moči zelo različnih profilov, ki jih je plačevala nadpovprečno. Prikazano je stanje večjih parniških podjetij leta 1930 in porast bruto tonaže od 178.000 BRT leta 1925 na 309.000 BRT leta 1930.

Četrta razprava Ivana Ercega v tem zvezku je Izvještaj o mineraloško-rudnim ležištima na području Dalmacije i Istre (1804) (str. 105–113). Ko je Avstrija pridobila Dalmacijo in Istro, je njena dvorna komora na Dunaju začela z evidentiranjem in registriranjem rudnih ležišč na terenu. Tako je nastal predložen pregled (Tabellarischer Bericht), ki ga hranijo v Arhivu omenjene komore na Dunaju. Vsebinska je predvsem naravoslovno-tehnična.

Ker je sedanji uredniški odbor sestavljen le iz hrvaških sodelavcev, ga nameravajo razširiti s člani iz območja Alpe-Jadran.

Jože Maček

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 20 (1). Zagreb 1993. 194 strani.

V tem letniku je objavljenih pet razprav in štiri ocene.

Ivan Erceg je objavil razpravo Izvještaj o gospodarskom položaju i mogućnostima unapređenja na veleposjedu plemićke obitelji Zrinski (-Frankopan) na sjevernokršćanskom Primorju godine 1675 (str. 7–117). Upravnik (nadzornik?) nekdanjih gospodstev Zrinski (Frankopanov), ki so jim bila zaplenjena in so bila od 1670 v upravi dvorne komore Ivan Andrija Koderman je zanj sestavil poročilo o primorskih državnih (fiskalnih) posestvih (*Relationes bonorum maritimo fiscalium*), ki je v razpravi objavljeno v izvirni latinščini brez prevoda. Zajeta so gospodstva Brod, Novi Grobnik, Čabar in Bakar. V obsežnem poročilu je zajeto vse mogoče, kar poznamo pri nas iz sto let mlajših »Güterbeschreibungen«, ki so jih morala izdelati gospodstva ukinjenih samostanov, ki so bila v državni upravi. Seveda v takih poročilih ne more izostati razlaga, zakaj so se donosi gospodstev po prehodu v državno upravo zmanjšali. Razlaga je kar klasična zaradi pljenja in ropanja materialnih dobrin ter živega in mrtvega inventarja po zaplembi gospodstev (oz. pri nas po ukinitvi samostanov). Človeku se kar vsiljujejo primerjave s sedanjim seveda mnogo bolj rafiniranim pljenjem družbene lastnine pri nas.

Šime Perčić je objavil razpravo Statistični podaci o proizvodnji na zadarskom području god. 1803–1804 (str. 119–131). V preglednicah je prikazano število prebivalcev in število živine po naseljih, na otokih in na kopnem, pridelki medu, voska, volne, sira, žit, lanu, konoplje, vina, žganja, olivnega olja. Posebej je zajeta predelovalna obrt (liker, kože, lojenke, voščenske, posoda, barvano sukno, opeka) in ribolov (sveže ter soljene ribe) in ostrige.

Sledi delo Ivana Ercega Drugi avstrijski popis stanovništva u Dalmaciji (1803) (str. 133–144). Ko je Avstrija 1797/98 dobila Dalmacijo, je zaradi velikih sprememb, ki so se dogodile med prvim popisom (ni zapisano kdaj), katerega rezultate je objavil leta 1798 baron Francesco Mario di Carne Steffaneo in prvimi leti avstrijske uprave želela dobiti natančnejše demografske podatke o tej pokrajini, tako zaradi vojaških kot tudi zaradi gospodarskih potreb. Zajeti so podatki ki so bili običajni za tedanji čas. Plemiških družin je bilo 1,72%, meščanskih 3,94, kmečkih pa 94,35%. Zanimivo je, da sploh niso omenjeni obrtniki in mornarji. Večinsko prebivalstvo so bili katoličani, 14,5% je bilo pravoslavnih in 218 Judov.

Akademik Vladimir Stipetić je prispeval razpravo Josip Šipuš prvi hrvatski pisac klasične politične ekonomije (str. 145–163). Gre za (po vsej verjetnosti razširjeno in poglobljeno) besedilo, ki ga je pisec imel ob ponovnem izidu knjige Josipa Šipuš *Temelj žitne trgovine*, ki je prvič izšla v Zagrebu leta 1796. Zdaj jo je v izvorniku in v prevodu na sodobni hrvaški jezik ter s pomembno uvodno razpravo Ivana Ercega izdala Matica hrvatska v Karlovcu. Pisec razlaga tedanje znanstveno zgodovinske razmere. Josip Šipuš je bil zelo pod vplivom francoskih fiziokratov in Adama Smitha (1723–1790). Iz njegovega glavnega dela *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776) si je »izposodil«² cele strani ne da bi to seveda navedel, kot to sicer v 18. stoletju še ni bilo nečastno. Ne glede na to ostaja prvi hrvaški ekonomski politik pomemben kot utemeljitelj hrvaške ekonomske terminologije.

Stjepan Sršan je prispeval razpravo Inventar Čepinsko-Erdutskog posjeda 1880. godine (str. 165–183). Omenjeno veleposestvo je dediščina Ivana Kapistrana Adamovića (1726–1808), s katerim so njegovi sinovi in vnuki delno dobro, še bolj pa slabo gospodarili in je okoli l. 1880 prešlo v tuje roke. Objavljen je inventar veleposestva z ocenjenimi vrednostmi. Iz njega je mogoče rekonstruirati pretežni način izrabe zemljišč in kapitalistični način gospodarjenja.

Jože Maček

Helmut Jäger, *Einführung in die Umweltgeschichte*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994. 245 strani

Že skoraj tri desetletja namenjajo v gospodarsko razvitih zahodnoevropskih državah in v ZDA, pri nas pa nekaj manj, okolju v vseh svojih pojavnih oblikah, zlasti tistih, ki domnevno ali pa dokazano negativno vplivajo na življenje sedaj živečih človeških rodov in na obstoj življenja na Zemlji v prihodnosti, veliko javno in znanstveno pozornost. Okolje pa je že v svojih naravnih elementih tako mnogoobrazno, vanj pa se vključujejo tudi tehnični, družbeni in duhovni vidiki, da ga doslej ni uspelo in ga najbrž tudi ne bo mogoče definirati tako, da bi njegova definicija vsaj približno zajemala pojav in bila za silo sprejemljiva. Posledica tega je, da lahko vsak pisec z okoljem označuje kak večji ali manjši segment, kar še daleč ne zajema okolja v vsej njegovi kompleksnosti. Stvar se zapleta še zato, ker nekateri želijo enačiti okolje z naravo oziroma naravnim okoljem, ki ga pa v bistvu že dolgo ni več, ker je vse pokrajine na svetu, razen Arktike in Antarktike ter še kakih neznanih izjem, človek že zdavnaj preobrazil v svoj prid in bi o naravi smeli govoriti le kot od ljudi spremenjeni naravi. Razumljivo je, da želijo vse mogoče znanstvene discipline pri obravnavi okolja pristaviti svoj lonček, pri čemer so seveda družbene in duhovne vede na slabšem od naravoslovnih (in tehničnih).

Knjiga, ki jo obravnavamo, ima vsa znamenja pravkar opisanih težav. Izhaja namreč iz koncepta geografije kot integralne znanosti o okolju. Okolje pa pojmuje kot izsek iz zemeljskega površja kot ga človek dojema in definira, ki pa kot tak a priori ne obstaja.

Tako pojmovanje pa se prekriva s pojmom krajine in tako pisec resnično uporablja v knjigi pojma okolje in krajina kot sinonima. Že pogled na vsebino knjige kaže, da gre prvenstveno za obravnavo sprememb v predzgodovinskem in zgodovinskem času naravnih elementov kot so klima, tekoča in stoječa vodovja, obrežja in morska gladina, različne oblike zemeljskega reliefa in tal, gozdov, resav, travinja, rastlinskega in živalskega sveta ter njegovega izginjanja in doseljevanja. Na kratko (na 10 straneh) so sicer omenjeni v glavnem negativni vplivi industrije in intenziviranja kmetijstva na okolje v 19. in 20. stoletju, ogrožanje, uničenje in ohranjanje naravnega in sonaravnega okolja, ki se konkretno izraža v varstvu narave in krajine. Pozabljeno tudi ni pravo o okolju, ki sega od srednjeveških predpisov za varovanje posameznih sektorjev okolja (npr. gozdov z gozdnimi redi) do sedanjih, ki jih v Nemčiji izdajajo zveza in dežele.

V knjigi namenoma niso zajeti različni problemi okolja, ki zdaj tarejo sodobni svet, ki pa niso od včeraj in bi jih zato bilo vredno obravnavati v knjigi z naslovom *Zgodovina okolja*. Taki globalni problemi so npr. radioaktivnost, fenomen »tople grede«, ozonska luknja, da številnih manjših ne omenjamo. Zato bi knjigi bolj ustrežal naslov *Zgodovina oblikovanja naravne krajine*, podobno kot je Gradman že 1901 objavil delo: *Slika srednjeevropske krajine v svojem zgodovinskem razvoju*. Za sektorje okolja, ki jih pisec obravnava, si prizadeva zajeti obdobje od neolitske revolucije do sedanjosti, seveda ne prav podrobno, saj gre za uvod v obravnavano tematiko.

Pri spremembah okolja pisec strogo razlikuje vzroke zanje. 1. Naravne procese, ki potekajo povsem neodvisno od človekovih vplivov, nanje ne pomislijo tisti, ki vse pretekle in sedanje spremembe v krajini pripisujejo človekovim posegom v naravno okolje in to na tak način postulirajo kot sorazmerno statično, kar pa seveda ne ustreza dejstvu. 2. Neposredne posege v naravo pri čemer najbolj izstopa krčenje gozdov, kar so včasih šteli za Bogu dopadljivo, kaj šele za ljudi koristno delo, danes pa se to vrednoti povsem drugače. 3. Posredne vplive na prvotno nekultivirano krajino, ki so posledica hotenih ali nehotenih sprememb in, ki v sekularnih dimenzijah tudi povzročajo velike motnje ali lokalno celo katastrofe. Tu omenja predvsem gozdno pašo in nekdanje kolovoze, ki so se postopoma poglobljali, zdaj še zlasti tudi pri nas s traktorji, in so zdaj ob deževnih nalivih pravi potoki z veliko erozijsko močjo.

Ker so v knjigi v zgodovinski retrospektivi obravnavani predvsem naravni pojavi so tudi metode za pridobivanje dognanj prvenstveno naravoslovne (arheo-botanične, palinološke, arheozoološke, seveda tudi arheološke). Avtor izrecno svari pred posploševanjem posameznih lokalnih ali parcialnih dognanj na večja območja in na starejša obdobja.

V okviru zasnove kakršno knjiga ima, pa je zbrano za posamezne sektorje okolja za pokrajine, na oni strani Alp zelo veliko zgodovinskih dejstev, ki predstavljajo največjo vrednost knjige.

Jože Maček

Zborovanje Slovenskega muzejskega društva. Zbornik. Idrija, 11–13. oktober 1995. 99 strani.

Slovenski muzealci se zberejo vsaki dve leti na zborovanju, da izmenjajo izkušnje in se pogovorijo o muzejskih in še kakšnih problemih. Zborovanje pa nakaže vsaj v grobem tudi bodoče delo oz. usmeritev slovenskih muzejev in pokaže torišča na katerih se muzejski delavci ne morejo poenotiti. To je po svoje povsem razumljivo, saj je večina muzejev interdisciplinarnih, torej so pod njihovo streho doma različne stroke in v tem pogosto tiči tudi razlog za neenotnost ali drugače povedano za različnost mnenj, vendar, če se ljudje znajo pogovarjati in sprejemati različna mnenja, to sploh ni nič slabega. In prav referati v tem zborniku pričajo, da so se v Idriji znali pogovarjati, istočasno pa kljub vsebinsko-teoretični različnosti pričajo tudi o tem, da se v slovenskih muzejih dela na vseh področjih in da se tudi izjemno skrbi za strokovno kvaliteto, neglede na dokaj zapleteno finančno situacijo v kateri se nahaja večina slovenskih muzejev. Referati pa pokažejo tudi to, da praktično ni muzeja, ki ne bi imel v žepu kar nekaj vizij o svojem bodočem razvoju.

Zborovanje samo je bilo razdeljeno na štiri sklope in tudi referati v zborniku so predstavljeni na ta način. V prvem sklopu je tekla beseda o novih stalnih postavitvah v slovenskih muzejih. Prvi prispevek je napisala **Vlasta Beltram**, prikazuje pa nastajanje zbirke novejših zgodovine v Pokrajinskem muzeju Koper. Zbirka je bila razformirana leta 1980, v letu 1995 pa so na novo odprli del zbirke, ki zajema obdobje od 1918 do 1954. Celotna zbirka bo pokrivala čas od druge polovice 19. st. (obdobje narodnega prebujenja) do leta 1954, ko je bil takratni Koprski okraj kot del cone B Svobodnega tržaškega ozemlja priključen k Jugoslaviji. **Jože Dežman** predstavlja stalne zbirke Gorenjskega muzeja v Kranju, poda predloge za dolgoročne razvojne cilje tega muzeja in ga predstavi še po organizacijski in statistični plati. **Aleš Gačnik** iz Pokrajinskega muzeja Ptuj se je lotil zanimive in tudi zelo aktualne (po svoje tudi nehvaležne) teme o muzejski kritiki in kritiki muzejskih razstav. Kot smo že uvodoma zapisali gre pri muzejih in s tem tudi pri razstavah za pristope

različnih strok, s tem pa se postavlja vprašanje kako ocenjevati in kritično vrednotiti razstave ali zbirke itd. Avtor zagovarja tezo, da mora tovrstna kritika (obenem jo primerja z nekaterimi drugimi kritikami: gledališko, filmsko itd.) izhajati iz muzeologije (vprašanje te vede je vsekakor še odprto) in ne iz temeljnih znanstvenih disciplin oz. ved, ki domujejo v muzeju in določeno problematiko raziskujejo ter jo skozi razstavo prezentirajo javnosti. »Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrije« je naslov nove obsežne razstave, ki jo je v prenovljenem gradu Gewerkenegg spomladi 1995 odprl Mestni muzej Idrija o njej pa govori prispevek **Janeza Kavčiča**. Razstava je zasnovana problemsko-tematsko, sestavlja pa jo deset sklopov, ki se med seboj dopolnjujejo: Mejniki petih stoletij; Geološka zbirka; Dokumenti pripovedujejo; Pogledi na mesto in spomeniki prednikov; Živosrebrni stolp; Znamenite osebnosti; Pridobivanje živega srebra in cinobra; Gozdarstvo in transport lesa; Priče življenjskega utripa; Zgodovinske slike Janka Trošta. **Zdravko Likar** je predstavil načrte za predstavitev zgodovinske dediščine na Kobariškem, kjer od leta 1990 z velikim uspehom deluje Kobariški muzej s stalno zbirko o prvi svetovni vojni, v prizidku pa je pregled kobariške zgodovine od prazgodovine do danes. V načrtih muzeja so še zgodovinsko-turistična pot, postavitev muzejske zbirke o Tonovcovem gradu, na samem gradu pa bi radi tudi rekonstruirali del naselbine (bivalni in sakralni objekt ter obrambni zid). **Martina Pišljari** in **Tomaž Klemenčič** prikazujeta muzejsko – turistično ureditev najstarejšega dela idrijskega rudnika – Antonijev rov, ki je nastal leta 1500, ob njem pa še nekatere mlajše etaže in kot posebno zanimivost podzemno kapelo sv. Trojice. Čeprav projekt še ni v celoti dokončan, pa je odprta že celotna pot pod zemljo. Pot poteka krožno, seveda na različnih nivojih in je za vsakega obiskovalca enkratno doživetje. **Nataša Urbanc** predstavlja v svojem prispevku bodočo stalno razstavo Muzeja novejše zgodovine v Ljubljani. Gre za stari Muzej ljudske revolucije, ki je s političnimi spremembami izgubil ne samo aktualnost ampak tudi kredibilnost (o tem avtorica sicer ne govori v svojem prispevku, se nam pa zdi, da so bile prav politične spremembe tiste, ki so na nek način pogojevale – če je muzej želel sploh še obstajati – transformacijo ideološko zasnovanega muzeja v sodoben muzej, ki predstavlja novejšo zgodovino od leta 1914 naprej). Cekinov grad, v katerem domuje muzej, je bil adaptiran leta 1991, v kasnejših letih pa je nastala zasnova stalne razstave, ki je danes praktično povsem dodelana (tako po vsebinski kakor po prostorski in še kakšni plati), jo je pa zaradi relativno neugodnih finančnih situacij (problem, ki smo ga že omenjali in se pojavlja pri vseh muzejih, ki postavljajo stalno ali občasno razstavo, sodobna razstavna dejavnost pač zahteva relativno veliko denarja) težko v kratkem času realizirati. **Vili Vuk** se v svoji razpravi, ki je bolj podobna nekakšnemu esejčku z obilico fantazije, sprašuje o smiselnosti stalnih zbirk in jih primerja z vedno enakim repertoarjem v gledališču, zraven pa navrže še nekaj filmskih teoretičnih diskurzov (citira znamenitega Sergeja Mihajloviča Eisensteina, ki tukaj nastopa niti kriv, niti dolžen) in tako pomeša jabolka in hruške.

Drugi sklop referatov (po obsegu dosti skromnejši od prvega) se ukvarja s pridobivanjem gradiva v slovenskih muzejih, saj je ena od temeljnih nalog muzejev prav zbiranje in varovanje gradiva. **Maja Lozar Štamcar** opozarja v kratkem referatu na probleme oz. ovire, ki jih ima pri izpopolnjevanju zbirke pohošča Narodni muzej v Ljubljani. **Marija Počivavšek** iz celjskega Muzeja novejše zgodovine pa prikazuje zbiranje gradiva kot »odbiranje za prihodnost«, torej za kustose, ki bodo v bodočnosti delali v muzeju. Opozarja tudi, da mora biti zbiranje gradiva načrtno in kolikor se le da raznovrstno, da bi odražalo res »vse plati življenja«. **Branko Šuštar** iz Slovenskega šolskega muzeja skuša razmejiti področje delovanja muzejev in arhivov (prispevek govori o arhivskih dokumentih med muzejskimi predmeti) in obenem utemeljiti, zakaj je lahko včasih tudi določeno arhivsko gradivo hranjeno v muzeju. Še prav posebej pomemben se nam zdi v tem sklopu prispevek **Tanje Tomažič** iz Slovenskega etnografskega muzeja. Avtorica se ukvarja z načelnimi in tudi nekaterimi praktičnimi vidiki pridobivanja gradiva (izkušnje v posameznih muzejih so glede tega zelo različne), strinjamo pa se z avtoričino ugotovitvijo, da muzej mora povečevati svoje zbirke in s tem tudi zviševati svojo »predstavno vrednost«. Pomembno pa je tudi, da je pridobivanje novega gradiva v muzejih podarjeno – čeprav se je to zgodilo do sedaj že ničlikokrat – kot ena od najvažnejših muzejskih nalog, kajti nekateri muzeji so se zaradi favoriziranja razstavnih projektov, ki pogosto ne temeljijo na »njihovem« gradivu (pa s tem sploh ne mislimo, da je kaj slabega, če si muzeji med seboj gradivo za razstave tudi posojajo), že nekoliko odmaknili od temeljnega poslanstva muzejev in na določen način pravzaprav začeli sami sebe ukinjati (če prirejaš samo razstave, z ostalimi fazami osnovnega poslanstva pa se ne ukvarjaš, nisi več muzej).

Tretji sklop referatov je posvečen vprašanju tehniške dediščine v slovenskih muzejih. Prav razveseljivo je, da se tega pomembnega segmenta naše kulturne dediščine vse bolj zavedajo tudi muzeji. Prvi referat, ki govori o tehniški dediščini je prispevala **Ivana Leskovec** iz Mestnega muzeja v Idriji. Prav Idrija, za mnoge povsem nezanimiv kraj nekje bogu za hrbtom, je lahko danes za številne vzor kako se je potrebno lotiti posameznih, lokalno značilnih in pogojenih (v tem primeru rudnik) muzejskih projektov, ki pa postanejo zaradi kompleksnega, neobremenjenega in z jasno vizijo podprtega pristopa še kako zanimivi tudi za širšo javnost. Del kompleksnega pristopa prikazuje tudi avtoričin prispevek, ki se ukvarja s specifičnim

besedjem iz rudarskega vsakdana. Tudi to bo z zaprtjem rudnika dokončno izginilo (tukaj si ne upamo niti pomisliti, koliko takšnih profesionalnih žargonov je že izginilo ne da bi jih zapisali). Za vzorec navajamo samo nekaj besed: hájer (kopač), šlenger (težko kladivo na zakrivljenem ročaju), hundi (vozički na tirih), racuta (iztresna ploščad kjer se je spravljala ruda). **Karla Oder** iz Koroškega muzeja na Ravnah govori v svojem prispevku o varovanju in ohranitvi industrijsko-tehniške dediščine v Mežiški dolini. Tudi tam se namreč zapira rudnik svinca in cinka, v katerem so čez 300 let kopali rudo. Avtorica se v prispevku ukvarja tudi z določenimi teoretičnimi izhodišči o tem kaj sploh je industrijska dediščina (razvrsti jo v materialno, duhovno in socialno kulturo, ki se pojavlja v treh okoljih, se pravi, da je povezana s samim delom, z domom in s krajem). Prispevek zaključuje še zanimiv »recept« za kalično maso, ki ga je uporabljal izdelovalec pil mojster Urbanc (za njim pa še mojster Ivan Fužir), z njo je namazal pile preden jih je dal v peč. Referat, ki ga je pripravila **Irena Šavel** iz murskosoboškega muzeja, predstavlja opomin kako se s tehniško dediščino ne sme postopati, obenem pa tudi pokaže kako se strokovno mnenje v političnih krogih ne upošteva. Prikazan je prvovrsten tehniški spomenik Kučanova delavnica (ključavničarska, kovaška in mehanična delavnica), ki je nastala na začetku stoletja in je sodila med redko ohranjene obrtno-industrijske objekte z začetka industrializacije Slovenije, opremljena pa je bila v nespremenjeni obliki z vsemi orodnimi stroji z začetka delovanja delavnice. Kljub strokovni ekspertizi, ki je pokazala vrednost samega spomenika in kljub izdelanemu konservatorskemu programu, je Izvršni svet Skupščine občine M. Sobota sprejel sklep, da je potrebno delavnico porušiti. To se je 9.6.1995 tudi zgodilo, stroje pa so brez vednosti muzeja preselili v grad Rakičan. Sobota je tako ostala zaradi nerazumevanja politikov brez prvovrstnega tehniškega spomenika. Krivca seveda ni in odgovarjal ne bo nihče. Zelo kompleksno in s številnimi iztočnicami je zastavljen prispevek **Vladimirja Vilmana** iz Tehniškega muzeja Slovenije. Najprej skuša opredeliti, kaj tehniška dediščina sploh je (dosledna razmejitev eksponatov tako ali tako ni možna), pravi da je potrebno upoštevati »tehnološko načelo«, eksponati tehniške dediščine so torej tisti predmeti, ki »pripadajo določeni tehnološko-produkcijski verigi«. V nadaljevanju prispevka se ukvarja še z vlogo in pomenom Tehniškega muzeja Slovenije in njegovim odnosom do drugih tehniških muzejev, zavzema se za ustanovitev sekcije tehniških muzejev in oriše nacionalno strategijo prikaza tehniške dediščine.

Četrty sklop prispevkov se ukvarja z interaktivnostjo v muzejski pedagoški praksi. Muzejska pedagogika je postala v zadnjem času prava modna muha, kar je po eni strani slabo, ker se moda pač spreminja, dobro pa je zaradi tega, ker so se pričeli s tovrstno problematiko ukvarjati številni kustosi in to tudi na teoretični ravni. O interakciji in njenem opazovanju govori prispevek **Mete Rupar** iz Mestnega muzeja v Ljubljani. Avtorica najprej naniza nekaj teoretičnih pogledov nekaterih strokovnjakov na to problematiko in skuša iz vsega izluščiti tisto, kar bi bilo uporabno tudi za kustose pedagoge v muzejih. **Irena Škufca** iz Muzeja Kočevje prikazuje v svojem prispevku sodelovanje v muzejski pedagogiki. Gre za večplastno sodelovanje najprej znotraj samega kolektiva, nato sodelovanje z drugimi institucijami in tudi za sodelovanje z obiskovalci (tako z odraslimi kot z otroki). Z motivacijo (ne)obiskovalcev za obisk muzeja se v svojem prispevku ukvarja **Dejan Vončina** iz Muzeja novejših zgodovine v Ljubljani. Za vse muzeje je pomembno, da se ukvarjajo s t.i. animacijo občinstva, da skušajo motivirati za obisk muzeja tudi tiste, ki v muzej ne hodijo, to pa se veže na več dejavnikov, ki jih je pri analizi potrebno upoštevati (potrebe, percepcija, informiranje itd.).

Martin Šteiner

OBVESTILA

Obvestila o izhajanju Zgodovinskega Časopisa

1. Z izidom ZČ 4/1995 (skupno že 101. zvezek) je bil sredi marca 1996 zaokrožen 49. letnik naše revije. S 688 stranmi je bil za dobro desetino obsežnejši od predhodnjega in tretji najobsežnejši letnik ZČ nasploh. S 105 objavljenimi avtorskimi polami besedila v štirih rednih številkah je lanski letnik sicer ponujal nekaj manj branja od predhodnjega, a še vedno daleč več od dolgoletnega povprečja (glede na avtorske pole 49. letnik deli 7.-8. mesto med dosedaj izdanimi). Navidezno nasprotje (več strani : manj natisnjenih črk) je mogoče enostavno razložiti z dejstvom, da smo črke zaradi lažje berljivosti v povprečju nekoliko povečali. Še 64 dodatnih avtorskih pol besedila sta ponujala lani ponatisnjena zvezka ZČ 3-4/1975 in 3/1977 ter 13. knjiga *Zbirke Zgodovinskega časopisa*: Miha Kosi - *Templjarji na Slovenskem*.

2. ZČ je med redkimi revijami, ki svojim naročnikom in bralcem po stari dobri navadi še vedno razgrinja tudi tančice nad svojimi računi. Finančno poslovanje ZČ 1995 je izgledalo takole:

Dohodki	Letnik 1994		Letnik 1995	
	SIT	%	SIT	%
Dotacija Ministrstva za znanost in tehnologijo	4,520.000	45,3	4,999.000	46,6
Dotacija Ministrstva za kulturo	960.000	9,6	1,050.000	9,8
Dotacija Ministrstva za šolstvo in šport	500.000	5,0	550.000	5,1
Dotacije drugih sofinancerjev	1,258.700	12,6	1,268.800	11,8
Naročnina	1,892.200	19,0	2,384.350	22,2
Prodaja tekočih števil ter starejših letnikov ZČ	228.600	2,3	207.300	2,0
Prodaja knjig <i>Zbirke ZČ</i>	536.200	5,4	226.400	2,1
Obresti	83.817	0,8	44.549	0,4
Skupaj	9,979.517	100,0	10,730.399	100,0

Izdatki	Letnik 1994		Letnik 1995	
	SIT	%	SIT	%
Tiskarski stroški rednih števil	3,606.286	37,9	4,356.249	40,5
Tiskarski stroški ponatisov	500.000	5,3	590.000	5,5
Tiskarski stroški <i>Zbirke ZČ</i>	480.080	5,0	173.720	1,6
Avtorski honorarji	3,467.000	36,4	3,989.900	37,0
Uredniški honorarji	429.000	4,5	477.000	4,4
Stroški uredništva in uprave	1,032.400	10,9	1,182.589	11,0
Skupaj	9,514.766	100,0	10,769.458	100,0
Razlika/prenos	+464.751		- 39.059	

H gornji tabeli je treba predvsem pripomniti, da vse prikazane naročnine še nismo izterjali in da je zato trenutni primanjkljaj letnika še nekoliko višji. Med dohodki in izdatki večjih strukturnih sprememb ni bilo. Kolikor se je povečal delež naročnine, je padel delež prodaje knjig *Zbirke ZČ*. Zmanjšali so se tudi stroški tiska zbirke (zaradi le enega izdanega zvezka), za podoben odstotek pa povečali tiskarski stroški rednih zvezkov.

3. Bolj alarmantno pa je bilo dogajanje v letošnjem letu. Naš poglavitni sofinancer - Ministrstvo za znanost in tehnologijo - nam je kljub pritožbi odmeril za petino manjšo subvencijo kot lani (realno torej kar dobro četrtno manj), čeprav razpisni pogoji niso bili spremenjeni in čeprav uredništvo ZČ izpolnjuje vse zahtevne pogodbene obveznosti. Ministrstvo je zavrnilo tudi kakršnokoli sofinanciranje načrtovanega CD-ROM s 50 letniki ZČ. Tiskarna Slovenija, kjer smo skoraj dve desetletji tiskali ZČ, je šla poleti v stečaj, tako da smo se uvrstili med upnike in morali poiskati drugega tiskarja. Zaradi dejstva, da skoraj vsi avtorji besedila že oddajajo na računalniških disketah, upamo, da bomo kljub vsemu tretji zvezek izdali pred koncem leta, četrtega pa v prvih tednih leta 1997. Kako se bo izteklo z avtorskimi honorarji, ki nam jih

Ministrstvo za znanost in tehnologijo takorekoč prepoveduje izplačevati, Ministrstvo za kulturo pa zapoveduje izplačevati, še ne vemo.

4. Pohvalimo se lahko z izidom treh novih zvezkov *Zbirke Zgodovinskega časopisa*. Sami smo izdali razpravo Marjete Keršič-Svetel *Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama*, v sodelovanju z založbo »Modrijan« knjigo Olge Janša-Zorn *Historično društvo za Kranjsko* ter v sodelovanju z založbo »Družina« knjigo o škofu Rožmanu, katere del predstavlja razprava Franceta Martina Dolinarja o sodnem procesu proti škofu (razprava bo zaključena v prihodnjem zvezku ZČ).

5. V kratkem bo uprava ZČ razpošiljala položnice za plačilo letošnje naročnine. Saj se zamudniki še spominjajo tiste vzpodbudne popevke »Računajte na nas!«?

Janez Stergar

UDK 929 Vidovič-Miklavčič A. STIPLOVŠEK Mirko, dr., redni univ. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Anka Vidovič-Miklavčič – šestdesetletnica <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 50/1996, št. 1 (102), str. 145–146, 1 cit. Sn. (Sn., En.) Dr. Anka Vidovič-Miklavčič se je rodila 21. marca 1936 v Gorinji Radgoni. 1961 je diplomirala iz zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti in se 1964 zaposlila na takratnem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja – današnjem Inštitutu za novejšo zgodovino. V začetku se je v glavnem posvećala dokumentacijskim nalogam, v zadnjih desetletjih pa se je povsem usmerila v raziskave. Njeni knjigi o železničarjih v drugi svetovni vojni in o mladiškem gibanju v času med obema vojnama sta temeljni za proučevanje te problematike. V zadnjem času je objavlja tudi več razprav o kmetekem stanovskem gibanju. R. Stergar	UDK 929 Krizman B. MARKOVIČ Zvezdan, dipl. zgodovinar in obramboslovec, SI-1000 Ljubljana, Zvezda 1 Prof. dr. Bogdan Krizman (1913–1994) <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 50/1996, št. 1 (102), str. 147–148 Sn. (Sn., En.) Prof. dr. Bogdan Krizman se je rodil 28.7.1913 v Varaždinu na Hrvaškem. Po končani zagrebški pravni fakulteti je 1939 diplomiral še na pariski École libre des sciences politiques iz mednarodnega prava in zgodovine diplomacije. V prvih povojnih letih je bil aktiven v diplomaciji, nato pa se je posvetil znanosti. Raziskoval je hrvaško in jugoslovansko zgodovino 20-ega stoletja ter zgodovino dubrovniške diplomacije. Bil je eden pobudnikov ustanovitve Inštituta za hrvaško zgodovino Univerze v Zagrebu in je vodil njegov znanstveni svet v prvih letih njegovega delovanja. R. Stergar
UDK 929 Jarc J. GRANDA Stane, dr., doc., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4 Janko Jarc (1903–1995) <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 50/1996, št. 1 (102), str. 148 Sn. (Sn., En.) Janko Jarc je bil rojen v Črnomlju 25.12.1903. V Pragi in Ljubljani je študiral zgodovino in slavistiko. Diplomiral je v Ljubljani leta 1931. Bil je dolgoletni ravnatelj Dolenjskega muzeja v Novem mestu (1950–1975). Njegovo znanstveno in publicistično delo obsega več knjig in razprav o zgodovini Novega mesta, Dolenjske, Bele Krajine in slovenske NOB. Umrj je v Novem mestu 24.10.1995. N. Stergar	UDK 293(=8) PLETERSKI Andrej, dr., mag., izr. univ. prof., znanstveni svenik, Inštitut za arheologijo, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13; e-pošta: pleterski@zrc-sazu.si Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 50/1996, št. 2, str. 163–185, 42 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor rekonstruira medsebojno povezan sistem treh božanstev: nebeškega, honskega in ženskega. Njihovo pravilno razmerje je bilo pogoj naravnemu ravnanju. To ravnanje so Slovani uresničevali s ponavljajočim ponazarjanjem svetih števil (kot sončeve ekliptike) in razmerij (1 : √2). Tako je bil po predpisani meritvi urejen odnos treh kulturnih mest v pokrajini, s katerimi je bila nato povezana urediteljev grobišč, nasebini in polja, kar avtor ponazarja s topografskimi primeri iz Avstrije, Makedonije, Rusije in Slovenije. Osnovni modul pri prostorski ureditvi grobišč je znašal dva dvojna koraka. Avtorski izveček

UDC 929 Jarc J. GRANDA Stane, Ph.D., Assist. Prof., Senior scient. fellow, Historical Institute Milko Kos, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4 Janko Jarc (1903–1995) <i>Zgodovinski časopis</i> (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, No. 1 (102), p. 148 Sn. (Sn., En.) Janko Jarc was born in Črnomelj on December 25, 1903. He studied history and Slavonic philology in Prague and Ljubljana, where he took his degree in 1931. For many years, he was a head of the museum Dolenjski muzej in Novo mesto (1950–1975). His scientific and publicistic <i>opus</i> comprises several books and treatises dealing with the history of Novo mesto, Dolenjska (Lower Carniola), Bela Krajina and the National Liberation War in Slovenia. He died in Novo mesto on October 24, 1995. Author's Abstract	UDC 929 Vidovič-Miklavčič A. STIPLOVŠEK Mirko, Ph.D., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Anka Vidovič-Miklavčič – Sexagenarian <i>Zgodovinski časopis</i> (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, No. 1 (102), pp. 145–146, 1 note Sn. (Sn., En.) Dr. Anka Vidovič-Miklavčič was born on March 21, 1936, in Radgona. In 1961 she graduated from history at Ljubljana Faculty of Arts and in 1964 she was employed at the then Institute for History of Workers' Movement – the present Institute for Modern History. In the beginning, she mostly took up documentation tasks, in the last decades, however, she concentrated completely on researches. Her two books on the railworkers in the frame of Slovenian Resistance movement and on the youth movement in the time between the World Wars are fundamental for studying thoroughly this problematics. Lately, she has been researching also into peasantry movement, to which her recently published treatises were dedicated. R. Stergar
UDC 293(=8) PLETERSKI Andrej, Ph.D., M.A., Associate Professor, Scientific Councilor, Institute for Archeology, Scientific-Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13; e-mail: pleterski@zrc-sazu.si Structures of Threepartite Ideology in Space by Slavs <i>Zgodovinski časopis</i> (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, No. 2, pp. 163–185, 42 notes Sn. (De., Sn., En.) The author reconstructs the mutually connected system of three divinities: heavenly, chthonic and feminine. The right relation among them was condition for natural balance. Slavs strengthened this balance with repeating presentation of holy numbers (as sun eclipses) and relations ($1 : \sqrt{2}$). According to determined metrics, the relation among three cult towns in the region was defined. Arrangement of burial grounds, settlements and fields was in close connection with them – the author illustrates this statement with topographic examples from Austria, Macedonia, Russia and Slovenia. The elementary module at space planning of burial places was defined to be two double paces. Author's Abstract	UDC 929 Krizman B. MARKOVIČ Zvezdan, Historian and Defence Expert, SI-1000 Ljubljana, Zvezda 1 Prof. Dr. Bogdan Krizman (1913–1994) <i>Zgodovinski časopis</i> (Historical Review), Ljubljana, 50/1996, No. 1 (102), pp. 147–148 Sn. (Sn., En.) Prof. Dr. Bogdan Krizman was born on July 28, 1913, in Varaždin in Croatia. After he had taken degree at Zagreb Faculty of Law, he also graduated, in 1939, from international law and history of diplomacy at Paris École libre des sciences politiques. In the first years after the Second World War he was active in diplomacy, later on, however, he took up science. He made researches referring to Croatian and Yugoslav history of the 20th century, as well as the history of diplomacy of Dubrovnik. He was one of those who initiated foundation of the Institute for Croatian history at Zagreb University and was also the head of its scientific council in the first years of its existence. R. Stergar

UDK 329(497.12)14":929 Santonino P.(093.32) HUNDSBICHLER Helmut, dr. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Kölnemarkt 13, A-3500 Krems Pavel Santonino v Sloveniji (1486 in 1487). Stvarnost in mentaliteta v podopisu iz pozne gotike Zgodovinski časopis, Ljubljana, 50/1996, št. 2 (103), str. 187–202, 92 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor analizira in ovrednoti potopis Paola Santonina, kanclerja kurije oglejskega patriarhata, ki je v letih 1486 in 1487 spremljal oglejskega vizitatorja, škofa Pietra iz Caorleja, po ozemlju patriarhata na Krnjskem in Spodnjem Štajerskem. Ti v latinski pisani dnevniki – poleg teh dveh obstaja še en iz leta 1485, ki je nastal na potovanju po Koroškem – so provzročen zgodovinski vir o življenju in gnojni kulturi slovenskih krajev v iztekajočem se srednjem veku, zaradi raznovrstnih poudarkov – karakterizacije ljudi, njihovih običajev, prebivališč, oblačil, prehrane itd. – pa jim gre tudi izjemno mesto v okviru evropske potopisne literature tega časa. Pri analizi avtor upošteva možnosti in omejitve, ki jih daje takratna jezikovna raba, in jo metodološko opredeli. J. Höfler	UDK 929 Billroth T. ZUPANIČ SLAVEC Zvonka, mag., asistent, Medicinska fakulteta Univerze v Ljubljani, Institut za zgodovino medicine, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7/a Theodor Billroth, veliki kirurg, znanstvenik in humanist Zgodovinski časopis, Ljubljana, 50/1996, št. 2 (103), str. 223–238, 42 cit. Sn. (En., Sn., En.) Theodor Billroth je bil eden najpomembnejših kirurgov v nemško govorečih deželah v drugi polovici 19. stoletja. V svoji osebnosti je združeval lastnosti intuitivnega znanstvenika, razgledanega zdravnika, inventivnega kirurga, sposobnega pedagoга, hkrati pa je bil subtilni umetnik-glasbenik in predvsem velik humanist. V kirurgijo gra in želodca je uvedel nove operativne tehnike, ki se z nebstvenimi spremembami uporabljajo še danes, ter spisal brljanten učbenik iz kirurgije za številne generacije. Za slovenski prostor je Billroth pomemben, ker je kot profesor na dunajski medicinski fakulteti vzgajal tudi slovenske zdravnike: Vinca Gregorčiča, Janeza Plečnika, Alojza Valenta in druge. Billrothovi nasledniki na grški in dunajski medicinski fakulteti so bili učitelji pomembnih slovenskih kirurgov s preloma 19. stoletja: Eda Štajnerja, Franca Derganca, Petra De Francescija in drugih. Avtorski izvleček
UDK 929 Duellacher M. MLJUNARIČ Jože, akademik, dr., red. univ. prof., Pedagoška fakulteta, SI-2000 Maribor, Koroška 160 Celjan Martin Duellacher, župnik v Leskovcu pri Krškem in v Celju ter opat cistercijskega samostana Rein pri Gradcu (1549–1559) Zgodovinski časopis, Ljubljana, 50/1996, št. 2 (103), str. 203–221, 88 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor je na podlagi arhivskega gradiva, ki ga brani cistercijska opatija Rein pri Gradcu, na kratko opisal življenjsko pot Celjana Martina Duellacherja, župnika v Leskovcu pri Krškem in v Celju ter knec čas škofa v Dunajskem Novem mestu in opata samostana Rein. Avtorski izvleček	UDK 323.272(47):329.14(430) LEŠNIK Avgust, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Akerčeva 2 Ruski oktober v očeh nemške socialne demokracije 1917–1919 Zgodovinski časopis, Ljubljana, 50/1996, št. 2 (103), str. 239–253, 81 cit. Sn. (En., Sn., En.) Odzivi na »ruski oktober« so bili v vodsivih vseh treh, idejno raznolikih, nemških socialističnih strank – SPD, USPD, Spartakova zveza – dokaj različni. Avtor v tem kontekstu predstavlja teoretične poglede K. Kautskega in R. Luxemburg na ključna vprašanja, ki jih je odprla naša socialistična revolucija, ter poudarja, da so Kautskijeva stališča do ključnih teoretičnih in praktičnih vprašanj razvoja socializma pomembna predvsem zato, ker je z njimi podal teoretično platformo socialdemokracije nasploh in ne samo njenega centrističnega krila, se pravi istega dela svetovnega socialističnega gibanja, ki socializma in (parlamentarne) demokracije ni izključeval. Avtorski izvleček

UDC 929 Billroth T. ZUPANIČ SLAVEC Zvonka, M. A., Assistant, Faculty of Medicine, University in Ljubljana, Institute for the History of Medicine, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7/a Theodor Billroth, The Great Surgeon, Scientist and Humanist <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 50/1996, No. 2 (103), pp. 223–238, 42 notes Sn. (En., Sn., En.) Theodor Billroth was one of the most important surgeons in German speaking countries in the second half of the 19th Century. In his personality he was joining the characteristics of an intuitive scientist, a well versed doctor, an inventive surgeon, an able pedagogue, and he was at the same time subtle musician, and first of all a great humanist. He introduced new techniques in the surgery of throat and stomach, which are with unessential changes still in use, and he wrote a brilliant surgery textbook that lasted for generations. He is important for the Slovene territory because he, as a Professor at the Medical Faculty at Vienna, educated also the Slovene doctors as Vinko Gregorič, Janez Plečnik, Alfred Valenta and others. Billroth's successors at the Medical Faculty of Graz and Vienna were teachers of important Slovene surgeons: Edo Slajmer, Franc Derganc, Peter Defrancec and others at the beginning of the 20th Century. Author's Abstract	UDC 323.272(47):329.14(430) LEŠNIK Avgust, Ph.D., Assistant Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 The Russian October in the Eyes of the German Social Democracy 1917–1919 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 50/1996, No. 2 (103), pp. 239–253, 81 notes Sn. (En., Sn., En.) In all the three, ideologically different, German socialist parties – SPD, USPD, Spartak's Alliance – responses to the »Russian October« were quite different. In this context the author presents theoretical views of K. Kautsky and R. Luxemburg on key questions opened by the Russian Revolution and underlines Kautsky's views of crucial theoretical and practical questions about the development of socialism were important mainly because through them he provided a theoretical platform for social democracy in general, not only for its centralist wing, i.e. that part of the world socialist movement which never excluded the possibility of socialism and (parliamentary) democracy. Author's Abstract
--	--

UDC 329(497.12)''14''929 Santonino P.(093.32) HUNDSBICHLER Helmut, Ph.D., Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Körnermarkt 13, A-3500 Krems Pavel Santonino in Slovenia (1486 and 1487). Reality and Mentality in a Travel Diary from the Late Gothic <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 50/1996, No. 2 (103), pp. 187–202, 92 notes Sn. (De., Sn., En.) The author analyses and evaluates the travel diary of Paolo Santonino, the chancellor of the curia of Aquileian patriarchate who, in the years 1486 and 1487, accompanied the Aquileian visitor, bishop Pietro from Caorle on his visits through the territory of the patriarchate in Carniola and Lower Styria. Those travel diaries, written in Latin (beside these two there is also one of 1485 from the way through Carinthia), are the best historical source on life and material culture of Slovene places at the end of the Middle Ages, and due to diverse stressed points (characterization of inhabitants, their customs, dwellings, clothes, nutrition etc.) they deserve also a special place in the frame of European travel diary literature of that time. In his analysis, the author takes into consideration possibilities and limits of language usage of that time, and defines it methodologically. J. Höfler	UDC 929 Duellacher M. MLINARIČ Jože, Academician, Ph.D., Full Professor, Faculty of Pedagogics, SI-2000 Maribor, Korška 160 The Native of Celje Martin Duellacher, the Parish Priest in Leskovec at Krško and in Celje, and the Abbot of Cistercian Monastery Rein at Graz (1549–1559) <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 50/1996, No. 2 (102), pp. 203–221, 88 notes Sn. (De., Sn., En.) On the basis of archives, kept by the Cistercian abbey Rein at Graz, the author briefly describes life and work of the native of Celje Martin Duellacher, the parish priest in Leskovec at Krško and in Celje, and, for a short time, the bishop in Wiener Neustadt and the abbot of the monastery Rein. Author's Abstract
--	---

ZGODOVINSKI ČASOPIS

osrednja slovenska historična revija
glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, tel: 061/1769-210, lahko dobite naslednje zvezke **Zgodovinskega časopisa (ZČ)**:

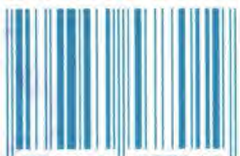
1/1947 (pon. 1977) – 560 SIT	31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	42/1988, št. 2 – 420 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 720 SIT	31/1977, št. 4 – 440 SIT	42/1988, št. 3 – 440 SIT
4/1950 (1987) – 680 SIT	32/1978, št. 1-2 – 540 SIT	42/1988, št. 4 – 420 SIT
5/1951 (1987) – 860 SIT	32/1978, št. 3 – 420 SIT	43/1989, št. 1 – 420 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1120 SIT	32/1978, št. 4 – 440 SIT	43/1989, št. 2 – 420 SIT
8/1954 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 1 – 500 SIT	43/1989, št. 3 – 440 SIT
9/1955 (1989) – 720 SIT	33/1979, št. 2 – 440 SIT	43/1989, št. 4 – 440 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 3 – 420 SIT	44/1990, št. 1 – 420 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 780 SIT	33/1979, št. 4 – 360 SIT	44/1990, št. 2 – 440 SIT
14/1960 (1993) – 840 SIT	34/1980, št. 1-2 – 620 SIT	44/1990, št. 3 – 440 SIT
15/1961 (1989) – 580 SIT	34/1980, št. 3 – 300 SIT	44/1990, št. 4 – 480 SIT
16/1962 (1991) – 640 SIT	34/1980, št. 4 – 300 SIT	45/1991, št. 1 – 480 SIT
17/1963 (1978) – 720 SIT	35/1981, št. 1-2 – 500 SIT	45/1991, št. 2 – 480 SIT
18/1964 (1980) – 700 SIT	35/1981, št. 3 – 340 SIT	45/1991, št. 3 – 440 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 780 SIT	35/1981, št. 4 – 280 SIT	45/1991, št. 4 – 480 SIT
21/1967 (1992) – 700 SIT	36/1982, št. 1-2 – 480 SIT	46/1992, št. 1 – 420 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 440 SIT	36/1982, št. 3 – 300 SIT	46/1992, št. 2 – 420 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	36/1982, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 3 – 360 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	37/1983, št. 1-2 – 420 SIT	46/1992, št. 4 – 440 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 420 SIT	37/1983, št. 3 – 280 SIT	47/1993, št. 1 – 600 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 420 SIT	37/1983, št. 4 – 300 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 480 SIT	38/1984, št. 1-2 – 420 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 500 SIT	38/1984, št. 3 – 280 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 480 SIT	38/1984, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 580 SIT	39/1985, št. 1-2 – 440 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 540 SIT	39/1985, št. 3 – 400 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	39/1985, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 540 SIT	40/1986, št. 1-2 – 540 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 540 SIT	40/1986, št. 3 – 480 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	40/1986, št. 4 – 480 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	41/1987, št. 1 – 540 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	41/1987, št. 2 – 500 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
30/1976, št. 1-2 – 700 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
30/1976, št. 3-4 – 560 SIT	41/1987, št. 4 – 480 SIT	
31/1977, št. 1-2 – pred ponatisom	42/1988, št. 1 – 420 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 4000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 4000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 70 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774

9 770350 577019

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. A
1996

941/949

120030121,2

CBISS ■